

TERORIZAM KAO OBLIK DRŽAVNOGA DJELOVANJA - IZMEĐU NORMATIVNOGA I EMPIRIJSKOGA

Lucić, Danijela

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, The Faculty of Political Science / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:114:874073>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-19**

Repository / Repozitorij:

[FPSZG repository - master's thesis of students of political science and journalism / postgraduate specialist studies / dissertations](#)

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet političkih znanosti

Danijela Lucić

**TERORIZAM KAO OBLIK DRŽAVNOGA
DJELOVANJA – IZMEĐU
NORMATIVNOGA I EMPIRIJSKOGA**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2017.

Sveučilište u Zagrebu

Fakultet političkih znanosti

Danijela Lucić

**TERORIZAM KAO OBLIK DRŽAVNOGA
DJELOVANJA – IZMEĐU
NORMATIVNOGA I EMPIRIJSKOGA**

DOKTORSKI RAD

Mentor:
dr. sc. Mirko Bilandžić, izv. prof.

Zagreb, 2017.

University of Zagreb

Faculty of Political Science

Danijela Lucić

**TERRORISM AS AN INSTRUMENT OF
STATE ACTION – BETWEEN
NORMATIVE AND EMPIRICAL**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:
Mirko Bilandžić, PhD, Associate Professor

Zagreb, 2017

INFORMACIJE O MENTORU

Dr. sc. Mirko Bilandžić (1968.), izvanredni je profesor na Odsjeku za sociologiju, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Disertaciju pod naslovom „Obavještajna i vojna djelovanja Ujedinjenog Kraljevstva u sjevernoirskom sukobu“ obranio je 2004. godine. Na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta uveo je tri kolegija kojima je i nositelj: „Sociologija nacionalne i međunarodne sigurnosti“, „Sociologija poslovnog odlučivanja“ te „Terorizam i društvo“ čime je na akademsku razinu u Republici Hrvatskoj uveo studije terorizma. Suautor je programa poslijediplomskog specijalističkog studija „Upravljanje krizama“ na Sveučilištu u Zagrebu kojem je i voditelj od 2011. godine. Predaje i na međunarodnoj Ratnoj školi Ministarstva obrane Republike Hrvatske te sveučilišnom Vojnom studiju zagrebačkog Sveučilišta gdje je nositelj modula za vojnoobavještajnu specijalizaciju. Od 2008. glavni je i odgovorni urednik znanstveno-stručnog časopisa *Polemos* za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, a od 2012. član Uredničkog odbora znanstvenog časopisa *Security Dialogues* (Безбедносни дијалози) koji izdaje Sveučilište Sv. Ćirila i Metoda u Skopju, Makedonija, dok je od 2014. na listi recenzenata nakladničke kuće *Routledge* (časopis *Social Studies*). Bio je sudionik, izlagač ili moderator na ukupno 30-ak domaćih i međunarodnih konferencija te znanstvenih i stručnih skupova. Mentorirao je 50-ak završnih diplomskih radova te dva doktorska rada. Od veljače 2011. u statusu je eksperta Europske komisije: *European Commission, Security Scrutiny Procedure National Expert, FP7, Security Working Programm*, dok je u razdoblju 2008.-2012. bio član *Society of Competitive Intelligence Professionals*, Alexandria, USA, a 2009.-2014. Savjeta za prevenciju i suzbijanje terorizma Vlade Republike Hrvatske. Član je i Hrvatskog sociološkog društva. U razdoblju 2015./2016. direktor sigurnosti Europskih sveučilišnih igara Zagreb-Rijeka 2016. Kao rezultat znanstveno-istraživačkog rada objavio je 8 knjiga, 50-ak znanstvenih i stručnih radova te izradio 30-ak recenzija knjiga i radova u znanstvenim i stručnim časopisima. Područja osobitog znanstvenog interesa su niz područja iz okvira prvenstveno sociološke znanosti i političkih znanosti: nacionalna sigurnost, međunarodna sigurnost, socijalna sigurnost, regionalne studije, terorizam, protuterorizam, obavještajna tematika, komparativni sustavi nacionalne sigurnosti, te „business intelligence“ (poslovno-obavještajno djelovanje). Važnije njegove knjige su: *Sjeme zla: uvod u studije terorizma* (2014.), *Business intelligence u praksi* (2008); *Sjeverna Irska između rata i mira* (2005.); *Osnove nacionalne sigurnosti* (2005., suautor) te *Diplomacija i obavještajna aktivnost* (1998.)

ZAHVALA

Istraživati jedno, na prvi pogled neatraktivno područje, posebno u današnjem svijetu bremenitom nedržavnim terorizmom, kao istraživačicu me u određenim trenucima poticalo na razmišljanje o opravdanosti i svrsishodnosti mog znanstveno-istraživačkog rada. Najveću zahvalnost za finalizaciju ovog pothvata stoga dugujem svom mentoru, profesoru Mirku Bilandžiću, koji nikada nije sumnjao da je ono što radim vrijedno svakog truda. Zahvaljujem mu na svemu što je činio za mene još od prvog dana naše suradnje. Osim toga, njegov stav prema radu i životu općenito, uvijek su bili dodatan poticaj za rad i napredovanje. Učeći od njega, između ostalog, shvatila sam i značenje stare kineske izreke koja kaže da je nazivanje stvari i pojava njihovim imenom početak svake mudrosti.

A neizmjerana mudrost, znanje i velikodušnost prate me još od 2005. godine i u osobi profesora Ozrena Žuneca. Njegove riječi i djela su bitno utjecale na moj profesionalni i osobni razvoj stoga iznimnu zahvalnost za ostvarenje ovog cilja dugujem i njemu.

Treća osoba, bez koje bih teško uspjela ostvariti ovaj, ali i neke druge životne ciljeve, jest i moja majka, Milka Lucić. Njezino strpljenje i razumijevanje, koje je pokazala i u procesu nastanka ovog rada, davno je nadišlo svako moje poimanje tih dviju ljudskih vrlina i njihovih granica.

Pored istaknutog trolista, zahvaljujem još i svim profesorima na Doktorskom studiju Komparativna politika Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu čija je uloga bili vrlo važna, napose u inicijalnoj fazi rada. Posebno zahvaljujem voditeljici Studija, profesorici Mirjani Kasapović, čije su mi znanje i akademska britkost bili poticajni i usmjeravajući, osobito u situacijama u kojima je moje nezatno znanstveno-istraživačko iskustvo nailazilo na, kako se meni činilo, nesavladive prepreke.

Preostali članovi obitelji, moji prijatelji, kolege, poznanici i brojni drugi koji su bili, a mnogi još uvijek jesu dio mog životnog puta, na različite načine su utkani u stranice ovoga rada i svatko je na svoj način pomogao mi uvidjeti da *tamo kamo se isplati ići ne vodi prečica*. Svima hvala!

SAŽETAK

Utemeljen na polazištima kritički orijentiranih sigurnosnih studija i studija terorizma, rad propituje metodološke, epistemološke pa i ontološke aspekte fenomena državnog terorizma. Tvrdi se kako je državni terorizam sustavno zanemareno područje znanja o terorizmu, iako je empirijski vrlo evidentan fenomen. U prvom dijelu rada propituje se klasična i suvremena politološka, sociološka, pravna i filozofska misao važna za razumijevanje države, sigurnosti, terorizma i državnog terorizma. Počevši od Weberove definicije države kao nositeljice monopola na nasilje i njegova koncepta razlikovanja vladavine (*Herrschaft*) i sile (*Macht*) tvrdi se da monopol na silu ne podrazumijeva korištenje svakog oblika sile i da država ne može biti ekskulpirana u situacijama kada koristi silu koja ima sva obilježja terorizma. Upravo za ključnim obilježjima terorizma traga se u drugom dijelu rada gdje se analizira postojeće znanje o terorizmu i državnom terorizmu. Na temelju postojećih definicija koje čine bazu od ukupno 373 definicije, sadržajnom i frekvencijskom analizom, dolazi se do operacionalne definicije terorizma i državnog terorizma. Izlučenih šest konstitutivnih elemenata terorizma ukazali su da je državni terorizam organizirana upotreba sile i nasilja ili prijetnja upotrebom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi, a kojega provodi i/ili sponzorira država. U fokusiranoj studiji s mnogo slučajeva u trećem dijelu analizira se državni terorizam na empirijskim primjerima dvadeset i jedne države (N=21). Slučajevi su selektirani na stogodišnjem dijakronijskom kontinuumu, počevši od 1914. godine i sarajevskog atentata na austro-ugarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda pa do recentnih primjera protuterorističkih politika. Kroz povijesnu perspektivu, komparativnom metodom uz primjenu dizajna najrazličitijih slučajeva, potvrđena je polazna pretpostavka: terorizam jest ciljno racionalno sredstvo za postizanje političkih ciljeva država i njegova je pojavnost neovisna o tipu političkog režima. Kvalitativna i kvantitativna obilježja državnog terorizma nerijetko se razlikuju kako između tako i unutar triju poduzoraka (režima), no usprkos kontekstualnim razlikama, može se utvrditi da je u totalitarnim režimima državni terorizmu ekstremnih razmjera i predstavlja važnu polugu vladavine, dok je u autoritarnima, a napose u demokratskima riječ o fokusiranijem državnom nasilju, najčešće sa specifičnim oblicima djelovanja.

KLJUČNE RIJEČI: zanemareno znanje, državni terorizam, racionalno državno

djelovanje, totalitarni režim, autoritarni režim, demokratski režim.

SUMMARY

The basis of this doctoral work rests on the fact that the state terrorism is ignored in the context of mainstream security and terrorism knowledge. Security studies as well as rapidly growing terrorism studies are predominantly focused on non-state terrorism. Critical voices which indicating the importance of the state terrorism phenomenon have emerged in the mid-1990s. Based on the starting points of critically oriented security studies and terrorism studies, this work analyzes the methodological, epistemological and even ontological aspects of the phenomenon of state terrorism. It is argued that the state terrorism is systematically neglected area of knowledge, although it is very evident phenomenon.

In the first part of this doctoral work the classical and the contemporary political, social, philosophical thought and jurisprudence important for the understanding of the state security, terrorism and state terrorism have been examined. Max Weber's concept of the state and difference between legitimate domination (*Herrschaft*) and coercive power (*Macht*) in the exercise of sovereign state functions is at the center of theoretical discussions. We claim that this distinction remained outside of much Western scholarship. Their concepts are based on logic of what the state and its relations to society should be not what it is. In contrast to this mainstream normative oriented model we examine the empirical reality which is laden of state terrorism examples.

Therefore, the second part of this work is dedicated to analysis of existing knowledge about terrorism and state terrorism. The emphasis is on the definitions of terrorism, so for this purpose the database of 373 terrorism definitions was constructed. Definitions collected from the scientific and academic sources, the expert sources, the available official sources of various institutions and organizations, news, etc. were subjected to content and frequency analysis. Those analyses indicated six key elements used for defining state terrorism, which is relevant to the selection of empirical cases. It is found that the state terrorism is the use of organized force and violence or threat to use violence as a means of intentional spreading fear and terror based on the anticipated reactions of broader psychological effects which seeks to achieve political objectives and which is conducted and/or sponsored by the state. It is not an ideology, but the strategy and tactic that can be used by all, including the states. Despite the fact that the most of the definitios are actor-neutral and that their contents coincide, there is no unified definition.

According to such understanding, the third part is a focused study with a lot of cases (N=21) where the unit of analysis was state terrorism and analytical sub-units were states

(cases) selected from the one century time span (1914th-2014th) complemented with the most recent cases (until the end of 2016th). Thus, it is a diachronic analysis (cross-historical analysis). Since the selected cases differ in several relevant independent variables (social, economic, geographic, cultural) the comparative analysis is based on the most different systems research designs. The basic criterion of comparison was the regime (totalitarian, authoritarian and democratic) in accordance with the typology of Juan Linz. The main aim of such typology and case selection was to test the general thesis: terrorism is an integral instrument of state action that occurs in all types of political regimes and which states used/use as a form of rational choice to achieve their goals. The third part includes political and sociological analysis of primary and secondary sources for each case (state). The analysis of state terrorism included Italy during Mussolini, Nazi Germany, Lenin and Stalin Russia/Soviet Union, communist Poland, Mao Zedong's China, North Korea regime and Idi Amin's Uganda as a totalitarian regimes. The second group of states are, according to Linz proposal, authoritarian regimes. Here is a Serbian example of state sponsored terrorism in Sarajevo 1914 and assassination of Archduke Franz Ferdinand. Another example is Yugoslavia from the mid of 1960 even if it is not purely clear is it predominantly totalitarian or authoritarian regime. Other examples are the rule of Francisco Franco in Spain, death squad in Argentina, Gaddafi's Libya, the rule of Shah Reza Pahlavi in Iran and Saudi Arabia sponsoring of terrorism. Within a democratic cluster the United States of America, Israel, United Kingdom, France, Russian Federation, modern Turkey and Macedonia were analysed.

The main findings in turn suggest that the state terrorism was/is practiced in totalitarian, authoritarian and democratic systems, was/is used in war or peace, was/is used by the rich and the poor countries of different cultural, political, economic, geographic and other features. In other words, terrorism is an universal form of state action, but the specific context of each of the analyzed cases does not provide the right to generalize or compare countries according to the basic independent variables - the type of regime. Divided societies and various social cleavages like political (ideological), ethnic, cultural, language, religious, economic and other are evident in the most of the internal state terrorism cases. Although the contexts of countries are quite heterogeneous, in each case analyzed rationality is a common feature of state terrorism. States are trying to achieve political goals in the most effective way, what is decisively for using a specific form of violence or threats of violence that we call terrorism.

Although it is one of the most frequently used terms in the social sciences, it is evident that terrorism is not conceptually cleared. It is deeply socially constructed concept which

depends on a variety of interests. This also affects the contemporary counterterrorism policy. Within the science and policy, terrorism is predominantly viewed as a war and/or criminal. Terrorism is not treated as a phenomenon that is generated from the political area and counterterrorism policies do not target the real causes of terrorism. The perspective of terrorism as a war and crime which is imposed by politics that cooperates with science, leads to a spiral of violence. Illegal and immoral state counterterrorism actions lead to the even more brutal reactions of non-state groups. This trend is especially noticeable from September 9/11 when the "war on terror" started. From this moment it is especially evident that in the name of national security, the degradation of democratic values and endangering human rights and civil liberties have begun. This is best reflected in the new security policies, counterterrorism laws and the state of emergency institute. Also, the democratic deficits are obvious in the examples of interventions in other countries. Illegal character of the war in Iraq shows that international law is not a guarantee nor law nor justice. Those are some contemporary examples of state illegal actions which could be classified as state terrorism in democratic states, but the history is full of state terrorism evidence. Totalitarian and authoritarian regimes in the 20th century, as well as some actual examples, suggesting that the scientific community is biased and ignores the important historical facts as well as contemporary trends.

By securitization of terrorism concept, the state harnessed science to its own interest – first of all creating counterterrorism policies. Instrumented science can act only within the limits defined by the state. The main characteristic of the joint state and scientific activity is hypocrisy where identical phenomena do not have identical names. State and science are taking a morally superior position, so state terrorist actions are called "necessary security measures", and terrorism as a pejorative term is reserved only for non-state actors. Further scientific and political ignoring of state terrorism topic, denying a unique definition of terrorism, refusing the recognition of state crimes that fall into the category of terrorism and insistence on counterterrorism as war strategy only feeds the modern evil of non-state terrorism. As long as there is not a change of paradigm in which the force will be firmly under the auspices of the law and policy of double standards will not exist, it is not realistic to expect that the state will eliminate the problem of contemporary non-state terrorism.

KEY WORDS: subjugated/ignored knowledge, state terrorism, rational state action, totalitarian regime, an authoritarian regime, a democratic regime.

SADRŽAJ

1. UVOD – O TERORIZMU KAO INSTRUMENTU DRŽAVNOG DJELOVANJA.	1
1.1. METODOLOGIJA I STRUKTURA RADA	4
1.2. ISTRAŽIVAČKO PITANJE	5
1.3. VARIJABLE.....	5
1.4. HIPOTEZE	6
1.5. OSNOVNI CILJEVI I SVRHA RADA	7
2. TEORIJSKA POLAZIŠTA	8
2.1. DRŽAVA I SIGURNOSNA FUNKCIJA DRŽAVE.....	9
2.1.1. Max Weber – ključni koncepti za određenje državnog terorizma	9
2.1.2. Od sigurnosti do države i nacionalne sigurnosti	11
2.1.2.1. Thomas Hobbes i sigurnosna funkcija države.....	18
2.1.2.2. Tukidid, Clausewitz i sigurnosna funkcija države	20
2.1.3. Sila i politička moć u klasičnoj političkoj misli	22
2.1.4. Novija promišljanja državi, sili i političkoj moći.....	24
2.1.4.1. Carl Schmitt i „totalni neprijatelj“	27
2.1.4.2. Giorgio Agamben i „izvanredno stanje“	30
2.1.4.3. Anthony Giddens – nasilje, moć i država u okvirima sociološke teorije.....	32
2.1.5. Teorijska potka: država - nositeljica monopola na silu.....	35
2.1.5.1. Suverenost države	36
2.1.6. Teorija racionalnog izbora i (državni) terorizam	39
3. TERORIZAM I DRŽAVNI TERORIZAM – FENOMENOLOŠKA I KONCEPTUALNA ISPREPLETENOST	42
3.1. ISTRAŽIVANJE (DRŽAVNOG) TERORIZMA	44
3.1.1. Francuska revolucija - početna točka istraživanja terorizma	48
3.2. MNOGO PRISTUPA JOŠ VIŠE DEFINICIJA.....	51
3.2.1. Pregled dosadašnjih istraživanja i radova o državnom terorizmu.....	54
3.3. TIPOLOGIJA TERORIZMA I DRŽAVNOG TERORIZMA.....	57
3.3.1. Kritički pristup terorizmu.....	67
3.4. IZAZOVI DEFINIRANJA TERORIZMA	71
3.4.1. Definijski prijepori: akterski pristup	74
3.4.2. Traganje za konsenzusnom definicijom.....	77
3.4.3. Teror supstancija terorizma, ali ne nužno i terorizam.....	84
3.4.4. Metodologija – konstrukcija baze definicija terorizma.....	85
3.4.5. Elementi definicije (državnog) terorizma – sadržajna i frekvencijska analiza	87
3.4.5.1. Operacionalna definicija terorizma	88
3.4.5.2. Operacionalna definicija državnog terorizma	91
3.4.5.3. Državno sponzorirani terorizam.....	94

3.5.	DRŽAVNA SILA, NASILJE I PRAVO.....	101
3.5.1.	Međunarodno-pravni aspekt državnog nasilja	101
3.5.1.1.	Povelja UN-a i kolektivna sigurnost	103
3.5.1.2.	Ratno pravo	105
3.5.1.3.	Pravedni rat i državni terorizam	108
3.5.1.4.	Razlika državnog terorizma i drugih oblika državnog nasilja.....	111
3.5.1.1.	Državni terorizam i (međunarodno) pravo.....	114
4.	DRŽAVNI TERORIZAM U STOLJETNOM PREGLEDU.....	120
4.1.	METODOLOŠKI IZAZOVI - IZBOR SLUČAJEVA	120
4.1.1.	Osnovna neovisna varijabla i kriterij selekcije – tip režima	121
4.1.1.1.	Totalitarni režimi.....	123
4.1.1.2.	Autoritarni režimi.....	128
4.1.1.3.	Demokratski režim	132
4.2.	DRŽAVNI TERORIZAM U TOTALITARNIM DRŽAVAMA	135
4.2.1.	Fašistička Italija (1919. – 1929.).....	135
4.2.2.	Nacistička Njemačka (1933. – 1945.)	147
4.2.3.	Boljševička Rusija i Staljinov SSSR-a.....	161
4.2.4.	Komunistička Poljska (1944. – 1989.).....	174
4.2.5.	Kina Moa Zedonga (1949. – 1975.)	183
4.2.6.	Sjeverna Koreja od 1945. do danas	191
4.2.7.	Uganda u vrijeme Idi Amina (1971. – 1979.)	200
4.3.	DRŽAVNI TERORIZAM U AUTORITARNIM DRŽAVAMA.....	207
4.3.1.	Srbija – sarajevski atentat 1914. - državno sponzorirani terorizam	207
4.3.2.	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija od sredine 1960-tih	212
4.3.3.	Španjolska Francisca Franca (1939. – 1975.)	226
4.3.4.	Argentinska vojna hunta (1976. – 1983.).....	233
4.3.5.	Libija u vrijeme Gaddafija (1969. – 2011.).....	240
4.3.6.	Iran šaha Pahlavija (1953. – 1979.) i sponzoriranje terorizma 1980-ih	248
4.3.7.	Saudijska Arabija - noviji primjeri državno sponzoriranog terorizma.....	255
4.4.	DRŽAVNI TERORIZAM U DEMOKRATSKIM DRŽAVAMA.....	263
4.4.1.	Državni terorizam Sjedinjenih Američkih Država.....	263
4.4.2.	Država Izrael	277
4.4.3.	Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske.....	284
4.4.4.	Četvrta i Peta Francuska Republika	295
4.4.5.	Ruska Federacija	303
4.4.6.	Moderna turska država	311
4.4.7.	Makedonija.....	322
4.5.	OSNOVNA OBILJEŽJA ANALIZIRANIH SLUČAJEVA	328
5.	ZAKLJUČAK	333
6.	POPIS LITERATURE	337

Popis tablica

Tablica 1: Unutarnji, međusobni i transnacionalni terorizam: akterska tipologija s dva, tri i četiri aktera.....	58
Tablica 2: Spektar terorističkog (političkog) nasilja prema R. Dekmejian (2007).....	63
Tablica 3: Dimenzije i klasifikacija terorizma prema Victoroff	64
Tablica 4: Frekvencija uporabe pojedine riječi u definicijama terorizma (N=109).....	78
Tablica 5: Frekvencije i elementi definicija terorizma u tri časopisa	81
Tablica 6: Rezultati sadržajne i frekvencijske analize definicija terorizma (N=373)*	88
Tablica 7: Usporedna analiza frekvencija i rangova elemenata definicija N=109 (Schmid i Jongman, 1988) i N=373 (baza definicija)*	90
Tablica 8: Rezultat sadržajne analize definicija – država subjekt terorizam	93

Popis grafičkih prikaza

Grafički prikaz 1: Osnovna tipologija terorizma prema Schmid (1982).....	61
Grafički prikaz 2: Osnovna tipologija terorizma prema Schmid i de Graaf (1988).....	62
Grafički prikaz 3: Tipologijsko stablo terorizma	66
Grafički prikaz 4: Prikaz spektra političke akcije	113

Popis slika

Slika 1: Tipovi političkih zločina (terorizma) prema S. Parmentieru i E. Weitekampu	65
---	----

*Na ovom svijetu postoje samo dvije sile - mač i duh.
Na duže staze mač će uvijek biti poražen od duha.*

Napoleon Bonaparte

1. UVOD – O TERORIZMU KAO INSTRUMENTU DRŽAVNOG DJELOVANJA

Započeti raspravu o terorizmu konstatacijom o nepostojanju jednoznačne definicije terorizma zvuči ne samo klišejski, nego i kao znanstveni alibi za neupuštanje u određene sfere istraživanja i propitivanja ovog fenomena. Ostati na površini i ne pokušati proniknuti u dubine problematike znači ne spoznati kompleksnost materije, a samim time i donositi pogrešno zaključke u naravi određenog fenomena. Dakako, dublje pronicanje ne znači da smo u potpunosti spoznali problematiku, ako je takva spoznaja uopće moguća, ali svakako znači da smo vjerojatnost krivog zaključivanja sveli na bitno nižu razinu. Danas, možda više nego ijedan drugi društveno-politički fenomen, terorizam obilježava našu stvarnost i našu svakodnevicu. Sveprisutnost fenomena dovodi do prividne samorazumljivosti kao i redukcionističkog poistovjećivanja terorizma s nedržavnim akterima. Država i terorizam tako (p)ostaju dva nespojiva pojma.

Država neupitno posjeduje monopol na legitimnu upotrebu sile, no državno djelovanje kroz povijest je često izlazilo iz okvira legitimnosti, legalnosti i moralnosti. Takvo djelovanje nije čest predmet znanstveno-istraživačkih interesa, premda teror države ima daleko „bogatiju“ povijest od terora nedržavnih aktera. Država kao subjekt terorizma sustavno je ignorirana i nije zauzela važno mjesto u društvenim znanostima. Tek su primjeri terorističkih država, poput Hitlerove Njemačke i Staljinova SSSR-a privukli više pažnje društvenih znanosti, no i u tim slučajevima se uglavnom izbjegavala sintagma „državni terorizam“. Izbijanjem u prvi plan nedržavnih aktera sedamdesetih godina 20. stoljeća, terorizam postaje dominantno protudržavno usmjerena aktivnost, a državni terorizam postaje oksimoron pa i tabu tema. Nerealno je očekivati da će u suvremenom svijetu, u kojemu se vodi *rat protiv terora*, doći do semantičkog preokreta gdje će se o terorizmu govoriti kao o taktici i strategiji koju koriste i državni i nedržavni akteri, a ne o ideologiji koja ekskluzivno pripada nedržavnim subjektima. Nazivanje stvari njihovim imenima prvi je bitan korak za razumijevanje mnogih društvenih fenomena pa tako i (državnog) terorizma. Znanost

potpomognuta i poticana od strane politike vješto je zaobilazila ovu prijepornu temu i uspješno upirala prstom u nedržavne aktere, a takvo se stanje u znanosti održalo sve do danas. Države naglašavaju pa čak i umjetno stvaraju sliku ekstremne nestabilnosti, nesigurnosti i rizika koji državama prijete uslijed pošasti suvremenog terorizma, a to im pak služi kao pokriće za različita djelovanja koja su često, bilo politički ili pravno ili pak moralno, u najmanju ruku dvojbeni. Protuterorističke politike danas nerijetko imaju obilježja državnog terorizma, ali ta činjenica kao i povijest državnog terorističkog djelovanja prolazi mimo radara velike većine društvenih znanstvenika. Brutalnost terorističkih akcija nedržavnih aktera kao i njihove nehumane i anticivilizacijske ideje svakako su pridonijele takvom stanju u znanstvenoj zajednici, ali i društvu općenito. No, ni to ne smije biti znanstveni alibi za selektivno pristupanje problematici terorizma. U jednadžbu terorizma nije potrebno uvrstiti točno određeni subjekt da bi ona bila zadovoljena. Ona pretpostavlja racionalnog aktera koji teži ostvarenju političkog cilja, a koji u tom nastojanju koristi silu ili prijetnju silom. Jednadžba terorizma ne pretpostavlja niti određeni ideološki predznak, već samo usmjerenost na politički cilj koji može imati različite ideološke predznake. Država je nebrojeno puta zadovoljila sve elemente jednadžbe, ali se takvo djelovanje države ili skrivalo ili nazivalo drugačijim imenom.

Definicija terorizma najbolji je tumač jednadžbe, a upravo se oko definicije, što nikako nije slučajnost, najviše lome koplja na području znanosti o terorizmu. Desetljeća nastojanja znanosti i struke oko postizanja definicijskog konsenzusa još uvijek nisu urodila jedinstvenim stavom o definiciji terorizma. Iako znanstvena, stručna i politička javnost u velikoj većini slučajeva operira s identičnim elementima definicije, jedina unisonost koja je postignuta jest ona o nepostojanju generičke definicije terorizma. Takvo stajalište zamagljuje stvarno stanje, ono ne pridonosi razumijevanju fenomena, a samim time ni praktičnom rješavanju problema. Kritički glasovi u znanosti i društvu govore o iskrivljenoj i parcijalnoj slici terorizma, no oni su još uvijek daleko malobrojniji i slabiji od onih koji su se još sedamdesetih godina prošlog stoljeća nametnuli i definirali „znanstvene istine“. Sprega politike i znanosti bila je presudna u definiranju terorizma kao nedržavnog instrumenta djelovanja. Država je time ne samo abolicirana i izuzeta iz rasprava kao subjekt terorizma, već je postavljena na razinu arbitra koji određuje što terorizam jest, a što nije. Država je znanosti definirala okvire unutar kojih ova djeluje, a ta je suradnja države i znanosti urodila tisućama stručnjaka i milijunima stranica koji govore o terorizmu. Stoga se opravdano postavljaju pitanja: kako to da je terorizam iz godine u godinu sve više prisutan?; kako to da nam nastavlja tako značajno utjecati na živote? i kako to da građanska prava i slobode, koja smo kao zapadna civilizacija odavno izborili,

bivaju sve više i više ograničena? Drugim riječima, postavlja se pitanje je li išta postignuto na znanstvenom i političkom planu u proteklih četrdeset godina i kakvo znanje leži u pozadini onih koji definiraju terorizam i donose protuterorističke politike? Zasižno nije riječ o znanju koje pokušava proniknuti u izvore problema i koje obuhvaća fenomen u cijelosti. Zlo terorizma koje je pogodilo suvremeni svijet, a koje umnogome utječe na vrijednosti zapadne civilizacije, nije nastalo iz ničega. Moralno superiorna pozicija koju je država zauzela u odnosu spram terorizma nedržavnih aktera samo održava *circulus vitiosus* u kojemu to zlo dodatno jača.

Država je umjesto objektivnog znanstvenog pristupa odabrala onaj ideologizirani, politizirani i selektivni kako bi skrila grijehe svoje prošlosti, ali i ekskulpirala se za buduće radnje. Jedan od najvećih autoriteta na području znanja o terorizmu, Walter Laqueur, jednom prilikom je rekao kako su teroristička djela počinjena od strane policijskih država i tiranskih vlasti imala tisuća puta više žrtava i prouzročila tisuću puta više bijede nego sva djela individualnog terorizma zajedno. Također, ni demokratske države kroz povijest nisu bile, a niti danas nisu, imune na posezanje za takvim ili sličnim oblicima sile kako bi postigle svoje političke ciljeve. Te se činjenice sustavno ignoriraju u znanstvenim krugovima i održava se stajalište o terorizmu kao ekskluzivnom svojstvu nedržavnih aktera koje je usmjereno na podriivanje države i njezine opstojnosti.

Danas kada živimo u vremenu u kojem države „ratuju“ s imaginarnim neprijateljem – terorom – suspendirajući pritom neka davno stečena građanska prava i slobode, postavlja se pitanje: je li jedini neprijatelj onaj koji otvoreno kaže da želi uništiti „naše vrijednosti“ ili je neprijatelj i onaj koji, kako bi iste te vrijednosti „obranio“, stavlja ih izvan snage na sve duži rok i time preuzima taktiku onih protiv kojih se bori? Država, koja treba jamčiti sigurnost i blagostanje svojim građanima, to nastoji učiniti, normaliziranjem nenormalnog i time održava spiralu nasilja. A ako je jedan od najvećih vojskovođa svijeta, Napoleon Bonaparte, rekao da će mač ustuknuti pred duhom, ne preostaje drugo nego ukazivati da selektivan pristup znanstvenim činjenicama samo oštri mač i da je za pobjedu duha potrebna promjena paradigme.

1.1. METODOLOGIJA I STRUKTURA RADA

Specifičnost metodologije ovog rada neposredno se odražava na samu strukturu pa je, osim uvodnog i zaključnog poglavlja, moguće govoriti o njegova tri sastavna dijela. Prvi donosi pregled i kvalitativnu analizu osnovnih koncepata klasičnih i suvremenih autora važnih za razumijevanje državnog terorizma. Prije svega riječ je o konceptima države, sigurnosti, straha, sile (nasilja) i suverenosti koji su razmatraju u kontekstu državnog terorizma.

Drugi dio središnjeg dijela rada uključuje kvalitativnu i kvantitativnu analizu baze podataka koja je konstruirana za potrebe ovog rada i koja sadrži 373 definicije terorizma. Baza je nastala prikupljanjem definicija iz različitih izvora, a osnovu baze čine 262 definicije koje su objavljene u djelu *The Routledge Handbook of Terrorism Research* autora Alexa P. Schmida (2011a). Prema vrsti izvora, najveći je broj znanstveno-akademske i stručne definicije, potom definicija različitih institucija, organizacija i asocijacija te nekoliko definicija iz novinskih izvora. Baza sadrži ključne deskriptivne podatke, a nad njom je provedena sadržajna analiza koja je rezultirala s trideset i jednim (31) elementom u 373 definicije terorizma¹. Ekstrahirani elementi podvrgnuti su frekvencijskoj analizi na temelju koje su rangirani ključni elementi koji čine osnovu operacionalne definicije, najprije terorizma, a onda i državnog terorizma. U drugom dijelu također se daje i pregled dosadašnjih istraživanja državnog terorizma općenito kao i pregled istraživanja empirijskih primjera državnog terorizma.

U trećem dijelu se analizira državni terorizam na empirijskim primjerima dvadeset i jedne države. Riječ je o fokusiranoj studiji s mnogo slučajeva (N=21) u kojoj je jedinica analize državni terorizam, a analitičke podjedinice države (slučajevi) koji su izabrani iz stogodišnjeg vremenskog raspona (1914.-2014.) s dopunom najrecentnijih zbivanja u izabranim slučajevima, zaključno s 2016. godinom, pa je samim tim riječ o dijakronijskoj analizi (*cross-historical analysis*). Budući da se izabrani slučajevi razlikuju po nekoliko relevantnih obilježja (društvenim, ekonomskim, zemljopisnim, kulturnim) i da je riječ o geografski nepovezanim slučajevima, analiza se temelji na primjeni istraživačkog dizajna najrazličitijih slučajeva (*most different cases analysis*). Treći dio obuhvaća politološku i sociološku analizu primarnih i sekundarnih izvora iz koje su nastali „gusti opisi“ slučajeva na

¹ Detaljnije o samoj bazi v. 3.4.4. *Metodologija – konstrukcija baze definicija terorizma*.

temelju kojih su sintetizirani osnovni nalazi i producirani komparativni zaključci, dani odgovori na istraživačka pitanja, postavljena neka nova pitanja te iznesena određena predviđanja.

U zaključnom poglavlju sintetizirani su nalazi sva tri dijela rada koji su potom povezani kako bi se dao odgovor na polazno istraživačko pitanje, ali i otvorila neka nova pitanja o državnom terorizmu i terorizmu općenito kao i o ulozi znanosti za razumijevanje tog fenomena.

1.2. ISTRAŽIVAČKO PITANJE

Koja su ključna obilježja državnog terorizma i zašto države posežu za terorističkim djelovanjem?

Odgovaranjem na pitanje fenomen se nastoji deskriptivno prikazati te komparativno analizirati kako bi se ukazalo na njegovu fenomenološki široku rasprostranjenost, ali istovremeno i njegovu slabu prisutnost u akademskim i stručnim krugovima.

1.3. VARIJABLE

Ovisna varijabla

Ovisna varijabla u ovom slučaju jest prijetnja nasiljem ili pojava nasilja s političkim ciljem i s namjerom širenja straha izvan neposrednih žrtava, koje je počinjeno ili sponzorirano od strane države, odnosno njezinih sastavnih dijelova kao što su vojska, policija, sigurnosne službe, obavještajne službe, ali i u suradnji s državom od strane paradržavnih institucija kao što su, primjerice, vodovi smrti. Dakle, ovisna varijabla jest ishod/pojaava državnog terorizma.

Neovisne varijable

Neovisne varijable kojima se objašnjava ovisna varijabla, odnosno daje odgovor na istraživačko pitanje, mogu se podijeliti na glavne i pomoćne.

- a. Glavna neovisna varijabla jest tip režima: totalitarni, autoritarni i demokratski.
- b. Pomoćne neovisne varijable jesu:
 - diversifikacija vremenskog kontinuuma - ratno i mirnodopsko razdoblje;

- diversifikacija politike država – unutarnja i vanjska politika;
- društvena struktura (pluralnost/podijeljenost društva prema etničkim, političkim, kulturnim, jezičnim, konfesionalnim, ekonomskim i drugim rascjepima).

1.4. HIPOTEZE

Osnovna hipoteza rada

H₀: Terorizam je sastavni instrument državnog djelovanja koji se javlja u svim tipovima političkih režima, a koji države koriste kao oblik racionalnog izbora za postizanje svojih ciljeva.

Osnovnom hipotezom rada tvrdi se da je državni terorizam „pogodan“ za različite društveno-političke kontekste i da je takvo ponašanje država racionalno. U radu se ne polazi od pretpostavke da državni terorizam ima identične manifestne oblike i da u različitim društveno-političkim uređenjima možemo očekivati identične ishode i ishode istih ili pak sličnih razmjera. Upravo stoga treći dio rada uključuje istraživanje koje države diversificira po nekoliko kriterija, a osnovni je politički režim te se time radi distinkcija totalitarnih, autoritarnih i demokratskih država. Slučajevi odabrani u analizi empirije osnova su i za provjeru nekoliko izvedenih hipoteza.

Izvedene hipoteze rada

H₁: Državni terorizam u totalitarnim režimima dominantno se manifestira u području unutarnje politike i u mirnodopskom razdoblju.

H₂: Autoritarni režimi instrument državnog terorizma dominantno koriste u ratnom razdoblju u sferi unutarnjeg političkog djelovanja.

H₃: Državni terorizam kao instrument demokratskih režima dominantno se koristi u mirnodopskim uvjetima u području vanjske politike.

1.5. OSNOVNI CILJEVI I SVRHA RADA

Dva su osnovna cilja ovoga rada. Prije svega, cilj je odgovoriti na polazno istraživačko pitanje – koja su ključna obilježja državnog terorizma i zašto države posežu za terorističkim djelovanjem te tako provjeriti valjanost postavljenih hipoteza koje su bitne za razumijevanje različitih varijeteta državnog terorizma. Upravo se fokusiranom studijom dvadeset i jednog slučaja (zemalja), u trećem dijelu rada, nastoji odgovoriti na ovo pitanje.

Drugo, ne manje važno pitanje i cilj rada, tiču se odnosa znanstvene zajednice prema temi terorizma, posebno državnog terorizma. Raščlambom literature o državnom terorizmu kao i analizom baze definicija nastoje se dati odgovori na još nekoliko bitnih pitanja: zašto ne postoji akademsko i stručno suglasje oko definicije (državnog) terorizma?; zašto je državni terorizam zanemarena tema u literaturi društvenih znanosti? i koja je uloga znanstvene zajednice za razumijevanje terorizma i državnog terorizma, a samim time i rješavanja tog dominantnog sigurnosnog problema današnjice?

Isprepletenost prvog i drugog cilja ukazuju i na samu svrhu rada, a to je istraživanje pristranosti velikog dijela znanstvene zajednice koja je dominantno orijentirana na terorizam nedržavnih aktera, čime ne doprinosi razumijevanju fenomena, a samim time ni društvenom i političkom rješavanju terorizma.

2. TEORIJSKA POLAZIŠTA

Sigurnosne studije sastavni su dio međunarodnih odnosa, koji su pak, zajedno s komparativnom politikom i političkom teorijom, dio političkih znanosti. Razumijevanje jednog smjera ili ogranka unutar njega bez poznavanja drugog i trećeg, gotovo je nemoguće. Štoviše, potrebno je poznavanje i drugih znanosti i disciplina i teorija unutar njih. U slučaju terorizma i državnog terorizma svakako je nezaobilazna sociologija, prvenstveno politička sociologija, iako je nerijetko teško odrediti preciznu granicu gdje završava jedna, a počinje druga znanost i/ili disciplina. Stoga je multidisciplinarnost neizbježna za razumijevanje složenih fenomena današnjice, a terorizam i državni terorizam neupitno spadaju u red takvih.

Osnovni cilj teoretičara iz područja sigurnosnih studija, ali i brojnih drugih zainteresiranih aktera, primjerice sigurnosnih (političkih) analitičara i donositelja odluka, jest prikazati kako akteri primjenjuju silu. No, kako navodi jedan od istaknutijih teoretičara sigurnosti, Edward A. Kolodziej (2005: 28), osim što teoretičare sigurnosti, analitičare i donositelje odluka zanima kako akteri koriste silu i djeluje li ona, njih zanima, odnosno treba ih zanimati, zašto akteri ne primjenjuju nasilje i kako nenasilno rješavaju svoje političke sukobe. U suprotnom bi sigurnost, smatra Kolodziej, bila svedena samo na primjenu sile i prijetnju silom. Za razumijevanje i objašnjavanje državnog terorizma ključno je prikazati kako države koriste silu i kako ona djeluje. Za državu se gotovo univerzalno pretpostavlja da svoje političke sukobe rješava s jedne strane mirnim putem, ili kako se to uobičajeno kaže diplomacijom, a s druge ratom pa se, između ostalog, i zbog toga terorizam vrlo rijetko povezuje s državom. Tek se u novije vrijeme, unutar kritičke struje sigurnosnih studija, pojavila nekolicina autora koji jasno progovaraju o državnom terorizmu poput Ruth Blakeley, Richarda Jackosna, Michaela Stohla, Georgea Lopeza i drugih².

Multidisciplinarnost ovog rada također stoji na toj liniji sigurnosnih studija pa je samim time cilj pokazati da su države kroz povijest često posezale za terorizmom, ali i da je i danas moguće pronaći primjere korištenja takvih metoda koje države koriste za ostvarenje svojih političkih ciljeva. Drugim riječima, radi se o racionalnim potezima država koje su smatrale (smatraju) kako im za rješavanje određenih, bilo unutarnjih bilo vanjskih političkih pitanja, specifičan način korištenje sile i/ili prijetnje istom donosi najbolji ishod. Dakako,

² O ovim, ali i drugim kritičkim autorima koji problematiziraju državni terorizam više v. ispod pod naslovima: 3.2.1. *Pregled dosadašnjih istraživanja i radova o državnom terorizmu* i 3.3.1. *Akterski i kritički pristup (državnom) terorizmu*.

slažemo se s Kolodziejewom tvrdnjom da sigurnost obuhvaća i nenasilje, odnosno nenasilno rješavanje političkih sukoba, ali u našem je slučaju istraživački fokus isključivo na primjeni sile od strane država. Riječ je o specifičnoj primjeni sile koja prolazi onkraj akademske zajednice pa se tako ovaj tip terorizma uglavnom izbjegava i prešućuje. Stoga u nastavku rada, alatom nekoliko različitih znanosti, ali i disciplina unutar njih, nastojimo prikazati složenost (državnog) terorizma. Metodologijom komparativne znanosti težimo objasniti i konceptualno pojednostaviti fenomenologiju državnog terorizma, a perspektivom kritičkih sigurnosnih studija termin terorizma nastojimo postaviti u analitičke okvire i izvući ga iz politiziranih okvira znanosti koji su očiti u dominantnoj paradigmi i velikoj većini literature o terorizmu. U radu, dakle, nastojimo izbjeći postojeći akademski *bias* vraćajući državu u diskurs o terorizmu i propitujući institucionalne okvire i odnose moći. Rad tako uz objasniđbenu funkciju, u okviru nekoliko teorija političke znanosti i ekonomske znanosti, ima i normativnu funkciju gdje se, negdje eksplicitno a negdje implicitno, očituje tendencija istraživačke multidisciplinarnosti i afilijacija diskursa sociologije, filozofije, pravne znanosti, ali i nekih drugih normativno orijentiranih znanosti i disciplina.

2.1. DRŽAVA I SIGURNOSNA FUNKCIJA DRŽAVE

2.1.1. Max Weber – ključni koncepti za određenje državnog terorizma

Između brojnih autora i njihovih ideja, za razumijevanje državnog terorizma, i što je jednako važno, ignoriranje tog fenomena kako od strane stručne, tako i šire javnosti, najvažnijom smatramo Weberovu misao, napose njegovo poimanje države. Osim države, moć i politika neupitno spadaju među ključne koncepte Weberova opusa. To su ujedno i najvažniji koncepti za razumijevanje državnog terorizma u teoriji, ali i praksi. Funkcionalistička perspektiva moći Maxa Webera nerijetko se selektivno i instrumentalno koristi za tumačenje državnog monopola na silu. Tako, od konteksta Weberova opusa odijeljena definicija države, značajno doprinosi razumijevanju države po kojem je ona nespojiva s terorizmom, odnosno gdje se terorizam promatra isključivo kroz perspektivu nedržavnih aktera.

Moć, koja je presudna za upotrebu sile u Weberovoj definiciji sadrži dva vrlo značajna elementa. Moć, koja je posljedica društvene interakcije aktera, implicira da pojedinci ili skupine koje je posjeduju nameću i provode svoju volju unatoč otporu onih nad kojima se ona provodi. To ukazuje na činjenicu konstantnog zbroja moći, odnosno takvog omjera u kojemu

oni koji posjeduju moć imaju je u tolikoj mjeri u kolikoj je drugi u odnosu nemaju. Dakle, koliko se povećava moć jednih toliko se smanjuje moć drugih i obrnuto. Drugo bitno obilježje Weberove ideje jest sklonost upotrebi moći za ostvarenje vlastitih interesa pojedinaca ili skupina gdje se zbroj moći u društvu ne smatra konstantnim, nego on može rasti, ali i smanjivati se.

Naime, za Webera je najvažnije sredstvo politike sila, a ona proizlazi iz moći. Svaka se politika temelji bilo na upotrebi ili prijetnji upotrebom sile. Sila je, dakle, osnova postojanja i izvorište države, a država je ta koja ima legitiman monopol na upotrebu sile (Weber, 2006: 6-7). Ova, na prvu, jasna i jednostavna definicija države u dominantnoj, realističkoj teoriji međunarodnih odnosa, a samim time i sigurnosnih studija, uzeta je doslovno, bez zadiranja u sam sadržaj. Država tako kao središnji politički i sigurnosni akter polaže pravo na vlast i moć bez dodatnih propitivanja. Takvim poimanjem države gdje nisu jasne ni granice niti sadržaj sile koju država ima na raspolaganju, nije moguće govoriti o terorističkoj državi. Doslovnim shvaćanjem Weberove ideje državi je dozvoljeno puno, a možda i sve. Dubljim razmatranjem Weberova lika i djela sa sigurnošću se može reći da Weberova vizija države nije bila država bezgranične sile, odvojena od pravnih i moralnih uzusa. To svakako potvrđuje zahtjev koji on postavlja pred vladare u nadaleko poznatom djelu *Politika kao poziv*. Naime, on od vladara traži da se pridržava etike odgovornosti koja se suprotstavlja etici čiste volje (Đurić, 1987: 32-36). Weber je itekako promišljao o odnosu sredstava i ciljeva pa i u odluci o činjenju ili nečinjenju. Vladar mora voditi računa kojim se sredstvima služi te tako u namjeri postizanja (ostvarenja) dobrog cilja odgovoran političar neće posegnuti za zlom, odnosno nedopuštenim sredstvima. Tu su crtu Weberove misli spoznali i Schwarz i de Corral (2011: 210) koji ističu kako Weber nikada nije zdravo za gotovo uzeo činjenicu jakih država koje kontroliraju svoj teritorij. Weber je zadržao svoj fokus na razlici između vladavine (*Herrschaft*) i sile (*Macht*)³ u vršenju funkcija suverene države. Ta je razlika ostala izvan fokusa zapadne znanosti koja koncipira i mjeri varijacije država u odnosu na idealni tip, a on je, kao što ističu Schwarz i de Corral, ostao vezan uz normativne modele koji kazuju što bi država i njezini odnosi prema društvu trebali biti, a ne što oni jesu.

Za Webera je *Herrschaft* onaj oblik moći koji se prihvaća kao legitiman odnosno ispravan i pravedan i to je ono što ga čini prihvatljivim u očima onih kojima se vlada. *Macht* je pak takav oblik moći kojega podložni ne smatraju legitimnim upravo zato što ne posjeduje

³ Za *Herrschaft* je osim „vladavine“ moguće pronaći i prijevod „vlast“, a za *Macht* osim „sile“ nerijetko se uzima i sinonim „prisila“.

one odlike koje ima vladavina (*Herrschaft*), a to su ispravnost i pravednost. Vladavina naspram čiste sile ima svoje kvalitativne razlike i Weberovo viđenje države kao nositeljice monopola na fizičku silu uključuje takvu diversifikaciju.

Sila neupitno igra važnu ulogu u politici, no različiti su modaliteti korištenja i ograničavanja sile od strane same države. Stoga ako država koristi silu ili zastrašuje njome, ako ta ista sila izlazi iz okvira vladavine, odnosno političkih, pravnih pa i moralnih okvira te ako se tom silom želi ostvariti neki politički cilj, tvrdimo da je riječ o raskoraku između normativnog i empirijskog. Iako su u drugom dijelu definicije terorizma i državnog terorizma detaljno raščlanjene, smatramo kako je za lakše razumijevanje rada i ovdje potrebno navesti operacionalnu definiciju državnog terorizma. Riječ je *organiziranoj upotrebi sile i nasilja ili prijetnji uporabom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi.*

Država se može naći i uložiti sponzoriranja takve sile čime također izlazi iz okvira svojih normativa. Mnogi su mislioci u svojim promišljanjima ostavili teorijski prostor za terorističko djelovanje država. To su nerijetko potkrijepili i konkretnim empirijskim primjerima ukazujući na sive zone državnog djelovanja, a koje je u središtu naših razmatranja⁴. Ipak, od svih autora relevantnih za tematiku, Weberova definicija države i njegovo razlikovanje vladavine i sile, smatramo središnjim mjestom za daljnju raspravu o državnom terorizmu, kako o njegovoj zapostavljenosti u akademskoj, političkoj ali i općoj javnosti, tako i o empirijskoj analizi konkretnih primjera državnog terorizma kroz povijest.

2.1.2. Od sigurnosti do države i nacionalne sigurnosti

Još su u 17. stoljeću neki od najznačajnijih europskih mislioca sigurnost označili osnovnom funkcijom države pa su nerijetko i sam nastanak i razvoj države promatrali kroz prizmu sigurnosti. Korijen riječi sigurnost dolazi od latinskog *securus*, a ona u hrvatskom prijevodu ima nekoliko različitih varijanti kao što su „bezbrižan“, „pouzdan“ i „siguran“ (Klaić, 1980: 1345). Društvo bez sigurnosti dovodi do nesigurne države pa stoga ne čudi da svaka država nastoji prije svega učiniti svoje pojedince, a samim time i društvo, sigurnima. Njezina se nastojanja protežu kako na unutarnjem tako i na vanjskom planu i koliko god su bitni odnosi unutar samog društva jedne države, jednako su tako bitni i odnosi s drugim

⁴ Ideje mislioca koje smatramo važnima za razumijevanje državnog terorizma iznesene su niže u radu. To su, između ostalih, Franz Neumann, Carl Schmitt, Giorgio Agamben, Michael Mann, Anthony Giddens i drugi.

državama i među njima. Za ostvarenje tog cilja države su posezale, a i danas posežu, za različitim strategijama i taktikama koje im stoje na raspolaganju, između ostalih i za silom. Nije izolirano niti mišljenje po kojemu je korištenje sile za postizanje tog važnog državnog cilja – sigurnosti – bilo ključno i za nastanak države kakvu danas poznajemo. Sigurnost je neupitno preduvjet postojanja i opstanka kako pojedinca tako i šire društvene zajednice, a samim time i države, no sam pojam i koncept sigurnosti nije tako neupitan i jednoznačan. Kao i brojni drugi koncepti društvenih znanosti, sigurnost je predmet različitih teorijskih rasprava i empirijskih provjera, ali ne postoji suglasnost oko toga što točno jest sigurnost, odnosno nema jedne sažete, precizne, konsenzualne definicije tog važnog koncepta. Upravo je širina stvarnosti koju sigurnost obuhvaća i mogućnost upisivanja različitih značenja sigurnosti, gdje do izražaja mogu doći i različiti interesi onih koji ta značenja upisuju, jedan od razloga tako diverzne slike sigurnosti. Zanimljiva je parabola prema kojoj je sigurnost poput ljepote – subjektivan i elastičan termin koji označava, „niti više niti manje od onoga što izrekne subjekt koji o njoj govori“ Williams (2008: 1). Drugim riječima, i ljepota i sigurnost su u oku promatrača.

Bilo kako bilo, ontološke i epistemološke rasprave o sigurnosti nisu predmet ovog rada, ali za razumijevanje problematike kojom se bavimo, treba naglasiti da je sigurnost socijalni konstrukt koji vrlo često ima različito značenje za različite pojedince, društva, države, nadnacionalne asocijacije i druge aktere. Tako primjerice uspoređivati sigurnost u Izraelu i Andori ili Iraku i Švicarskoj znači uspoređivati kvalitativno, ali i kvantitativno, vrlo različite fenomene koji obuhvaćaju širok dijapazon značenja za države i društva spomenutih zemalja. Sigurnost je osjećaj i stanje, no uz to sigurnost je i proces i djelatnost. Riječ je o varijabilnoj kategoriji čija kvaliteta i kvantiteta variraju. Na sigurnost mogu utjecati brojni faktori ugroze, stoga je potrebna sposobnost svladavanja tih ugroza koje prijete. Gledajući sigurnost kao djelatnost Tatalović, Grizold i Cvrtila (2008: 7-9) navode kako je riječ o dvostrukom odnosu, jednom koji se tiče odnosa čovjeka i čovjeka i drugom koji se tiče odnosa čovjeka i prirode. Kako bi ta djelatnost bila uspješna, posebice u suvremenom svijetu kada se čovječanstvo nalazi na visokom stupnju razvoja, jake međusobne povezanosti, a samim time i jednakih i mnogobrojnih izvora ugroza koje istovremeno prijete mnogima, a ponekad i svima, sigurnost mora biti smisljena i svjesna aktivnost usmjerena na očuvanje društava i pojedinaca.

Ovdje svakako treba istaknuti činjenicu egzistiranja različitih pogleda na sigurnost, odnosno različitih škola u okvirima teorije međunarodnih odnosa kao i grubu podjelu na tradicionalno i moderno gledanje na sigurnost. Po tradicionalnom shvaćanju, sigurnost se

promatra dominantno kroz prizmu vojne moći država i sile koju država posjeduje kako bi očuvala i/ili povećala stupanj sigurnosti svojih građana. To je takozvani realistični pristup u međunarodnim odnosima prema kojemu je država središnji sigurnosni akter, a sila konstantan i nezamjenjiv faktor o kojemu ovisi razvoj države, ali i svijeta. Prema stajalištima tog pravca, kojemu su temelje udarili Edward H. Carr i Hans Morgenthau⁵, inače predstavnici „klasičnog realizma“ (Jorgensen, 2010: 80), država isključivo silom može ostvariti svoje interese, a iznad svih interesa je nacionalni interes. Ovo je stajalište izuzetno bitno za razumijevanje tematike državnog terorizma i stoga treba imati na umu da je realistično poimanje sigurnosti bilo dominantno cijelo 20. stoljeće, a i danas taj pravac igra važnu ulogu u sferi međunarodnih odnosa⁶.

Kao opreka realizmu u međunarodnim odnosima javili su se neki novi misaoni pravci. Prije svega tu je liberalizam i neoliberalizam koji, za razliku od realizma, primarno objašnjavaju zašto države i individue kao bitni akteri ne pribjegavaju sili. Liberalna, odnosno neoliberalna teorija međunarodnih odnosa svoju logiku temelji na ekonomskim principima gdje su slobodni pojedinci istovremeno sebični takmaci koji u određenoj mjeri moraju međusobno i surađivati kako bi ostvarili ciljeve, a to je veća materijalna dobit. Identični obrasci vrijede i za države, no u liberalnom pogledu na svijet, države nisu jedini subjekt međunarodnih odnosa, nego su to i multinacionalni, transnacionalni, gospodarski i drugi društveni akteri. Među najznačajnijim predstavnicima ovog smjera u okviru studija međunarodnih odnosa su Robert Keohane i Joseph Nye⁷. Oni su 70-ih godina 20. stoljeća prvi započeli svojevrsnu reviziju dominantne realističke paradigme naglašavajući međuovisnost države i nedržavnih aktera u sferi nadnacionalnih odnosa, odnosno važnost suradnje kroz „članstvo u međunarodnim institucijama“ (Burchill, 2005: 64).

⁵ E. H. Carr je 1939. godine objavio knjigu *Twenty Years Crisis, 1919-1939: An Introduction to the Study of International Relations*, a Hans Morgenthau je sedam godina kasnije, 1946. godine, objavio jednako značajno djelo za studije međunarodnih odnosa, *Scientific Man vs Power Politics*. Može se reći da s njima dvojicom i započinje sustavno promišljanje nove discipline, odnosno međunarodnih odnosa.

⁶ Realizam nije homogena škola promišljanja međunarodnih odnosa, budući da unutar njega postoje različiti misaoni smjerovi. Osim spomenutog klasičnog realizma još dva značajna smjera čine korpus realističke misli, a to su neorealizam i post-neorealizam. Najznačajniji predstavnik neorealističkog smjera jest Kenneth Waltz. Post-neorealistički smjer svojevrsno je oživljavanje klasičnog realizma, a njegov prvi predstavnik jest Stephen Walt. Među najvažnije realiste, osim spomenutih, svakako spadaju i Reinhold Niebuhr, George Kennan te John Mearsheimer koje Donnelly (2005: 30) označava kao ključne realiste 20. stoljeća.

⁷ Heterogenost misaonih pravaca karakteristika je i liberalne škole mišljenja unutar teorije međunarodnih odnosa pa je osim najpoznatije podjele na liberalizam i neoliberalizam, moguće pronaći još neke klasifikacije (smjerove) kao i njihove idejne predstavnike. Tako se u jednoj od klasifikaciji liberalnih pristupa razlikuje „liberalni institucionalizam“, „novo srednjovjekovlje“ (*new medievalism*) i „nadupravljanje“ (*transgovernmentalism*). Više v. Novičić (2007): 221-223.

Drugi bitan smjer koji se javio kao odgovor na slabosti (neo)realizma, ali i (neo)liberalizma, jest konstruktivizam. Iako neki teoretičari i analitičari, štoviše oni konstruktivističke provenijencije, tvrde da „konstruktivizam nije teorija“ nego „pristup društvenom istraživanju“ (Kolodziej 2011: 206), ipak se radi o značajnom pristupu u teorijama međunarodnih odnosa. Konstruktivisti kažu kako sigurnost pojedinaca i država nisu nepromjenjivi koncepti već isključivo društveni konstrukti koji su podložni promjenjivim tumačenjima aktera. Ušavši u prostor teorija međunarodnih odnosa, konstruktivizam uvodi ideju društvene promjene, odnosno konstruiranja aktera kroz stalnu interakciju određenu identitetima, normama, idejama, vrijednostima i iz njih izvedenim interesima. Okončanjem Hladnog rata, doživljavanje svijeta kao nepromjenjivog od strane dviju dominantnih teorija međunarodnih odnosa, otvorilo je prostor za nove kulturološke i sociološke perspektive, upravo onakve kakav je (bio) konstruktivizam. Prema konstruktivističkom shvaćanju, Hladni rat je pokazao da se odnosi, koje drugi smatraju datima i nepromjenjivima, mogu mijenjati. Štoviše, konstruktivisti drže da isti odnosi mogu u kratkom roku potpuno iščeznuti što je za njih eklatantan primjer društvene konstrukcije stvarnosti. Glavni predstavnici ove škole mišljenja su Alexander Wendt, Peter Katzenstein i Nicolas Onuf. Konstruktivistička misao dijeli se na konvencionalnu i kritičku, odnosno modernu i post-modernu, dok se za Wendta, kao glavnog predstavnika konstruktivizma, smatra kako predstavlja svojevrsan treći smjer, odnosno smjer za sebe (Reus-Smit, 2005: 199; 205).

I kritičke sigurnosne studije nose obilježja konstruktivističkog pristupa⁸. Mutimer (2010: 75) kaže kako su se kritičke sigurnosne studije pokazale „poprilično otporne jasnim definicijama“, što i jest njihova intencija jer oni definiranje smatraju ograničavanjem. Ipak, nekoliko je vrlo preciznih određenja sigurnosnih studija među kojima izdvajamo ono Stephena M. Walta koji kaže da se sigurnosne studije mogu definirati kako „proučavanje prijetnje, korištenja i kontrole vojne sile“ te da istražuju „uvjete koje upotrebu sile čine vjerojatnijom, načine na koje upotreba sile utječe na pojedince, države i društva te specifične politike koje države donose kako bi se pripremile za rat, spriječile ga ili sudjelovale u njemu“ (Walt, 1991: 221).

⁸ Kako navodi Mutimer (2010: 79-80) jedan od važnijih događaja za akademski razvoj kritičkih studija bila je konferencija „Kritički pristupi sigurnosnim studijama“ održana na Sveučilištu York 1994. godine, a koja je rezultirala publikacijom koju su uredila dva vrlo značajna autora za disciplinu - Keith Krause i Michael C. Williams. Knjiga *Critical Security Studies: Concepts and Cases* publicirana je 1997. godine. Osim proširenja koncepta sigurnosti, ključna pitanja zadirala su u epistemološku razinu tradicionalnog pogleda na sigurnost. Zaključci su bili kako kritički pogled treba uzeti u obzir ideje, norme i vrijednosti koje su sastavni dio zajednica u kojima žive individue. Usmjeravanje na nematerijalne aspekte sigurnosti upravo je dominantno obilježje konstruktivističkog pristupa pa su kritičke sigurnosne studije svojevrsni derivat konstruktivističkog pogleda na svijet kojega čine države, ali i individue i druge zajednice.

One su izmijenile pogled na sigurnost značajno ga proširivši i produbivši u odnosu na tradicionalno shvaćanje i uvevši nove, do tada beznačajne, kategorije za razmatranje pitanja sigurnosti. U modernom poimanju pristupu važan akter, pored države koja je ostala referentni okvir sigurnosti, postali su i pojedinci (individue), društva odnosno razne grupacije na nacionalnoj razini, ali i nadnacionalni akteri. Time je sigurnost postala višerazinska, a razine međuovisne. Upravo se danas, možda više nego ikada, očituje važnost tako proširenog koncepta za razumijevanje sigurnosti kao i izvora nesigurnosti jer akteri kao što su teroristi, etno-nacionalni pokreti, pobunjenici i slični mogu biti, a vrlo često i jesu, izvor nesigurnosti i nestabilnosti u svijetu i u brojnim državama diljem svijeta. Faktor sigurnosti ili pak nesigurnosti jednako tako mogu biti i nadnacionalne asocijacije. Primjerice, uloga NATO saveza za sigurnost njegovih članica, ali i onih koje su izvan njega je vrlo velika kao i sigurnost članica brojnih drugih nadnacionalnih asocijacija.

Također, osim vojne sfere i sile, sigurnost je proširena na još četiri važna područja – ekonomsko, političko, socijalno i ekološko (Buzan, 2009: 107-119). Kao i razine i područja su međusobno povezana, a samim time i međuovisna. Barry Buzan je svoje ideje o proširenju i produbljenju sigurnosti prvi put prezentirao 1991. godine u nezaobilaznom sigurnosnom djelu *People, States and Fear* koje je značajno utjecalo na sigurnosne studije, a posebno na shvaćanje i pokušaj definiranja nacionalne sigurnosti⁹. Osim Buzanova sektorskog proširenja sigurnosti još je jedan koncept iz tvornice takozvane Kopenhaške škole izrazito značajan u novom (kritičkom) poimanju sigurnosti¹⁰, a to je „sekuritizacija“ autora Ole Wævera. On je ustvrdio kako se sigurnost može promatrati kao „govorni čin“ (Wæver, 2011: 468). Sekuritizacija je društveni proces gdje se određeno pitanje, pojava ili problema označava kao sigurnosni problem. Diskurzivne prakse društvenih aktera ključne su u političkim i socijalnim konstrukcijama sigurnosti.

Proširenje i produbljenje koncepta sigurnosti evidentno je kako u akademskom diskursu tako i u diskursu šire javnosti. Tako sigurnost obuhvaća, kako ističu i Tatalović i

⁹ Iako je sigurnost postala multirazinska, to jest trirazinska, pojedini autori smatraju da je država i u tom novom, kritičkom pristupu, ostala središnji akter i da sigurnost nije postala individualno-centrična te, Barryju Buzanu, kao najistaknutijem predstavniku i idejnom tvorcu modernog pogleda na sigurnost zapravo zamjeraju državo-centričnost u pristupu. Za njega je i dalje standardna jedinica sigurnosti suverena teritorijalna država, ne misleći ovdje usko na naciju-državu, smatrajući da je nacionalna sigurnost uži koncept koji ima tek djelomičnu primjenu na državu. Detaljnije v. Shaw (1994).

¹⁰ Za razvoj kritičkih sigurnosnih studija vrlo je važna i knjiga *Security: A New Framework for Analysis* čije autorstvo uz Buzana potpisuju još Ole Wæver i Jaap de Wilde. Knjiga je prvi put publicirana 1997. godine, a djelomično je bila i reakcija na ranije spomenutu Krauseovu i Williamsovu publikaciju (v. bilješku 8) iz iste godine. Kao što kaže Mutimer (2010: 81) Buzan, Wæver i de Wilde kao predstavnici Kopenhaške škole trudili su se pokazati kako se „njihova perspektiva razlikuje od Kritičkih sigurnosnih studija“ premda su i jedni i drugi imali kritički pogled na tradicionalno viđenje sigurnosti.

Bilandžić (2005: 8), „vrlo različite stvari“, počevši od skupa tehničkih mjera i postupaka u nekom tehnološkom procesu ili sličnoj ljudskoj djelatnosti, preko poštivanja pravnih normi, pravne dosljednosti i vladavine prava, osiguranje stabilnih uvjeta i perspektive za zadovoljavanje egzistencijalnih potreba stanovništva do osjećaja samopouzdanja i integriteta osobnosti kao i opstanka, integriteta i razvoja države, ali i brojne druge.

I premda je ranije istaknuto kako sigurnost nema svoju jednoznačnu definiciju, ipak je ona Arnolda Wolfersa iz 1962. godine, prema kojoj se razlikuje objektivno i subjektivno gledanje na sigurnost, jedna od najčešće korištenih, a čini se i najlakše razumljiva. Objektivno određenje odnosi se na mjeru odsutnosti prijetnji pri stjecanju vrijednosti, dok prema subjektivnom sigurnost predstavlja odsustvo straha da će te iste vrijednosti biti napadnute (Wolfers, 1952: 485). Ponekad se Wolfersovo shvaćanje „prevodi“ kao negativan i pozitivan pristup sigurnosti. Prvi, negativni, je upravo onaj koji govori o odsutnosti prijetnji (ugroza), dok potonji, za preciznije određenje, iziskuje odgovore na nekoliko pitanja. Generalno se može reći da je riječ o nastojanju osiguravanja vrijednosti i stanja koja su ključna za bilo kojeg aktera (individuu ili kolektiv). Najjednostavnijim rječnikom rečeno, sigurnost je neophodan uvjet opstanka čovjeka i društva koja obuhvaća mnoge sfere ljudskog života (političke, ekonomske, kulturne, ekološke, vojne, i dr.).

O sigurnosti pojedinca može se govoriti od kada je svijeta i čovjeka. Da bi opstao svaki je pojedinac morao voditi brigu o sebi i svojoj sigurnosti, izbjegavajući ugroze i stvarajući povoljne uvjete za svoj materijalni i duhovni rast i razvoj. Ali kako svijet nije skup atomiziranih pojedinca, od kojih svaki vodi brigu isključivo o sebi, sigurnost se usložnjava i osiguranje opstanka te materijalnog i duhovnog rasta i razvitka nije ni laka niti brza zadaća, niti ikada može biti dovršena. Pitanje kolektivne sigurnosti, čiji su današnji pandani nacionalna i međunarodna sigurnost, kroz povijest je zaokupljalo mnoge mislioce, a i danas je pitanje očuvanja kolektivne (nacionalnih i globalne) sigurnosti jedno od gorućih, a tri imena koja su najviše utjecala na područje onoga što danas nazivamo sigurnosnim studijama neosporno su Tukidid, Carl von Clausewitz i Thomas Hobbes¹¹ čiji se doprinosi navode u većini literature koja tematizira pitanje sigurnosti i koji se smatraju svojevrsnim očevima utemeljiteljima sigurnosnih studija.

¹¹ Kolodziej navodi kako su trojica autora, više od svih drugih mislioca, sigurnosnu tematiku postavili kao samostalno područje razmišljanja, odlučivanja i djelovanja i time udarili temelje za znanost o sigurnosti koje su potencijalno univerzalne za primjenu u svakom vremenu i prostoru te društvenim uvjetima (Kolodziej, 2005: 13).

Društveno-političko uređenje u kojem živimo, usprkos pojavama brojnih nadnacionalnih aktera, i dalje se dominantno bazira na nacionalnim državama. Baština je to 17. stoljeća i takozvanog vestfalskog svjetskog poretka kojemu je kompatibilan realistički pogled na međunarodne odnose u kojima su države ključni izvor moći i kao takve jedini važan akter na međunarodnoj sceni. Fundamenti vestfalskog tipa države su teritorij, suverenitet, autonomija i legalitet. Sva četiri temelja nužna su za razumijevanje sigurnosti, posebno nacionalne sigurnosti, ali i za razumijevanje državnog terorizma kao jednog vida narušene sigurnosti u kojemu je država umjesto jamca sigurnosti zapravo izvor ugroze i kreator bilo unutarnje bilo vanjske nesigurnosti. Pitanje nacionalne sigurnosti suštinski je povezano s pitanjem države, odnosno njezinim nastankom. Ideja društvenog ugovora i nastanka države kao zajednice koja će jamčiti sigurnost onih koji se nalaze na njezinom teritoriju karakteristična je za mislioce 16. i 17. stoljeću, ali nije rezervirana isključivo za njih. Ovo je tematika poznata još iz vremena antičke Grčke, no i danas se ista ili slična pitanja nerijetko analiziraju i interpretiraju uz uvažavanje suvremenih dramatičnih i brzih promjena, kako onih na nacionalnoj tako i onih na globalnoj sceni.

U sigurnosnim studijama država zauzima središnje mjesto. Država je dominantni akter, presudan za razumijevanje društvene i političke stvarnosti. Ona je osnovna jedinica političke organizacije stanovništva koja ima monopol na nasilje i stoga se uzima kao osnovna empirijsko-analitička jedinica ovoga rada¹².

Ideje koje su u fokusu sigurnosnih studija još su u 17. stoljeću zaokupljale Thomasa Hobbesa teorijski su precizno uobličene u njegovu *Levijatanu*, djelu prvi put objavljenom 1651. godine, stoga Hobbes zauzima značajno mjesto u takvom „sigurnosnom“ poimanju države. No, treba istaknuti da pijedestal koji država ima u sigurnosnim studijama, koje su nastale u Sjedinjenim Američkim Državama, a čija su teorijska polazišta kompatibilna s onima realističke škole, državu ne vide kao moguću počiniteljicu terorističkih akata. Država je sakrosanctan pojam oko kojeg se i dalje okreće sigurnost i koja i dalje igra najznačajniju ulogu u političkoj areni na polju međunarodnih odnosa pa tako i sigurnosnih studija. Svetost države je nepovrediva i zato je dominantni diskurs unutar sigurnosnih studija ne povezuje s terorizmom. Dakako, to bi otvorilo brojne kontroverze, ali i dovelo u pitanje ostvarenje

¹² Država je, dakle, a ne društvo subjekt analize. Društvo je, naime, širi pojam od države i podrazumijeva različite oblike odnosa i udruživanja (ekonomske, socijalne, kulturne, političke, vjerske i dr.) koji proizlaze iz interakcije članova društva. Država je pak institucionalizirani oblik društvenog udruživanja. Ona je proizvod historijskog razvoja društvene zajednice i rezultat njezinih potreba, prije svega potrebe za opstankom, odnosno sigurnošću i razvojem. Društvo, dakle, prethodi državi, a za razliku od društva, država se temelji na principu teritorijalnosti, autoriteta i suverenosti.

državnih interesa koji se ostvaruju putem terorističkih kako metoda tako i strategija. Nameće se zaključak o povezanosti znanosti i politike u obrani državne „svetosti“ o čemu se detaljnije govori u drugom dijelu rada.

2.1.2.1. Thomas Hobbes i sigurnosna funkcija države

Sigurnost je za Hobbesa prva zadaća države i zadaća radi koje je država i nastala jer „cilj ili namjera ljudi (koji po prirode vole slobodu i vlast nad drugima), kod uvođenja ograničenja nad samima sobom (a tako ih vidimo u državama) jest to da smjeraju vlastitom održanju, a time i zadovoljnijem životu“ (Hobbes, 2004: 119). Osobna sigurnost bila je ključna za nastanak države jer je zbog nje vrhovnom vladaru dana ovlast vladanja nad pojedincima i to dogovorno među članovima zajednice. Hobbes navodi i formulaciju koja zorno opisuje rađanje države: „Ovlašćujem i predajem svoje pravo vladanja nad sobom ovome čovjeku ili ovoj skupini ljudi, pod uvjetom da i ti predaš svoje pravo i ovlastiš sve njegove radnje na isti način (Hobbes, 2004: 122).“

Prema njegovoj teoriji, nastanak (stvaranje) države moguće je na dva načina – prisilom ili dogovorom. Vrhovni vladar, koji utjelovljuje Levijatana (državu, *lat.* civitas) i koji ima vrhovnu vlast, do te vlasti dolazi na jedan od dva moguća načina - prirodnom silom (stečena država) i društvenim ugovorom (država po uspostavi) (Hobbes, 2004: 122-123). Prirodnu silu Hobbes plastično uspoređuje s primjerom prisilnog podčinjavanja vlastite djece i njihove djece pod svoju vlast gdje, ako oni odbiju podčiniti se, onaj koji podčinjava spreman je uništiti ih. Drugi ilustrativan primjer je podčinjavanje neprijatelja svojoj volji putem rata, gdje im se pošteduje život pod uvjetom pokoravanja. I premda se vrhovna vlast po uspostavi razlikuje od stečene, Hobbes naglašava da se u oba slučaja radi o podčinjavanju iz straha. U državi po uspostavi, ljudi se podčinjavaju izabranom vladaru zbog straha jedni od drugih, budući da imaju brojne preferencije od kojih se mnoge izravno sučeljavaju s preferencijama drugih ljudi, što može dovesti do rata, takozvanog rata sviju protiv svih. S druge pak strane, u stečenoj državi to je strah od onoga kome se podčinjava – od vladara. U temeljima države kakvu poznajemo danas je strah, jedne ili druge vrste.

Hobbesova država je, dakle, konstrukcija s čime se u ovom kontekstu slažemo, no valja istaknuti da se radi isključivo o njezinoj sigurnosnoj funkciji, ali ne i o onom iskonskom države, odnosno onome iz čega ona nastaje. Stoga smatramo potrebnim napomenuti da u sigurnosnom smislu država jest socijalni konstrukt, no sama država puno je više od toga. Riječ o socijalnom konstrukt koji je u svojoj biti naravan. Ili platonovski rečeno, smatramo

da država nastaje zato što svako od nas nije sam sebi dovoljan i da nam mnogo toga treba (Platon, Resp, 369B).

Hobbesovska država je nastala na strahu, kako onom od prirode (drugog čovjeka) tako onom od države (vlasti/vladara), ali na strahu i danas opstoji jer cilj tih dvaju strahova nije efemeran, već jednoznačan i trajan, a to je sigurnost državnog stanja, to jest onih koji u njemu žive. Podunavac, Keane i Sparks (2008: 73-75) zamjećuju kako za Hobbesa zlo kojega se najviše boji nije represija, koja je rezultat tlačenja od strane vlasti, nego nesigurnost koja, upravo suprotno, nastaje zbog manjka vlasti, odnosno zbog nereda. Za Hobbesa je tako nered najveće moguće zlo koje ugrožava primarnu funkciju države – sigurnosnu, a time i samu državu. Logika današnje, suvremene, države je gotovo identična, a logika straha i dalje je važna za sigurnost države, odnosno građana. Taj egzistencijalni strah ima i transcendentalna svojstva, nešto poput straha Božjeg iz kršćanske tradicije za kojega se kaže i da je početak mudrosti, budući da oni koji ga posjeduju ne rade ono što ne smiju. Tako je i sa strahom za poredak i sigurnost, koji stoji u temeljima države, a nered koji bi nastao zbog izostanka ili pomanjkanja straha dovodi u pitanje poredak i sigurnost.

Društveni ugovor, kojim je Levijatenu predana vlast i obećana poslušnost kako bi on osigurao zaštitu svima, nastao je prvotno zbog straha od anarhičnog stanja u kojemu je, Hobbesovski rečeno, čovjek čovjeku vuk, no istovremeno on postaje novi izvor straha čime dolazimo do svojevrsnog paradoksa. Taj paradoks političke vladavine Podunavac (2011: 12-13) naziva „strahom od moći“, a u svom razmatranju Hobbesove ideje, Ells Howes iznosi (2012: 35) kako je upravo „strahopoštovanje“ glavni adut Levijatana.

Država neupitno posjeduje moć i silu da spriječi anarhična stanja što je pozitivan učinak i sile i straha od te iste sile, no s druge strane se postavlja pitanje može li strah i strahopoštovanje od vladavine doseći tolike razmjere da sami postanu izvorom nesigurnosti? Kada sila i moć koju država posjeduje prestaje imati sigurnosnu funkciju o kojoj govori Hobbes i postaje izvor nesigurnosti? Gdje je granica sile i nasilja, koje država ovlašteno posjeduje na temelju davno sklopljenog društvenog ugovora sa svojim podanicima, i državnog terorizma za koji potpis nije dan? Iz Hobbesovih stajališta razvidno je da je država legitimno stekla monopol na korištenje sile kako bi izvršavala svoju sigurnosnu funkciju, no istovremeno se podrazumijevalo i očekivalo da država ne zlorabi svoj monopol i ne postane izvor ugrožavanja interesa i vrijednosti koje se obvezala štiti, a radi čega je u konačnici i stvorena.

Hobbesova detekcija po kojoj svaki društveni odnos implicitno prati upotreba sile vrlo je precizna dijagnoza naravi kako pojedinaca, tako i društava i država. Kada su državne

preferencije suprotstavljene preferencijama drugih država ili pak preferencijama svojih državljana, država se ponaša kao racionalan akter koji nastoji realizirati svoje interese u odnosu na suprotstavljenu stranu. To racionalno djelovanje uključuje i korištenje sile različitih oblika, a jedan od njih je državni terorizam. Hobbesov suveren, odnosno konstrukcija države, neovisno kojega je tipa, uvijek posjeduje sposobnost i pravo, odnosno monopol na silu, koja u ime očuvanja sigurnosti i ostvarenja nacionalnih interesa, može imati obilježje terorizma. I Barry Hindess u ideji Hobbesova suverena vidi teorijsku mogućnost nametanja režima terora onima kojima vlada i upravlja kroz mogućnost zastrašivanja i prijetnji kao i upotrebe sile protiv njih (Hindess, 2006: 247).

Valja pritom istaknuti kako svaki teror ne znači nužno da je riječ o terorizmu, pa tako i svaki teror države nije automatski državni terorizam jer je za terorizam, uz teror, potrebno zadovoljenje još nekoliko bitnih kriterija¹³. Također, premda je država nastala na sili to jest strahu od sile, što je jedno od bitnih obilježja terorizma, nismo skloni onim autorima koji i sam čin stvaranja države nazivaju terorizmom¹⁴ jer društveni ugovor, kako ga je vidio Hobbes, označava upoznatost podanika s vlasti koja im se nameće kao vrhovni autoritet te pristanak na podčinjavanje.

2.1.2.2. Tukidid, Clausewitz i sigurnosna funkcija države

Preteča sigurnosne misli zasigurno je starogrčki povjesničar Tukidid koji je živio u 5. i 4. stoljeću prije Krista. Njegovo veliko historiografsko djelo *Povijest peloponeskog rata*, koje je Hobbes prevodio na engleski jezik, značajno je utjecalo na Hobbesovo shvaćanje sigurnosti. Tukidid je važan i za razumijevanje značajnog koncepta za nacionalnu i međunarodnu sigurnost, takozvane sigurnosne dileme koja se pripisuje Johnu H. Herzu (1950) koji je prvi upotrijebio i u svom radu teorijski razradio ovu sintagmu. Ideja sigurnosne dileme sadržajno je prisutna i kod Tukidida. To je koncept koji se odnosi na konfliktni model međunarodnih odnosa, karakterističan za realističku školu.

Prema tom konceptu, kada se država čija se sigurnost inače temelji na moći, to jest na oružju i sili, zatekne u uvjetima u kojima ne može ostvariti svoje interese, ciljeve i vrijednosti, budući da su u sukobu s interesima druge države, to izaziva nesigurnost odnosno strah kod drugih država što potiče na nadmetanje država u jačanju svoje (vojne/oružane) moći. Tako Tukidid kao „najistinitiji uzrok“ ali „najmanje spominjani uzrok“ Peloponeskog rata navodi

¹³ Detaljnije o tome v. 3.4.5. *Elementi definicije (državnog) terorizma – sadržajna i frekvencijska analiza*.

¹⁴ Jedan od njih je i Michael Mann čije ideje o državnom korištenju sile iznesene niže u tekstu.

strah koji su Atenjani, postajući sve moćnija sila, zadavali Lakedemonjanima i time ih „natjerali u rat“ (Tukidid, 2009: 27).

Sigurnosna dilema je tako svojevrstan začarani krug u kojem akcija jedne strane izaziva reakciju druge i upravo se zato naziva dilemom jer se pri poduzimanju akcije treba voditi računa o reakciji druge strane, odnosno upotrebi sile od strane takmaca. Za Tukidida je u njezinom rješavanju ključan odnos moći jer „pravda u ljudskim odnosima vrijedi onda ako je jednaka nužda za obje strane; ono pak, što je samo moguće, to moćniji provode, a slabiji dopuštaju“ (Tukidid, 2009: 357)¹⁵.

I kod Carl von Clausewitza, koji ideju anarhičnog Hobbesovog stanja pojedinaca preslikava na društva i države, sila je ključna u odnosima suprotstavljenih interesa. Za njega je upotreba sile neodvojiva komponenta političkog djelovanja. Sila je „fizička snaga“, a svrha je sile „neprijatelju nametnuti svoju volju“ (Clausewitz, 1997: 53). Odnosi među državama pretpostavljaju mogućnost primjene sile, a najekstremniji čin sile je rat, čija primjena „ne poznaje nikakvih granica“ jer „svatko nameće drugome zakonitost (svoju volju)“ (Clausewitz, 1997: 54). Sigurnosna dilema se tako kod Clausewitza ogleda među nacionalnim državama unutar decentraliziranog (anarhičnog) sustava. U situacijama gdje politički ciljevi nisu ograničeni niti imaju jasnu moralnu poziciju dominira logika sile, odnosno jači u odnosu nameće svoju volju.

Osim što su idejni utemeljitelji sigurnosnih studija, Tukidid, von Clausewitz i Hobbes, su i najznačajniji autori za razvoj realističkog pogleda na međunarodni sustav i odnose država u njemu u kojemu dominira logika materijalne sile i gdje jedna strana (država) nastoji nametnuti svoju volju, odnosno ostvariti politički cilj, bilo upotrebom sile i prijetnjom upotrebe sile drugoj državi ili nekom drugom akteru. Upravo su to, uz još neke¹⁶, ključni elementi državnog terorizma. Država je kao racionalni akter, svjesna svojih materijalnih resursa, odnosno svoje moći i sposobnosti utjecaja na druge aktere, osobite one čija ja moć znatno manja.

¹⁵ Tukidid je sigurnosnu dilemu najjasnije prikazao u dijalogu Atenjana i Meljana (v. Tukidid, 2009: 355-362). Naime, Atenjani su kao moćna vojna sila predložili Meljanima da im se pokore bez ratovanja i ušli su s njima u pregovore pokušavajući ih uvjeriti kako je to za njih najkorisnije pokoriti se prije nego pretrpe poraz budući da „oduvijek vrijedi zakon da jači slabijeg kvači“ (Tukidid, 2009: 65). Kod Atenjana je želja Meljana za neutralnom pozicijom izazivala određeni strah, odnosno shvaćena je kao prijetnja atenskoj sigurnosti, stoga se Atenjani oslanjaju na svoju moćniju poziciju i prijete silom slabijim Meljanima koje su naposljetku vojno porazili budući da Meljani nisu htjeli pristati na njihove uvjete.

¹⁶ Za ključne elemente definicije državnog terorizma v. 3.4.5.2. *Operacionalna definicija državnog terorizma*.

2.1.3. Sila i politička moć u klasičnoj političkoj misli

Kada je riječ o izučavanju sigurnosti i sigurnosne funkcije države, Tukididov, Hobbesov i Calusewitezov autoritet je neupitan. Sila i korištenje sile zauzimaju značajno mjesto u njihovim bezvremenskim teorijama, no o sili i moći govorili su autori različitih provenijencija, problematizirajući relaciju države, sile i moći s pravne, političke, moralne, ali i s više različitih polazišnih pozicija istovremeno.

Politička moć je i u središtu misli velikog talijanskog renesansnog mislioca, Niccoloa Machiavellija. Njegove ideje, posebice one iznesene u monumentalnom djelu *Vladar* ([1532]1998) se često smatraju priručnikom za praktičnu politiku, odnosno osvajanje i zadržavanje vlasti, a upravo se državni terorizam može gledati kao doslovna primjena takvih ideja. Možda je najbolja ilustracija važnosti Machiavellijevih ideja u kontekstu državnog terorizma njihovo doslovno tumačenje i provođenje praktične politike od strane Benita Mussolinija. Vladar je upravo ono što utjelovljuje *Duce*, beskompromisna politička figura u kojoj je koncentrirana gotovo sva politička moć i gdje *cilj opravdava sredstva*. Opravdavanje svakog sredstva u ostvarenju političkog cilja često se imputira Machiavelliju kao esencija njegovog promišljanja politike¹⁷. Premda se Machiavellijeve ideje često vrlo redukcionistički tumače, upravo je korištenje sile relevantno za razumijevanje državnog terorizma kao racionalne strategije državnog djelovanja. Vladati, po Machiavelliju, nije značilo primjenjivati najbolji i najpravedniji način vladavine, već onaj koji će rezultirati stjecanjem, održanjem ili pak širenjem političke moći. Za njega „postoje dva načina borbe: zakonima i silom“ od kojih je prvi „svojstven čovjeku, drugi životinjama“, a kako prvi način često nije dovoljan „valja se utjecati i drugome“ (Machiavelli, 1998: 142). No, i sila koja je svojstvena državnom terorizmu vrlo često ima zakonske okvire, čemu svjedoče elaborirani primjeri u nastavku. Ključan je ovdje Machiavellijev naglasak na racionalnu usmjerenost prema postizanju političkog cilja u kojemu su sila i strah važni instrumenti za njegovo ostvarenje. Razmatrajući tako pitanje je li bolje da ljudi vladara ljube ili da ga se boje, Machiavelli kaže kako bi „najbolje bilo i jedno i drugo“, no kako je to dvoje teško spojivo sigurnije je da se ljudi boje jer se „manje ustručavaju da uvrijede nekoga koji želi da ga ljube, negoli nekoga koji im je ulijevao strah“, budući da se strah „podržava neprestanom prijetnjom kazne“ (Machiavelli, 1998: 139-140). Upravo ta realistička perspektiva koja uključuje silu kao i strah od

¹⁷ Bennet i Oliver (2004: 14), koji se bave pitanjem međunarodnih organizacija i njihovih načela, kažu da su Machiavelli, Hobbes i Hegel „veličali silu i državu“.

provođenja sile, a koja je vidljiva i Machiavellijevim idejama, važno je obilježje državnog terorizma.

U svom *O duhu zakona* [1748](2003) Montesquieu je izložio ideju vladavine u kojoj je izvršena trodioba vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku, a država postoji isključivo ako je zakonodavna vlast najviša. Takva trodioba vlasti zadovoljava ideju suverenosti. Za njega svaka politička zajednica posjeduje mogućnost izopačenja koju on naziva despotizmom. Strah zauzima središnje mjesto u takvom političkom obliku koji je, prema Montesquieu, karakteristika azijskog stila vladanja.

Kao što je u republici potrebna vrlina a u monarhiji čast, u despotskoj je vladavini potreban strah¹⁸: što se tiče vrline, ona tami nije nužna, a čast bi joj bila opasna. Golema vlast vladara ondje u potpunosti prelazi na one kojima je on povjeri. Ljudi sposobni da sami sebe visoko cijene bili bi kadri izvesti revoluciju. Potrebno je dakle da im strah slomi svaku odvažnost i da uguši i najneznatniji osjećaj častohleplja. (Montesquieu 2003: 33-34)

Podunavac (2011: 13) smatra kako je upravo Montesquieu začetnik škole u političkoj kulturi koja je oblikovala formulu straha od despotizma upozoravanjem europskih vladara kakve im opasnosti prijete ako prihvate takav oblik vladavine ističući pritom da se radi o poretku moći koji ne počiva na pravu što nije dio europske političke prakse. To je država u kojoj je moć najčešće personalizirana u jednoj osobi, u kojoj ujedno počiva izvor legitimiteta takve vlasti. Kasnija europska povijest pokazala je kako su neki vladari uspješno prakticirali i takav oblik vladavine u kojemu je moć bila apsolutizirana, a sila je nerijetko služila za očuvanje i povećanje moći. Europsko 20. stoljeće svjedoči više primjera takvog izopačenja vlasti, a u većini se najčešće radilo o sustavnom državnom terorizmu, odnosno državama koje počivaju na terorističkim praksama.

I John Locke u svom poznatom djelu *Dvije rasprave o vladi* [1689](2013) pokazuje da pravo vladanja proizlazi iz društvenog ugovora kojim ljudi iz prirodnog stanja ulaze u političku zajednicu gdje pristaju biti podvrgnuti vlasti, odnosno zakonima. Makar Locke nije pristalica arbitrarnog korištenja moći, ipak suveren, kako ga on zamišlja, treba posjedovati sposobnost odlučivanja o izvanrednim stanjima i vladanju u takvim okolnostima. Također, bitno je napomenuti da prirodno stanje, iz kojeg se ulazi u političku zajednicu, nije identično kod Hobbesa i Lockeja. Za Lockeja su ljudi u prirodnom stanju zapravo u stanju savršene slobode i jednakosti i stoga je bitno samoočuvanje, to jest zaštiti i očuvati sebe i takvo stanje, a druga važna dužnost jest očuvati čovječanstvo. Lockeov suveren mora imati ustavna (pravna) ograničenja, osim kada je riječ specifičnim uvjetima u kojima ta ograničenja ne

¹⁸ U prijevodu Montesquieuova teksta kojega koristimo riječ strah istaknuta je velikim tiskanim slovima.

vrijede, jer iznad svega je cilj zaštititi savršeno prirodno stanje. I ovo viđenje suverena ostavlja prostor za djelovanja države kojim ona zlorabi svoje pravo dobiveno društvenim ugovorom i iz faktora sigurnosti može postati faktor nesigurnosti za one nad kojima se vladavina provodi i u kojima ti „specifični uvjeti“, zapravo izvanredno stanje, može postati alibi za teroristička djelovanja.

Već i iz kratkog prikaza nekih od najznačajnijih ideja velikih mislioca o državi, sili i moći jasno je da postoji širok manevarski prostor u kojem država može izaći iz okvira koji su načelno postavljeni i unutar kojih se očekuje da ona djeluje. I sama teorija, dakle, pretpostavlja sive zone državnog djelovanja, a empirija samo dodatno potvrđuje širinu te sive zone i državne sposobnosti da unutar takvih zona ostvaruje svoje ciljeve. Lockeova ideja izvanrednog stanja uvod je u modernija politička promišljanja o vladavini, korištenju moći i sile koje država neupitno posjeduje.

2.1.4. Novija promišljanja državi, sili i političkoj moći

Rasprave o izvanrednom stanju, tom prostoru sive zone kojega smo tek kratko dodirnuli u klasičnoj političkoj misli, svoju renesansu doživljavaju u 20. stoljeću u radovima brojnih i značajnih političkih mislilaca, a i suvremenu političku, pravnu, sociološku, filozofsku i drugu misao ta tema jednako privlači. To nimalo ne čudi budući da i danas svjedočimo aktiviranjima instituta izvanrednog stanja, kako u onim starim i dobro razvijenim demokratskim porecima tako i u onima čija je demokratičnost vrlo upitna. Naime, krajem 2016. godine, u Europi su na snazi bila dva izvanredna stanja, jedno u Francuskoj koje traje od studenog 2015. godine, a drugo u Turskoj koje je na snazi od 20. srpnja 2016. godine.

Prvi je sustavniju ideju izvanrednog stanja iznio Carl Schmitt, a kasniju preciznu teorijsku razradu nalazimo kod suvremenog talijanskog filozofa Giorgia Agambena. No, još je u prvoj polovici 20. stoljeća o moći i upotrebi sile države promišljao Franz Neumann, u čijim idejama o državi možemo naći elemente koji pomažu u shvaćanju i analizi realnosti državnog terorizma. On u svom djelu *Demokratska i autoritarna država. Studije o političkoj i pravnoj teoriji* govori o značenju političke moći navodeći kako grupama moći na raspolaganju stoje tri postupka: uvjeravanje, materijalne prednosti i sila (Neumann, 1992: 74-75). Neumann smatra kako je kratkoročno sila najdjelotvorniji postupak, no ipak na dužu stazu sila kao metoda održavanja moći ne zadovoljava, budući da nositelje moći, i to osobito u modernim uvjetima, tjera na sve intenzivniju primjenu sile i na njezino proširenje na sve više podčinjenih. Neumannova ideja zapravo opisuje situaciju u kojoj sila dehumanizira

političku arenu i narušava odnose onih koji vladaju s onima kojima se vlada. Neumann ovdje ne govori o sili koja je kod Hobbesa bitna za rađanje suverena, odnosno države, nego sili koja se prakticira kada suveren već postoji i kada je moć centralizirana u njegovim rukama. Kontekst je to pogodan za državni terorizam, a totalitarne države su primjeri reifikacije dehumanizirane političke arene u kojoj je sila glavni oslonac vladavine. Neumann tvrdi da je uvjeravanje najdjelotvorniji, a samim time i najjeftiniji postupak koji grupama moći stoji na raspolaganju te ističe kako je sva tri postupka moguće naći posvuda, odnosno u svim formama vladavine. Budući da je u našem fokusu od triju postupaka samo jedan – sila, u empirijskom dijelu rada, između ostalog, ćemo dokazivati tezu da se takvo specifično korištenje sile, koje nazivamo državni terorizam, javlja u različitim formama vladavine, ne samo u totalitarnim državama, nego i autoritarnim i demokratskim. Također, Neumannovo zapažanje o sili kao kratkoročno najdjelotvornijem postupku slaže se s našom tvrdnjom o racionalnosti državnog terorizma. Neovisno što kaže da dugoročno sila nije najbolje rješenje, ona je vlastima racionalan izbor za brzo ostvarenje pojedinih ciljeva.

Jedan je suvremeni politički mislilac, Michael Mann, gotovo radikalno u svojim idejama o državi i upotrebi sile. Naime, Mann tvrdi da je država nastala na nasilju, a imperijalističke epizode za njega su oličenje terorističkih čina. U prvom tomu svog najznačajnijeg i za teoriju države najrelevantnijeg dvotomnog djela, *The Sources of Social Power*, Mann (1986: 2-6) polazi od moći kao središnjeg pojma za razumijevanje društava i država. U najopćenitijem smislu moć je sposobnost vršenja i postizanja ciljeva kroz ovladavanje nad nečijom okolinom, a po Mannovu se viđenju opći prikaz društva, njegova struktura i povijest mogu najbolje opisati u terminima onoga što on naziva četiri izvora društvene moći – ideologija, ekonomija, vojska i politika ili skraćeno *IEMP model moći*¹⁹. To su za Manna preklapajuće mreže socijalne interakcije, način organiziranja, odnosno institucionalna sredstva za postizanje ciljeva, a u središtu je problema sposobnost organiziranja, kontroliranja te razvoja ljudi, sredstava i teritorija kroz ljudsku povijest. Mann zato, poput Hobbesa i drugih ranije spomenutih autora, traga za načinom nastanka i razvoja (moderne) države analizirajući povijest društvenih odnosa od početaka ljudske povijesti, odnosno prethistorijskog doba do 1914. godine. U drugom tomu knjige upravo iznosi i svoju teoriju države, koja je u kontekstu državnog terorizma vrlo značajno mjesto sociološke i politološke misli. Ovdje Mann analizirajući odnose moći između perioda industrijske revolucije i Prvog svjetskog rata u fokusu ima pet velikih sila ondašnjeg doba, od kojih su

¹⁹ Četiri izvora moći ili četiri vrste moći su *ideal-tipovi* koje društvena stvarnost kao „čiste“ tipove ne poznaje jer ukupna društvena moć sačinjena je, po Mannovu viđenju, od više međusobno isprepletenih izvora moći.

mnoge i danas važne na svjetskoj sceni. Riječ je Francuskoj, Velikoj Britaniji, Habsburškoj Monarhiji (Austriji), Prusiji/Njemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama.

Empirijskom analizom pet navedenih zemalja kroz prizmu modela moći, Mann ističe razliku vojne i političke moći, ali tvrdi kako su moderne države ta dva izvora moći zapravo integrirale budući da su i formalno monopolizirale sredstva vojne sile. Time nije dokinuta autonomija vojnog organiziranja moći, ali je ona sada preusmjerena kroz državne organizacije, navodi Mann (1993: 44). Država je na početku tog perioda trošila gotovo tri četvrtine svojih prihoda na vojne izdatke, a i na kraju perioda udio istih troškova je ostao vrlo visok – oko četrdeset posto. Rezultat je bila represija ali i agresija. U različitim državama provedeni su različiti oblici unutarnje i vanjske represije. Mann ističe kako Sjedinjene Američke Države u razmatranom periodu nisu bile zaokupljene vanjskom agresivnom geopolitikom, već unutarnjim genocidom protiv američkih domorodaca, a i ropstvo je zahtijevalo značajnu unutarnju represiju pa je nasilje prožimalo i obilježavalo svakodnevicu SAD-a. S druge strane, Velika Britanija kao vodeća sila tog doba, na unutarnjem planu je bila možda i najviše pacifistička zemlja dok je Habsburška Monarhija spojila unutarnji i vanjski geopolitički militarizam jer je režimu u tom periodu prijetio prekogranični nacionalizam. Militarizam je bio sveprisutna i dominantna pojava, posebno u 18. stoljeću, koja je unutar Europe donijela veće države, ali i imperijalistička osvajanja što je dovelo do ekspanzije industrijskog kapitalizma u 19. stoljeću, a rezultat je enormno povećanje društvenog značaja država (Mann, 1993: 70-86; 727).

Na osnovu nekoliko Mannovih razmišljanja o formiranju i razvoju države, prezentno je da moć države koja je u početnom periodu temeljila na uporabi sile, bila ključna za nastanak država kakve danas poznajemo. Korištenje nasilja, kako na unutarnjem tako i na vanjskom planu, neodvojivo je od države, a nastavak „militarističke“ faze je ekonomsko ekspanzionistička koja počiva na plodovima militarističke, ali koja isto tako u sebi sadrži elemente militarizma.

Racionalnost države, odnosno težnja za postizanjem ciljeva, državu je nagnala na posezanje za silom koja je nerijetko bila terorističke naravi. U knjizi *The Dark Side of Democracy* Mann (2005: 70-110) govori kako su u modernim kolonijama doseljeničke demokracije bile brutalnije od autoritarnih kolonijalnih vlada, a gdje su doseljenici više kontrolirali kolonijalne institucije, čišćenje je bilo ubojitije. Mračna je strana demokracije za njega postupno izopačenje ili liberalnih ili socijalnih ideala demokracije, te ističe kako u modernitetu postoji nešto što baš to „zlo otpušta u masovnim razmjerima“ (Mann, 2005: 9).

Iako ja na Manna bitno utjecao Weberov rad, on smatra kako Weber nije dao koherentnu teoriju države, nego tek „izvršne koncepte i teoriju povijesnog razvoja društvenih institucija“ te stoga povlači jasnu crtu između vojne i političke moći te predlaže svoju definiciju države prema kojoj je ona: 1. diferencirani set institucija i ljudi koji 2. utjelovljuje centralnost u smislu političkih odnosa koji se šire iz centra i pokrivaju 3. teritorijalno označena područja na kojima ona provodi te sadrži 4. određeni stupanj autoritativnih i obvezujućih pravila odlučivanja u pozadini kojih stoji organizirana fizička sila (Mann, 1993: 55).

Mannova je definicija formalna, ali ne i sadržajna. Ona ne govori ono što bi država trebala činiti niti što čini pa u tom smislu za elaboraciju državnog terorizma ona nije analitički pogodan alat, ali su zato neka iznesena Mannova razmišljanja, kao i njegovi empirijski nalazi koristan prilog u razmatranjima o državnom terorizmu.

2.1.4.1. Carl Schmitt i „totalni neprijatelj“

Za Schmittov stav o nepostojanju opreke između diktature i demokracije i ukazivanje na to da svaka pravna država može biti totalna, danas se vrlo lako mogu naći argumenti. Jedan od njih je svakako i suvremeni „rat protiv terora“²⁰ gdje se društva nalaze u okolnostima izvanrednih stanja u kojima se suspendiraju određene pravne norme, te se oživljava Schmittov koncept „totalnog neprijatelja“, koji vodi u „totalni rat“, a kojega vodi/e „totalna/e država/e“ koja/e se smatraju reprezentativnim primjerima liberalne demokracije.

Analitička korisnost Schmittovih koncepata neupitna je i danas, a njegove ideje pomažu i da se normativno osvrnemo na današnju sigurnosno-političku situaciju u svijetu. Najvažnije teorijsko-analitičke koncepte Schmitt je pojasnio u svom radu „Pojam političkog“ (2007a)²¹. Država je, prema Schmittovu viđenju, politički status naroda organiziranog u

²⁰ Riječ je o sintagmi koju je inaugurirao predsjednik SAD-a George W. Bush. On je u svom govoru nakon terorističkih napada 11. rujna 2001., obraćajući se naciji, izrekao: „Naš rat protiv terora počinje s Al Qa'idom, ali s njom ne završava. Nećemo stati sve dok svaka teroristička skupina s globalnim dosegom ne bude otkrivena, zaustavljena i poražena. Svaki narod u svakom dijelu svijeta sada mora donijeti odluku. Ili ste s nama ili ste s teroristima. (p)jesak Od ovog dana, SAD će smatrati neprijateljskom svaku zemlju koja nastavi pružati utočište ili podršku teroristima (WH, 2001a).“ Iako nije riječ o službenom proglasu rata (niti je riječ o konvencionalnom tipu ratovanja), ovaj proglas označio je brojne promjene na zakonodavnom polju, doveo je do jačanja izvršne vlasti, proširenja ovlasti obavještajnih i sigurnosnih službi i drugih. Promjene su, dakako, najprije bile vidljive u Sjedinjenim Američkim Državama, no njihov su primjer slijedile i druge zemlje u svijetu. Jedan od takvih primjera jest onaj španjolski gdje je vlada premijera Josea Marie Aznara ohrabrena američkim primjerom i dodatno potaknuta napadima Al Qa'ide na Madrid u ožujku 2004. godine pojačala sigurnosne mjere i aktivnosti prema članovima baskijske terorističke organizacije ETA-a kojoj je glavni cilj neovisnost Baskije za kojega se nasilnim putem bori od 1959. godine.

²¹ Schmitt je spis „Pojam političkog“ prvotno objavio 1927. godine u časopisu *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, a 1932. Schmitt ponovno objavljuje istoimeni spis, ali u bitno prepravljenom izdanju.

teritorijalnoj cjelovitosti (Schmitt, 2007a: 67- 69). Za Schmitta je bit političke egzistencije jednog naroda sadržana u tome da on sam određuje svoga „prijatelja“ i „neprijatelja“, odnosno razliku među njima i kada nestane sposobnosti i volje za to, narod prestaje politički postojati, a država slabi.

Schmitt je isticao da je pridjev „demokratski“ često samo apstrakcija sadržana u istom subjektu, a to je narod. Njegove argumente protiv demokracije kao favoriziranog i najboljeg modela državnog uređenja svakako ne treba zanemariti i mnogi od njih su provjerljivi i vrijedeći i danas. Naime, on tvrdi sljedeće: „Demokracija može biti militaristička ili pacifistička, apsolutistička ili liberalna, centralistička ili decentralizirana, napredna ili reakcionarna – i sve to, opet, na različite načine u različitim vremenima – a da ne prestane biti demokracijom Schmitt (2007a: 11).“

Stoga je vrlo kritičan prema takvoj formi i sadržaju demokracije gdje je:

Za radikalnog demokrata, demokracija ima vlastitu vrijednost kao takva, bez obzira na sadržaj politike koja se vodi pomoću demokracije. (...) Čim demokracija dobije 'sadržaj' neke vrijednosti koja se zasniva na njoj samoj, ne može se više biti demokrat (u formalnom smislu) po svaku cijenu. (...) Vrlo često nastaje stanje u kojemu su demokrati manjina. (Schmitt, 2007b: 12)

Schmitt navodi kako se narod „ispravnim odgojem“ može dovesti to toga da točno spozna vlastitu volju, da je točno oblikuje i izrazi²². U praktičnom smislu posljedica tog „odgoja“ i poistovjećivanja svoje volje s voljom naroda jest diktatura, odnosno „suspendiranje demokracije u ime istinske demokracije koju tek treba stvoriti“ (Schmitt, 2007b: 12). U teoriji time se ne ukida demokracija, ali se uočava poroznost granice demokracije i diktature kao i činjenica da postojanje demokratskog identiteta kroz iskazivanje volje naroda ne isključuje diktaturu, odnosno diktatora. Za Schmitta ionako nema sigurnosti izvan države (*Extra civitatem nulla securitas.*), a njegov suveren je onaj koji odlučuje o izvanrednom stanju i koji brine o sigurnosti svojih podanika u zamjenu za njihovu poslušnost. Ovdje se jasno vidi da su na Schmittov rad bitno utjecale ideje Thomasa Hobbesa.

Smatramo kako je Schmittovo ukazivanje na deficitarnost demokracije još uvijek relevantno i validno mjesto u teoriji države, posebice u kontekstu analize nekih suvremenih zbivanja. Diktatorski i totalitarni mentalitet prožima mnoge današnje (liberalne) demokracije. Dovoljno je označiti neko stanje kriznim da bi se otvorila vrata uplivu elemenata totalnog načina vladanja, odnosno elemenata diktature pojedinaca ili organizacije. Suvremeni „rat protiv terora“ ustanovljen od strane Sjedinjenih Američkih Država nakon događaja 11. rujna

²² Za Schmitta je paradigma odgojne diktature bila marksistički zamišljena država. Diktatura u takvom sustavu je kako navodi Schmitt (2007b: 27) „permanentna“.

2001. godine, jedan je od paradigmatičkih fenomena za provjeru i potvrdu Schmittove teze o brisanju stanja između diktature i demokracije. Neslužbeno proglasivši „rat protiv terora“²³ koji postaje „međunarodni“²⁴ SAD kao i mnoge druge države koje su zagovornice tog „rata“, proglasile su zapravo izvanredno stanje u kojem se demokratska načela mogu interpretirati na različite načine i gdje se, kako ističe Ottmann, „briše svaka razlika ne samo između normalnosti i izvanrednog stanja nego čak i između demokracije i diktature (Ottmann, 2010: 129).“ „Rat protiv terora“ je eutanaziran 2009. godine, ali samo nominalno. Naime, Barack Obama je iz službenog diskursa američke administracije izbacio sintagmu „rata protiv terora“ i zamijenio je novom: „operacije u izvanrednim uvjetima u inozemstvu“. Ta terminološka promjena nije se odrazila na empiriju, budući da je izvanredno stanje i dalje ostalo na snazi i da su se nastavili održavati, ali i stvarati novi uvjeti pogodni za provođenje državnog terorizma. Kao što navodi Bilandžić (2014: 158): „U ime sigurnosti demokracije došlo je do teroriziranja demokracije.“ Demokracija koja se suoči sa situacijom u kojoj njezin politički legitimitet stoji pred kušnjom političkog nasilja, a sve u svrhu postizanja određenog političkog cilja, zapravo je suočena s izborom terorističkog djelovanja i to je obilježje mnogih demokracija. Na taj se način i liberalna demokracija pretvara u militantnu demokraciju koja se u ime očuvanja demokratskih vrijednosti i demokracije ponaša nedemokratski koristeći državni terorizam.

Primijenimo li Schmittove koncepte i razmišljanja na primjer „globalnog rata protiv terora“ možemo uočiti da su „teroristi“, „terorističke organizacije“ pa čak i cijele države postale „totalni neprijatelji“ protiv kojih se vodi „totalni rat“, kojega vodi „totalna država“, koja proglašava izvanredno stanje. Država time suspendira neke postojeće pravne norme namećući istovremeno novi pravni okvir koji u kontekstu stečenih ljudskih prava i sloboda te dosegnutih demokratskih standarda najčešće ima retrogradan karakter. Zaobilaženje demokratske volje vlastitog, ali i naroda u čijoj se zemlji intervenira, kao i neumoljivo žrtvovanje vlastitih i „neprijateljskih“ resursa kako bi se porazilo „totalnog neprijatelja“ na njegovu terenu jasan je primjer da Schmittova misao o poroznosti granice diktature i demokracije vrijedi i danas. U ime demokracije i danas se koriste različite nedemokratske

²³ Iako se uobičajeno koristi sintagma „rat protiv terora“ ponekad se u sinonimskom smislu koristi i sintagma „rat protiv terorizma“ i „globalni rat protiv terorizma“. I u radu se sinonimski koriste prve dvije sintagme.

²⁴ Sintagma „međunarodni terorizam“ vrlo je diskutabilna, a postala je dio službenog političkog diskursa u svijetu. Francuski postmoderni filozof, Jacques Derrida, navodi kako se upravo ta sintagma često upotrebljava i u brojnim službenim osudama koje upućuje UN, a mnoge države su izrazile rezerve oko jasnoće tog pojma i kriterija koji se upotrebljavaju za njegovo identificiranje. Derrida ističe kako se ovom sintagmom kao i mnogim drugim presudnim pravnim pojmovima, takozvane legitime sile služe u trenutku kad im se to čini primjerenim i smatra da čim je pojam konfuzniji tim postaje prikladniji za oportunističko prisvajanje (Borradori, 2009: 109).

metode i to od strane onih zemalja koji su (liberalnu) demokraciju postavili kao ideal kojemu svi trebaju težiti. Također, Schmittov suveren koji u ruci drži sve poluge moći i odlučuje o izvanrednom stanju, nimalo se ne razlikuje od suverena klasičnih autora, što znači da i on može izaći iz okvira u kojima od faktora sigurnosti postaje faktor nesigurnosti.

Teško bismo stoga mogli osporiti Schmittovu tvrdnju da svaka pravna država može biti totalna i da diktatura ne mora biti prepreka demokraciji, budući da u svakoj od njih suveren ima velike ovlasti, posebno ovlast izvanrednog stanja u kojemu, kada se određene pravne norme stave izvan funkcije, puno toga postaje dozvoljeno.

2.1.4.2. Giorgio Agamben i „izvanredno stanje“

Giorgio Agamben propituje „ničiju zemlju“, kako sto stoji u predgovoru njegove knjige *Izvanredno stanje* (2008), odnosno prostor između državnog prava i političkog pitanja, te između pravnog poretka i države. Time se nadovezuje na ideje Carla Schmitta i njegov koncept izvanrednog stanja, ali Agambenova je intencija razvoj cjelokupne teorije izvanrednog stanja. Budući da je riječ o prostoru koje se nalazi na presjeku političkog i pravnog, zadaća definiranja i preciznog objašnjenja ovog fenomena, ili bolje rečeno državnog stanja, nije bila nimalo laka. Sam pojam „izvanrednog stanja“ (*state of exception*), kako navodi i Agamben (2008: 13) uobičajen je u njemačkoj pravnoj doktrini, stran talijanskoj i francuskoj u kojima se radije koriste terminima hitnog i opsadnog stanja, dok u anglosaksonskoj prevladavaju termini *martial law* i *emergency powers*. Agamben (2008: 10-11) kaže da je za razliku od građanskog rata, koji je prepreka normalnom stanju, izvanredno stanje trenutačni odgovor državne vlasti na najekstremnije unutarnje sukobe i za primjer navodi nacističku Njemačku u kojoj je Hitler, nakon što se domogao vlasti, objavio *Odredbu o zaštiti naroda i države* kojom su ukinuti članci Weimarskog ustava koji su se odnosili na osobne slobode. Kako ista odredba nikada nije opozvana, s pravnog gledišta se Treći Reich u svom ukupnom trajanju od 1933. do 1945. može promatrati kao izvanredno stanje što ćemo kasnije vidjeti da je i bio. Zanimljiva je i činjenica, koju navodi i Agamben (2008: 67-68), da Hitler i Mussolini tehnički nisu diktatori, budući da su zadržali postojeće ustave (Mussolini *Albertinski statut*, a Hitler *Weimarski ustav*), ali su kroz izvanredno stanje zapravo uveli paralelnu državu.

Izvanredno stanje je tako izuzetno pogodan pravno-politički kontekst za provođenje državnog terora i terorizma. Ono što smo već ranije naglasili, a što ističe i Agamben, stvaranje izvanrednog stanja nije rezervirano isključivo za totalitarne i autoritarne poretke, nego je riječ o praksi koju provode i razvijene demokratske države. Dakako, proglašavanje izvanrednog

stanja ne znači odmah da se država koristi terorizmom, ali neupitno je da države tim činom stvaraju uvjete za potencijalno terorističko djelovanje, uglavnom na svom teritoriju, no ponekad to uključuje djelovanje i na teritorijima drugih zemalja. Problematičan je i suvremeni trend u kojem se izvanredno stanje nakon aktiviranja vrlo često produžava i ostaje na snazi dugo vremena, postajući tako zapravo „normalno“ stanje. Takva preobrazba jedne privremene mjere u tehniku vladanja za Agambena (2008: 10-13) zapravo predstavlja transformaciju „strukture i smisla tradicionalne distinkcije ustavnih oblika“, a izvanredno se stanje „pokazuje kao prag neodlučnosti između demokracije i apsolutizma“ jer tu nije riječ o nekom posebnom pravu kao što je, primjerice, pravo na rat, nego se tu radi o suspenziji pravnog poretka. Izvanredno stanje zapravo označava ekstenziju izvršne vlasti koja preuzima polje djelovanja namijenjeno zakonodavnoj vlasti. Stoga dobro apostrofira Agamben (2008: 17) da se sustavnim i redovitim provođenjem tog instituta nužno ide ka likvidaciji demokracije jer ovlasti parlamenta u takvim situacijama bitno slabe, a dekreti doneseni od strane vlade imaju snagu zakona.

Iako Agamben smatra da trajno prakticiranje ovakvih praksi, u određenim, za to povoljnim uvjetima, može demokratski sustav pretvoriti u totalitarni, ima onih koji smatraju da izazovi novog doba zahtijevaju upravo takve ne baš demokratske prakse. Primjerice Rossiter (1948), razlikuje ustavnu od neustavne diktature i smatra da će prakse poput izvanrednog stanja u nekim zemljama postati nužne kako bi se očuvala demokracija. Rekao je to imajući pred očima kontekst Hladnog rata i atomskog naoružanja. Država se tako može, kako bi sačuvala demokraciju od prijetnji, u određenoj mjeri ponašati diktatorski, unutar svojih pravnih i ustavnih okvira, a pri tom i dalje ostati demokracija. Taj svojevrsni *contradictio in adjecto* možda je najbolje sažet u jednoj, pomalo ironičnoj Rossiterovoj rečenici (1948: 314) gdje on navodi kako nijedna žrtva nije prevelika za demokraciju, a da je to najmanje od svega privremeno žrtvovanje same demokracije.

Danas se zapravo, posebno u zapadnim demokracijama, institutom izvanrednog stanja želi sigurnost tih zemalja podići na višu razinu, posebice kada je riječ o suočavanju s terorizmom nedržavnih aktera. Sigurnost znači i stabilnost i poredak države, ali je paradoksalno da demokratska država u tim nastojanjima koristi nedemokratske metode koje se u suštini ne razlikuju od onih koji su narušile sigurnost tih istih demokratskih poredaka. Zanimljivo je to, na što ukazuje i Agamben (2008: 39), da je ideja uvođenja suspenzije prava za neko „više“, to jest opće dobro, bila strana srednjovjekovnim vladarima i da se tek s modernim dobom javlja sklonost uključivanju izvanrednog stanja u pravni poredak i njegova prikazivanja kao istinskog zakonskog „stanja“. Očito je stanje nužde danas bitno naglašenije,

a ono označava takvo stanje u kojem postojeće i prethodno utvrđene norme nisu dostatne za upravljanje situacijom odnosno državom. Priklanjamo se ovdje Agambenovoj tvrdnji (2008: 43) kako je pojam nužde ustvari posve subjektivan pojam koji se odnosi na cilj koji se želi postići. Ciljevi modernih demokratskih država nadilaze njihove pravne okvire pa stoga države posežu za institutima kao što je izvanredno stanje kako bi ostvarile svoje sigurnosne, ali i mnoge druge ciljeve.

2.1.4.3. Anthony Giddens – nasilje, moć i država u okvirima sociološke teorije

Za razumijevanje države i njezine uloge u današnjem svijetu, svakako je nezaobilazno interdisciplinarno znanje, a ne samo ono koje polazi iz političke i političko-sigurnosne perspektive. U tom smislu je vrlo značajno ime Anthonyja Giddensa čije ideje daju drugačiji pogled na ulogu države danas. On državu promatra s aspekta međunarodnih odnosa u posthladnoratovskoj shemi. Sociološka teorija države nastala 1980-ih, iza koje stoji Giddens, dobra je nadopuna kritičkim sigurnosnim studijama i onom djelu teorija međunarodnih odnosa koji su doveli u pitanje realističku, ali i liberalnu paradigmu.

Povijest 20. stoljeća, koje se nerijetko naziva i „stoljećem totalnog rata“ (Shaw, 1994), dominantno obilježava recentnu stvarnost, no usprkos tomu sociološka teorija 20. ali i 21. stoljeća, zaobilazi pitanje rata. Giddensovo djelo iz 1985. godine *The Nation State and Violence* naznačilo je promjenu smjera promišljanja o državi u kojem rat i militarizam zauzimaju značajno mjesto. Tako je Giddens pridonio ne samo sociološkoj teoriji rata, nego i teoriji države jer je u svom radu sustavno promišljao prirodu moderne države. On smatra kako su za modernitet važna četiri „institucionalna klastera“ kojima je moguće objasniti funkcioniranje nacija-država: pojačani nadzor, kapitalističko poduzetništvo, industrijska proizvodnja i centralizirana kontrola nad sredstvima nasilja (Giddens, 1985: 5). Klasteri su nesvodivi jedni na druge i pokazuju utjecaj različitih silnica u društvu. Od navedena četiri klastera dva se izravno odnose na državu-naciju – nadzor i vojna sila, a druga dva koja se češće koriste za definiranje modernih društava – industrijalizam i kapitalizam, presijecaju se s razvojem sustava država-nacija.

Moć je osnovna sastavnica društvenog života, a nadzor je doveo do „skladištenja autoritativnih izvora“ (Giddens, 1985: 46), a to je pak krucijalni atribut suvremenih država. Postoje određene sličnosti Giddensova i Mannova viđenja države i uloge (vojne) sile, gdje je za Manna nasilje ugrađeno u temelj militarizacijske faze, ali je i osnovna pretpostavka industrijsko-kapitalističke faze. Giddens je na sličnom tragu, ali može se reći i radikalniji od Manna, budući da tvrdi kako pacifikacija društava od strane države ne implicira generalnu

pacifikaciju društvenog života. Jednom kada je nasilje kojim se ranije pacificiralo sada oslabilo na unutarnjem planu, ono se prelilo na vanjsko nasilje država. Promjena odnosa vanjskog i unutarnjeg nasilja i promijenjena uloga države implicira osnovnu promjenu karaktera vojne moći. Država se stoga kao kapitalističko-gospodarski subjekt nasiljem snabdijevala izvan svojih granica. To je pandan agresivnoj vanjskoj geopolitici o kojoj je govorio Michael Mann. Drugim riječima, sve ključne faze moderne države bitno su obilježene bilo povremenim nasilnim epizodama ili pak sustavnim i kontinuiranim nasiljem. Nadzor je pridonio smanjenju nasilja unutar granica države i društva, doveo je do interne pacifikacije, ali nasilje je svoj novi dom sada našlo izvan granice. Tamo gdje je nasilje u društvu ostalo na visokom stupnju te nije postojao razvijeni sustav nadzora, vojna je sila bivala od presudne važnosti za očuvanje systemske integracije što je karakteristika klasno podijeljenih društava.

Budući da je izgradio svoj razvojni model države, Giddens nastoji postići i svoju definiciju te apostrofira bitnu kvalitativnu razliku tradicionalne i moderne nacionalne države. Tako tradicionalne države mogu zahtijevati legitiman monopol na nasilje unutar danog teritorija, ali samo ih moderne posjeduju. Tradicionalne države karakteriziraju posebne vojne snage, ali razlika između unutarnjeg i vanjskog rata nije uvijek posve jasna. Monopol nasilja izmiče središnjoj državi, a ratovanje je uglavnom bilo rezultat pokušaja država da uspostave i održavaju te šire opseg svoje moći. S druge pak strane, države nisu vladale svojim stanovništvom na odgovarajući način i tako su nerijetko posezale za vojnom silom kao zamjenom za vladanje i normalno upravljanje.

Kod Giddensa je za nastanak države kakvu danas poznajemo bio presudan prijelaz iz tradicionalne faze u modernu nacionalnu državu, a apsolutistička država bila je tek stadij u procesu razvoja moderne države pa je ona još uvijek, po svim ključnim obilježjima, tradicionalna država. Razvoj modernih nacija država nastao je, dakle, uz pomoć vojne organizacije i tehnologije, a na taj je način uspostavljen monopol države na nasilje. Nacije-države su granicama omeđeni „kontejneri moći“ (Giddens, 1985: 120) koji postižu efektivan nadzor svojih društava i sposobni su eliminirati ili ograničiti nasilje unutar njih samih. Građanski su ratovi u modernim nacijama-državama, prema Giddensu, rjeđi nego što su to bile unutarnje oružane borbe tradicionalnih država i društava. Iako je nasilje ključan koncept u Giddensovoj raspravi o državi, treba istaknuti da je njegov naglasak na sredstvima prisile koja se odnose na aktivnosti organizirane vojne sile, a ne na formi nasilja koja se odnosi na izravno nanošenje fizičke povrede drugima. Ipak, treba reći kako je do organiziranja vojne sile došlo uz epizode nasilja i sustava kontrole, to jest nadzora. Za Giddensa tako nadzor postaje osnovna značajka i ekonomskih organizacija i same države. Zreli oblik pacificiranog

društva je onaj u kojem nadzor a ne sila ima ključnu ulogu, ali inicijalna pacifikacija se događa uglavnom putem vojne moći i dovodi do profesionalizacije vojske koja je osnova moderne nacije-države. Za modernu državu je od većeg značaja društvena kontrola (nadzor), a ne više vojna sila, premda je i ona i dalje sastavni dio centralne države. Monopol na nasilje i dalje je u rukama države. Za totalitarne i represivne režime modernih (nacionalnih) država koji odišu militarističkim duhom Giddens također kaže da se dominantno oslanjaju na sustav nadzora, a ne silu. Za Giddensa se borbe sada dominantno vode na ekonomskom polju, a intenzitet militarizacije, koja je specifična za predmoderne i tek stvorene moderne države, opada, no istovremeno ga zabrinjava trend rastućeg „sveprožimajućeg nadzora i totalitarnih tendencija koje su usko povezane“ (Giddens, 1985: 341).

Nakon sumiranja ključnih Giddensovih ideja o sili, moći i državi preostaje nam postaviti pitanje njezine relevantnosti u kontekstu teorije države, a još više u kontekstu državnog terorizma. Naime, za mnoge će priča o državi kao središnjem akteru u kojem je centralizirana društvena moć, biti problematična posebno zbog pojave subnacionalnih i nadnacionalnih aktera i to je rasprava kojoj svjedočimo i u političkoj znanosti, odnosno teoriji međunarodnih odnosa. Iako možemo govoriti o preraspodjeli moći u društvu, ipak se slažemo s Giddensom da je država zadržala centralnu ulogu i da je moć i dalje presudno u rukama države. I Malešević (2011: 342) govori u potporu Giddensovoj tezi i našem stajalištu: „No, čak ako su vojske većine zapadnih država i onih kojih se pozapadnjuju veličinom manje, monopol države na legitimnu upotrebu sile još je snažniji zbog stalnog širenja policijskih snaga, nadzornih aparata i raznih sigurnosnih aparata i raznih sigurnosnih agencija, privatnih ili pod kontrolom države.“

Sve to otvara pitanje načina korištenja monopola kojeg država posjeduje nad vojnom silom kao i monopola nad nadzorom društva. To je mjesto u kojem Giddensa možemo usporediti s Weberom, ali i s Mannom. Premda kod Giddensa nećemo pronaći konceptualno razlikovanje sile i vladavine kao kod Webera (*Macht* i *Herrschaft*), ipak možemo govoriti o potencijalu sive zone i korištenja sile koja ima obilježja državnog terorizma.

Baš kao i kod Manna, i kod Giddensa se nameće pitanje na koji je način došlo do konsolidiranja moderne države, odnosno centralizacije i birokratizacije vojne sile. Je li ta sila kojom su se tradicionalne države služile imala elemente terorizma ili je pak u potpunosti riječ o terorističkom djelovanju iz kojeg je onda nastala moderna nacionalna država kakvu danas poznajemo? Upravo apsolutistička država, koja je za Giddensa samo jedan stadij u razvoju iz tradicionalne u modernu kao i tradicionalni tip države općenito, pokazuju takve elemente djelovanja koje možemo svrstati u kategoriju državnog terorizma. Naime, Giddens je ustvrdio

kako takve tradicionalne države nisu vladale svojim stanovništvom na odgovarajući način pa su zato posezale za vojnom silom kako bi ga stavile pod kontrolu. S druge pak strane, to što je u modernoj državi vojna moć stavljena pod kontrolu i centralizirana na jedno mjesto i što je dobila institucionalne i zakonom definirane okvire, ne znači da ta moć nikad ne izlazi iz tih istih okvira. Isto tako i nadzor, za kojega Giddens kaže da sve više ima totalitarne tendencije, može izaći iz okvira legitimnosti. Kao racionalni akter država može zlorabiti silu i nadzor kako bi ostvarila svoje ciljeve. Ti instrumenti također mogu biti u službi provođenja državnog terorizma. Institut izvanrednog stanja možda je najbolji primjer operacionalizacije tih kapaciteta države.

2.1.5. Teorijska potka: država - nositeljica monopola na silu

Počevši od Tukidida, Hobbesa i Clausewitza pa sve do posljednje iznesene misli Anthonyja Giddensa, u svakoj ćemo naći podlogu za raspravu o državnom terorizmu. Oni ga dakako nisu nazivali tim imenom, ali su svojim preciznim teorijskim jezikom i vrlo često jasnim konceptima ukazali na moduse nastanka države i jasno odredili funkciju koju država ima. U takvim je okvirima lako povući granicu između normativnog i empirijskog, što smatramo jednim od ključnih zadataka ovog rada. U središtu svake rasprave o državi je moć, moć koju država stječe, koju posjeduje, koju nastoji povećati i koju u različitim formama koristi. Taj važan društveni koncept u danom teorijskom okviru nije posebno prikazan nego je inkorporiran u ideje o državi gore istaknutih autora. Moć kao sposobnost provođenja vlastite volje usprkos protivljenju onoga/onih kojima se ta volja nameće. Jasno je da je riječ o društvenom fenomenu koji proizlazi iz društvene interakcije. Moć akumulirana u državi, prvenstveno u sredstvima prisile, ključna je za našu analizu. Državni terorizam počiva na upotrebi sile ili prijetnji silom od strane države pa je moć koju država u tom smislu ima, a koja proizlazi iz te mogućnosti provođenja svoje volje silom odnosno posjedovanja monopola na upotrebu sile, osnova za daljnju raščlambu državnog terorizma.

Weberova definicija države i njegovi ideal-tipski koncepti sile i vladavine (*Macht* i *Herrschaft*) ključni su u analitičkom modelu u kojem se raščlanjuje s jedne strane normativno, odnosno ono što očekujemo od države i što je u okvirima politički, pravno i etički prihvatljivog te s druge strane ono što država čini, a izlazi iz očekivanih ili propisanih okvira. Za razumijevanje države i njezine uloge, posebno u kontekstu suvremenih međudržavnih odnosa i pitanja borbe s terorizmom, koja ponekad poprima formu i sadržaj državnog terorizma, važno je objasniti i jedan od osnovnih atributa države – suverenost.

2.1.5.1. Suverenost države

Suverenitet označava princip vrhovne vlasti države nad svojim teritorijem te isključuje mogućnost intervencije izvanjskog autoriteta i/ili druge države. Suverenitet uz stanovništvo, teritorij i pravni poredak čini stupove države. Pitanje suvereniteta najčešće se dijeli na unutarnji koji označava da iznad države ne postoji viša vlast na danom teritoriju, dok vanjski označava da i ostale države također počivaju na istom principu pa su samim time ravnopravne u odnosima s drugim državama. Ideja suverenosti država prvi put se kao formalan princip spominje u Vestfalskom ugovoru iz 1648. godine kojim je definiran tadašnji međunarodni pravni poredak, no pitanje neinterveniranja u druge države, kako navodi Krasner (2001) jasno je artikulirano kasnije, u drugoj polovici 18. stoljeća od strane Christian Freiherr von Wolffai Emer de Vattela.

Formalno-pravno, država postaje suveren subjekt priznanjem njezina postojanja od strane drugih država pa je tako peti stup državnosti, uz gore navedene, međunarodno priznanje države. Načela suvereniteta sadržana su i u međunarodnoj legislativi koja je donesena 1970. godine od strane UN-a na Općoj skupštini koja je definirala *Deklaraciju o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i suradnji između država u skladu s Poveljom Ujedinjenih naroda* i rezoluciji 2625 (XXV), koja utvrđuje načelo „suverene jednakosti država” te propisuje da su države „pravno jednake” (UN, 1970).

No, jednako kao što Weberov „monopol na silu“ ne znači bezgranično oslanjanje na silu u vladanju, tako ni suverenitet ne podrazumijeva apsolutnu svemoć države i njezinu neograničenu vlast na unutarnjem planu, a jednako tako i na vanjskom jer je država kategorija međunarodnog prava i samim time podliježe međunarodnoj jurisdikciji. Svrha normi međunarodnog prava jest osiguravanje suverenosti svake države od svih ostalih država međunarodne zajednice pa se njima ograničava nadležnost svake države i usmjerava ih se prvenstveno na održavanje vlastite suverenosti. No, niti međunarodno pravo u proklamiranju suvereniteta nije neograničeno. Primjerice, ako je režim unutar neke države neprihvatljiv odnosno ako se zasniva na diskriminaciji vlastitih građana po nekoj osnovi ili pak na genocidu ili bilo kojem drugom zločinu koji je normiran međunarodnim pravom, takav suverenitet nije prihvatljiv za međunarodnu zajednicu i ona ima pravo i dužnost na odgovarajući način reagirati i intervenirati u tu državu²⁵.

²⁵ Takvo interveniranje u druge (suverene) države u svrhu zaštite ljudskih prava naziva se humanitarni intervencionizam. On pretpostavlja integraciju humanitarnih, političkih, ali i vojnih ciljeva. Odnos koncepta suverenosti i ljudskih prava u međunarodnim je odnosima postao važno pitanje početkom 1990-tih, napose nakon genocida u Ruandi 1994. godine. Vrlo brzo nakon toga unutar UN-a postali su dominantni glasovi koji zagovaraju pravo i obvezu interveniranja u one države u kojima se najteže krše ljudska prava i slobode, odnosno

Princip suverenosti u praksi može imati nekoliko različitih značenja pa je moguće govoriti o četiri različita suvereniteta koja izdvaja i Krasner (2001: 231): (1) međunarodno pravni, (2) vestfalski, (3) unutarnji suverenitet i (4) međuovisni suverenitet²⁶.

Dva ključna suvereniteta za razumijevanje država i njihovih odnosa su svakako vestfalski i međunarodno pravni suverenitet, no nezaobilazno pitanje kod svih „tipova“ suvereniteta jest razlikovanje autoriteta i kontrole, gdje se prvo odnosi na priznato pravo vlasti da djeluje na određeni način dok potonje označava situaciju u kojoj se za postizanje kontrole koristi sila. Krasner tvrdi da se vestfalski i međunarodni pravni suverenitet u teoriji isključivo odnose na pitanja autoriteta, međuovisni suverenitet se odnosi na pitanje kontrole države dok unutarnji ili domaći suverenitet počiva i na autoritetu i kontroli.

Unutarnji suverenitet, kojega su poodavno raspravljali Bodin²⁷ i Hobbes, zasnovan je na ideji suverena koji ima apsolutnu vlast kojom je za efikasno reguliranje ponašanja, uz autoritet, potrebna i kontrola, odnosno sila koja sprečava mogućnost da autoritet bude doveden u pitanje.

Na primjeru vestfalskog i međunarodno pravnog suvereniteta očituje se „organizirana hipokrizija“ Krasner (2001) i kršenje načela suvereniteta jer vlasti (vladari) s vremena na vrijeme vladaju u skladu s normama i pravilima te na temelju toga dobivaju i materijalnu i

prava zajamčena Poveljom Ujedinjenih naroda. Matić i Mikac (2010: 56) navode kako je u periodu 1990-tih „*Agenda za mir* postavila novu strategiju rješavanja sukoba i aktivnog humanitarizma koja je svoju potvrdu dobila u velikoj ekspanziji u broju, veličini i opsegu UN-ovih mirovnih misija“. Prema takvom shvaćanju suverenost podrazumijeva odgovornost kao i obvezu poštivanja prava zajamčenih Poveljom UN-a čime se ograničava unutarnja autonomija država. Osnovni postulat humanitarnog intervencionizma glasi da je upotreba sile u određenim situacijama „moralno opravdana i nužna“ neovisno o tome što se krši načelo državnog suvereniteta i neovisno o tome „ako je pokrenuta bez autorizacije od strane Vijeća sigurnosti“ (Matić i Mikac, 2010: 60). Iako se uz koncept humanitarnog intervencionizma generalno vezuju pozitivne konotacije, on ponekad izaziva prijepore zbog vojne dimenzije koja se nerijetko poistovjećuje s imperijalističkim tendencijama pojedinih zemalja.

²⁶ Suverenitet se koristi se u četiri različita smisla: (1) međunarodno-pravni suverenitet - odnosi se na uzajamno priznavanje država, a njegovo osnovno pravilo je da priznanje odobravaju pravno nezavisne teritorijalne jedinice koje su u stanju sklapati dobrovoljne ugovore; (2) vestfalski suverenitet - odnosi se na isključenje eksternih izvora autoriteta te u okviru svojih granica država ima monopol na donošenje odluka, a na međunarodnoj razini to podrazumijeva da države slijede pravilo nemiješanja u unutarnje poslove drugih država; (3) unutarnji suverenitet - tiče se strukture unutar država i njihove sposobnosti za efikasno reguliranje ponašanja i (4) međuovisni suverenitet - odnos se na uzajamno priznavanje država, a njegovo osnovno pravilo je da priznanje odobravaju pravno nezavisne teritorijalne jedinice koje su u stanju sklapati dobrovoljne ugovore. Detaljnije v. Krasner (2001: 231-233).

²⁷ Francuz Jean Bodin je tvorac prve moderne ideje suvereniteta koja datira još u 16. stoljeće, točnije u 1576. godinu. Bodin je bio zagovornik ideje apsolutne monarhije, a suverena vlast nije bila pravno ograničena. Vladar je imao apsolutnu vlast, bio je apsolutni suveren koji je vlast obnašao prema vlastitoj volji i bez pravnih ograničenja tek uz pretpostavku postojanja prirodnih, božanskih zakona. Uz prirodno pravo, bio je dužan poštovati i određena prava prema podanicima, ali i prema drugim državama. Kada se ne ponaša u skladu s pravom, Bodin takvog suverena naziva tiraninom, no to ne dovodi u pitanje njegovu suverenost, a oni kojima vlada nemaju pravo na otpor. Za Bodina je suverenitet „najviša i o zakonima neovisna vlast nad građanima i podanicima“ (Ballestrem, 1998: 67).

idejnu podršku, no s druge strane u nekim drugim slučajevima, oni krše te iste norme opet s idejom zadobivanja podrške i stjecanja resursa. Krasner navodi i četiri načina na koje države odstupaju od institucionalnih normi i prihvaćenih pravila: konvencijama, ugovorima, prisilom i nametanjem. Ako jedna država krši norme i pritom se koristi prisilom ili nametanjem, u pozadini kojega je moguća i prijetnja prisilom, ona ulazi u sferu djelovanja koje ima karakter terorizma i takvih primjera u povijesti, posebice moćnih država, je nemalen broj. Tu je razvidna dominacija „logike očekivanih posljedica“ (*logics of consequences*) nad „logikom primjerenosti“ (*logics of appropriateness*)²⁸ (Krasner, 1999: 5). Drugim riječima, političke odluke i ishodi su rezultat isključivo kalkulacija i racionalnog ponašanja osmišljenog s ciljem ostvarenja interesa pojedine države, u kojem su zanemarena pravila, norme, vrijednosti, uloge, identiteti i ostale kategorije koje određuju primjereno ponašanje u određenoj situaciji. U konstruktivističkoj ideji svijeta i odnosa država, norme, vrijednosti i identiteti primarne su kategorije u interakciji država i kreiranju međunarodnog sustava ili društva. Logika realizma pa i liberalna logika u središtu imaju interese, prva dominantno vojni, a druga ekonomski, a njihova isprepletenost je neupitna. Nelegitimne vojne intervencije na teritorijima drugih zemalja najeklatantniji su primjeri kršenja suvereniteta države i kršenja međunarodnog prava.

Državni terorizam osim kršenja vestfalskog načela i bespravnog interveniranja država na teritorije drugih država, može biti i posljedica kršenja načela unutarnjeg suvereniteta kada država suverenitet protumači kao neograničenu vlast vladara, odnosno kada se Weberov „monopol na silu“ doslovno protumači pa sila (*Macht*) postane dominantna i potisne u drugi plan vladavinu (*Herrschaft*). No, kao što monopol na silu ne znači da je država neograničena u svom pravu na raspolaganje istom, tako i suverenitet države ne označava njezinu apsolutnu svemoć i neograničenost. Takvo shvaćanje suverenosti karakteristika je totalitarnih, a dijelom i autoritarnih sustava, dok je pitanje kršenja suverenosti drugih zemalja karakteristično za demokratske poretke.

Neupitno je postojanje i jedne i druge vrste državnog djelovanja o čemu se govori u trećem dijelu, no ostaje dodatno za razmotriti i odgovoriti na pitanje zašto države posežu za takvim djelovanjem i koji je njihov cilj kada odlučuju svoj monopol na silu koristiti izvan normativnih okvira ili pak u okviru *ad hoc* donesenih normi koje derogiraju postojeću legislativu. U pozadini svega zasigurno stoji racionalan interes države koja poseže za takvim

²⁸ Koncept dviju logika odnosi se na promišljeno donošenje odluka aktera u neoinstitucionalističkim okvirima. Tu su ideju prvi iznijeli James G. March i Johan P. Olsen 1976. godine u djelu *Ambiguity and Choice in Organizations*, a kasnije su je dorađivali u knjizi *Rediscovering Institutions* iz 1989. godine, 1995. u djelu *Democratic Governance*, a 1998. godine su objavili i rad u časopisu *International Organization* na temu “The Institutional Dynamics of International Political Orders”.

djelovanjem. To tvrdimo i u našoj polaznoj tezi ističući da je terorizam sastavni instrument državnog djelovanja koji se javlja u svim tipovima političkih režima, a kojega države koriste kao oblik racionalnog izbora za postizanje svojih ciljeva. Sljedeći korak stoga je objasniti ideju racionalnog izbora države kao još jednog elementa teorijskog supstrata za razumijevanje terorizma, ali napose državnog terorizma.

2.1.6. Teorija racionalnog izbora i (državni) terorizam

U sustavu svijeta u kojem je država i dalje referenti okvir, ona nastoji sačuvati ili povećati svoju sigurnost na različite načine. Isto tako nastoji ostvariti pomake na gospodarskom planu. Napoljetku, to i jesu dvije ključne funkcije države – sigurnost i blagostanje. Prije nastojanja da ostvari ova dva interesa, država najprije treba konsolidirati svoje redove i nametnuti se kao nositeljica monopola na silu i kao ona koja je u svom središtu akumulirala moć, moć koja budi strah i strahopoštovanje, unutar i izvan svojih granica. To je stadij u kojem se država nameće kao centralna figura koja postaje, Hobbesovim rječnikom rečeno, Levijatan. Shema je vrlo jednostavna – postoji cilj koji je entitetu bitan i kojega on različitim načinima želi ostvariti.

Racionalne težnje su dio ljudske prirode, a na temelju tih obrazaca ponašanja ekonomski su analitičari oblikovali teoriju racionalnog izbora koja je izvorno služila za objašnjenje ekonomskih odnosa i to prije svega individua. U slučaju države racionalan izbor primjenjuje se na kolektivni entitet. Takav pristup u političku znanost došao je s bihevioralnom revolucijom²⁹ sredinom 20. stoljeća.

Političko ponašanje se sada ne svodi na društvene i psihološke attribute, već je ono postalo funkcija motivacija i kalkulacija. Za političke aktere i skupine se u ovim novim relacijama počinje pretpostavljati da su racionalni maksimizatori koristi koji strateški stupaju u odnos. Akteri u međusobne interakcije ulaze svjesni činjenice da njihova akcija utječe na akciju

²⁹ Bihevioralna (bihevioristička) revolucija je značajan trenutak za društvene znanosti, napose političke, koji se dogodio četrdesetih i pedesetih godina 20. stoljeća. Tada su političke teorije koje su bile dominantno normativnog karaktera (kakvo bi nešto trebalo biti) ustupile mjesto empirijskim teorijama koje svoje uporište imaju u stvarnosti (kakvo nešto uistinu jest). Te nove teorije sa sobom su donijele i niz metodoloških i analitičkih novosti kao što su nov način prikupljanja i obrade podataka. Tada se javljaju i sustavna anketna istraživanja te sofisticirani načini obrade i analize prikupljenih podataka. Takve su teorije proizvele bogate konceptualne okvire primjenjive na velik broj različitih slučajeva, dakle, s vrlo velikom vanjskom valjanošću. I na području komparativne politike došlo je do određenih promjena te pristup racionalnog izbora dobiva na značaju i sve se češće koristi za objašnjenje državnog djelovanja. Caramani (2013: 10) ističe kako poput bihevioralne revolucije i racionalni izbor teži ka općoj unificiranoj teoriji politike kako bi ona bila primjenjiva u svim vremenima i na svim mjestima te ističe dobro poznatu činjenicu da je riječ o pristupu uvezenom u političku znanost iz ekonomije, a koji naglašava važnost institucija.

drugoga, to jest na ishod interakcije, a cilj je u toj interakciji maksimizirati dobitak uz najmanje moguće troškove (Elster, 2000).

Osnovu strateškog modela racionalnog izbora čine tri elementa koja su univerzalna za sve aktere vođene racionalnim izborom, a to su: 1) postojanje stabilnih i konzistentnih preferencija; 2) *cost-benefit* analiza svih raspoloživih opcija; 3) izbor optimalne opcije s najboljim učinkom/rezultatom (Abrahms, 2008: 80).

U slučaju državnog terorizma strateški akter jest država koja stupa u odnose s drugim akterima koji mogu biti druge države, organizacije, skupine i pojedinci. Objašnjavajući ponašanje terorističkih skupina, teorija racionalnog izbora kaže da je njegova osnovna logika ona mogućih posljedica. Kako navodi Bilandžić (2014: 102), riječ je o mogućnosti i sposobnosti terorista da prisile vlast na ustupke i suoče je s posljedicama u slučaju neizvršavanja zahtijeva terorista. Jednaka je logika posrijedi i kada su u pitanju države koje druge aktere žele prisiliti da im se podčine pa je u ovu formulu strateškog odnosa umjesto terorističke skupine uvrštena država. Država ima svoje ciljeve i nastoji odabrati optimalnu strategiju i/ili taktiku za njihovo ostvarenje, a to katkada podrazumijeva djelovanje koje se može okarakterizirati kao terorističko.

Zanimljivo je kako se u literaturi o terorizmu, posebno do sedamdesetih godina 20. stoljeća, terorizam smatrao strategijom racionalnih aktera, ali s pojavom velikog broja takozvanih eksperata o terorizmu, koji su nerijetko u sprezi s politikom, o čemu govori i Lisa Stampnitzky u studiji *Disciplining Terror: How Experts Invented „Terrorism“* (2013), terorizam sve rjeđe postaje racionalna strategija, a sve više iracionalno nasilje nedržavnih aktera. Usprkos tom trendu i danas je moguće pronaći autore koji terorizam objašnjavaju u relacijama racionalnih akcija (Abrahms, 2008; Helfstein, 2009; Best, 2010; Pape i Feldman 2010; Hassan, 2011; Jackson, 2012; Kearns, Conlon, Young, 2014).

I u našem razumijevanju državnog terorizma, država je racionalni akter i igra dominantu ulogu u relaciji s drugim akterima. Ona ima stabilne i konzistentne preferencije očitovane u svojim (nacionalnim) interesima, koje nastoji ostvariti na najbolji, odnosno za sebe najpovoljniji način, te stoga razmatra sve raspoložive opcije u takozvanoj *cost-benefit* analizi i na kraju odabire onu opciju, ono sredstvo, za koje smatra da će polučiti najbolji učinak. Mnogi, pa i većina interesa, ostvariva je u okviru onoga što Weber naziva vladavinom, no postoje oni koje na takav način ili nije moguće ostvariti, ili bi se na njihovo ostvarenje trebalo dugo čekati ili bi pak ti rezultati bili polovični i time nezadovoljavajući za državu. Zato država, vodeći se racionalnošću, ponekad svoje interese nastoji ostvariti silom koja ima karakter državnog terorizma.

Maurice Duverger (2001: 21-22) kaže kako je politika uvijek slika boga Janusa, boga s dvostrukim licem – istovremeno tlači i integrira. Čini se kako je, posebno o zapadnoj znanosti, a onda i široj zapadnoj javnosti, gotovo uvijek vidljiva samo ona ljepša strana lica. Ona strana koja se brine za sigurnost i blagostanje svoga stanovništva, a ona druga strana ostaje u sjeni. Upravo na toj neugodnoj i neuglađenoj strani urezane su crte terora kojega vrši država - crte državnog terorizma. Država je kroz povijest nebrojeno puta pokazala tu stranu svoga lica, ali znanost uglavnom tu (p)ostaje slabovidna. Zato se u znanosti terorizam danas promatra kao iracionalni instrument u ekskluzivnom vlasništvu nedržavnih aktera.

3. TERORIZAM I DRŽAVNI TERORIZAM – FENOMENOLOŠKA I KONCEPTUALNA ISPREPLETENOST

Terorizam je jedan od onih pojmova u društvenim znanostima koje možemo svrstati u kategoriju takozvanih „samorazumljivih“. Navodna samorazumljivost često stvara kakofoniju kako među svekolikom zainteresiranom javnosti tako i među onim užim, prije svega znanstvenim i stručnim krugovima. I politički akteri na prvu ruku čini se vrlo dobro razumiju što je terorizam jer je on vrlo često upotrebljavana riječ i u političkom diskursu. Alex P. Schmid je 2004. godine rekao kako je „terorizam“ najvažnija riječ u političkom vokabularu (Schmid, 2004: 376), a ista konstatacija vrijedi i danas, iako ne postoji precizno određenje tog široko upotrebljavanog pojma, baš kao i pojma sigurnosti. No, za terorizam je taj prijemor još bjelodaniji, a masovna produkcija literature na području terorizma gotovo svakim danom prijemor čini još izraženijim. Možda je s jedne strane to i logičan hod znanosti o terorizmu u kojoj se javljaju različite paradigme pa će, po Khunovoj (2002) zamisli, nakon dovoljne akumulacije znanja nova paradigma s novim načelima zamijeniti do tada važeću i takav proces će se ponavljati u budućnosti. S obzirom na sve veću ulogu terorizma u društveno-političkim kretanjima 21. stoljeća te posljedično sve veći broj autora, radova i institucija kojima je terorizam u fokusu, realno je očekivati da će to utjecati na vladajuću paradigmu, bilo kao stabilizator postojećeg stanja ili pak katalizator koji će dovesti do nove paradigme.

Kakva god budućnost znanosti i znanja o terorizmu bila, povijest i sadašnjost su vrlo jasne i vrlo zanimljive. Naime, danas možemo govoriti o dvije paradigme. Jednoj koja je bila relevantna do početka sedamdesetih godina 20. stoljeća i onoj koja ju je zamijenila, a koja je i danas dominantna. Promjene i kretanja u znanosti o terorizmu najlakše je pratiti kroz rasprave o definicijskim prijemorima. Oni najbolje reflektiraju utjecaj različitih silnica na znanost, a posebice onih političkih koje su za znanost i znanje, gotovo uvijek, od presudne važnosti. Ono što je terorizam bio u pedesetim i šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća ili još za vrijeme Francuske revolucije, od kada s prosvjetiteljstvom i ulazi u korpus znanstveno relevantnih fenomena, gotovo i nema dodirnih točaka s onim što se danas definira kao terorizam. Do sedamdesetih godina 20. stoljeća terorizam nije bio atraktivna znanstvena tema, ali što je značajnije, terorizam se nije poistovjećivao isključivo s nedržavnim terorizmom, već je smatran nasilnom taktikom koju su radi ostvarenja političkih ciljeva koristile različite grupacije kao i neke države.

U ranim sedamdesetima 20. stoljeća, a posebno s početkom 21. stoljeća, događaju se značajne promjene na ovom području. Terorizam postaje jedna od najpopularnijih tema društvenih znanosti koja posljednjih četrdesetak godina dobiva nove konture. Na prvi pogled možemo reći da je to sasvim logično i ispravno jer kakve veze, primjerice, ima jakobinski teror i njegov ideolog Robespierre s terorom koji je sve donedavno sijao Bin Laden i njegova Al Qa'ida, a koju je u međuvremenu zamijenio još brutalniji teror takozvane Islamske države³⁰. Ili što pak s terorizmom današnjih dana ima terorizam ljevičarskih i anarhističkih grupa Zapadne Europe šezdesetih godina prošlog stoljeća. Ako ćemo gledati ideologiju koja je u pozadini navedenih primjera, sasvim bismo lako mogli zaključiti da nipošto nije riječ o istom fenomenu, odnosno da je terorizam danas nešto drugo. No, kako je terorizam prije svega strategija i taktika kojom se pojedine (političke) ideologije nastoje ostvariti jasno je da su zaključci o terorizmu, kao epistemološki i analitički različitim konceptu danas i nekada, neutemeljeni.

Redukcionizam u objašnjenju terorizma vidljiv je još od sedamdesetih godina 20. stoljeća kada započinje sustavno znanstveno proučavanje terorizma. Poseban interes politike, znanosti i struke tada je pobudio teroristički napad palestinske skupine *Crni rujna*³¹ na izraelske sportaše na Olimpijskim igrama u Münchenu 1972. godine. No, definitivna točka preokreta ili bolje rečeno zaglavni kamen današnje dominantne paradigme bio je 11. rujna 2001. godine. S tim danom i tim događajem, upravo terorizam nedržavnih aktera postaje središnje mjesto istraživanja i gotovo svi drugi tipovi terorizma padaju u drugi plan ili nestaju s istraživačkih radara. Napad na središte vodeće svjetske sile u kojem je smrtno stradalo oko tri tisuće civila doveo je i do značajnog porasta broja istraživača terorizma, ustanovljeni su brojni istraživački centri kao i različite vrste obuka koje su pak proizvele brojne političke savjetnike i konzultante, a posljedično je i broj publikacija o terorizmu rapidno porastao³². Većinu tih

³⁰ Teroristička organizacija Islamska država u Iraku i Levantu (skr. IDIL ili samo ID; engl. ISIL - *Islamic State of Iraq and Levant* ili ISIS - *Islamic State in Iraq and Syria*) nastala je kao Al Qa'ide u Iraku 2003. godine, te je kroz godine znatno ojačala, a 2014. godine proglasila je kalifat koji, prema zamislima organizacije, obuhvaća cijeli Irak i veliko područje Levanta (Libanon, Izrael, Palestinu, ali i velike dijelove bivšeg Otomanskog carstva). O nastanku organizacije i njezinim specifičnostima v. Bilandžić (2014: 233-239).

³¹ Crni rujna (*Black September*) je palestinska teroristička skupina koja je bila aktivna 70-ih godina prošlog stoljeća i koja je smatrala da se isključivo oružanom borbom može stvoriti palestinska država. Najpoznatija je upravo po napadu 1972. godine u Olimpijskom selu u Münchenu.

³² Prema podacima koje je objavila jedan od takvih institucija na kojoj se znanstveno izučava fenomen terorizma – Sveučilište Leiden iz Nizozemske – broj objavljenih knjiga koje u naslovu sadrže riječ „terorizam“ u *Amazon* tražilici/internet trgovini prije 11. rujna se gotovo utrostručio (s oko 2500 tisuće naslova do gotovo 7500), a broj radova u *Google Scholar* bazi se udvostručio (s oko 12000 tisuća na 24000). (Podaci objavljeni u drugom tjednu *online* tečaja „Terrorism and Counterterrorism: Comparing Theory and Practice“, održanog 2015. godine koji se ciklički održava svake godine i dostupan je na URL: <https://www.coursera.org/learn/terrorism/home/welcome> 01.09.2016.)

aktivnosti inicirala je i financirala država. Tako su sigurnosne studije te unutar njih studije o terorizmu samo dodatno osnažile državocentričnu perspektivu u kojoj je država isključivi objekt terorizma, a 11. rujna u znanosti o terorizmu imao je efekt „crnog labuda“³³. Naime, koordinirani teroristički napadi koji su izvedeni 11. rujna imaju sve elemente događaja koji se označava kao „crni labud“.

Riječ je o neočekivanom događaju kojega je teško bilo unaprijed predvidjeti, s ogromnim utjecajem na tadašnji trenutak, ali i svu povijest koja se piše nakon toga dana. U velikom dijelu akademske javnosti, a posebno u široj javnosti, taj je događaj postao sinonim terorizma, on je postao mjera svih drugih terorističkih događaja. Pod dojmom „crnog labuda“ stvaraju se različiti stereotipi i predrasude, on zamagljuje širu sliku i svu kompleksnost fenomena terorizma. Usredotočenost na jedan teroristički događaj dovela je, ne samo do toga da je pokrenut globalni „rat protiv terora“ koji na određen način i danas traje, nego su i na području znanstveno-istraživačke djelatnosti državni impulsi bili usmjereni upravo na taj događaj i sve što je s njim povezano. Tako je trend koji je započeo sedamdesetih godina, „crnim labudom“ iz 2001. godine, dodatno učvrstio dominantnu poziciju nedržavnog terorizma te je glavina političkih i sigurnosnih rasprava i radova usmjerena isključivo na taj tip terorizma. Kao što Talebova teorija slikovito kaže – jedan ishod je zaslijepio znanost pa na druge ishode ne može ni misliti niti ih može spoznati. Kritičke sigurnosne studije s pristupom suprotnim od dominantne paradigme sigurnosnih studija nastoje eliminirati utjecaj „crnog labuda“ i raspravu o terorizmu vratiti u šire okvire od nedržavnog terorizma, fokusirati se na različite aspekte terorizma, propitivati uzroke terorizma i različite tipove terorizma.

3.1. ISTRAŽIVANJE (DRŽAVNOG) TERORIZMA

Pojavom sigurnosnih studija, a onda i studija terorizma kao jednog njihovog pravca, zamjetan je teorijski i tematski koloplet te znanstveno stručna hiperprodukcija u kojoj je

³³ Događaj kojega nazivamo „crnim labudom“ ima tri ključna obilježja: atipičnost, ekstreman učinak i smišljanje naknadnih objašnjenja za njegovu pojavu. Riječ je o teoriji koja se često koristi kako bi se objasnilo ono što danas o terorizmu znamo ili pak ne znamo, a prvi ju je u kontekstu terorizma upotrijebio libanonsko-američki publicist i statističar Nassim Nicholas Taleb. Teorija „crnog labuda“ (*black swan theory*) puno je poznatija u području ekonomije, a posebno u pitanjima procjene rizika na financijskim tržištima. Taleb, koji je kritičar postojeće prakse izračuna i upravljanja rizicima u ekonomiji, kaže da je teorija „crnog labuda“ primjenjiva na kretanja u ekonomiji, posebno velike financijske krize, ali i ekstremne vremenske promjene kao i terorizam. Naime, riječ je o ekstremnim rizicima s kojima se suočavaju društva i nacionalne ekonomije, a nakon kojih slijedi borba s tim „crnim labudovima“ kao da je riječ o čestim ili gotovo svakodnevnim pojavama. Više v. Taleb (2007).

gotovo nemoguće sistematizirati postojeća znanja i spoznaje, ali je određene sljedove ipak moguće utvrditi i pratiti. Premda, kada govorimo o počecima zapisivanja i istraživanja, slika nipošto nije jednoznačna i lako određiva. Tako možemo govoriti o početku korištenja termina terorizam koja se vezuje uz sustavnu praksu terora za vrijeme Francuske revolucije, odnosno jakobinskog terora između 1793. i 1794. godine. Potom možemo govoriti o početku modernog terorizma s kojim se događa i *revival* termina. Vrijeme je to ruskog anarhističkog i revolucionarnog terorizma koji je trajao između 1870. i 1905. godine. Kao o trećem početku možemo govoriti o već spomenutom sustavnom znanstvenom praćenju terorizma koje je započelo 70-ih godina 20. stoljeća, nakon napada na izraelske sportaše na Olimpijskih igrama u Münchenu 1972. godine. Dakako, početkom se može označiti i 11. rujna 2001. godine kada terorizam postaje svjetska sigurnosna tema broj jedan. Osim navedenih početaka kao bitnih točaka, razvoj znanosti o terorizmu moguće je pratiti i kroz određene faze ili kako ih Rapoport (2002) naziva „valove modernog terorizma“. Koncept četiriju valova terorizma ukazuje na fenomenološke promjene, premda se istraživački interesi vremenski ne podudaraju s navedenim valovima.

Prvi, „anarhistički val“ smatra se početkom modernog terorizma i vezuje se uz revolucionarni terorizam koji je započeo u Rusiji 1880. godine i koji je trajao četrdesetak godina³⁴. Nakon njega uslijedio je „antikolonijalni val“ koji je započeo oko 1920. godine i trajao je sve do kraja šezdesetih godina 20. stoljeća. Treći je „val nove ljevice“ koji je nastupio krajem šezdesetih i trajao sve do kraja devedesetih godina prošlog stoljeća. Četvrti val Rapoportova koncepta je „religijski val“ koji je započeo 1979. godine revolucijom u Iranu, a traje i danas.

Bez obzira na nekoliko važnih ranije spomenutih početaka kao i valova terorizma, začetci studija (modernog) terorizma vezuju se uz kasne pedesete i rane šezdesete godine 20. stoljeća, a sustavnije i intenzivnije praćenje tematike počinje s ranim sedamdesetim godinama i spomenutim minhenskim događajem. U 1960-tima autori su bili dominantno usmjereni na konfliktnu teoriju i na pitanja zašto se ljudi sukobljavaju i zašto koriste nasilje. Posebno se u okviru političkih znanosti proučavao fenomen dekolonizacije, odnosno nemiri i pobune u

³⁴ Ovaj pokret ideje je crpio iz djela dvojice anarhista – Sergeja Nečajeva i Mikhail Bakunina. Nečajev je autor i *Revolucionarnog katekizma* iz 1869. godine, djela koje je utjecalo i inspiriralo brojne terorističke grupacije koje su se kasnije pojavile u svijetu. U tom periodu postvaren je koncept takozvane „propagande djelima“ (*propaganda by deed*) koji je tipičan za gotovo svu kasniju terorističku scenu. Najznačajnije organizacije iz vremena ruskog anarhističkog terorizma su Mlada Rusija, Zemlja i volja te najpoznatija Narodna volja. Ovo doba se naziva i „zlatno doba atentata“ jer su u tom periodu ubijene mnoge istaknute osobe političkog života kao što su ruski car Aleksandar II. (1881.), austrijska carica Elizabeta (1898.), talijanski kralj Umberto I. (1900.), predsjednik SAD-a William McKinley (1901.) i drugi. Više u Rapoport (2004: 50-52).

kolonijama, a budući da je to period nasilnih djelovanja pojedinih organizacija u Zapadnoj Europi i u gradovima SAD-a, studije o terorizmu bile su usmjerene i na to nasilje, odnosno takozvani lijevi terorizam. Političko nasilje tako se proučavalo u okvirima studija terorizma ili studija političkog nasilja. I tada su, kao i danas, studije terorizma prvenstveno spadale u oblast političkih znanosti. U inicijalnoj fazi studija terorizma u središtu su bile antiimperijalističke i revolucionarne terorističke grupe, takozvane „crvene“ grupe od kojih je jedna i *Weather Underground*, lijevo orijentirana radikalna skupina, koja je djelovala u SAD-u šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća. Vjerojatno najpoznatija teroristička grupa tog vremena je njemačka Frakcija crvene armije (*Rote Armee Fraktion* - RAF), a potom talijanske Crvene brigade (*Brigate Rosse*). U Japanu je primjerice organizirana Japanska crvena armija, u Francuskoj Direktna akcija (*Action Directe*), u Belgiji Borbene komunističke ćelije (*Cellules Communistes Combattantes* - CCC) dok je u grčkoj nastala Revoluciona organizacija 17. studeni (*Epanastatiki Organosi 17 Noembri* - 17 N). Svima im je u podlozi bila lijeva, marksistička ideologija, a u fokusu društvenih znanstvenika i stručnjaka bile su sedamdesetih i osamdesetih godina te manje u ranim devedesetima 20. stoljeća³⁵. Devedesetih godina 20. stoljeća pažnju znanosti i struke zaokupljaju nacionalne separatističke grupe³⁶, posebice Irska republikanska armija (*Irish Republican Army* - IRA), baskijska Domovina i sloboda (*Euskadi Ta Askatasuna* - ETA), ali tada već predmet zanimanja postaju i one terorističke grupe koje su

³⁵ Ovi trendovi poklapaju se s trećim Rapoportovim valom terorizma, tzv. „novim lijevim valom“ ili „valom nove ljevice“. To je val ekstremno lijevog terorizma čiji su predstavnici gore spomenute organizacije, a jedan od okidača za mnoge grupe nastale u tom periodu, posebno one zapadne, bio je Vijetnamski rat. Smatrajući se tada avangardom trećeg svijeta i potlačenih masa te su grupacije započele s terorističkim aktivnostima. Ostale grupe značajne za taj val su one iz Latinske Amerike, tzv. urbane gerile, odnosno revolucionarne grupe koje koriste gradsku gerilu za borbu protiv vlasti (vlade), a za čije je djelovanje značajan kontekst Hladnog rata. U tom je valu vrlo značajan postao internacionalni terorizam. Kao najbolji primjer je PLO (*Palestine Liberation Organization*) Jasera Arafata. Dominantno korištene taktike i tehnike tog vala su uzimanje taoca i otmice, a jedan od najpoznatijih primjera uzimanja taoca je upravo otmica izraelskih sportaša u Münchenu na OI 1972. Taj su događaj gledali milijuni ljudi širom svijeta, a svih jedanaest taoca (izraelskih sportaša) je ubijeno od strane terorističke organizacije *Crni rujan*. Otmice u tom periodu su posebno imale za cilj avione. Otimani su najčešće avioni zapadnih kompanija, a sve s ciljem privlačenja pažnje na uzroke i/ili da bi se izvršio pritisak za oslobađanje suboraca terorista. U takvim akcijama (otmica aviona) većina otetih puštena je živa i netaknuta jer namjera terorista nije bila ubijati te ljude već su oni iskorišteni kao sredstvo za privlačenje pažnje ili kao sredstvo pritiska na vlasti pojedinih država da učini nešto u vezi njihovih zahtjeva. Više vidjeti u Rapoport (2002; 2004: 56-61).

³⁶ Iako je većina ovih grupa zapravo proizvod drugog vala terorizma koji se naziva „antikolonijalnim valom“ u tom su se valu javile i europske organizacije kojima je prvotni cilj bila borba za samoodređenje, no interes znanosti nije pratio empirijska kretanja. Uz borbu za oslobođenje od kolonijalne okupacije, prvenstveno britanske i francuske, ovdje je najznačajnije djelovanje IRA-e. U ovom valu događa se i onaj semantički obrat kada teroristi postaju borci za slobodu, a teroristi postaju oni protiv kojih se oni bore. Druga najpoznatija grupa iz tog razdoblja je alžirski FLN (*Front Liberation Nationale*) koja se bori za nezavisnost Alžira od Francuske. Jedna od grupacija je i Irgun, militantna cionistička organizacija koja se borila protiv britanskih vlasti koji su tada upravljali područjem današnje Palestine. Više u: Rapoport (2002; 2004: 52-56).

i danas u istraživačkom fokusu, a koje su reprezentanti „četvrtog vala terorizma“³⁷. Najprije su to bili Tamilski tigrovi (*The Liberation Tigers of Tamil Eelam* - LTTE), Radnička stranka Kurdistana (*Partiya Karkerên Kurdistan* - PKK)³⁸, a potom Hamas, Hezbollah, Al Qa'ida³⁹ i slične koje se nerijetko krivo nazivaju vjerskim terorističkim organizacijama, premda je riječ o grupacijama u čijoj su osnovi također politički ciljevi, a platforma su im različite političke ideologije islama, odnosno islamizam. Usprkos pojavi ovih grupacija i njihovim novim i vrlo brutalnim načinima djelovanja⁴⁰, generalno je interes za terorizam u akademskoj zajednici u tom periodu slabio i taj se trend nastavio sve do 11. rujna⁴¹ 2001. godine.

Taj događaj za koji se nerijetko kaže da „je promijenio Sjedinjene Američke Države i cijeli svijet“ (Mirror UK, 2012) utjecao je na ekstremno velik porast interesa za ova pitanja, prije svega politički interes pa se na odgovor nije trebalo dugo čekati. Tako je još u ostrašćenoj atmosferi naviješten „rat protiv terora“. Taj su diskurs prisvojili i brojni istraživači terorizma što je uvelike doprinijelo da se terorizam promatra više ideologiziranim i politiziranim nego objektivnim očima. Zato danas, u nepreglednoj literaturi o terorizmu, dominira onaj protudržavno usmjereni tip terorizma, odnosno terorizam nedržavnih grupa i to posebice onih koji počivaju na islamističkoj ideologiji ili kako kaže Rapoport „vjerski terorizam“ (Rapoport, 2002; 2004). To samo po sebi nije čudno jer suvremeni autori su zaokupljeni sadašnjošću koju, slažemo se, dominantno obilježava terorizam takvog

³⁷ Za četvrti val terorizma ili tzv. „vjerski val“ najznačajnija je 1979. godina i nekoliko događaja koji su bitno odredili povijest terorizma, ali i općih političkih i društvenih kretanja. Prvi ključan događaj je revolucija u Iranu na čijem čelu stoji ajatolah Homeini. Iran tada iz monarhije prelazi u republiku izgrađenu na vjerskim načelima, stoga revolucija i nosi naziv *Islamska revolucija u Iranu*. Iste godine događa se i Sovjetska okupacija Afganistana kao i opsada džamije u Meki kada je skupina naoružanih islamista držala taocima nekoliko tisuća hodočasnika tražeći od vladajućeg režima Saudijske Arabije brojne ustupke i političko uređenje isključivo po svojim (vjerskim) načelima. U tom periodu (valu) nastaju brojne terorističke grupe „vjerskog predznaka“, ali ne samo islamskog. Židovska teroristička organizacija s ortodoksnim uvjerenjima i idejama uređenja Izraela, ubija 1995. godine premijera Jichaka Rabina koji je dvije godine ranije potpisao mirovni sporazum s palestinskim predstavnikom Yasserom Arafatom. U tom periodu javila se i jedna japanska teroristička organizacija (vjerska sekta) Aum Shinrikyo, ali i neke fundamentalne kršćanske grupe u SAD-u koje se bore protiv liberalnih kretanja u američkom društvu. Više u: Rapoport (2002; 2004: 61-65).

³⁸ Iako se javljaju u ovom valu, Tamilski tigrovi i PKK po svojim obilježjima ne spadaju u tzv. „vjerske grupe“. Tamilski tigrovi su primarno vojna i politička organizacija koja je u desetljetnom sukobu s vlastima Šri Lanke i koja se bori za nezavisnu tamilsku državu. Ideološka podloga Kurdske radničke partije je zapravo mješavina marksističke i nacionalne ideologije, a osnovni cilj je borba za neovisnost Kurdistana.

³⁹ Poseban interes istraživača Al Qa'ida je izazvala 1998. godine nakon napada na američke ambasade najprije u glavnom gradu Tanzanije – Dar-es-Salaamu, a potom u kenijskom glavnom gradu – Nairobiju, kada su smrtno stradale 223 osobe.

⁴⁰ Uz do tada već poznate terorističke *modus operandi* kao što su atentati na istaknute političke ličnosti i otimanje taoca, nova metoda korištena od strane grupa iz ovog perioda jesu i samoubilački bombaški napadi.

⁴¹ Goodwin (2006: 2027) tako primjećuje da su prije 11. rujna 2001. godine istraživanja terorizma bila predmet interesa tek nekoliko izuzetaka, to jest malih mreža politologa i neakademskih „sigurnosnih stručnjaka“, od kojih je njih relativno malo bilo zainteresirano za teorije društvenih znanosti pa su dominirale deskriptivne studije slučaja s *ad hoc* specifičnim slučajevima i objašnjenjima terorizma na temelju takvih slučajeva.

predznaka. No, problematizirati terorizam isključivo kroz prizmu sadašnjosti ili recentne povijesti i iz toga izvlačiti pouke i smjernice za budućnost, redukcionistički je pristup koji vodi do krivih zaključaka, samim time i krivih pristupa u suočavanju s tim najvećim sigurnosnim problemom današnjice ili kako ga se nerijetko naziva „tumorom društva“ (Katz, 2015).

Definicija terorizma prva je, a možda i ključna točka, prijepora u raspravama o terorizmu. Budući da su definicije uvijek polazno mjesto rasprave o svakom fenomenu, jasno je da znanstvena priča o terorizmu dobiva svoj zaplet gotovo i prije nego je uistinu započela. Upravo zato i mnogi radovi autora iz područja terorizma započinju s konstatacijom o prijepornosti terorizma kao koncepta i fenomena, a samim tim i problema njegova definiranja. No, postoji li uistinu taj problem i je li on takav kakvim ga se prikazuje, ostaje za raspraviti. Stoga u ovom dijelu želimo dati prikaz o definicijskim prijeporima, iznijeti različite interpretacije prijepora, pokazati načine na koji su se pojedini autori uhvatili u koštac s velikim brojem definicija i nastojali iznjedrili jedinstvenu definiciju. Osim toga, ovdje se uz analizu postojećih definicija terorizma, predlaže operacionalna definicija terorizma i državnog terorizma te se nastoje dati odgovori na pitanja zašto se u terorizmu, unatoč hiperprodukciji znanja, određeni aspekti fenomena zanemaruju.

3.1.1. Francuska revolucija - početna točka istraživanja terorizma

Sustavnu fenomenologiju terorizma moguće je pratiti od vremena kada termin „terorizam“⁴² postaje politički termin kojim se označavala strahovlada za vremena Francuske revolucije (*la Terreur*) i to u periodu od 5. rujna 1793. do 27. srpnja 1794. kada jakobinci vlast provode i nastoje ju očuvati terorom, odnosno terorizmom⁴³.

⁴² Rapin (2009: 165) tvrdi kako se s terminom „terorizam“, u rujnu 1794. godine, istovremeno pojavio i termin „terrorist“.

⁴³ Dakako, i prije Francuske revolucije bilo je primjera korištenja terora kojega možemo okarakterizirati i nazvati terorizmom. *Zeloti*, *asasini* i *thugsi* tako se vrlo često u literaturi uzimaju kao primjeri terorističkih grupa, odnosno *terora odozdo*. *Zeloti-sikari* jedna su od najstarijih grupa koja je se pojavila u periodu oko 66. godine i rimske okupacije Židova te je djelovala oko 25 godina. Iako neki gledaju na ovu skupinu kao dvije različite *zeloti* jedna i *sicari* druga u ovoj raspravi razlika među njima nije presudna pa je gledamo kao jednu skupinu koja je obuhvaćala ekstremno orijentirane Židove koji su ime dobili po bodežu (*sica*) kojime su ubijali svoje protivnike zalijetavši se i vadeći bodeže skrivene ispod kaputa koje su zabijali u njih. Njihova borba bila je usmjerena protiv Grka koji su živjeli na području Palestine kao i protiv Rimljana koji su tada imali vlast nad Palestinom. Na vjerskim principima (ekstremnog židovstva) borili su se za političke ciljeve. Druga skupina su *asasini* koji su djelovali od 11. do 13. stoljeća (1090.-1275.), a čija je integrativna ideologija također religioznog predznaka, radikalnog šijitskog. Ime im dolazi od arapske riječi *hašišijin* što znači „predani hašišu/uživatelji hašiša“ budući da su konzumirali hašiš. Borili su se protiv arapskih vladara od koji su bili ugnjetavani. I njima je osnovno oružje bio bodež kojim su ubijali protivnike, no u njihovu slučaju stradanje u terorističkom napadu smatralo se časno što je analogno s današnjim samoubilačkim terorizmom. Treća najčešće spominjana skupina u

Taj je državni terorizam ozakonjen *Zakonom o sumnjivim licima* koji je donesen 17. rujna 1793. godine. Bio je to legalni okvir kojim je opravdana smrt oko četrdeset tisuća ljudi i uhićenje još njih tridesetak tisuća, a fleksibilne odredbe tog zakona predstavljale su potencijalnu opasnost za slobodu i život svima ostalima koji su na bilo koji način predstavljali prijetnju jakobinskoj vlasti. Tim je spornim zakonom jakobinska vlada zadobila velike ovlasti, a svi oni koji su izvođeni pred netom ustanovljeni *Revolucionarni sud* nisu imali ni pravo na branitelja, ni svjedoka kao niti pravo žalbe.

Vrijeme je to prosvjetiteljstva u Europi i njegova je „povezanost s izgradnjom nacionalnih država neraskidiva“ pa je iz „heurističkih razloga strategiju terora potrebno promatrati kao sastavni dio vođenja ratova i stvaranja država“ (Lauderdale i Oliverio, 2005: 5-8). Terorizam se tada isključivo promatrao kao strategija i taktika korištena od strane države kako bi se vlast zadržala, učvrstila ili osvojila tamo gdje još nije, a to su najčešće bila ekspanzionistička kolonijalna osvajanja izvan granica tadašnjih država.

Državni teror tako je bio sastavni dio njezina djelovanja što je naglasio i Tilly (1985) kazavši da je političko nasilje usko povezano s umijećem vladanja. Zato se Francuska revolucija vremenski i prostorno opravdano uzima kao početna točka za (znanstvenu) raspravu o terorizmu. Bila je to državna strategija sa sustavnim ubijanjem kakve se kasnije u povijesti javljaju u primjerima nekih drugih država, kao i primjerima nedržavnih grupa čiju svirepost danas svjedočimo.

Država je, dakle, osmislila i ozakonila sustavno korištenje terora kako bi ostvarila svoje ciljeve i baš kao što današnji teroristi u podlozi svoga djelovanja imaju ideologiju oko koje se okupljaju i koja je mobilizirajući i integrativni faktor, jednako tako su jakobinci u vrijeme Revolucije povelili ideološki rat u kojem su kao predstavnici građanstva i nositelji prosvjetiteljskih ideja sadržanih u teoriji o narodnom pravu na slobodu, jednakost i bratstvo krenuli u obračun sa starim režimom (*ancien régime*)⁴⁴.

Francuska je vrlo bremenita primjerima državnog terora i terorizma pa je u povijesti ovog fenomena značajna i 1815. godina. Tada je na teritoriju Francuske provođen „bijeli

literaturi jesu *thugsi* također pripadnici jedne indijske vjerske organizacije. Djelovali su od 7. stoljeća i bili su aktivni gotovo 600 godina. Pravi motivi njihova djelovanja nisu poznati, niti koja je ideologija u pozadini njihova djelovanja, ali se zna da su napadali putnike. Usp.: Rapoport (1984): 658-675 i Laqueur (1999):10-12; 127 .

⁴⁴ Zanimljivo je da je neposredno nakon pada Bastilje, a dok se jakobinski teror tek zahuktavao, 1790. godine, veliki engleski mislilac Edmund Burke napisao značajno djelo *Razmišljanja o revoluciji u Francuskoj* u kojemu je nositelje revolucije nazvao „zelotima i mahnitim fanaticima“ (Burke 1951: 140) te ih zapravo na taj načini označio kao teroriste.

teror“ (*terreur blanche*)⁴⁵ gdje su se pobornici restauracije Francuske, nakon sloma Napoleonove vladavine koja je trajala sto dana, terorom obračunavali s njegovim pristašama - bonapartistima.

Epizoda „bijelog terora“ značajna je i za Rusiju iz vremena Listopadske revolucije kada su se kontrarevolucionari terorom obračunali s nositeljima ideje revolucije. Također, totalitarni poreci s početka 20. stoljeća, talijanski i njemački fašizam te sovjetski boljševizam, kao i brojni autoritarni poreci koji su se javili sredinom 20. stoljeća, dominantno u Latinskoj Americi, svjedoče o značajnim terorističkim djelovanjima država kroz povijest. Stoga je znanstveno pogrešno analizirati terorizam uzimajući kao referentan događaj München 1972. godine i/ili New York 2001. godine kada je povijest terorizma puno složenija i korijeni joj sežu dalje u povijest. Neupitno je da je se terorizam kroz povijest mijenjao po obilježjima koja su uvjetovana povijesnim kretanjima te njima svojstvenim političkim, socijalnim, kulturalnim i drugim kontekstima⁴⁶, ali u suštini ideja terorizma je uvijek ostala ista – postizanje političkog cilja putem straha, odnosno nasilja i prijetnje nasiljem. Isto tako je neupitno da je država kroz povijest bila akter koji se služio terorizmom.

Država je kroz vrijeme stekla legitiman monopol nad sredstvima sile, no monopol označava da su sredstva sile sada centralizirana unutar državnog aparata, ali istovremeno i formalizirana i ograničena zakonskim okvirom. Legitiman monopol ne znači koristiti se nasiljem bilo gdje, bilo kada i u bilo kojoj mjeri. I kao što je Francuska u vrijeme jakobinskog terora bila teroristička država, tako su i totalitarni režimi država 20. stoljeća bili teroristički, a i autoritarni i demokratski režimi u pojedinim državama imali su svoje terorističke epizode pa redukcionističkim fokusiranjem samo na terorizam nedržavnih grupa i/ili samo na terorizam totalitarnih država nemoguće je proniknuti u suštinu terorizma.

⁴⁵ „Bijeli teror“ se literaturi uglavnom odnosi na strahovladu koju su provodili kontrarevolucionarni u različitim zemljama. Najčešće je riječ o strahovladi desne orijentacije, odnosno onih koji su se borili za očuvanje i/ili ponovnu uspostavu kraljevske ili carske vlasti.

⁴⁶ Vrlo ilustrativan primjer kontekstualnih promjena vezanih uz terorizam jesu i ranije opisana četiri vala modernog terorizma u kojima David C. Rapoport precizno izlaže vremenske okvire, ali i ključna obilježja četiriju valova. No usprkos tim razlikama, cilj terorizma svakog pojedinog vala bio je primarno politički, premda su ideologije na kojima su jahali ti valovi, bile različite u sva četiri slučaja.

3.2. MNOGO PRISTUPA JOŠ VIŠE DEFINICIJA

U mnogobrojnoj literaturi nastaloj u posljednjih trideset godina 20. stoljeća kao i onoj nastaloj u prvih petnaestak godina 21. stoljeća, teško je pronaći jednoznačne kriterije po kojima bi se ona mogla sistematizirati. Nebrojani su pristupi i polazišne pozicije onih kojima je terorizam istraživački predmet interesa. Ako govorimo o literaturi u kojoj je dominantna tema definiranje terorizma, Cunningham (2003: 5) kaže da je moguće govoriti o tri ključne teme, odnosno tri pitanja koja prožimaju upravo tu literaturu: 1. što je terorizam ili koji elementi čine teroristički akt?; 2. tko su počinitelji terorističkih akata, odnosno tko su teroristi? i 3. zašto koriste strategiju ili taktiku terorizma, to jest što ih motivira da koriste takvu vrstu nasilja? Pored ova tri ključna, moguće je izdvojiti još neka bitna pitanja za razumijevanje tematike. Primjerice, odnos terorizma i zločina, odnos terorizma i rata, razlikovanje terorizma i drugih oblika nasilnih političkih konflikata kao što su gerilsko ratovanje, građanski rat i revolucija, odnos neposrednih i posrednih meta terorizma i izvršitelja napada, i slično.

Pored nabrojanih bitnih i vrlo povezanih pitanja, smatramo da je za svaku raspravu o terorizmu i razumijevanje biti tog fenomena nezaobilazno pitanje aktera. Unutar dominantnog diskursa o terorizmu, akterska perspektiva se naglašena, no ona je izrazito pristrana i usmjerana isključivo na nedržavne aktere, a „terorist“ i „borac za slobodu“ postali su dva označiteljska termina koja se koriste za istu osobu, ovisno s kim se poistovjećuje onaj tko ih označuje – sa žrtvom ili izvršiteljem čina. Paradigmatski primjeri takvog konceptualnog nereda i fenomenološke zbrke jesu slučajevi u kojima s jedne strane palestinski vođa Jaser Arafat dobiva Nobelovu nagradu za mir, a s druge strane biva označen „ocem modernog terorizma“⁴⁷. Pitanje označavanja terorizma i terorista dodatno se komplicira kada iza pojedinih terorističkih akata stoji država. *Ciljano ubijanje* koje provode SAD i Izrael, ali i neke druge zemlje, kao dio protuterorističke politike, od mnogih će biti prepoznato kao legitimno postupanje države u obračunu s teroristima, no tu se zasigurno može govoriti u terminima državnog terorizma.

⁴⁷ Godine 1994. Jaser Arafat je zajedno s tadašnjim izraelskim premijerom Jichakom Rabinom i Shimonom Peresom, tadašnjim izraelskim ministrom vanjskih poslova, dobio Nobelovu nagradu za mir, a 1996. godine je izabran za predsjednika Palestinske samouprave. Kontroverze oko njegove uloge u izraelsko-palestinskom sukobu i općenito njegovu ulogu u borbi za Palestinsku Samoupravu postojale su tada i ostale su sve do danas. Iako ga mnogi slave kao svog junaka i borca za mir i pravdu, postoje i oni koji ga nazivaju „ocem terorizma“. Vidjeti na: <http://www.defenddemocracy.org/media-hit/the-father-of-modern-terrorism-the-true-legacy-of-yasser-arafat/> (07.10.2016.)

Dok se pitanju terorizma ne bude pristupalo kao fenomenu čije je sadržaj neovisan o akteru i dok se ne bude naglašavalo da akter može biti bilo tko, čekanje jedinstvene definicije bit će uzaludno traganje za novim konsenzusima. Terorizam će tako i dalje biti lišen konceptualne jasnoće, bremenit konstrukcijama označitelja, a istovremeno će ostati središnji sigurnosni problem svijeta. Perspektiva koja nije redukcionistički usmjerena samo na nedržavni terorizam, uz to što ruši neke ustaljene stereotipe, ukazuje na dvostruke standarde u znanstvenim, stručnim, političkim i općim raspravama o terorizmu i što je jednako bitno, targetira jedno od ključnih pitanja za efikasno suočavanje s terorizmom – uzroke terorizma.

Upravo je jedan od pristupa koji se spominje u literaturi pristup „terorizmu kao bolesti“ (Lutz i Lutz 2010: 331)⁴⁸ gdje se osim „liječenja simptoma“ odnosno tretiranja posljedica terorizma ističe važnost traganja i utvrđivanja dijagnoze uzroka terorizma.

U mnoštvu tema koja su predmet interesa različitih istraživača, motivacija terorista je svakako jedna od najvažnijih i najčešćih. Mnogi istraživački centri, bilo da su podupirani od strane države ili neovisni, nastoje proniknuti u motivaciju terorista jer bi otkrivanje motiva značilo lakše razumijevanje i objašnjenje fenomena, a onda i formuliranje adekvatnih odgovora za borbu i prevenciju istoga. Protuterorizam tako postaje sve češće upotrebljavan termin u literaturi, a istraživački interesi dominantno su usmjereni na *policy* razinu pa se istraživanja koncipiraju kako bi bila instantno iskorištena za protuterorističke politike.

Ovdje je posebno zanimljivo vidjeti različite pristupe kojima istraživači nastoje proniknuti u motivaciju terorista. Generalno ih možemo podijeliti na mikro i makro pristupe⁴⁹, ali za nas su značajne tri škole mišljenja koje imaju različito viđenje terorizma. Halkides (1995) ih naziva „liberalnom školom“, „konzervativnom školom“ i „radikalnom školom“.

⁴⁸ Pozivajući se na autora Petera Sederberga, autori Lutz i Lutz (2010) govore o tri perspektive u analiziranju terorizma, ali prije svega u suočavanju s terorizmom, odnosno političkim djelovanjima. Prva se perspektiva odnosi na percepciju terorizma u kontekstu neprijatelja kojeg se treba poniziti u ratu. Takva ratna analogija pretpostavlja da upotreba vojnih metoda može biti uspješna i da je njome moguće postići pobjedu protiv terorizma, to jest terorista. Druga perspektiva na terorizam gleda kao kriminal gdje je ključno oslanjanje na standardne policijske tehnike. Dvije su važne implikacije ove kriminalističke analogije. Jedna ukazuje da terorizam poput kriminala neće nestati jedino ga je moguće djelomično obuzdavati, a druga ukazuje na reaktivnost pristupa odnosno djelovanje tek po počinjenom terorističkom činu. U trećoj perspektivi terorizmu se pristupa kao bolesti, gdje se uz naglašavanje simptoma važnost daje i osnovnim uzrocima. Ova perspektiva pretpostavlja potrebu dugoročnih strategija, čak i onda kada je istovremeno vidljiv uspjeh u liječenju simptoma. Dakako, tri perspektive su *ideal-tipovi* koji nisu međusobno isključivi.

⁴⁹ Najčešći mikrorazinski pristupi su oni koji potječu iz psihologije i socijalne psihologije i gdje se traga za određenim obrascima ponašanja (tzv. bihevioralni pristup) i/ili utvrđuju tipologije terorista na temelju motiva. Većina takvih pristupa polazi od teorije frustracije koja izaziva agresiju kod pojedinaca zbog čega oni postaju nasilni kako bi promijenili to stanje. Makro razina obično počiva na većim i kompleksnijim objašnjenjima koja je teško svesti na jednostavne socio-psihološke modele. Tu se najčešće govori o multikauzalnosti i različiti društveni, politički, ekonomski faktori dovode do terorističkog djelovanja. Više vidjeti u Cunninghama (2003: 14-16).

Prve dvije su označene kao *mainstream* škole karakteristične za zapadne zemlje, a podijeljene su oko pitanja uzroka terorizma.

Predstavnici prve, liberalne škole, su uvjereni da postoji korijen terorizma kojega treba otkriti, odnosno da se terorizam javlja ako postoje određeni društveni uvjeti. Za njih su to primjerice kolonijalna povijest, etnički, manjinski, kulturalni ili vjerski progoni, politička represija i ekonomska deprivacija.

Predstavnici konzervativne škole mišljenja smatraju kako traganje za korijenom, odnosno uzrocima terorizma, samo daje opravdanje za terorističke akte koje je nemoguće opravdati. Za njih se korijen terorizma ne krije u uvjetima, nego iza njegove pojave stoje ekstremisti i fanatici koji ignoriraju općeprihvaćene norme ponašanja kako bi utjecali na političko okruženje.

Kao opozicija i jednom i drugom pristupu je treća škola, „radikalna škola mišljenja“ za koju su dva *mainstream* pristupa dvije strane iste medalje. Predstavnici radikalne škole kritiziraju liberale i konzervativce za pro-zapadni i anti-istočni *bias*, tvrdeći da su pod značajnim utjecajem hladnoratovske ideologije i bipolarnog poretka. Radikali stoga kritiziraju dvije dominantne struje tvrdeći da ignoriraju terorizam kojega su počinile Sjedinjene Američke Države i njihovi saveznici.

Iako radikalna škola u određenoj mjeri možda i ima pravo kada kritizira dva ostala pravca za *bias* i redukcionizam, ipak smo skloniji dihotomnoj podijeli na *konzervativce* i *liberale* koja je analogna s onom gdje smo dva različita pravca/pristupa tematici terorizma nazvali dominantni (*mainstream*) diskurs sigurnosnih studija i diskurs kritičkih sigurnosnih studija pa ćemo i dalje u raspravi koristiti se tom diversifikacijom⁵⁰. Budući da pristup kritičkih sigurnosnih studija i kritičkih studija terorizma zadire u pitanje uzroka, ali i različitih tipova terorizma, smatramo da je ovim pristupom moguće objasniti fenomen državnog terorizma te komparativnom analizom i mnogobrojnim primjerima zapadnih i nezapadnih slučajeva izbjeći selekcijski *bias*⁵¹ koji zasigurno postoji kod nekih institucija i autora kojima je terorizam u istraživačkom fokusu jer kako to nedvosmisleno navodi Walter Laqueur (1999: 36): „Povijest pokazuje da terorizam ima malo veze s jačinom opresije mjerene bilo kojim prihvatljivim standardom; terorizam je u velikoj mjeri stvar percepcije, povijesnih, društvenih i kulturnih tradicija i političkih kalkulacija.“

⁵⁰ Da je riječ upravo o toj analogiji na određeni način „priznaje“ Cunningham (2003: 17) koji u nastavku deskripcije dviju škola kaže sljedeće: „Oni koji podržavaju liberalni pristup imaju tendenciju biti znanstvenici i istraživači. Mnogi koji se slažu s konzervativnom školom imaju tendenciju biti sigurnosni analitičari, policijski i vojni službenici i predstavnici vlasti.“

⁵¹ O selekcijskoj pristranosti v. 4.1. Metodološki izazovi - izbor slučajeva.

3.2.1. Pregled dosadašnjih istraživanja i radova o državnom terorizmu

Stanje u znanosti o terorizmu obilježili su autori *mainstream* provenijencije, koji su, kako je već istaknuto, pristranim akterskim pristupom sveli terorizam samo na jednog mogućeg počinitelja – nedržavnog. Na taj se način izbjegavala i rasprava o uzrocima jer je pitanje uzroka u vizuri te dominantne paradigme pokušaj opravdavanja nečega što je nemoguće opravdati i o čemu nema potrebe raspravljati. Fokus je stoga bio isključivo na psihologijskim i psiho-sociološkim analizama terorista i terorističkih grupa. U takvim okolnostima državni terorizam je za većinu istraživača bio oksimoron pa se nije mogao razviti značajniji interes, a puno atraktivnije i isplativije bilo je baviti se nedržavnim terorizmom te surađivati s donositeljima političkih odluka. Osim toga, istraživanje državnog terorizma može se doživjeti i kao svojevrsan napad na državu pa je u tom smislu lagodnije biti dio *mainstream* struje i ne propitivati tabu-teme. To je samo dio razloga marginalizacije državnog terorizma. Na neatraktivnost državnog terorizma, osim navedenih razloga, utjecali su i prijepori oko definicije terorizma kao i razumljive metodološke prepreke za istraživanje ovog fenomena, budući da je empirijska građa za ove primjere često nedostupna i/ili je pak obavijena velom tajni, a javne i svima dostupne baze podataka o terorističkim aktima ne sadrže primjere državnog terorizma. Blakeley (2009: 13) pridodaje kako istraživanje državnog terorizma može biti i vrlo opasna aktivnost, navodeći tako primjer gvatemalske antropologinje Myrnae Mack koja je ubijena 1990. godine dok je istraživala zločine počinjene od strane gvatemalskih vodova smrti. Među istraživačima zasigurno postoji određena doza straha, ako ne za život, a onda za prihvaćenost njihove teme i njihov daljnji profesionalni rad i razvoj. Zanimljiv je i vrlo indikativan australski primjer iz 2006. godine koji jasno govori u prilog navednim razlozima marginalizacije tematike. Naime, u jednom srednjoškolskom udžbeniku iz povijesti pojavila se rečenica kojom se konstatiralo kako je kroz povijest većina terorističkih napada izvršena od strane nacionalnih država. Tekst udžbenika referirao se na različite primjere državnog terorizma kao što je slučaj SAD-a u Nikaragvi 1980-tih, ruski primjer u Čečeniji, turski primjer u Kurdistanu, izraelski u Palestini i drugi. Australski ministar obrazovanja intervenirao je u tom slučaju i tražio povlačenje udžbenika iz školskih programa tvrdeći kako je nezamislivo podučavati da Australija uživa plodove svoje vanjske politike i zapadnog imperijalizma (nav u. Hamilton, 2010: 213).

Da je riječ o nepopularnoj i marginaliziranoj temi ističe i Bilandžić (2014: 142), navodeći vrlo uvjerljive podatke. Naime, u dva vodeća svjetska časopisa o terorizmu

Terrorism and Political Violence i *Studies in Conflict and Terrorism* u desetogodišnjem periodu, dakle, od 1990. do 1999. godine, samo u 2% radova tematizirao se državni terorizam. *Encyclopedia of Terrorism* u tri izdanja iz 1997., 2003. i 2007. godine na sveukupno nekoliko stotina stranica državni terorizam spominje na tek nekoliko, od 4 do 13 stranica. *Dictionary of Terrorism* uopće ne navodi kategoriju državnog terorizma, nego govori o terorističkim državama, dok se u nekim drugim publikacijama državni terorizam, također marginalno, tematizira u okviru nekih drugih naslova kao što su *Government Support* i *State Sponsorship*.

Novijih podataka o prisutnosti državnog terorizma u znanstvenim i stručnim publikacijama nema, ali sasvim dovoljno govori i činjenica da u sve popularnijim bazama podataka, u kojima se evidentiraju teroristički napadi, nisu zabilježeni slučajevi koji se mogu kategorizirati kao državni ili državno sponzorirani terorizam⁵².

Unatoč nepopularnosti tematike i dominantnom stajalištu prema kojem država kao nositeljica monopola na nasilje ne može biti subjekt terorizma, unutar takozvane kritičke orijentacije znanstvene zajednice djeluju oni autori koji promišljaju o državnom terorizmu. Takav opozicijski pristup predstavlja izazov dominantnom pristupu i vladajućoj paradigmi u istraživanju terorizma. Svakako treba reći da i kritički orijentirani autori nisu unisona grupacija i da među njima postoji razlika. Tako jedni, iako tvrde da je državni terorizam činjenica, ipak naglašavaju postojanje razlike između nedržavnog i državnog terorizma, a drugi pak odbacuju postojanje bilo kakve razlike među njima.

Bez obzira na razlike koje postoje među autorima, treba reći kako je tu najčešće riječ o parcijalnim analizama pojedinih slučajeva (država) i njihovog nelegalnog i/ili tajnog korištenja nasilja u političke svrhe ili općenitim elaboracijama fenomena državnog terorizma gdje je naglasak na tipologijama. Nema sustavnih i sveobuhvatnih studija o državnom terorizmu, koje bi se usmjerile na teorijsko-konceptualni aspekt istovremeno uključujući i jednako bitan empirijski aspekt i *vice versa*.

O takvoj insuficijentnosti istraživanja državnog terorizma vrlo dobar pregled dali su Jarvis i Lister (2014) koji su i procijenili stanje unutar discipline kritičkih studija kada je riječ o pitanju državnog terorizma. Autori ukazuju da je postojeća literatura o državnom terorizmu

⁵² U opcijama pretrage terorističkih napada u bazi *Global Terrorism Database* u kategoriji „počinitelj“ (*perpetrator*) moguće je izabirati samo jednu ili više terorističkih nedržavnih grupa. Kategorija državnog ili državno sponzoriranog terorizma ne postoji. V. URL: <https://www.start.umd.edu/gtd/> (12.09.2016.) U RAND-ovoj bazi, tzv. RDWTI bazi, postoji kategorija koja omogućuje pretrage terorističkih akata koji spadaju u kategoriju „državno sponzoriranih“, no to uključuje samo mali broj slučajeva budući da je istaknuta napomena kako se državno sponzorirani terorizam više ne smatra terorističkim aktom u RDWTI bazi. V. URL: <http://www.rand.org/nsrd/projects/terrorism-incidents/about/definitions.html> (12.09.2016.)

puno „jača“ u tipologizacijama i detaljima pojedinih slučajeva nego u opisivanju i problematiziranju značenja koncepta i njegova opsega. Od mnogobrojnih i disciplinarno vrlo heterogenih autora, koji segmentno pristupaju tematici, valja izdvojiti najznačajnije kao i one koji su udarili temelje i prvi analizirali koncept odnosno istraživali fenomen. To su zasigurno koautorski radovi Michaela Stohla i Georgea Lopeza (1984, 1988), Stohla (1990, 2003)⁵³ kao i radovi Alexandera Georgea (1991) i Davida Claridgea (1996). Jedna od ključnih autorica je i ranije spomenuta Ruth Blakely, čiji su radovi možda i najobuhvatniji (2007, 2009, 2010). Jedan od najplodnijih kritički orijentiranih autora je Richard Jackson (2008, 2011, 2013). Jackson je 2010. godine u suradnji s Eamonom Murphyjem i Scottom Poyntingom objavio zbornik *Contemporary State Terrorism: Theory and practice*, a 2012. sa Samuelom J. Sinclairom je objavio još jedan značajn zbornik radova *Contemporary Debates on Terrorism*. Za područje kritičkih studija i tematiku državnog terorizma važno mjesto zauzima i rad urednika Jeffrey A. Slukae *Death Squad: The Anthropology of State Terror* kao i zbornik urednika John Bailesa i Cihana Aksana *Weapon of the Strong: Conversations on US State Terrorism* iz 2013. godine. O odnosu državnog terorizma i filozofije, posebice njegovim moralnim aspektima na više mjesta govori i autor Igor Primorac (2002, 2004, 2010). Državnom sponzoriranju terorizma, kao jednom tipu državnog terorističkog djelovanja najsustavnije pristupa Daniel Byman (2005, 2008).

Mnogo je radova o slučajevima državnog terorizma (*case study*) u pojedinim regijama i zemljama kao i onih koji iz određene perspektive analiziraju pitanje državnog terorizma⁵⁴.

⁵³ Osim navedenih, Stohl je značajan po još nekoliko kasnije objavljenih kritičkih radova primjerice: “The State as Terrorist: Insights and Implications” objavljenog u *Democracy and Security* 2 (1):1–25 iz 2006. godine; iz 2008. “Old Myths, New Fantasies, and the Enduring Realities of Terrorism” u časopisu *Critical Studies on Terrorism* 1 (1): 5–16, a 2012. objavio je značajan iz područja državnog terorizma “State Terror: The Theoretical and Practical Utilities and Implications of a Contested Concept” koji je objavljen u *Contemporary Debates on Terrorism* urednika Richarda Jackson i Samulea J. Sinclaira.

⁵⁴ Primjerice „Darfur's Dread: Contemporary State Terrorism in the Sudan“ autora Davida Micklera; „State Terrorism and the Military in Pakistan“ autora Eamon Murphyja and Aazar Tamana; „Israel's *Other* Terrorism Challenge“ autorice Sandrae Nasr; „We have no orders to save you': State Terrorism, Politics and Communal Violence in the Indian state of Gujarat, 2002“ autora Eamon Murphyja; „The Politics of Convenient Silence in Southern Africa: Relocating the Terrorism of the State“ autorice Joan Wardrop; „Revenge and Terror: The Destruction of the Palestinian Community in Kuwait“ autorice Victoriae Mason; „Winning Hearts and Mines: The Bougainville Crisis, 1988-90“ autora Kristiana Lassletta; „Paramilitarism and State Terror in Colombia“ autora Sama Raphaela; „We are all in Guantanamo': State Terror and the case of Mamdouh Habib“ autora Scott Poyntinga; „From Garrison State to Garrison Planet: State Terror, the War on Terror and the Rise of a Global Carceral Complex“ autora Jude McCullocha; „The Deterrence Logic of State Warfare: Israel and the Second Lebanon War, 2006“ autorice Karine Hamilton. Svi navedni radovi dostupni su u: Richard Jackson, Eamon Murphy i Scott Poynting (2010) (ur.) *Contemporary State Terrorism. Theory and practice*. London, New York: Routledge. Još neke studije slučajeva o državnom terorizmu su i: Bowen, G. (1988) “U.S. Approaches to Guatemalan State Terrorism, 1977–1986.”; u: Michael Stohl i George Lopez (1988) (ur.) *Terrible Beyond Endurance? The Foreign Policy of State Terrorism*. New York: Greenwood Press. Str.: 119–163; Bujiardjo, Carmel (1991) “Indonesia: Mass Extermination and the Consolidation of Authoritarian Power”; u: Alex George (1991) (ur.) *Western State Terrorism*. Cambridge: Polity Press. Str.: 180–211; Heryanto, Ariel (2006) *State*

Unutar samih kritički orijentiranih časopisa, prije svega *Critical Studies on Terrorism* koji izlazi od 2008. godine⁵⁵, zamjetan je trend sve većeg broja autora koji problematiziranjem koncepta terorizma ukazuju na postojanje i važnost državnog terorizma. I tipologije su jedna od pokazatelja istraživačkih orijentacija stoga u nastavku, kao prilog pregledu stanja istraživanja i radova o državnom terorizmu, donosimo one autore, to jest tipologije koje uključuju državni terorizam kao jedan od tipova terorizma.

3.3. TIPOLOGIJA TERORIZMA I DRŽAVNOG TERORIZMA

Tipologija ima višestruke važnost u znanstveno-istraživačkom procesu. Klasifikacije i tipologije⁵⁶ služe za pojednostavljivanje stvarnosti i njezino lakše istraživanje i analiziranje. Drugim riječima, jedan od primarnih ciljeva tipologija i klasifikacija jest konceptualna čistoća. U ovom slučaju tipologije trebaju služiti i kao svojevrsna nadopuna i tumači definicije terorizma. Ako definicija terorizma obuhvaća širok spektar ponašanja, onda bi tipologija trebala biti suplement kojim se radi distinkcija među pojedinim slučajevima. Tipologija tako govori o predznaku terorizma, odnosno ideologiji koja stoji u njegovoj pozadini, a suština terorizma uvijek ostaje ista, neovisno o njegovom tipu. Također, tipologije govore o kontekstu i promjenama okolnosti koje su vidljive u određenim povijesnim epohama.

Kada je riječ o tipologiji terorizma i tu je, jednako kao i kod definicija, prisutno nesuglasje očitovano u brojnim primjerima tipologija. Schmid, Stohl i Flemming su (1988) tipologije terorizma podijelili u kategorije prema tome je li terorizam međunarodni ili ne, koji akter stoji iza njega, koja politička orijentacija i koja mu je svrha. Tu su bile ključne tipologije prvih godina znanstvenog istraživanja terorizma. Schmid zato u svom kasnijem radu o tipologijama

Terrorism and Political Identity in Indonesia: Fatally Belonging. Abingdon: Routledge; Lewellen, Ted C. (1988) "The U.S. and State Terrorism in the Third World"; u: Michael Stohl i George Lopez (1998) (ur.) *Terrible Beyond Endurance? The Foreign Policy of State Terrorism*. New York: Greenwood Press. Str.: 119–163; Marchak, Patricia (1999) *God's Assassins: State Terrorism in Argentina in the 1970s*. Montreal: McGill-Queen's University Press; Stokes, Doug (2005) *America's Other War. Terrorizing Colombia*. London: Zed. Raphael, kao i mnogi drugi.

⁵⁵ Detaljnije o autorima i radovima na temu državnog terorizma v. arhivu časopisa *Critical Studies on Terrorism*. Dostupno na URL: <http://www.tandfonline.com/loi/rter20> (30.11.2016).

⁵⁶ Kasapović ističe razliku klasifikacija i tipologija navodeći kako klasifikacija podrazumijeva svrstavanje predmeta istraživanja u različite kategorije na temelju jednog kriterija usporedbe, dok tipologija podrazumijeva uzimanje u obzir najamanje dvaju kriterija (Kasapović, 2002: 153). Budući da ovdje preuzimamo terminologiju kojom su se izvorno koristili autori čije tipologije i klasifikacije preuzimamo, nije potrebno posebno naglašavanje te metodološke razlike.

govori o „tipologijama prije 1988“ (Marsden i Schmid, 2011: 169). One ukazuju da je akterska perspektiva bila prisutna u literaturi i da se govorilo i o državnim i nedržavnim akterima premda su i tada neki od autora za državno nasilje koristili izraz „teror“, a za nedržavno „terorizam“. Neki su u tom nastojanju aboliranja države i nevezivanja države uz riječ terorizam, prakticirali korištenje riječi „sila“ kada je riječ o državi dok su za nedržavne akte koristili riječ „nasilje“ (Schmid i Jongman, 1988: 43-44). Iako je iz samog nazivlja evidentno da se radi o pristranosti i prodržavnoj orijentaciji, ipak su ovi autori potvrdili postojanje određenog obrasca državnog ponašanja, koje po svojim obilježjima predstavlja državni terorizam. Nakon 1988. godine taj će *bias* biti sve izraženiji i središte istraživačkog interesa će se gotovo u potpunosti usmjeriti na nedržavne grupe, odnosno nedržavni terorizam.

Schmid i Jongman se nisu libili isticati važnost akterske perspektive, akterskih tipologija i uloge koju država igra na svjetskoj terorističkoj sceni. Čak su ponudili i vrlo zanimljiv prikaz tipologije s dva do četiri aktera u kombinaciji vanjskog i unutarnjeg terorizma i međusobnih odnosa državnih i nedržavnih aktera (*Tablica 1*). Schmid i Jongman nedvojbeno pokazuju da se državni terorizam može pojaviti u višestrukim kombinacijama, od kojih su neke gotovo paradoksalne, ali empirija potvrđuje, što ćemo kasnije i pokazati, da državna uloga u terorizmu može biti višestruka.

Tablica 1: Unutarnji, međusobni i transnacionalni terorizam: akterska tipologija s dva, tri i četiri aktera

Dva aktera	Tri aktera	Četiri aktera
1. $A - B$	5. $A + B - b$	11. $A + B - a + b$
2. $A - b$	6. $A + b - B$	12. $a + b - A + B$
3. $a - b$	7. $A + b - a$	13. $A + b - a + B$
4. $a - B$	8. $A + a - b$	14. $A + a - B + b$
	9. $A + a - B$	
	10. $a + b - A$	
<i>Značenje: A, B – državni akteri; a, b – nedržavni akteri država A i B</i>		

Izvor: Schmid i Jongman (1988: 45).

Dio tipologija neupitno se izravno reflektira i na određeni broj definicija pa se u nekima govori o specifičnim tipovima terorizma kao što su revolucionarni, reformistički, nacionalni, anarhistički, državno sponzorirani, gerilski, lijevi, desni, stari, novi, i tako dalje. Tako i spomenuti valovi terorizma Davida Rapoportra označavaju četiri različita predznaka od kojih je svaki specifičan za određeno vrijeme, ali je i dalje nazivnik svih tipova terorizma jednak –

utjecaj i promjena politike uporabom ili prijetnjom uporabe sile. U Rapoportovoj podjeli imamo četiri tipa (vala) terorizma: anarhistički terorizam, antikolonijalni terorizam, terorizam nove ljevice i religijski terorizam. Budući da je u našem istraživačkom fokusu prije svega državni terorizam, u daljnjim primjerima tipologija selektirane su samo one koje terorizam diversificiraju, pored drugih kriterija, i prema kriteriju aktera, navodeći tako i državu kao subjekta terorizma.

U klasičnom djelu iz 1974. godine, *Political Terrorism*, jednog od najistaknutijih autora iz ovog područja, Paul Wilkinsona, nalazimo tri tipa terorizma: politički, kriminalni i državno sponzorirani. Govoreći kasnije o konceptu terorizma i tipologijama Wilkinson (2000) navodi više različitih tipologija od kojih je jedna ona dihotomna koja se odnosi na državni terorizam i frakcijski (subdržavni) terorizam, ali koja može biti proširena na trihotomnu s tipom državno sponzoriranog terorizma. Druga važna tipologija (distinkcija) koju navodi Wilkinson je međunarodni terorizam i unutarnji terorizam. Treća tipologija odnosi se na motivaciju terorista, a ona pak uključuje vrlo širok spektar koji je teško pokriti u njegovoj ukupnosti. Neki od tih tipova su nacionalni, separatistički, rasistički, vigilantni, ultra-lijevi, religijski fundamentalizam, milenaristički, jedan slučaj (tzv. *singleissue*)⁵⁷ terorizam i tako dalje.

Schmid i Jongman (1988: 46) navode kako i Rosenbaumova i Sederbergova tipologija vigilantizma iz 1976. godine treba biti uključena u aktersku tipologiju terorizma jer su vigilantističke taktike vrlo često terorističke. Rosenbaum i Sederberg predlažu trihotomnu tipologiju: (1) vigilantizam kontrole kriminala, (2) vigilantizam društveno-grupne kontrole i (3) vigilantizam kontrole režima. U sva tri tipa vladajući (*establishment*) nastoje nasilnim putem kontrolirati određena društvena kretanja, no autori upozoravaju kako se *establishment* uvijek ne odnosi na ukupnu kontrolu države, budući da državna moć može biti uzurpirana, primjerice vojnim udarima. No, svakako je riječ o nasilnom vladanju i kontroliranju dijelova društva koje po svojim obilježjima spadaju u terorizam za kojim posežu države.

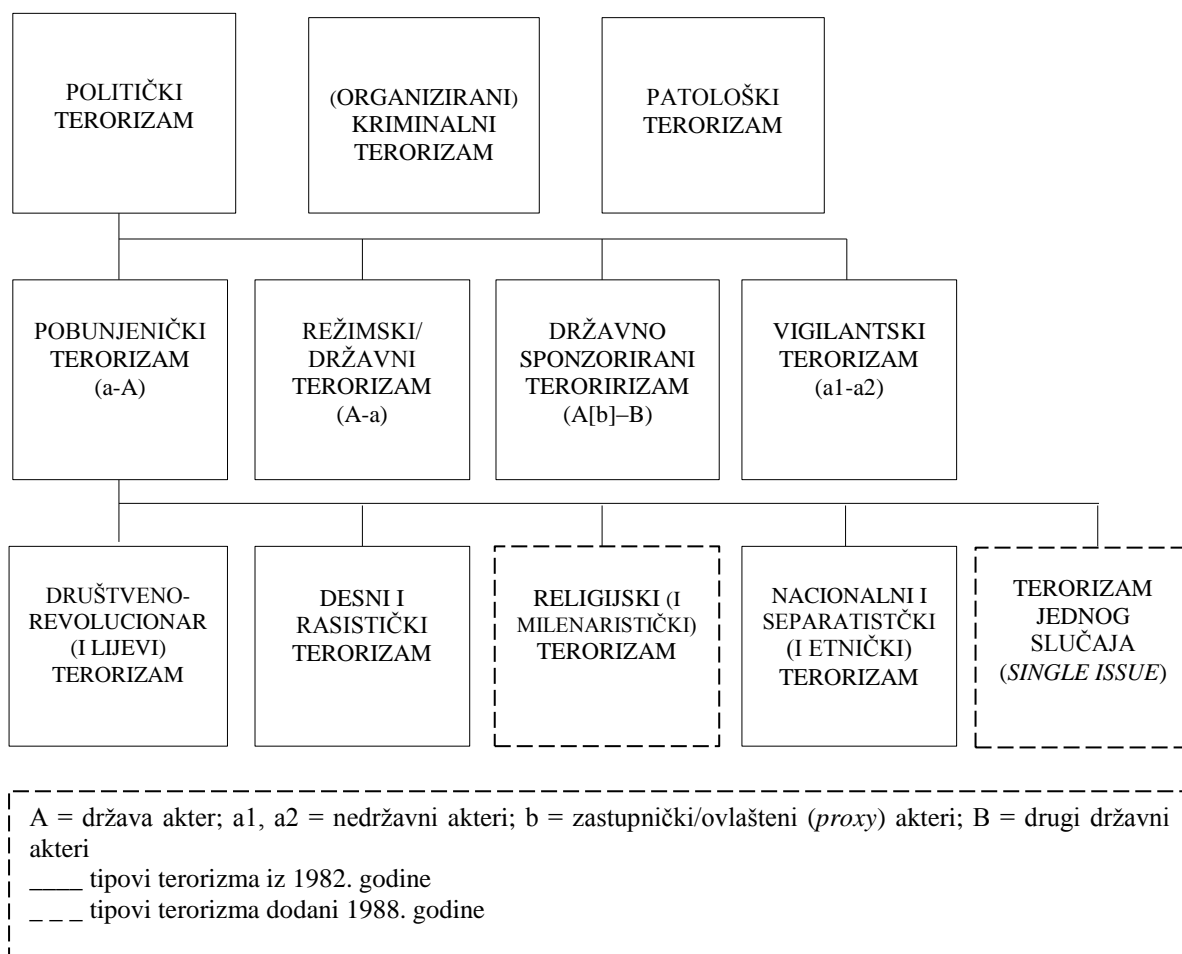
Richard H. Shultz (1978: 11) daje kategorizaciju u kojoj postoji terorizam vladajućih (*establishment*), revolucionarni i subrevolucionarni terorizam koji se razlikuju s obzirom na sedam varijabli koje je Schultz predložio (uzrok, okolina, ciljevi, strategija, sredstva, organizacija i sudjelovanje). Od tri glavna tipa terorizma upravo je terorizam vladajućih (*establishment*) taj koji je pandan tipu državnog terorizma drugih navedenih autora.

⁵⁷ Riječ je o „tipu“ terorizma koji nastaje zbog jednog razloga koji je trenutno aktualan i za koji se određena grupacija ili pojedinac bori. To je zapravo *ad hoc* terorizam zato što se javlja kao instantna reakcija na aktualne događaje. Primjer takvih pojedinačnih uzroka, a onda i tipova terorizma jesu borba za prava životinja, borba za zabranu pobačaja, itsl.

Martha Crenshaw (1981: 385-386) tvrdi da terorizam može biti reformistički, nacionalni, revolucionarni, manjinski/separatistički i anarhistički ili milenaristički te reakcionarni. Premda ovako nominirani tipovi ne ukazuju jasno na postojanje državnog terorizma, stajalište Crenshaw (1981: 379) o tome je vrlo jasno: „Trebalo znati da se terorizam javlja i u kontekstu nasilnog otpora državi kao i u službi državnih interesa.“

Analizirajući multidimenzionalne tipologije brojnih autora, Alex Schmid 1982. godine razvija vrlo sustavnu tipologiju terorizma, ili kako ga sam naziva „političkog terorizma“ (Marsden i Schmid, 2011: 171) koji može imati različite aktere kao i političku orijentaciju i motive. Pored političkog terorizma, on navodi još dva tipa, organizirani kriminalni terorizam i patološki terorizam koji predstavljaju dva zasebna „ogranka“. Težište je prvenstveno na političkom terorizmu i njegovoj daljnjoj sistematizaciji. Unutar tog tipa puno je prostora dano trima (pod)tipovima: državnom terorizmu, državno-sponzoriranom terorizmu i terorizmu u kojem postoje ovlaštenici (opunomoćenici) takozvani *proxy* akteri. Tako jedan od najvećih autoriteta na području terorizma jasno pokazuje kakve uloge država može igrati i da tu nije riječ isključivo i jedino o državi kao objektu terorizma gdje je ona žrtva nedržavnih terorističkih aktera. Štoviše, država se može pojavljivati kao subjekt terorizma u nekoliko različitih inačica (*Grafički prikaz 1*).

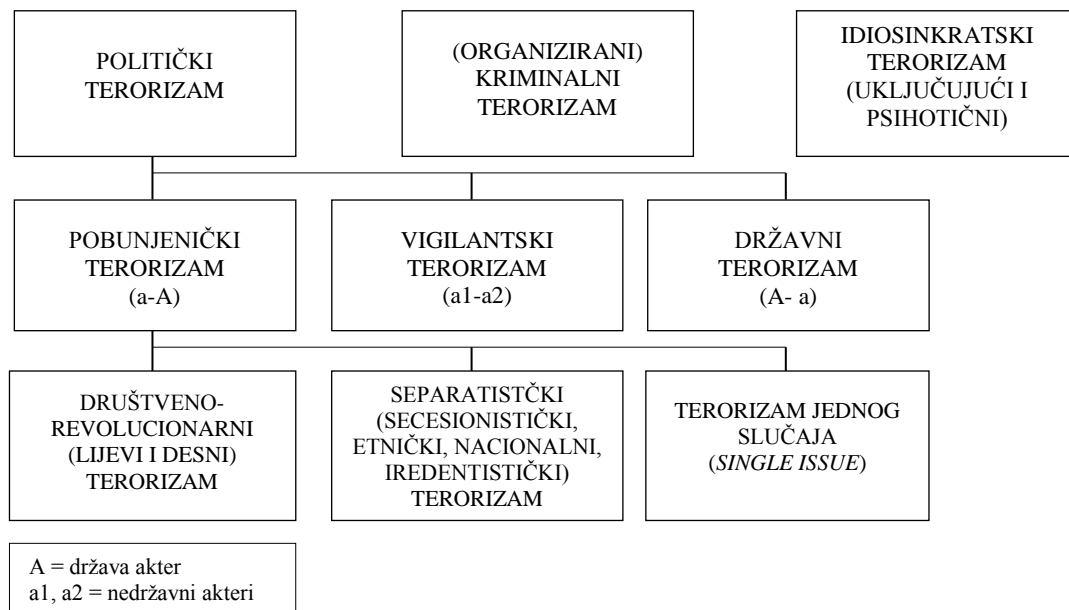
Grafički prikaz 1: Osnovna tipologija terorizma prema Schmid (1982)

Izvor: Marsden i Schmid (2011: 171).

Alex Schmid je zajedno s Janny de Graaf nekoliko 1988. godine iznio nešto drugačiju višedimenzionalnu tipologiju koja je, kao i ona iz 1982. godine, uključivala političku orijentaciju, motive i aktere. Kada je riječ o akterima, za razliku od tipologije iz 1982. godine, ova nije sadržavala odvojene tipove državnog i državno sponzoriranog terorizma, nego samo državni. Nadalje, kada je riječ o političkoj orijentaciji novija tipologija utoliko je pojednostavljena (reducirana) tako što lijevi i desni terorizam nisu navedeni odvojeno, nego su svedeni na istu krovnu kategoriju - društveno revolucionarni. Novost je i izostavljanje kategorija religijskog terorizma (*Grafički prikaz 2*).

Grafički prikaz 2: Osnovna tipologija terorizma prema Schmid i de Graaf (1988)

Izvor: Schmid i Jongman (1988: 48).

Jonathan R. White (1991) razlikuje ideološki, kriminalni, državno sponzorirani, gerilski i nacionalni terorizam. U ovom slučaju kategorija državno sponzoriranog terorizma pokriva slučajeve koji su, prema našem tumačenju, primjeri državnog terorizma⁵⁸. Zanimljivu klasifikaciju političkog terorističkog nasilja, koja uključuje i državu kao aktera, odnosno subjekta, nudi i Richard Hrair Dekmejian (2007). On razlikuje smjer terorističkog nasilja na kontinuumu protudržavni i državni kao i opseg nasilja na kontinuumu mikro i makro. Nadalje razlikuje pet tipova nasilja (terorizma) kao i više različitih počinitelja (*Tablica 2*).

⁵⁸ O raščlambi državnog terorizma i državno sponzoriranog terorizma, v. 3.4.5.2. *Operacionalna definicija državnog terorizma* i 3.4.5.3. *Državno sponzorirani terorizam*.

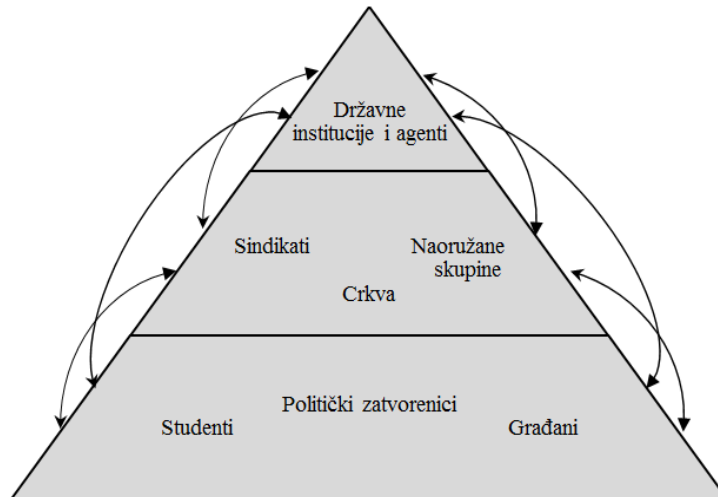
Tablica 3: Dimenzije i klasifikacija terorizma prema Victoroff

Varijable	Klasifikacija terorizma
Broj počinitelja	Individualni vs. grupni
Sponzorstvo	Državni vs. subdržavni vs. individualni
Odnos s vlastima	Protuđravni/protuvladajući/separatistički vs. prođravni/provladajući
Mjesto	Unutardržavni vs. transnacionalni
Vojni status	Civilni vs. paravojni ili vojni
Duhovna motivacija	Sekularna vs. vjerska
Financijska motivacija	Idealistička vs. poduzetnička
Politička ideologija	Lijeva/socijalistička vs. Desna/fašistička vs. anarhistička
Hijerarhijska uloga	Sponzor vs. lider srednjeg menadžmenta vs. sljedbenici
Spremnost za umiranje	Samoubilački vs. nesamoubilački
Meta	Vlasništvo (uključujući i podatke) vs. pojedinci vs. šire mase
Metodologija	Bombaški napadi, ubojstva, otmice/uzimanje taoca, masovna trovanja, silovanja, drugo (bioterorizam cyberterorizam)

Izvor: Victoroff (2005: 5).

Za našu raspravu o državnom terorizmu značajna je i tipologija Parmentiera i Weitekampa (2007) koja primarno cilja na vrlo širok raspon političkih zločina, no i sam Alex Schmid (2011: 163) za tipologiju dvojice autora kaže kako je ona zapravo dominantno tipologija aktera, a ne političkih zločina. Oni naime rade jasnu distinkciju državnih i nedržavnih aktera te ukazuju na međunarodni karakter političkog zločina. Njihov koncept prikazan u piramidalnom obliku s tri društvena sloja važan je za razumijevanje fenomena (državnog) terorizma. U njihovom trodijelnom konceptu ključne su sljedeće razine: državni aparat, društvo organizirano u nedržavne grupe i udruženja i naposljetku individue (*Slika 1*). Tako slojevito društvo karakteristično je i za međunarodnu zajednicu, a politički zločin, što terorizam neupitno jest, označava situaciju u kojoj ljudi iz bilo kojeg sloja (razine) piramide poduzimaju zločinačke aktivnosti protiv drugih ljudi, institucija, organizacija na bilo kojoj drugoj razini piramide, ali pritom intencije, kontekst i posljedice moraju biti političke⁶⁰.

⁶⁰ Dvosmjerne strelice na *Slici 1* ukazuju na moguće kombinacije nasilnih političkih djelovanja između tri sloja.

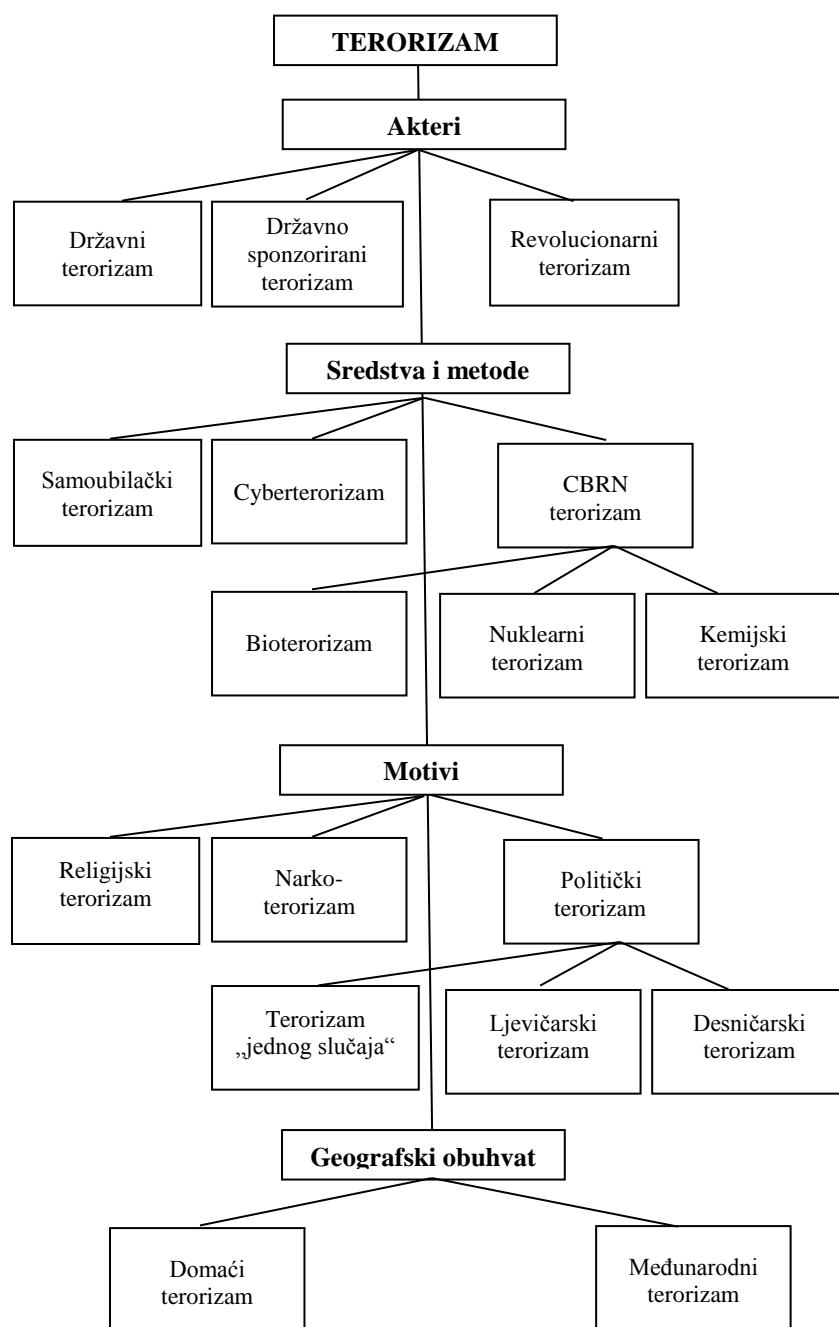
Slika 1: Tipovi političkih zločina (terorizma) prema S. Parmentieru i E. Weitekampu

Izvor: Schimid (2011: 163).

Državu kao diferencijalnu točku podtipa terorizma, odnosno mogućeg subjekta (aktera/počinitelja) terorizma, može se pronaći i nekim recentnijim radovima. Tako William J. Cunningham u svojoj raspravi o definicijama i tipologijama zauzima „kritičko“ ili bolje rečeno manjinsko stajalište u kojem razlikuje politički i ideološki terorizam, religijsko-ekstremistički, etno-nacionalni, terorizam jednog pitanja (*single issue*) i državni terorizam (Cunningham, 2003: 24).

Jedan od važnijih autora novije generacije, čija je tipologija nastala pod mentorskom palicom Alexa Schmida, jest austrijski istraživač Georg Löckinger (2005). On u svojoj raščlambi terorizam svrstava prema kategoriji aktera, sredstava i metoda, motiva i geografskog obuhvata (*Grafički prikaz 3*). U akterskoj kategoriji tri su (pod)tipa terorizma: državni, državno-sponzorirani i revolucionarni.

Grafički prikaz 3: Tipologijsko stablo terorizma

Izvor: Löckinger (2005: 29).

U nekim tipologijama eksplicitno je navedeno kako mogući počinitelj, naručitelj ili sponzor terorizma može biti država, u nekima implicitno, a u nekima pak uopće nema tipova i kategorija koje ukazuju na postojanje državnog terorizma. Potonji pristup moguće je na prvi pogled shvatiti i kao reduciranje stvarnosti, no upravo on jasno ukazuje na esenciju terorizma. Dozvoljavajući da akter bude bilo tko, naglašava se kako je terorizam „samo“ instrument (strategija, taktika, alat, metoda) za postizanje određenih ciljeva i kao takav taj je instrument

prikladan za različite aktere. Upravo takvo shvaćanje terorizma relevantno je u ovom radu. Njime se ujedno odbacuje isključiva analogija terorizma i nedržavnih aktera koja je gotovo neprikosnovena u literaturi o terorizmu i koja prevladava u akademskom i stručnom diskursu, a isto tako ili pak posljedično tome, i u političkom diskursu kao i u široj javnosti.

3.3.1. Kritički pristup terorizmu

Kontekst nastanka sigurnosnih studija 1960-ih, kontekst početka sustavnog proučavanja terorizma 1970-ih, kontekst početka 21. stoljeća pa i kontekst sadašnjeg trenutka, svaki za sebe, a posebice ako se gledaju kao konjunktura, daju odgovore na pitanja zašto se terorizam država ne označava tim imenom i zašto se selektivno govori o nasilju koje je počinjeno od strane i/ili u ime države. Osim što konceptualno nije posve jasan, terorizam je postao suviše pejorativan termin i za mnoge nepoveziv s državom. U dihotomiji prijatelj i neprijatelj, država je prijatelj, a prijatelj ne može biti terorist.

Terorizam, usprkos stalnom inzistiranju na definiciji, ima jasne odrednice i prije svega je riječ o taktici i strategiji, koja stoji na raspolaganju svima pa tako i državi. U tom smislu vrlo je jasan bio Michael Stohl (1990) koji smatra da kliše radi pomutnju između onoga što terorizam jest i aktera, misleći pritom na dobro poznati kliše „za jednog terorist za drugog boraca za slobodu“. Stohl (1990: 89-90) ističe sljedeće: „Premda nas neki pokušavaju uvjeriti da postoje ciljevi koji opravdavaju sredstva, to ne utječe na činjenicu o kakvim sredstvima je riječ. Sve dok ne budemo željeli i nastojali voditi se onim da je za jednog terorist, terorist i za sve druge, postići ćemo tek mali napredak u razumijevanju problema terorizma ili poduzimanju učinkovitih koraka za suzbijanje njegove pojave.“

Kegley (1990: 19) ističe kako su za vrijeme Hladnog rata prioriteta bili drugačiji i borba protiv Sovjetskog Saveza bila je najvažnija pa je terorizam kojim su se služile prijateljske zemlje bio zanemaren (Shah Reza Pahlavi u Iranu, Anastasio Somoza Debayle u Nikaragvi, Ferdinand Marcos na Filipinima) dok je terorizam počinjen s druge strane željezne zavjese, od strane neprijateljskog Sovjetskog Saveza, bio ocrnjen. Tu se jasno ogledaju dvostruki standardi i hipokrizija kako u nominiranju pojedinih fenomena tako i u suočavanju s njima. Oni koji imaju moć uvijek su u prednosti nad onima koji ju nemaju ili je imaju u bitno manjoj mjeri. Tako oni moćniji propisuju okvire i nameću određeni diskurs budući da su u poziciji označitelja. Logično je da se država spram nedržavnih grupa svrstava na stranu dobra i prijatelja, a nedržavne aktere označava teroristima.

Richard A. Falk (1990: 39) upravo upozorava na „uzaludnu i licemjernu samoobmanu“ kojom se pokušavaju nametnuti dvostruki standardi u korištenju riječi terorizam za političko nasilje pa je za njega terorizam svaki tip političkog nasilja koji nema adekvatno moralno i pravno opravdanje, neovisno je li akter revolucionarna grupa ili vlada.

Autor koji u svom istraživačkom pristupu državno nasilje i državu ne označava terorizmom i terorističkom je Bruce Hoffman⁶¹, jedan od vodećih autoriteta za pitanja terorizma danas u svijetu. Hoffman (2000: 15-16) tvrdi da se vladavina nasiljem i zastrašivanjem od strane vlasti, a koja je usmjerena protiv svojih vlastitih građana općenito naziva „teror“ kako bi se razlikovala od fenomena „terorizma“ koji se odnosi na nasilje koje su počinili nedržavni subjekti. Kada ovakva tvrdnja i stajalište dolazi iz najveće „tvornice znanja“ ali i „tvornice stručnjaka“ o terorizmu, onda ne začuđuje da ne postoji dogovor oko toga što je terorizam i tko može biti terorist. Nadalje, iz Hoffmanove tvrdnje moguće je iščitati selektivno gledanje na državu, odnosno kako sam Hoffman kaže „teror“ koji provodi država. Budući da se govori samo u unutarnjoj vladavini pomoću sile i zastrašivanja, za pretpostaviti je kako se ovdje misli prije svega na totalitarne i autoritarne države za koje su ovakve metode svojstvene. Demokratske države terorizmom su se koristile i danas se uglavnom koriste u vanjskoj politici pa osim što državno nasilje izbjegava nazvati pravim imenom, Hoffman selektivno gleda na terorizam poistovjećujući ga samo s unutarnjim političkim pitanjima i očito određenim tipovima vladavina, odnosno režima. Pripisivanje terora državi, a terorizma nedržavnim akterima kako bi se među njima napravila distinkcija ne doprinosi konceptualnoj jasnoći, budući da je teror uži pojam od terorizma⁶² i njegova osnovna sastavnica. I nedržavni teroristi koriste teror u svom djelovanju pa kod Hoffmanove tvrdnje ostaje otvoreno pitanje kakva je razlika terora kojim se služe nedržavni akteri i terora kojega koriste države. Iako se javlja sve više kritičkih autora koji nastoje pobiti shvaćanje terorizma koje nudi Hoffman i brojni drugi *mainstream* autori, još uvijek ne postoji sustavno

⁶¹ Bruce Hoffman pitanjem terorizma bavi se već četrdesetak godina. Bio je predavač na više znanstvenih institucija, između ostalih na jednom od najpoznatijih centara za istraživanje terorizma CSTPV-u (*The Handa Centre for the Study of Terrorism and Political Violence*) koji djeluju u sklopu Sveučilišta St. Andrew u Škotskoj. Zajedno s Pualom Wilkinsonom, Hoffman je bio 1994. godine bio suosnivač CSTPV-a i njegov prvi direktor. Kasnije prelazi na Sveučilište Georgetown gdje je redoviti profesor, ali i direktor dvaju centara – Centra za sigurnosne studije i Programa sigurnosnih studija. Sudjelovao je i u radu RAND korporacije i bio direktor RAND-ova ureda u Wahsington D.C.-u. Od 2001. do 2004. godine bio je zamjenik predsjednika RAND-a za vanjska pitanja/politiku, ali i predsjednik RAND-ova Centra za javne politike Bliskog istoka. Od 2004. do 2006. godine sudjelovao je u radu CIA-e u protuterorističkom programu, bio je savjetnik u borbi protiv terorizma u Uredu za nacionalne sigurnosne poslove, Privremene koalicijske vlasti u Bagdadu 2004. godine, a od 2004. do 2005. godine bio je savjetnik za pitanja protupobune u Strategiji, planovima i analizi Ureda multinacionalnih snaga iračkog središta u Bagdadu. Detaljnije v. URL: <http://explore.georgetown.edu/people/brh6/> (10.10.2016.)

⁶² O diferencijaciji terora i terorizma v. 3.4.3. *Teror supstancija terorizma, ali ne nužno i terorizam.*

artikulirano kritičko mišljenje. To su najvećim dijelom parcijalni pokušaji u kojima autori segmentno pristupaju pitanju državnog terorizma. Jedan od autora koji terorizam promatra iz šire i dublje kritičke perspektive jest Asafa Jalata. On u svom radu „Conceptualizing and Theorizing Terrorism in the Historical and Global Context” iz 2010. godine ističe kako postoje s jedne strane autori koji niječu postojanje državnog terorizma, a s druge su pak strane oni koji smatraju da je terorizam nedržavnih grupa samo reakcija na državni terorizam. Njegovo je stajalište da svaka uravnotežena definicija i teorija terorizma mora u obzir uzeti sve terorističke napade, kako one nedržavne tako i državne i da je razumijevanje problematike moguće ako se fokusira na pet središnjih točaka: manjak ravnoteže u studijama terorizma, zamagljenost granica između legitimnog i nelegitimnog nasilja kako državnih tako i nedržavnih aktera, mnogostrukost i kompleksnost terorizma, terorizam kao prijeporan i sporedan pojam modernog svjetskog sistema i terorizam u ime novca, Boga i civilizacije (Jalata, 2010: 317). Jalata ističe da je političko nasilje uvijek bilo uključeno u stvaranje i održavanje struktura, institucija i organizacija hijerarhijski privilegiranih i povlaštenih u društvu. Oni koji imaju vlast u državi, što uključuje i moć definiranja terorizma, poriču svoje sudjelovanje u političkom nasilju ili terorizmu i dovode do zabune između apstraktnih teorija i stvarnosti (Jalata, 2010: 334).

Suglasni smo da se jedino takvim uravnoteženim pristupom može doći do značajnijih postignuća kako na području teorijskog razjašnjenja, tako i na području praktične politike. Ignorantske ili ekstremne pozicije koje tvrde da državni terorizam ne postoji i/ili nije moguć, ili pak s druge strane da je nedržavni terorizam samo odgovor na nedržavni terorizam imaju učinak dodatne polarizacije i politizacije istraživačkog bojnog polja gdje je iluzorno očekivati općeprihvaćenu definiciju terorizma, a još veća je iluzija očekivati efektivne protuterorističke politike. Važan korak ka depolarizaciji i depolitizaciji tematike jest isticanje akterske perspektive i ukazivanje na postojanje državnog terorizma i različitih formi državnog sudjelovanja u terorizmu.

Michael Stohl je jedan od autora koji i državu vidi kao počinitelja terorizma. On je još 1984. godine predložio trodijelnu tipologiju u kojem država ima različite uloge, a svaki od tri predložena tipa karakterističan je za vanjsko političko djelovanje države. Prvi tip uključuje otvorenu i očitu uključenost u prisilnu diplomaciju. Drugi tip uključuje tajnu participaciju u atentatima, državnim udarima, bombaškim kampanjama i slično. Posljednji, treći tip, jest takozvani surogat terorizam gdje država nudi svoju pomoć drugoj državi ili pobunjeničkoj organizaciji u počinjenju terorizma (nav. u Jarvis i Lister, 2014: 45).

Ovu trihotomnu kategorizaciju, koja se odnosi na vanjsko-političko državno djelovanje, Stohl i Lopez su kasnije razradili na pet kategorija. Ona pak uključuje prisilnu terorističku diplomaciju⁶³, tajni državni terorizam s izravnim sudjelovanjem države (uključenost državnih agenata u počinjenje akta), tajni državni terorizam u kojem država sponzorira terorističko djelovanje druge države i/ili organizacije, surogat terorizam u kojem država ne inicira terorističko djelovanje, ali ga naknadno podupire i surogat terorizam u kojem država daje prešutni pristanak za terorističko djelovanje treće strane (Stohl, 2003: 11-12).

Ruth Blakeley smatra da država koristi terorističko djelovanje kako na području unutarnje tako i na području vanjske politike, a dva su osnovna tipa mogućeg državnog terorističkog djelovanja - neposredno državno terorističko djelovanje i državno sponzoriranje terorizma (Blakeley, 2009: 35). Ta djelovanja uključuju različite vrste aktivnosti i po svom intenzitetu se mogu značajno razlikovati.

Jason Conn razlikuje tri različite državne aktivnosti koje po svojim obilježjima potpadaju pod terorizam, a to su državni teror, državno sudjelovanje u teroru i državno sponzoriranje terora (nav. u Jarvis i Lister, 2014: 45).

Tipologije omogućuju konceptualno razlikovanje državnog djelovanja koje varira po obliku i intenzitetu, ali suštinski je svaki od iznad navedenih tipova primjer državnog terorističkog djelovanja. Smatramo kako je za analizu fenomena državnog terorizma dovoljno, premda nije presudno, razlikovanje izravnog državnog terorističkog djelovanja i državno sponzoriranog terorističkog djelovanja. Stoga i naša operacionalna definicija uključuje ta dva oblika državnog terorizma, a empirijsko istraživanje kao i selekcija slučajeva sadržava oba oblika državnog djelovanja, iako navedena distinkcija nije presudna za provjere postavljenih hipoteza.

⁶³ U prisilnoj diplomaciji djelovanje države je posve razvidno. Stohl (2003: 12) navodi kako velike sile nerijetko koriste tu praksu premda se ona ne naziva terorizmom već upravo prisilnom diplomacijom, ali također ističe kako nije svaka prisilna diplomacija i terorizam, nego samo ona koja zadovoljava definiciju terorizma. U literaturi je moguće pronaći i sintagmu „diplomacija prinude“ koja sadržajno odgovara Stohlovoj ideji prisilne diplomacije pa ih se može gledati kao sinonime. Diplomacija prinude „teži rješenju kriza i oružanih sukoba bez pribjegavanja sveobuhvatnom ratu“, a „počiva na prijetnjama silom ili ograničenoj upotrebi sile kako bi se utjecalo na protivnika da zaustavi ili poništi posljedice već poduzetih akcija“. Diplomacija prinude uključuje prijetnju i upotrebu ograničene sile, dok „upotreba brutalne sile kako bi se porazilo napadača to nije“ (Jakobsen, 2010: 260). Jakobsen (2010: 261) navodi kako je razlika između „ograničene sile i brutalne ili sile punih razmjera krucijalna budući da pribjegavanje brutalnoj sili znači da diplomacija prinude nije bila uspješna“. Prema ovom objašnjenju, diplomacija prinude/prisilna diplomacija ne smatra se terorizmom sve dok ne zadovoljava kriterije terorizma. No, kako ti kriteriji često puta nisu jasni i konvencije oko njih nisu posve stabilne, granica između njih često je vrlo prijeporna.

3.4. IZAZOVI DEFINIRANJA TERORIZMA

Jedinstveno definiranje i shvaćanje terorizma gordijski je čvor, a njegovo raspetljavanje nije jednak prioritet za sve znanstvenike, stručnjake, političare i druge zainteresirane aktere. Svi koji operiraju s tim „maglovitim konceptom“ (Acharya, 2009: 655) trebaju biti svjesni razloga zbog kojih je definiranje terorizma težak zadatak. Boaz Ganor naveo je petnaest takvih razloga, a Schmid je izdvojio četiri koja su, prema njegovu mišljenju, ključna⁶⁴:

1. *Terorizam je „prijeporan koncept“ te politička, pravna kao i stajališta društvenih znanosti i opće javnosti umnogome su divergentna.*
2. *Pitanje definicije povezano je s (de)legitimizacijom i kriminalizacijom.*
3. *Postoji više tipova terorizma s različitim oblicima i manifestacijama.*
4. *Pojam je doživio mnogobrojne promjene značenja u više od 200 godina svog postojanja.* (nav. u Schmid: 2004: 395)

Boaz Ganor (1989) i Jack P. Gibbs (1989) smatraju kako bez definicije ne može biti niti ozbiljnih pokušaja u borbi protiv terorizma niti koordinirane međunarodne akcije, stoga ističu važnost usuglašavanja. Alex P. Schmid kao najveći autoritet o pitanju definicije terorizma također je veliki zagovornik jedinstvenog definiranja terorizma i slaže se s Ganorovih osam argumenata o važnosti jedinstvenog definiranja terorizma:

1. *Razvoj učinkovite međunarodne strategije zahtijeva suglasnost i sporazum o tome s čim se svijet suočava i bori, drugim riječima potrebna je definicija terorizma.*
2. *Međunarodna mobilizacija protiv terorizma (...) ne može dovesti do operativnih rezultata sve dok se sudionici ne mogu dogovoriti o definiciji.*
3. *Bez definicije nemoguće je formulirati ili provesti međunarodne sporazume protiv terorizma.*
4. *Iako su mnoge zemlje potpisale bilateralne i multilateralne sporazume koje se odnose na različite zločine, ekstradicija za politička kaznena djela nerijetko je eksplicitno isključena iz njih; pozadina terorizma uvijek je politička.*
5. *Definicija terorizma će biti osnova i operativni alat za širenje sposobnosti međunarodne zajednice u borbi protiv terorizma.*

⁶⁴ Preostalih jedanaest razloga na koje je ukazao Boaz Ganor su: 1. terorističke organizacije su (polu)tajne i njihovo tajnovito okruženje otežava objektivnu analizu; 2. pitanje definicije također je povezano s tim rade li organizacije za ili protiv vlastitih (nacionalnih) interesa pa posljedično tome postoje i dvostruki standardi; 3. granica terorizma i drugih oblika nasilja npr. ubojstva i (gerilskog) ratovanja je mutna i nejasna; 4. država sa svojom (tvrdnjom) o monopolu na silu i svojom pravnom definicijom moći, može bilo koju svoju aktivnost isključiti iz definicije, npr. neselektivnu represiju; 5. zato što je to pitanje povezano s raspravom o primarnoj odgovornosti za pokretanje spirale, akcija-reakcija, nasilja i raspravom u uzrocima terorizma; 6. neki autori koriste se različitim vokabularom (sila vs. nasilje, teror vs. terorizam) za državne i nedržavne aktere; 7. konceptualni i normativni okviri korisnika termina se razlikuju (model kaznenog prava, model rata/ratnog prava); 8. rasprava o terorizmu povezana je s pitanjem samoodređenja, oružanog otpora protiv strane okupacije i rasističkih režima; 9. oni koji se angažiraju u terorističkim aktima također se često angažiraju i u drugim, legitimnim oblicima oružanog sukoba i/ili se angažiraju u političkom i stranačkom životu; 10. nasilje počinjeno od strane protivnika terorista može biti jednako nasumično (nediskriminatorno) ili čak još gore nego ono koje su počinili „teroristi“ i 11. određivanje/procjena terorističkog čina isprepletana je s diskusijom o ciljevima i statusu samog aktera. V. Schmid (2004: 413-414).

6. *Definicija će omogućiti zakone i posebne kazne protiv onih počinitelja koji su počinitelji terorizma ili podupiru terorizam te će omogućiti formulaciju zakonskog kodeksa i međunarodnih konvencija protiv terorizma, terorističkih organizacija, država koje sponzoriraju terorizam i poslovnih subjekata koji trguju s njima.*
7. *Istovremeno definicija terorizma će spriječiti pokušaje terorističkih organizacija da dobiju javni legitimitet i urušit će se podrška među onim segmentima stanovništva koji su im spremni pomoći (za razliku od gerilskih aktivnosti).*
8. *Naposljetku, operativna primjena definicije terorizma mogla bi motivirati terorističke organizacije zbog moralnih i utilitarističkih razloga, da svoje terorističke aktivnosti zamjene nekim drugim smjerovima (kao što je gerilsko ratovanje) kako bi postigli svoje ciljeve, čime bi se smanjio opseg međunarodnog terorizma. (nav. u Schmid, 2004: 379-380)*

S druge strane su oni koji smatraju da je terorizam dovoljno prepoznatljiv pa je samim time inzistiranje na definiciji nepotrebno. Za Hoffmana (2006: 2) je riječ o dominantno političkom konceptu za kojega je ključno spoznati ciljeve, motivaciju i svrhu te ga razlikovati od drugih oblika nasilja što ukazuje da jedinstvena definicija nije prioritetna. Wilkinson (2006: 1) tvrdi kako javnost u većini zemalja prepoznaje i jasno identificira terorizam pa je i za njega važnije konceptualno i empirijsko razlikovanje terorizam od drugih oblika nasilja, a ne postojanje jedinstvene definicije. Brigitte Nacos (2007: 25) kaže kako ljudi već intuitivno raspoznaju kada je riječ o terorizmu, a kada o nekom drugom obliku nasilja te navodi slikovitu usporedbu ističući kako je „terorizam poput pornografije: prepoznaješ ju kad ju vidiš, ali je nemoguće doći do univerzalne jedinstvene definicije.“ Takav stav je karakterističan i za političke aktere kojima često i nije u interesu doći do jedinstvene definicije terorizma jer bi u slučaju objektivne definicije postalo razvidno da mnogo toga što države čine ili su činile kroz povijest zapravo jest terorizam. U tom je smislu vrlo ilustrativna izjava bivšeg britanskog veleposlanika pri Ujedinjenim narodima, Jeremyja Greenstocka, koji je u svom govoru iz 2001. godine izjavio sljedeće: „Sve više i više se problematizira važnost pitanja definicije terorista. Budimo mudri i fokusirajmo se na sljedeće: terorizam je terorizam. (...) Što izgleda kao terorizam, miriše na terorizam, ubija kao terorizam jest terorizam (Schmid, 2011b: 39).“

Treći pak kažu da je riječ o suviše subjektivnom konceptu kojega najpreciznije opisuje ona tvrdnja da je za nekoga terorist za drugoga borac za slobodu i da u takvim okolnostima traganje za jedinstvenom definicijom gotovo nesavladiv zadatak. Tako Wardlaw (1989: 4) ističe da je terorizam „moralni problem“ i da je to ključni razlog nemogućnosti jedinstvenog definiranja. Potonje stajalište je karakteristično i za mnoge koji su bili dio terorističkih organizacija i/ili su bili subjekti terorizma. Tako je vođa PLO-a Yasser Arafat, 13. studenog 1974. godine u svom govoru pred Općom skupštinom UN-a izjavio sljedeće:

Razlika između revolucionara i terorista krije se u razlogu za kojega se bore. Onaj tko podržava pravedan razlog i bori se za slobodu i oslobođenje svoje zemlje od okupatora, doseljenika i kolonijalista ne može se nazivati teroristom inače i Amerikanci u svojoj borbi za oslobođenje od britanskih kolonijalista bi isto bili teroristi, kao i Europljani koji su pružali otpor nacističkom režimu; borba za Aziju, Afriku, Latinsku Ameriku bi također bila terorizam i mnogi od vas koji zasjedate na ovoj skupštini također bi po tome bili teroristi. To je samo pravedna i pogodna borba, kako po Povelji UN-a, tako i po Općoj deklaraciji o ljudskim pravima. A što se tiče onih koji se bore protiv pravednih razloga, onih koji vode okupatorske ratove, koloniziraju i ugnjetavaju druge ljude, to su teroristi. To su ljudi čije akcije trebaju biti osuđene, koje treba zvati ratnim zločincima: jer pravednost razloga (uzroka) određuje pravo na borbu. (UN, 1974)

Niti UN kao nadnacionalni subjekt za donošenje različitih odluka i rezolucija o terorizmu nema jednoznačno stajalište o jedinstvenoj, međunarodnopravno prihvaćenoj, definiciji terorizma. Točnije, stajališta UN-a također su se mijenjala kroz vrijeme. Tako se 1998. godine UN „pomirio s činjenicom da je nemoguće postići dogovor o zajedničkoj definiciji“, a 2004. godine na jednom od važnih UN-ovih panela o prijetnjama, izazovima i promjenama u svijetu istaknuto je kako „nedostatak sporazuma o jasnoj i dobro poznatoj definiciji terorizma potkopava normativni i moralni stav koji načelno postoji protiv terorizma i narušava sliku UN-a“ (Schmid, 2004: 376-377).

Ceci (2016: 890) kaže kako terorizam predstavlja svojevrsnu „konceptualnu anomaliju“, i pozivajući se na Griffina navodi pet ključnih elemenata koji su prepreka definiranju terorizma: (1) emocionalna opterećenost pojma; (2) velika heterogenost pojma; (3) problem vrijednosne neutralnosti odnosno činjenice da je terorizam subjektivan koncept koji implicira moralnu prosudbu, odnosno dvostruke standarde; (4) činjenica terorizam definiraju oni kojima je cilj donošenje protuterorističkih politika i (5) duboka pejorativnost pojma koji ima stigmatizirajuće i demonizirajuće konotacije.

Zbog svih prijevora koji postoje oko definicije, ali i zbog aktualnosti i senzacionalnosti koju terorizam često nosi, lako dolazi do simplificiranja i generaliziranja stvarnosti. Toj pojednostavljenoj slici svakako doprinose razvijena tehnologija i medijska komunikacija koja u globaliziranom svijetu ne poznaje granice. U takvim okolnostima moguće je da sav znanstveni trud lako padne u vodu uslijed pojave jakih medijskih slika koje, namjerno ili ne, snažno utječu na shvaćanje terorizma. Upravo je 11. rujan, takozvani „crni labud“ terorizma, pravi primjer toga kako je kroz medije terorizam postao (samo) ono što se tada dogodilo – brutalno nasilje islamističkih grupa prema nedužnim civilima kojima je osnovna ideja pokoravanje bezbožnog Zapada. To je kontekst u kojem je bitno teže stvarati i iznositi na vidjelo objektivno znanje, a definiranje terorizma se čini nepotrebnim kada je ionako svima sve jasno. Usprkos takvim trendovima, postoje autori koji se ne zadovoljavaju time i već duži

niz godinu pokušavaju doći do jedinstvene generičke definicije terorizma kojom bi se obuhvatila sva širina pojavnosti tog fenomena. Dakako, treba imati na umu da je zadatak koji si postavljaju mnogi autori vrlo ambiciozan, a ponekad se čini i nerealan. Stoga je vrlo izazovno, posebno u međunarodnim okvirima, doći do jedinstvenog stava o nečemu što za jedne predstavlja „napad na njih i njihove vrijednosti, za druge pak dužnost propisanu od Boga, nekima je to način očuvanja moći, jednima opravdana akcija protiv ugnjetavanja, drugima napad na mir i sigurnost, a za neke je posrijedi pitanje identiteta“ Acharya (2009: 655).

3.4.1. Definijski prijepori: akterski pristup

Jedan od najznačajnijih autora na području terorizma, Brian Jenkins, prije više od trideset godina je rekao da je definiranje terorizma gotovo jednako teška zadaća kao i suočavanje s terorizmom. Više puta istaknuo je i kako se osim o „pejorativnom terminu“ radi o „pomodnoj riječi“ (Jenkins, 1980: 1) koja se koristi promiskuitetno, budući da se njome označavaju gotovo sve vrste nasilja. U tom je periodu dodatnu poteškoću za usuglašavanje oko definicije terorizma posebno predstavljala i činjenica koja je precizno sažeta u klišejskoj uzrečici po kojoj je *za nekoga terorist za drugoga borac za slobodu*. Jenkinsonova stajališta o terorizmu nisu se promijenila niti trideset godina kasnije kada on ističe da je riječ „terorist“ moćno oružje za etiketiranje svakoga onoga kojega se obilježi kao zlikovca i koji djeluje izvan određenih standarda morala i civilizacije. Također, riječ „terorizam“ i „terorist“ koristile su se u različitim kontekstima pa tako ne čudi da međunarodni konsenzus oko definicije nije postignut. Za Jenkins je definiranje terorizma uvijek bilo „bermudski trokut“ međunarodne diskusije (Jenkins, 2004).

I danas se znanstvenici i stručnjaci različitih profila, kao i brojni drugi zainteresirani akteri, bave pitanjima terorizma, i to više nego ikada, premda prijepori koji su postojali prije trideset i četrdeset godina, kada započinje formalno bavljenje fenomenom terorizma, još uvijek nisu razriješeni⁶⁵. Štoviše, danas su ti prijepori još izraženiji pa se postavlja pitanje u kojem smjeru krenuti i koju definiciju uzeti kao relevantnu ako još uvijek nema dogovora oko toga što terorizam jest, a što nije? Je li uopće moguće znanstveno se baviti tim pitanjem ako

⁶⁵ Jedan od značajnijih suvremenih autora na području terorizma, Andrew Silke, naglašava da većina današnjih radova o terorizmu započinje s diskusijom o različitim problemima oko definiranja terorizma i naglašava da nesposobnost postizanja usuglašene definicije jasno indicira da u ovom području nedostaje zajedničkog konceptualnog okvira (Silke, 2004: 2, 127).

polazišne osnove nisu jasne i definirane, odnosno ako konceptualno i analitički stvari nisu dovedene na čistac?

Još jedan važan autor na području znanja o terorizmu, Walter Laqueur, je u samim počecima formalnog bavljenja pitanjima terorizma, 1977. godine, rekao kako u budućnosti ne treba očekivati da će dogovor oko definicije terorizma biti postignut, a smatrao je kako definicijska unisonost ne postoji jer je nemoguće u potpunosti obuhvatiti sve varijetete terorizma koji su se javili u povijesti (Laqueur, 1977: 5-7; 1987: 11). Iako generičke definicije u tom četrdesetogodišnjem periodu nije bilo, istraživanja i radovi o terorizmu su mnogobrojni, a i sama definicija bila je nerijetko predmet znanstvenih rasprava. I makar u znanosti postoji uvriježeno mišljenje kako bez jasno definiranih pojmova i operacionalnih definicija nije moguće validno istraživanje samog predmeta, mnogobrojni autori nisu se priklonili tom shvaćanju i s različitim definicijama terorizma polazili su u daljnja istraživanja. I Laqueur je jedan od onih koji smatra kako je znanstveno istraživanje terorizma moguće i bez njegove definicije (1977: 3).

No, usprkos stajalištima nekih od najznačajnijih autora iz ovog područja, generalno stajalište dominantnog (*mainstream*) diskursa o pitanju definicije terorizma može se supsumirati na tri ključne točke koje izdvaja i Ramsay (2015: 2011): (1) terorizam nije definiran – nema jedinstvene definicije, (2) to predstavlja problem pa terorizam treba definirati te (3) terorizam može biti definiran i dane su ideje za definiranje kao i predlošci definicija.

Posljednja točka koju navodi Ramsay još uvijek nije ostvarena, no promjena u ovom području ipak je zamjetna nakon pojave kritičkih sigurnosnih studija devedesetih godina 20. stoljeća. Tada su se javila i neka zaoštrenija stajališta o definicijskim prijedorima i vrlo zanimljive interpretacije neprestane potrage za definicijom, tog *circulus vitiosus* dominantnog diskursa. Unutar kritički orijentiranih studija moguće je izdvojiti „dvije perspektive“ koje se suprotstavljaju dominantnom diskursu (Ramsay, 2015: 211). Prema prvoj perspektivi, koja se može nazvati kritičkim studijama terorizma, sam termin „terorizam“ je u suštini beskoristan pojam kojega treba izbjegavati jer je visoko politiziran i potrebno ga je dekonstruirati, a u središte staviti razumijevanje značenja, motivacije i odnose moći nasilnih akata te raditi usporedbe s drugim nasilnim aktima koje se obično ne označava terorističkima. Druga kritička perspektiva u određenoj mjeri korespondira s prvom. Prvenstveno je usmjerena na dvostruke standarde i nekonzistentnost u korištenju pojma, a ne definicijske odnosno analitičke manjkavosti koje postoje u okviru znanja o terorizmu. Ta dvostruka mjerila

najvidljivija su na primjeru korištenja definicije prvenstveno za nedržavne aktere iako većina definicija terorizam označava kao taktiku koja može biti korištena od bilo kojeg aktera, državnog i nedržavnog.

Naša polazna pozicija svojevrsan je amalgam dvaju kritičkih perspektiva, ali za razliku od prve, smatramo kako sam termin „terorizam“ nije „beskoristan i nepotreban“ jer kategorijalni aparati i konceptualna jasnoća nužni su kako za znanstvenu analizu tako i za lakše razumijevanje društvenih kretanja. U ovom slučaju terorizam je samo jedan od oblika nasilja kojega i sadržajno i formalno, treba precizno odijeliti od drugih oblika nasilja. Bezrezervno se slažemo s kritički orijentiranim autorima koji naglašavaju važnost razumijevanja značenja, motivacije i odnosa moći te usporedbe različitih nasilnih oblika ponašanja, ali tvrdimo kako to ne isključuje jasnu nominaciju i kategorijalnu separaciju različitih oblika nasilja. Naše stajalište umnogome koincidira s drugom perspektivom i smatramo da u okvirima društvenih znanosti postoji nekonzistentno korištenje termina „terorizam“ kao i dvostruki standardi jer unatoč brojnim definicijama, kod kojih je jasno određen sadržaj pojma kao i neutralnost spram aktera, ipak postoji selektivno korištenje i to prvenstveno za označavanje terorizma nedržavnih aktera. Smatramo da je većina od više stotina definicija precizno i jednoznačno objasnila fenomen terorizma te da debata o definiciji, to jest nepostojanju konsenzusne definicije, nepotrebno guši znanstvenu raspravu. Vladajuća znanstvena paradigma proizvod je povijesnih okolnosti u kojima je presudan bio utjecaj političkih interesa i stoga je akterska perspektiva potpuno iskrivljena. Terorizam se promatra isključivo kao strategija i taktika nedržavnih/protudržavnih aktera, premda se iz većine definicija to ne može jednoznačno tvrditi. Smatramo kako terorizam kao strategija ili taktika za postizanje političkih ciljeva ima elemente po kojima se razlikuje od ostalih oblika (političkog) nasilja. Stoga ćemo kroz sadržajnu i frekvencijsku analizu ukazati na izlišnost višedesetljetne debate o definiciji kao i prijepora koji postoje oko definiranja terorizma. Terorizam jest prepoznatljiv fenomen, ali je termin „terorizam“ instrumentaliziran. *Mainstream* znanost o terorizmu je prodržavno orijentirana i tako usmjerena isključivo na terorizma orijentiran protiv države. Zato danas državni terorizam zvuči oksimoroski, iako je povijest državnog terorizma puno „bogatija“ od one nedržavnih aktera, a i sadašnjost je također bremenita primjerima kako nedržavnog tako i državnog terorizma. Bez ulaženja u dodatne debate o definicijama, nastojat ćemo pokazati kako su postojeće dovoljne i da je potrebno razvijeni kategorijalni aparat koristiti na ispravan način te u skladu sa znanstvenom

etikom, odnosno pravom, obvezom i odgovornošću koja stoji pred svakim znanstvenikom, stvari nazivati njihovim imenom.

3.4.2. Traganje za konsenzusnom definicijom

Bez obzira na poznate činjenice o različitim značenjima terorizma u različitim kontekstima, mnogi autori su nastavili tragati za konsenzusom u definiranju terorizma kako bi imali jedinstveno znanstveno polazište. Ono je važno ne samo za znanstvena istraživanja nego i za pravna i politička pitanja, a posljedično za mnoga druga društvena pitanja⁶⁶. U tim nastojanjima neki su došli do konkretnijih rezultata odnosno konsenzusa, iako će se pokazati da oni nisu dovoljni za jedinstvenost niti znanstvene ni stručne, a posebno ne šire zainteresirane javnosti. Tu je svakako najznačajnije ime Alexa P. Schmida koji od samih početaka sustavnog znanstvenog proučavanja terorizma, 1970-ih godina, kontinuirano radi na usuglašavanju znanstvene i stručne zajednice oko definicije terorizma. Usprkos golemom trudu i dugogodišnjem radu, svaki Schmidov pokušaj sveo se (tek) na konsenzualnu definiciju koja je sadržavala ključne distinktivne elemente terorizma, a jedinstvene definicije još uvijek nema.

Prvi je takav konsenzus postignut 1984. godine nakon istraživanja Alexa Schmida i Alberta Jongmana (1988) koji su na adrese dvjesto stručnjaka poslali upit o definiciji terorizma kako bi utvrdili koja su to, po njihovu viđenju, ključna obilježja presudna za razumijevanje terorizma. Od dvjesto poslanih upita, Schmid i Jongmann zaprimili su sto devet odgovora (N=109), to jest definicija nad kojima su potom proveli frekvencijsku analizu pojedinih riječi koje su bile konstitutivni dijelovi 109 definicija. Na taj su način ekstrahirali 22 elementa, od kojih su 4 bila ključna odnosno imala su najveći broj pojavljivanja u definicijama. To su: nasilje/primjena sile (83,5%), politički element (65%), strah/teror (51%) i prijetnja (47%) (*Tablica 4*).

⁶⁶ Zanimljivu skalu iznijeli su Dean i Yonah Alexander u svojoj studiji *Terrorism and Business. The Impact of September 11 2001*. Naime, oni su naveli „deset faktora i uvjeta koji će vjerojatno potaknuti terorizam u budućnosti“. Od tih deset prvi faktor/uvjet jest nepostojanje univerzalne definicije terorizma kao najznačajniji. Preostali faktori su: neslaganje oko uzroka terorizma, stapanje religioznosti s politikom, iskorištavanje medija, dvostruki moralni standardi, gubitak odlučnosti vlasti da poduzme učinkovite mjere protiv terorizma, slabo kažnjavanje terorista, kršenje međunarodnog prava i promoviranje terorizma od strane pojedinih nacija, kompleksnost modernog društva te visoka cijena sigurnosti u demokraciji (nav u. Schmid, 2004: 378-379).

Tablica 4: Frekvencija uporabe pojedine riječi u definicijama terorizma (N=109)

Elementi definicije	Frekvencija (%)
1. Nasilje, primjena sile	83,5
2. Politički cilj	65
3. Strah, teror	51
4. Prijetnja	47
5. Psihološki učinci	41,5
6. Razlikovanje žrtva-meta	37,5
7. Svrhovit, organiziran zločin	32
8. Strategija i način borbe	30,5
9. Kršenje prihvaćenih normi bez uvažavanja humanitarnih aspekata	30
10. Prisila, ucjena, iznuđivanje	28
11. Javni aspekt (publicitet)	21,5
12. Arbitrarnost, impersonalnost	21
13. Civili, neborbene i neutralne osobe (kao žrtve)	17,5
14. Zastrašivanje	17
15. Naglašenost nevinih žrtava	15,5
16. Grupa, pokret, organizacija kao počinitelji	14
17. Simbolički cilj	13,5
18. Nepredvidljivost, neočekivanost	9
19. Tajnost, prikrivenost	9
20. Serijalnost, kampanjski karakter	7
21. Kriminalni cilj	6
22. Zahtjev treće strane	4

Izvor: Schmid i Jongman (1988: 5).

Nedugo zatim, 1988. godine, postignut je drugi „akademski konsenzus“, koji je proizašao iz komentara pedeset znanstvenika o sadržajima definicija odnosno elementima terorizma iz prvog „akademskog konsenzusa“. Rezultat je bio 16 konstitutivnih elemenata definicije (Schmid, 2004:382) prema kojima je terorizam (1) anksioznošću inspirirana metoda ponavljajućih (2) nasilnih akcija, koje provode (3) (polu)tajni individualni, grupni ili državni akteri, zbog (4) idiosinkrazijskih, kriminalnih ili političkih razloga, pri čemu, za razliku od atentata, izravna žrtva nasilja nije glavna meta. (5) Trenutne žrtve nasilja su općenito (6) nasumično (ciljanje prilika) ili (7) selektivno (predstavničke ili simbolične mete) odabrane i služe kao generatori poruka. 8) Na prijetnji uporabom ili uporabom nasilja baziran (9) komunikacijski proces između terorista, žrtava i glavnih meta se koristi za (10) manipulaciju glavnom metom (javnost) pretvarajući je u (11) metu terora, (12) metu zahtjeva ili (13) metu pažnje, ovisno o tome jesu li (14) zastrašivanje, (15) prisila ili (16) propaganda u primarnom fokusu.

Dugogodišnja fokusiranost na problem definicije terorizma, a prije svega prvi i drugi „akademski konsenzus“, bili su osnovica za Schmidovu novu definiciju s deset ključnih elemenata, tzv. „revidiranu akademsku konsenzusnu definiciju“ (*revised academic consensus definition*). Ta je definicija objavljena 2011. godine u izvrsnom priručniku *The Routledge Handbook of Terrorism Research*.

U okvirima postignutog konsenzusa Schmid (2011b: 86-87) je ekstrahirano dvanaest ključnih točaka definicije terorizma gdje je prva točka ujedno i sukus definicije dok su preostale svojevrsna pojašnjenja same definicije⁶⁷. Revidiranom konsenzusnom definicijom terorizma utvrđene su sljedeće točke:

- 1) *Terorizam se s jedne strane odnosi na doktrinu o pretpostavljenoj učinkovitosti posebne forme ili taktike stvaranja straha, prisilnog političkog nasilja, a s druge strane tajnu praksu proračunate, demonstrativne, izravne nasilne akcije, koja ne poznaje ni pravna ni moralna ograničenja, ciljajući prvenstveno civile i neborbene mete, a koja se izvodi zbog svojih propagandnih i psiholoških učinaka na različitu publiku i strane u konfliktu.*
- 2) Terorizam kao taktika ima *trostruki kontekst* u kojem se događa: i) nelegalna državna represija, ii) propagandno uznemiravanje od strane nedržavnih aktera u vrijeme mira ili izvan sukoba i iii) neregularno ratovanje vođeno od strane državnih i nedržavnih aktera.
- 3) Fizičko *nasilje* ili prijetnja nasiljem od strane terorista što uključuje jedan (jednosmjerni) akt smrtonosnog nasilja (bombe ili oružani napadi), dvostruki (dvosmjerni) za život opasni incidenti (otmice ljudi, otmice aviona, drugi oblici uzimanja taoca za prisilno pregovaranje), ali i višestruke nizove različitih radnji („nestanci“ koji uključuju otmice, tajne pritvore, mučenja i ubojstva).
- 4) Javne žrtve terorizma potiču *komunikacijski proces koji se bazira na prijetnjama* gdje, s jedne strane postoje zahtjevi pojedincima, skupinama, vladama, cijelim društvima ili pojedinim dijelovima društva, a s druge strane teroristi traže potporu za određene skupine (na temelju etničkih, vjerskih, političkih i drugih opredjeljenja).
- 5) Izvorište terorizma jest *teror* – usađeni strah, užas, panika ili anksioznost – koja se širi među onima koji se identificiraju ili imaju nešto zajedničko s izravnim žrtvama, a sve to generira određeni modalitet terorističkog čina – bilo njegova šokantna brutalnost,

⁶⁷Kako bi istaknuo važnost prve točke, Schmid ju u potpunosti ostavlja u kurzivu (*italic*), te unutar nje dodatno naglašava dvije ključne riječi – *doktrinu* i *praksu* ističući ih masnim pismom (*bold*) dok su u preostalim jedanaest točaka u kurzivu istaknuti samo ključni elementi. Stoga u analizi Schmidove definicije kao i u njegovu shvaćanju terorizma uopće, posebnu pažnju treba obratiti na dvije navedene riječi. U našem primjeru zadržani su kurzivi.

nedostatak diskriminacije, dramatičnost i simboličnost, nepoštivanje ratnog prava i kaznenog prava.

- 6) Glavne/izravne žrtve terorističkih napada nisu oružane snage već su to obično *civili, neborbene osobe ili drugi nevini i nebranjeni* ljudi koji ne nose nikakvu izravnu odgovornost za sukob koji je ujedno i povod za djelovanje terorista.
- 7) *Izravne žrtve nisu krajnji cilj* (kao u klasičnom ubojstvu gdje žrtva i meta koincidiraju), ali služe kao generatori poruka, koji više ili manje nesvjesno utječu na važnost vijesti u masovnim medijima koje potom dolaze do različite publike i sukobljenih strana koje se identificiraju bilo sa žrtvama ili s povodom (motivom) terorista.
- 8) Terorističko nasilje može krenuti od strane pojedinačnih počinitelja, malih grupa, raširenih transnacionalnih mreža kao i od državnih aktera ili državno sponzoriranih tajnih agenata (kao što su vodovi smrti i timovi ubojica).
- 9) I premda postoje određene sličnosti s organiziranim kriminalom kao i s ratnim zločinom, terorističko nasilje je dominantno političko – uobičajeno po svojoj motivaciji, ali gotovo uvijek po svojim društvenim posljedicama.
- 10) Neposredna *namjera* terorističkih akata jest terorizirati, zastrašiti, suprotstaviti, dezorijentirati, destabilizirati, prisiliti, prinuditi, demoralizirati ili izazvati ciljane populaciju ili sukobljenu stranu s nadom postizanja željenih ciljeva u tako ostvarenim uvjetima nesigurnosti, primjerice dobivanja publiciteta, iznuda otkupnine, povinovanje (podređivanje) terorističkim zahtjevima i/ili mobiliziranje ili imobiliziranje određenog dijela javnosti.
- 11) *Motivacija* za uključivanje u terorizam pokriva širok raspon motiva uključujući nadoknadu za navodne uvrede, izravne ili posredne osvete, kolektivno kažnjavanje, revolucije, nacionalno oslobođenje ili promicanje različitih ideoloških, političkih, socijalnih, nacionalnih ili vjerskih razloga i ciljeva.
- 12) Terorizam je vrlo rijetko usamljen čin, uglavnom je dio *kampanje* nasilja, koja može, s obzirom na serijski karakter nasilja i prijetnji koje se javljaju, stvoriti sveprožimajuću klimu straha koja omogućava teroristima da manipuliraju političkim procesom.

Brojni su autori predložili svoje definicije terorizma, ali znatno je manji broj onih koji su do definicije došli analizom drugih definicija i empirijskih slučajeva koje su potom sintetizirali u ključne elemente definicije. Takve su definicije, iako sadržajno široke, analitički vrlo korisni alati za empirijsku analizu fenomena.

Poznata autorica na području terorizma, Marta Crenshaw (2003) identificirala je trinaest elemenata određenja terorizma. Elementi kazuju kako je terorizam (1) posebna forma političkog nasilja; (2) koju karakterizira konspirativnost; (3) i riječ je jeftinom sredstvu djelovanja u kome pri izvršenju sudjeluje mali broj aktera; (4) a meta su simbolički ciljevi, često civili i nebranjene mete; (5) uz široki psihološki efekt na javnost, uključivo i one koji se identificiraju sa žrtvama i izvršiteljima terorističkog akta; (6) gdje su ključni elementi iznenađenje, šok i strah; (7) i gdje nije riječ o izravnom sučeljavanju s vojnim snagama; (8) već je usmjeren na traženje publiciteta i priznavanje svojih uzroka (razloga terorizma); (9) a akti se obično izvršavaju u urbanim sredinama; (10) gdje je strategija terorizma u funkciji različitih ideologija i ciljeva (revolucionarni, nacionalni, reakcionarni, vigilantizam, „jedan slučaj“/*single-issue*); (11) i može biti cilj sam sebi te je rijetko efikasno sredstvo za ostvarenje dugoročnih ciljeva ako se ne kombinira s drugim metodama; (12) najčešće je u pogledu izvršenja povezan s nedržavnim organizacijama, makar može biti korišten i od strane državnih administracija kao prikriveno sredstvo vanjske politike ili protiv disidenata u inozemstvu; te je (13) riječ je o prijepornom pojmu zbog pejorativnih konotacija i uporabe kao političke etikete radi delegitimiziranja oponenta (Crenshaw, 2003 prema Bilandžić, 2014: 86-87).

Gotovo je u isto vrijeme objavljeno je i istraživanje Leonarda Weinberga, Ami Pedahzura i Sivana Hirsch-Hoeflera (2004). Troje je autora tragalo za značenjem pojma terorizam istražujući frekvencijskom analizom 73 definicije terorizma koje su objavljene u 55 članka u razdoblju 1977. – 2001. godine u trima vodećim znanstvenim časopisima koji se bave tematikom terorizma: *Terrorism*, *Terrorism and Political Violence* i *Studies in Conflict and Terrorism*. Prema rezultatima istraživanja „politički cilj“, „nasilje“, „strah“ i „prijetnja“ ključni su elementi definicija terorizma.

Tablica 5: Frekvencije i elementi definicija terorizma u tri časopisa

Elementi	Časopisi		
	Terrorism N=38	Studies in conflict and terrorism N=10	Terrorism and political violence N=25
Nasilje	68%	80%	72%
Politički cilj	63%	50%	60%
Strah	21%	20%	24%
Prijetnja	50%	0%	44%
Žrtve	16%	50%	28%
Taktika	13%	70%	44%
Civili	16%	30%	28%
Pokret	24%	40%	32%

Izvor: Weinberg, Pedahzur, Hirsch-Hoefler (2004: 783).

U ontološkom smislu traženja definicije terorizma, Richard Jackson je pristaša „minimalnog fundacionalizma“ pa je 2011. godine utvrđivao minimalne temeljne elemente definicije nastojeći opisati osnovne karakteristike terorizma kroz ukazivanje na zablude o terorizmu koji je za njega čista socijalna konstrukcija. On također naglašava važnost i nekih epistemoloških pitanja. Primjerice, činjenica da su sva istraživanja povijesno smještena i postoje unutar postojećih odnosa moći i kulturalnih vrijednosti pa istraživači moraju biti svjesni kako njihova subjektivnost utječe na istraživački proces kao i toga da je znanje društveni i vrlo često politički proces (Jackson, 2011: 118-119).

Iako je više autora uložilo značajne napore u nastojanju definiranja terorizma ipak treba istaknuti da je rad Alexa Schmida ostavio daleko najdublji trag u tom području. Njegova predložena akademska konsenzualna definicija je rezultat dugogodišnjeg rada i triju iteracija koje su iznjedrile ključne elemente koje akademska, politička, ali i ukupna javnost ne bi smjela ignorirati i koja bi se trebala inkorporirati u daljnja istraživanja terorizma kao i definiranje različitih politika. Schmid (2013: 16) je ukazao da je terorizam taktika koje se koristi u tri različita konteksta: (1) nelegalne državne represije; (2) propagandne agitacije od strane nedržavnih aktera u vremenima mira i zonama izvan sukoba i (3) zabranjene taktike ili neregularnog ratovanja koje koriste i državni i nedržavni akteri.

Svjesni svih poteškoća koje stoje na putu jedinstvenog definiranja terorizma kao i svih ranijih napora brojnih autora koji nisu uspjeli u svojoj intenciji iznalaženja unisonog rješenja, ipak smatramo da svaka znanstveno-istraživačka pozicija zahtijeva konceptualnu jasnoću i operacionalizaciju pojmova posebno ako u podlozi znanstvenog istraživanja stoji empirijska provjera i analiza slučajeva. Nekoliko stotina postojećih definicija terorizma, od kojih je velik broj njih i sastavni dio naše sadržajne i frekvencijske analize, zasigurno su dovoljno precizne da se terorizam fenomenološki može prepoznati i raspoznati od drugih oblika nasilnog političkog djelovanja. No, ono što vrlo malo autora govori kroz svoje definicije jest eksplicitnije ukazivanje na terorizam kao taktiku i strategiju, a ne ideologiju. Isticanje akterske perspektive i činjenice da akter može biti svatko, a ne samo nedržavne grupacije, zapostavljeno je u postojećem znanju o terorizmu. Stoga je i cilj analize 373 definicije terorizma pokazati da je o terorizmu gotovo sve poznato, ali da se iz interesnih razloga to izbjegava priznati te da neprestano pozivanje na nepostojanje definicije služi kao izgovor donositeljima političkih i pravnih odluka jer im stanje zamućene vode ide u prilog. Paradoksalno je da svijet vodi globalnu borbu, odnosno rat protiv terora i terorističkih organizacija, a s druge strane ne postoji univerzalna i svima jednako prihvatljiva definicija tog

ključnog sigurnosnog fenomena današnjice. Terorizam tako biva ono što su odredili pojedini znanstvenici i stručnjaci u svojim istraživačkim centrima i različitim institucijama. Terorizam je ono što se dogovore vodeće svjetske sile. Terorizam je i ono što svaka država u svojoj nacionalnoj (sigurnosnoj) strategiji odluči da terorizam jest. Terorizam je socijalna konstrukcija *par excellence*, a oni koji odlučuju što on jest ili što nije, imaju ne samo monopol na silu već i monopol na znanje. Država kao središnji akter prosuđuje o terorizmu i bilo bi nerealno očekivati da sama potiče raspravu o akterskoj perspektivi i/ili da pristane na definiciju u kojoj je terorizam instrument koji stoji na raspolaganju svima i kojega svi koriste pa tako i države. Ceci (2016: 892) smatra kako je upravo to ključni problem rasprava o terorizmu i kako treba „inzistirati na činjenici da je terorizam taktika koju može koristiti svaki društveni agent, pa tako i države – svi tipovi država, bilo demokratske ili nedemokratske – mogu se služiti (a u prošlosti neke i jesu) ovom taktikom kako bi postigle svoje ciljeve“.

Neutralna definicija koja bi podrazumijevala da akter odnosno počinitelj terorizma može biti bilo tko bila bi idealno rješenje kada dominantni diskurs o terorizmu ne bi bio prodržavno orijentiran. Takve, na prvi pogled, neutralne definicije danas i jesu najzastupljenije u literaturi. Iz njihova se sadržaja iščitava bit terorizma i mogućnost korištenja terorizma od različitih aktera, no ta je neutralnost prividna jer većina tih definicija je nastala u tvornicama autora koji su isključivo usmjereni na terorizam nedržavnih grupa i koji asistiraju državi u provođenju politike. Nedržavni terorizam u *mainstream* struji je nametnut kao jedini tip terorizma i svaka rasprava o terorizmu usmjerena je na neki od aspekata nedržavnog terorizma. Stotine različitih definicija paralelno egzistira i nesuglasje, koje navodno postoji među autorima, samo doprinosi očuvanju postojećeg stanja i dodatnom etabliranju dominantne paradigme. Smatramo da je definicijska kakofonija prenaplaćena pa čak i prisilno nametnuta kako bi se sadašnje stanje perpetuiralo. Iako su napori znanstvene i šire zajednice usmjereni na rješavanje problema, tzv. *problem solving theory*, pristup koji zanemaruje cjelovitu sliku i određene segmente koji su sastavni dio fenomena, osuđen je na neuspjeh ili tek djelomičan uspjeh. Stoga u traganju za operacionalnom definicijom naš cilj nije iznjedruti još jednu akterski neutralnu definiciju, nego upravo kroz primjere brojnih takozvanih sadržajno neutralnih definicija, doći do akterske definicije gdje je u glavnoj ulozi država. Kao antipod dominantnoj paradigmi, ova analiza definicija usmjerena je na, kako to Richard Jackson (2012) kaže u naslovu svoga rada: „Nepoznate poznanice: podčinjeno znanje studija terorizma“, pozivajući se pritom na Foucaultov koncept „podčinjenog znanja“ (*subjugated knowledge*). Akterska perspektiva u kojoj se naglašava uloga države kao

subjekta, podčinjeno znanje stavlja u prvi plan nastojeći tako utjecati na dominantnu paradigmu i ukazati na stereotipe nastale interakcijom politike i znanosti, kojima su uvelike na ruku išla i novija povijesna zbivanja.

3.4.3. Teror supstancija terorizma, ali ne nužno i terorizam

„Teror“ čini sam korijen riječi terorizam, a dolazi iz latinskog jezika gdje glagol *terrere* znači plašiti (strašiti). Strah i zastrašivanje tako su sastavni elementi svakog terorizma, no već je uvriježena postala formulacija da svaki terorizam jest teror, ali da svaki teror istovremeno ne mora biti i terorizam. I premda se na prvu i jedan i drugi termin čine samorazumljivima, a nerijetko se uzimaju u sinonimskom značenju, teror i terorizam nisu identični pojmovi. Teror kao sastavni element terorizma jest uži pojam, ali sa širom općom upotrebom. Potrebno je stoga napraviti jasnu analitičku i epistemološku distinkciju dvaju pojmova. U rječniku *Novog libera* termin teror ima pet sljedećih definicija:

1. *vladavina nasilja s progonima, fizičkim ugrožavanjem, utamničenjem, protjerivanjem i uništavanjem ideoloških, političkih ili vjerskih neistomišljenika i protivnika ili pripadnika druge nacionalnosti; strahovlada;*
2. *pojedinačna nasilnička akcija protiv antagoniziranih režima ili država, obično atentatima na istaknute ličnosti ili miniranjem javnih objekata, uzimanjem talaca i bezobzirnim ubijanje civilnog stanovništva;*
3. *masovna represija odnosno odmazda što je vrši neka vojska, vlast ili država radi gušenja otpora ili pobune na zaposjednutom području ili protiv stanovništva i ustanova druge države iz koje dolaze terorističke akcije ili neka druga vrsta agresije;*
4. *razgovorno: izazivanje straha nasilnim djelovanjem, obično s političkim ciljem i*
5. *(Teror) službeno proklamirani naziv za 10-mjesečni sustav nasilja u doba kulminacije Francuske revolucije 1793—1794 (oko 1400 osoba smaknuto na giljotini) (HJP, 2016).*

I premda u svakoj od navedenih pet definicija jest uključen teror, ipak je riječ o proširenom značenju koje u danim objašnjenjima (definicijama) u velikoj mjeri spada u fenomenologiju terorizma. Stoga ovdje najprimjerenijom smatramo definiciju Charlesa Tillyja (2005: 11) koji kaže kako je teror strategija koja se koristi od strane različitih osoba i grupa koje uključuju niz različitih akcija. Dodajmo da je riječ o strategiji zastrašivanja, utjerivanja straha koja se može koristiti u različitim situacijama od različitih aktera.

U velikoj većini literature u terorizmu govori se da u zapadni javni diskurs termin „teror“ ulazi s jakobinskim režimom *Régime de la Terreur* (1793.-1794.) gdje je teror (nasilje) bio osnovno sredstvo za ostvarenje pada starog režima i realizaciju revolucionarnih težnji. Taj se brutalni period terora u Francuskoj uzima i kao primjer terorizma jer po svim svojim obilježjima uistinu i jest riječ o terorizmu, odnosno sustavnom korištenju nasilja i

zastrašivanja nasiljem u političke svrhe, premda se nerado naglašava da je riječ o državnom terorizmu. Analogija terora i terorizma dovodi do toga da se termin terorizam, odnosno njegova inicijacija, poistovjećuje s Francuskom revolucijom, ali je termin terorizam po prvi put upotrijebljen gotovo dva i pol stoljeća ranije - 1528. godine u Engleskoj (Acharya, 2009: 654). U širu upotrebu, posebno u zapadnom svijetu, ulazi s Francuskom revolucijom budući da je riječ o točki koja je stubokom promijenila kretanja u francuskom društvu, ali i o povijesnoj točki koja se u značajnoj mjeri reflektirala na opća kretanja u svijetu. No, bez obzira na dugu povijest termina, kao i bremenitost povijesti slučajevima terorizma, nije se svaki akt, koji po svim kriterijima spada u terorističke, tako i nazivao⁶⁸.

3.4.4. Metodologija – konstrukcija baze definicija terorizma

Kako je prema navedenim raščlambama državni terorizam (samo) jedan od tipova terorizma, prvotni zadatak jest operacionalno definiranje terorizma. Za tu potrebu konstruirana je baza podataka, odnosno baza definicija terorizma u kojoj su 373 definicije, (N=373)⁶⁹. Osnovu baze, drugim riječima sedamdeset posto definicija u bazi ili njih 262, preuzete su iz jednog od najznačajnijih djela na ovom području – *The Routledge Handbook of Terrorism Research* iz 2011. godine, urednika, a najvećim dijelom i autora, Alexa Schmida. U dodatku (*Appendix 2.1.*) pod naslovom „250-plus Academic, Governmental and Intergovernmental Definitions of Terrorism“ Schmid u suautorstvu s Josephom J. Eassonom donosi 262 definicije. Ta je baza proširena sa 111 novih definicija koje su selektirane iz istih tipova izvora kao i Schmidove i Eassonove. Riječ je o znanstveno-akademske definicijama, definicijama sigurnosnih stručnjaka, definicijama različitih institucija kao što su vlade

⁶⁸ Kada je 14. rujna 1901. godine u New Yorku, izvršen atentat na dvadeset i petog američkog predsjednika, Williama McKinleya, naslovnice američkih i svjetskih novina nisu donosile naslove u kojima je taj čin okarakteriziran kao teroristički. McKinley je ubijen od strane anarhističkog ideologa Leona Czolgosza, inače sina poljskih useljenika, koji je smatrao kako za dokidanje državne vlasti treba ubijati najistaknutije predstavnike takva sustava, dakle državnike. Prema svim obilježjima riječ je o klasičnom primjeru anarhističkog terorizma, ali tada se to nije tako nominirale.

⁶⁹ Konstrukcija baze definicija započela je 2014. godine za potrebe izrade znanstvenog rada o definicijskim prijedporima o terorizmu. Baza je konstruirana u MS Office alatu „Proračunske tablice“ (Excel). Prvo istraživanje koje je provedeno nad definicijama u bazi bilo je 2015. godine kada su bazu sačinjavale 334 definicije. Cilj istraživanja bilo je ekstrahiranje ključnih elemenata definicije terorizma za sve definicije nastale od 1973. godine na ovamo, odnosno od točke kada počinje sustavno znanstveno istraživanje terorizma. Tako je u analizu ušlo 306 definicija (N=306). Rezultati sadržajne i frekvencijske analize raspoloživih 306 definicija terorizma prikazani su radu Bilandžić i Lucić (2015a) „The plurality of meanings 'terrorism' - the theoretical and practical importance of understanding the phenomena“. Rezultati su pokazali kako je postignuta minimalna razina znanstvene suglasnosti u pogledu određenja koncepta terorizma. Temeljem sadržajne i frekvencijske analize selektirani su ključni elementi definicije terorizma i predložena definicija terorizma koju sačinjavaju ekstrahirani elementi. Budući da su u bazu kroz vrijeme dodavane nove definicije, analiza u ovom radu je obuhvatila 373 definicije (N=373), uključivo i one nastale prije 1973. godine.

pojedinih zemalja, potom pojedine nadnacionalne organizacije i asocijacije poput Ujedinjenih naroda (UN), Europske unije (EU), Sjevernoatlantskog saveza (NATO), Južnoazijska organizacija regionalne suradnje (SAARC) i slične, nadalje sigurnosne organizacije poput FBI, CIA i druge. Bazi je pridodano i nekoliko definicija iz novinskih izvora. Za svih 373 definicija u bazi definirani su osnovni deskriptivni podaci (godina objave, autor(i) kao i izvor iz kojega je definicija preuzeta) te su im pridijeljeni određeni atributi i tipovi s obzirom na to jesu li akademske, stručne, organizacijske, gdje su nastale, odnosno uz koju ih zemlju i regiju dominantno možemo povezati i jesu li nastale prije ili nakon 11. rujna 2001. godine. Na taj deskriptivni dio baze nadovezuje s drugi dio koji je nastao nakon provedene sadržajne analize svih definicija baze.

Sadržajnom analizom ekstrahirani su ključni elementi svake pojedine definicije. Tim postupkom je identificiran 31 element pa je baza proširena za 31 stupac od kojih je svaki nominiran po jednom izlučenom elementu. U bazi su potom za svaku definiciju⁷⁰ u kolonama elemenata⁷¹ od 1 do 31, u kojima su navedeni elementi, znakovljem binarnog sustava (0 i 1) označeni oni elementi koje pojedina definicija sadržava ili ne⁷². Nakon što su svakoj definiciji pridijeljeni oni elementi koji su njezin sastavni dio, provedena je frekvencijska analiza kako bi se utvrdila učestalost elemenata u 373 definicije baze i kako bi se naposljetku iz tih elemenata došlo do analitički upotrebljive definicije terorizma, odnosno državnog terorizma koja je ishodište daljnje rasprave i empirijskog dijela rada.

⁷⁰ Definicije se nalaze u recima baze od 1 do 373.

⁷¹ Nakon trinaest kolona s deskriptivnim podacima o definicijama (redni broj, autor(i), akademska definicija, godina, izvor, definicija (prijevod na hrvatski jezik), definicija (inačica na engleskom jeziku), tip definicije, terorizam kao svojstvo države, nastanak definicije u odnosu na 11/9/2001, država, regija, autori - pojedinačno), u kolone su uvršteni elementi definicija, njih 31.

⁷² Kod identificiranja pojedinog koda u svakoj definiciji korišteni su i sinonimski termini za pojedini element, ali su kao relevantni uzimani i termini čiji smisao sadržajno odgovara definiranom elementu. Tako su za elemente „psihološki učinci“ (*psychological effects and anticipated reactions*) u obzir uzimane (tj. kodom „1“ označene) i one definicije u čijem sadržaju se iščitava neki psihološki učinak/reakcija. Primjer takve definicije je sljedeći: „Terorizam je ciljana uporaba nasilja ili prijetnja nasiljem instrumentalnoj meti preko koje se primarnoj meti komunicira opasnost od daljnjeg nasilja kako bi se (primarnu/ciljanu metu) dovelo do stanja intenzivnog straha ili anksioznosti te kako bi se od ciljane mete mogao zahtijevati određeni politički ishod.“ U ovom slučaju „stanje ... anksioznosti“ odgovara kategoriji/elementu „psihološki učinci“. Također, za identificiranje elementa „sa svrhom organiziran sustavan zločin“ (*purposive, planned, systematic, organized action*) u pretrazi su korišteni neki sinonimski izrazi kao i neki drugi koji sadržajno potpadaju u ovu kategoriju. To su sljedeći engleski termini: *purpose, organization, premeditation, deliberate*. U bazi su za svaki element navedeni dodatni (novi) pojmovi i/ili sintagme koji su korišteni u sadržajnoj analizi kako bi se za svaku definiciju elementi točno identificirali.

3.4.5. Elementi definicije (državnog) terorizma – sadržajna i frekvencijska analiza

Sadržajnom analizom iz baze definicija (N=373) ekstrahirani su redom sljedeći elementi (*Tablica 6*)⁷³: (1) nasilje, primjena sile; (2) politički cilj; (3) strah, teror; (4) prijetnja; (5) psihološki učinci; (6) razlikovanje žrtva-meta; (7) svrhovit, organiziran zločin; (8) strategija i način borbe; (9) kršenje prihvaćenih normi bez uvažavanja humanitarnih aspekata; (10) prisila, ucjena, iznuđivanje; (11) javni aspekt (publicitet); (12) arbitrarnost, impersonalnost; (13) civili, neborbene i neutralne osobe (kao žrtve); (14) zastrašivanje; (15) naglašenost nevinih žrtava; (16) grupa, pokret, organizacija kao počinitelj; (17) simbolički cilj; (18) nepredvidljivost, neočekivanost; (19) tajnost, prikrivenost; (20) serijalnost, kampanjski karakter; (21) kriminalni cilj; (22) zahtjev od treće strane; (23) ideološki, doktrinarni cilj; (24) socijalni cilj; (25) ekonomski cilj; (26) religijski cilj; (27) revolucionarni cilj; (28) međunarodni aspekt; (29) država/vlada kao subjekt; (30) rastrojeni ljudi i fanatici kao počinitelji te (31) oblik ratovanja.

Rezultati sadržajne analize ne razlikuju su umnogome od ranijih istraživanja (usp. *Tablica 4* i *Tablica 5*). Ključni elementi analiziranih baza su: „nasilje, primjena sile“ koji se pojavljuje u 299 definicija ili 80,2 posto slučajeva, potom „politički cilj“ koji je zabilježen u 272 definicije (72,9%), treći element po učestalosti jest „strah, teror“ s frekvencijom 198 ili 53,1 posto. Prva tri elementa zauzela su identičan poredak kao elementi u Schmidovu i Jongmanovu istraživanju s vrlo malim odstupanjima u frekvencijama pojavljivanja (usp. *Tablica 7*). Četvrti najučestaliji element u analiziranim definicijama je „svrhovit, organiziran zločin“ koji se pojavljuje u 175 definicija ili njih 46, 9 posto. Peti element dobiven u sadržajnoj analizi je „prijetnja“ s frekvencijom 169 (45,35%), a šesti je „psihološki učinci“ koji je identificiran u 138 definicija ili njih 37 posto. Nadalje slijede „razlikovanje žrtva-meta“ (116 ili 31,1%), „grupa, pokret, organizacija kao počinitelj“ (111 ili 29,8%), „strategija, način borbe“ (103 ili 27,6%), „prisila, ucjena, iznuđivanje“ i „civili, neborbene i neutralne osobe (kao žrtve) s identičnim frekvencijama (101 ili 27,1%), „kršenje prihvaćenih normi bez uvažavanja humanitarnih aspekata“ (99 ili 26,5%), „javni aspekt (publicitet)“ (24,9%).

⁷³ Pri sadržajnoj analizi korišteni su oni oblici definicija preuzeti izravno iz izvora, dakle, inačice na engleskom jeziku. Sadržajna analiza uključivala je pretragu, odnosno provjeru 22 elementa ranije utvrđena u Schmidovoj i Jongmanovoj analizi (*Tablica 4*), ali i identificiranje i ekstrahiranje novih, do tada neidentificiranih, elemenata analize, točnije njih 9.

Preostalih osamnaest elemenata koji se pojavljuju u manje od 20 posto definicija navedeni su u tablici (*Tablica 6*).

Tablica 6: Rezultati sadržajne i frekvencijske analize definicija terorizma (N=373)*

Elementi	Frekvencija	%
1. Nasilje, primjena sile	299	80,2
2. Politički cilj	272	72,9
3. Strah, teror	198	53,1
4. Svrhovit, organiziran zločin	175	46,9
5. Prijetnja	169	45,3
6. Psihološki učinci	138	37,0
7. Razlikovanje žrtva-meta	116	31,1
8. Grupa, pokret, organizacija kao počinitelj	111	29,8
9. Strategija i način borbe	103	27,6
10. Prisila, ucjena, iznuđivanje	101	27,1
11. Civili, neborbene i neutralne osobe (kao žrtve)	101	27,1
12. Kršenje prihvaćenih normi bez uvažavanja humanitarnih aspekata	99	26,5
13. Javni aspekt (publicitet)	93	24,9
14. Arbitrarnost, impersonalnost	72	19,3
15. Zastrašivanje	71	19,0
16. Država/vlada kao subjekt	66	17,7
17. Naglašenost nevinih žrtava	42	11,3
18. Ideološki, doktrinarni cilj	42	11,3
19. Međunarodni aspekt	41	11,0
20. Socijalni cilj	40	10,7
21. Nepredvidljivost, neočekivanost	39	10,5
22. Kriminalni cilj	33	8,8
23. Simbolički cilj	30	8,0
24. Tajnost, prikrivenost	30	8,0
25. Religijski cilj	28	7,5
26. Oblik ratovanja	26	7,0
27. Revolucionarni cilj	25	6,7
28. Serijalnost, kampanjski karakter	21	5,6
29. Ekonomski cilj	17	4,6
30. Rastrojeni ljudi, fanatici kao počinitelji	13	3,5
31. Zahtjev treće strane	7	1,9

* U tablici su prikazane frekvencije i postoci pojavnosti elemenata u definicijama terorizma koje su prikupljene iz višestrukih izvora i objedinjene u bazi definicija (N=373) opisanoj na str. 83-84.

3.4.5.1. Operacionalna definicija terorizma

U određivanju elemenata koji su relevantni za (operacionalnu) definiciju terorizma ključan je kvantitativni pokazatelj učestalosti pojave pojedinog elementa u definiciji, a granica na kojoj se odjeljuju „bitni“ i „nebitni“ elementi definicije je u najvećoj mjeri arbitrarna. Prema rezultatima frekvencijske analize u našem je slučaju za daljnju analizu

relevantno prvih šest elemenata i to iz tri razloga⁷⁴. Prvo, elemente koji su rangirani od prvog do šestog mjesta moguće je pronaći u više od trećine definicija terorizma u bazi. Šesti element „psihološki učinci“ je granični element koji se pojavljuje u 37,0% definicija dok se sedmi „razlikovanje žrtva-meta“ javlja u 31,1% slučajeva. Drugo, smatramo da šesti element („psihološki učinci“) u velikoj mjeri koincidira i povezan je s trećim elementom „strah, teror“ kojemu čini svojevrsnu nadopunu jer je riječ o anticipiranju psiholoških učinaka koji su važni za ostvarenje ciljeva terorizma. I treće, element „psihološki učinci“ se i u ranijim istraživanjima pokazao kao jedan od ključnih. Štoviše, u Schmidovoj i Jongmanovoj analizi zauzeo je peto mjesto i pojavio se u 41,5% slučajeva (*Tablica 4 i Tablica 7*).

Element koji se pokazao važan (frekventan) u analiziranim definicijama, a koji u drugim sličnim analizama nije zauzeo tako visoko mjesto jest „svrhovit i organiziran zločin“⁷⁵. Budući da rad počiva na ideji korištenja terorizma kao racionalnog izbora za postizanje političkih ciljeva, ovaj je rezultat zapravo očekivan.

Tako su dobivenih šest elemenata (nasilje/primjena sile, politički cilj, strah/teror, svrhovit/organiziran zločin, prijetnja i psihološki učinci) ujedno i kvalitativni kodovi s kojima je moguće utvrditi operacionalnu definiciju terorizam.

Terorizam je organizirana upotreba sile i nasilja ili prijetnja upotrebom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi.

Ovo je, dakle, suština terorizma i ono po čemu se može odrediti je li neki čin teroristički ili ne. I iz same definicije je razvidno da terorizam nije akterski uvjetovan i da počinitelj može biti bilo tko - pojedinac, veća ili manja grupa pa i cijela država.

⁷⁴ U ranijima se istraživanjima pokazalo da su četiri elementa ključna u definicijama terorizma (Schmid i Jongman, 1988 te Weinberg, Pedahzur i Hirsch-Hoefler, 2004). Bilandžić i Lucić (2015a) u definiranju terorizma selektirali su pet elemenata.

⁷⁵ U Schmidovoj i Jongmanovoj analizi iz 1988. ovaj element zauzima tek sedmo mjesto i pojavljuje se gotovo u trećini definicija (32%) za razliku od našeg primjera u kojem se pojavljuje u 175 definicija, gotovo u 47% slučajeva.

Tablica 7: Usporedna analiza frekvencija i rangova elemenata definicija N=109 (Schmid i Jongman, 1988) i N=373 (baza definicija)*

Elementi definicija	%		Rang	
	N=109	N=373	N=109	N=373
1. Nasilje, primjena sile	83,5	80,2	1.	1.
2. Politički cilj	65	72,9	2.	2.
3. Strah, teror	51	53,1	3.	3.
4. Prijetnja	47	45,3	4.	5.
5. Psihološki učinci	41,5	37,0	5.	6.
6. Razlikovanje žrtva-meta	37,5	31,1	6.	7.
7. Svrhovit, organiziran zločin	32	46,9	7.	4.
8. Strategija i način borbe	30,5	27,6	8.	9.
9. Kršenje prihvaćenih normi bez uvažavanja humanitarnih aspekata	30	26,5	9.	12.
10. Prisila, ucjena, iznuđivanje	28	27,1	10.	10.
11. Javni aspekt (publicitet)	21,5	24,9	11.	13.
12. Arbitrarnost, impersonalnost	21	19,3	12.	14.
13. Civili, neborbene i neutralne osobe (kao žrtve)	17,5	27,1	13.	11.
14. Zastrašivanje	17	19,0	14.	15.
15. Naglašenost nevinih žrtava	15,5	11,3	15.	17.
16. Grupa, pokret, organizacija kao počinitelji	14	29,8	16.	8.
17. Simbolički cilj	13,5	8,0	17.	23.
18. Nepredvidljivost, neočekivanost	9	39,0	18.	21.
19. Tajnost, prikrivenost	9	8,0	19.	24.
20. Serijalnost, kampanjski karakter	7	5,6	20.	28.
21. Kriminalni cilj	6	8,8	21.	22.
22. Zahtjev treće strane	4	1,9	22.	31.

* Tablica je nastala objedinjavanjem rezultata *Tablice 4* (Schmid i Jongman, 1988:5) i *Tablice 6* nastale iz baze definicija korištene u radu. U tablici su sivom ispunom osjenčani i masnim tiskom (*bold*) istaknuti elementi definicija baze (N=373) koji su selektirani kao konstitutivni elementi (kvalitativni kodovi) definicije terorizma.

Bez ikakvih ograđivanja može se reći kako nije utvrđeno ništa novo s obzirom na ranije pokušaje traženja konsenzualne definicije i da velik broj definicija zapravo opisuje terorizam ujednačeno, koristeći identične kvalitativne kodove.

Terorizam je neupitno socijalno konstruiran i njegovo se značenje i praktična pojavnost mijenjaju s obzirom na društveno-povijesne kontekste. To je zasigurno presudan razlog nepostizanja generičkog određenja terorizma. Očito znanost i empirija nisu povezani ili su povezani onako kako to nalaže određeni kontekst pa zato postoje konsenzusi kojih se znanost i struka ne pridržavaju i zato je moguće da se u praksi terorizam kao analitička kategorija koristi na različite načine. Upisuju mu se značenja ovisno o poziciji znanstvenika, stručnjaka, političara ili pak svih zajedno. Rezultati sadržajne, a potom i frekvencijske analize pokazali su da postoji prešutni i nepriznati konsenzus i da postoje elementi koji su ključni kodovi

definicije terorizma. Na tu je činjenicu ukazao i Ramsay (2015: 211) rekavši da je debata o definiciji zapravo služila da zamrači činjenicu postojanja značajnog znanstvenog konsenzusa o tome što je terorizam.

3.4.5.2. Operacionalna definicija državnog terorizma

Na temelju izlučenih konstitutivnih elemenata definicije terorizma, a onda i utvrđene operacionalne definicije terorizma, operacionalno definiranje državnog terorizma podrazumijeva konceptualno sužavanje, odnosno proširenje definicije za element „aktera“. I prije samog definiranja državnog terorizma treba istaknuti kako se u bazi definicija (N=373), između ostalog, provjeravala i decidiranost akterske pozicije države. Tako je za svaku definiciju utvrđeno navodi li se država eksplicitno kao mogući počinitelj terorizma, isključuje li se država kao mogući počinitelj i je li definicija sadržajno „neutralna“ spram aktera što bi značilo da bilo tko može biti počinitelj terorizma pa tako i država (*Tablica 8*). Rezultati takve analize ukazuju na zanimljiv podatak gdje je velika većina definicija, njih 235 ili 63 posto, „neutralna“ spram mogućeg počinitelja terorizma. U 81 definiciji (21,7%) država je isključena kao mogući počinitelj terorizma, dok u 57 definicija (15,3%) je eksplicitno navedeno da država može biti i jest počinitelj terorizma. Moglo bi se reći da tih petnaest posto govori o poziciji kritičke struje mišljenja unutar studija o terorizmu, sigurnosnih studija, političke znanosti, ali i kritičke orijentacije stručnjaka i šire javnosti. Velik broj „neutralnih“ definicija zapravo je varljiv podatak kojim se može pogrešno utvrditi da je država također uključena u rasprave kao subjekt, a ne samo objekt terorizma, no u stvarnosti nije tako. Riječ o ranije spomenutoj prividnoj neutralnosti. Iako se iz sadržaja velike većine definicija (63%) iščitava bit terorizma⁷⁶, glavnina definicija nastala je u okrilju dominantnog diskursa o terorizmu koji je *a priori* usmjeren na nedržavne aktere. Kao što je već rečeno, sustavno znanstveno proučavanje terorizma započinje u prvoj polovici 1970-tih, odnosno nakon terorističkog napada na izraelske sportaše na Olimpijskim igrama u Münchenu 1972. godine. Znanstveno-stručni interes za pitanja terorizma naglo je porastao nakon 11. rujna 2001. godine. Te dvije godine označavaju *boom godine* unutar studija o terorizmu i najveći broj definicija nastao je u godinama neposredno nakon tih događaja. Talebova teorija „crnog labuda“ kroz ova dva primjera, a napose ovaj kasniji, najbolje objašnjava zašto su definicije terorizma dominantno usmjerene na nedržavne aktere, a samo petnaestak posto njih spominje državu kao mogućeg počinitelja terorizma. Državni terorizam je tako „podčinjeno znanje“ i zanemaren koncept u društvenim znanostima. Sociologija znanja i znanosti, kao disciplina koja proučava

⁷⁶ Riječ je, dakle, o strategiji i taktici koju može koristiti bilo tko pa tako i država.

povezanost ljudskog mišljenja i društva, ovdje bi mogla ponuditi zanimljive odgovore. Znanost je aktivnost neodvojiva od društvenih silnica. Štoviše, ona je usmjerena na one ciljeve koji su društveno podržavani pa znanje zapravo ima konstruktivistički karakter. Sociologija znanja i znanosti, između ostalog, kritički propituje „dogmu o vrijednosnoj neutralnosti znanosti“, odnosno argument autonomije koji tvrdi „da znanost slijedi unutrašnju logiku razvoja i da znanstvena istraživanja nisu pod utjecajem vrijednosti ili interesa koji su djelatni u njezinom neposrednom socio-kulturnom okruženju“ (Matić, 2013: 207). Vrijednosti i interesi neodvojivi su i kada je u pitanju terorizam i državni terorizam. Izučavanje te tematike neodvojivo je od političke, ali i šire javnosti, čiji je interes neupitan, budući da se radi o pitanjima koja neminovno utječu na politički, ali i ukupni društveni život. Kontekst u kojem znanstvenici djeluju tako će „nužno biti prisutan ne samo u pitanjima koja znanost smatra važnima, u postavljanju problema i određivanju smjera njezinih istraživanja, nego i u rješenjima koja ona nudi“ (Matić, 2013: 208). Smjer istraživanja u sigurnosnim studijama i studijama terorizma, kao i rješenja koja one nude neupitno je državocentrično orijentiran. Protuterorističke strategije kao rješenja koja se nude dominantno se usmjeravaju na sprječavanje terorističkih akata u budućnosti čime se zanemaruju uzroci koji dovode do terorizma. Time se negira i/ili ignorira postojanje državnog terorizma. Taj *problem solving* pristup koji prevladava u znanosti o terorizmu usmjeren je na posljedice i uzima svijet zdravo za gotovo ne propitujući društvene odnose i odnose moći i institucije koje ga čine, a svaka teorija, kao što ističe Robert Cox (1981: 128) „je uvijek za nekoga i za neke svrhe“. Status terorizma unutar društvenih znanosti, a posebno državnog terorizma neupitno se može objasniti kritičkim propitivanjem dominantnog diskursa koji također svijet uzima zdravo za gotovo. Zanemarenost državnog terorizma u društvenim znanostima očituje se i u velikom broju definicija, koje samo prividno nisu tendenciozne. Naime, većina analiziranih definicija ukazuje na suštinu terorizma, ali ta pozicija „neutralnosti“ nije dovoljna za realnu sliku. Budući da je takva prividna neutralnost proizvod interesnog (ispolitiziranog) konteksta, smatramo da je za njezino ispravljanje jedini način naglašavanje akterske perspektive i činjenice da i država može biti i jest subjekt terorizma.

Tablica 8: Rezultat sadržajne analize definicija – država subjekt terorizam

Država počinitelj terorizma u definicijama terorizma (N=373)	f	%
Da (država eksplicitno navedena)	57	15,3
Ne (država eksplicitno isključena)	81	21,7
Neutralna (nije navedeno tko (ne) može biti počinitelj)	235	63,0

Tako na temelju izlučenih elemenata sadržajne i frekvencijske analize definicija terorizma (*Tablica 6*) i uključenja aktera (države) uz ranije predložene tipologije državnog terorizma u kojima postoji diversifikacija neposredne i posredne uključenosti države (država sponzor), možemo utvrditi operacionalnu definiciju terorizma.

Državni terorizam je organizirana upotreba sile i nasilja ili prijetnja upotrebom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi, a kojega provodi i/ili sponzorira država.

Premda predložena operacionalna definicija državnog terorizma omogućuje identifikaciju fenomena i njegovo razlučivanje od drugih oblika nasilnog državnog ponašanja, ipak izdvajamo još nekoliko definicija i modela državnog terorizma koji su ponudili neki od kritički orijentiranih autora.

Jedna od najpoznatijih autorica na tom području je neupitno Ruth Blakeley. Ona državni terorizam raščlanjuje iz specifične kritičke perspektive - historijsko-materijalističke - te propituje postojeće institucije i odnose moći. Blakeley (2010: 15) sintetizira postojeća shvaćanja državnog terorizma i definira četiri ključna elementa za njegovo razumijevanje⁷⁷:

- a) svjestan čin nasilja protiv osoba koje država ima dužnost štiti ili prijetnja takvim činom ako je ranijim djelima državnog nasilja već uspostavljena klima straha;

⁷⁷ U shvaćanju državnog terorizma autorica Blakeley naglašava kako ne ograničava državno nasilje isključivo na političke ciljeve, što kod većine drugih autora koji definiraju ovaj fenomen nije slučaj. Ona navodi da je ključni element, koji razlikuje državni terorizam od drugih oblika državne represije, njegova instrumentalnost, odnosno ciljna racionalnost. Kao potkrepu svog stava ona iznosi primjer iz kolonijalnog vremena gdje su države prisiljavale narod da rade za vladajuće elite (kao robovi). U tom primjeru, smatra Blakeley, cilj državnog terora bio je ekonomski. Budući da smatramo da je i ekonomski cilj sastavni dio politike (gospodarska politika) određene zemlje, u doktorskom radu operacionalna definicija državnog terorizma obuhvaća navedena četiri elementa, no za razliku od Blakeley, za državni terorizam smatra se presudnom usmjerenost na politički cilj.

- b) čin počinjen od strane (u ime) države ili u suradnji s državom što uključuje paravojne i privatne sigurnosne aktere (agente);
- c) čin nasilja ili prijetnja nasiljem ima namjeru izazvati ekstreman strah kod ciljane publike (promatrača) koja se identificira s neposrednom žrtvom nasilja ili prijetnje;
- d) ciljana publika je prisiljena razmotriti promjenu svog ponašanja.

Dominantno aktersko i kritičko stajalište državnog terorizma zauzeo je i David Claridge (1996: 52) sa sedam ključnih obilježja: (1) sustavnost, (2) nasilnost ili potencijalna nasilnost, (3) politički cilj, (4) počinjen je od strane državnih agenata ili od strane opunomoćenika (*proxy*) koji djeluju sa sredstvima države, (5) osmišljen je tako da generira strah, (6) i da poruku komunicira široj grupi od neposrednih žrtava i (7) žrtve nisu naoružane niti organizirane za agresiju u vrijeme terorističkog čina od strane države.

Claridge uključuje i primjere takozvanih državnih opunomoćenika (*proxy* akteri) koji za i u ime pojedine države odrađuju taj „prljavi“ posao. Država se na taj način skriva iza različitih nedržavnih aktera i/ili pak drugih država. U našoj operacionalnoj definiciji kao i u empirijskoj analizi državni terorizam uključuje i takve slučajeve. Uz neposrednu involviranost države u terorizam putem vlastitih sigurnosnih i vojnih snaga, država se uključuje i posredno, sponzoriranjem i podupiranjem terorizma drugih nedržavnih i državnih aktera ako se time ide u prilog interesima države pokroviteljice.

Jedan od najplodnijih autora na području državnog terorizma je i Richard Jackson koji zajedno s Murphyem i Poyntingom određuje državni terorizam kao „namjernu uporabu ili prijetnju nasiljem od strane državnih predstavnika ili njihovih 'zastupnika' (*proxies*) protiv pojedinaca ili skupina u svrhu zastrašivanja šire javnosti“. Autori ističu kako izravne žrtve nasilja nisu glavni već instrumentalni ciljevi radi zastrašivanja javnosti koja se zastrašuje kroz komunikacijsku moć nasilja, a „namjeravani učinci nasilja su postignuće specifičnih političkih ili političko-ekonomskih ciljeva“ (Jackson, Murphy, Poynting, 2010: 3).

3.4.5.3. Državno sponzorirani terorizam

Državno sponzorirani terorizam ponekad se navodi kao zasebna kategorija terorizma⁷⁸ ili pak jedan tip državnog terorističkog djelovanja⁷⁹. U našoj raščlambi državno sponzorirani

⁷⁸ Primjer je trihotomna tipologija terorizma Paula Wilkinsona koja obuhvaća politički, kriminalni i državno sponzorirani terorizam. Whiteova tipologija uz državno sponzorirani terorizam uključuje još i ideološki, kriminalni i nacionalni terorizam.

⁷⁹ U nekim tipologijama postoji razlikovanje triju tipova državnog terorizma: (1) unutarnje represije gdje je država prvenstveno usmjerena na svoje stanovništvo, a nasilje provodi putem policije, vojske, sudstva,

terorizam jedan je od dvaju podtipova državnog terorizma, odnosno jedan od dva načina na koji država kao subjekt terorizma može djelovati. Drugi podtip jest izravno državno terorističko djelovanje. Jedno od ključnih obilježja sponzoriranog državnog terorizma jest usmjerenost prema drugim državama ili međunarodnim organizacijama te savezništvo i suradnja s drugim zemljama i terorističkim organizacijama, dok je kod izravnog državnog terorizma korištenje ili prijetnja silom bez posrednika i uglavnom je usmjereno prema vlastitom stanovništvu, najčešće u vidu progona neistomišljenika, sustavnog terora većeg dijela ili ukupnog stanovništva, ograničavanja ljudskih prava i slično. Izravno državno nasilje dominantno karakterizira totalitarne i autoritarne države, no nije ograničeno isključivo na njih⁸⁰. Kod državno sponzoriranog terorizma, gdje države (vlade) pružaju podršku onima koji izravno sudjeluju u terorizmu, razlika totalitarnih, autoritarnih ili demokratskih država je irelevantna. Sponzorirani terorizam vrlo je pogodan i za demokratske države koje ne žele narušiti svoj međunarodni ugled i biti javne kršiteljice međunarodnog prava pa posredstvom terorističkih organizacija ili drugih država koje surađuju s teroristima nastoje postići svoje ciljeve. Uostalom, sve i kada je umiješanost države posve jasna, niti jedna država neće javno izreći da sponzorira terorizam, nego će tvrditi da podržava „oslobodilačku borbu“, „pokret za neovisnost“ ili „anti-komunističke pobunjenike“ (Cunningham, 2003: 25).

Države se, dakle, zbog strateških, logističkih i drugih razloga ne uključuju neposredno u teroristička zbivanja, već putem drugih organizacija i država postaju akteri (subjekti) terorizma⁸¹, bilo aktivnim podupiranjem i/ili organizacijom terorističkih akata, a ponekad i namjernim nedjelovanjem. To podrazumijeva nabavu potrebnog oružja, uvježbavanje, sigurna utočišta za teroriste, sigurne prolaskе terorista, idejno opravdanje, ali i neke druge vidove pomoći.

Moguće je stoga govoriti o „aktivnom“ i „pasivnom“ državnom sponzorstvu (Byman, 2008: 3-5). Aktivno državno pokroviteljstvo znači da država namjerno odlučuje osigurati pomoć najčešće u obliku oružja, novca, propagande i medija kao i sigurnog utočišta teroristima. Byman razlikuje i tri tipa aktivnog državnog sponzoriranja terorizma: (1) kontrola – izravna kontrola terorističkih grupa od strane država; (2) koordinacija – država nastoji

vigilantna; (2) državnog sponzorstva gdje je cilj zajednički vanjski neprijatelj i njegovi saveznici te se akcije izvode posredstvom stranog partnera/terorističke grupe; (3) državno izvedeni terorizam gdje je cilj stanovništvo vanjskog neprijatelja i njegovih saveznika, a akcije izvode obavještajne službe i specijalne jedinice (Cunningham, 2003: 24-26).

⁸⁰ Jedan od najpoznatijih primjera izravnog državnog terorističkog nasilja jest onaj Ujedinjenog Kraljevstva u Sjevernoj Irskoj. O državnom terorizmu UK-a v. 4.4.3. *Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske*

⁸¹ Ovakav vid terorizma se u literaturi, ali i u vanjskoj politici nerijetko naziva ovlaštenu/opunomoćenički terorizam ili *proxy* terorizam ili čak *proxy* ratovanje.

koordinirati aktivnosti terorističkih grupa kako bi najbolje služile interesu države; (3) kontakt – države su u kontaktu s terorističkim organizacijama, a s vremena na vrijeme angažiraju se u manjim taktičkim koordinacijama ili samo održavaju kanale za moguće buduće koordinacije. Byman (2008: 4) smatra kako su varijacije pasivnog državnog pokroviteljstva još više zbunjujuće, a pasivno pokroviteljstvo označava kao namjerno nedjelovanje koje omogućuje skupinama da se razmašu. Za Bymana pasivno sponzorstvo predstavlja sve važniju kategoriju državne potpore, a ono uključuje tri moguće inačice: (1) znajuća tolerancija – kada se države ne miješaju u rad terorističke skupine vjerujući da joj tako pomažu u napredovanju, primjerice podizanje novca, regrutiranje te neki drugi vidovi iskorištavanja teritorija od strane grupacije koji prolaze bez intervencije države; (2) nezainteresiranost i neznanje – pojedine države ne traže način da ojačaju terorističke grupacije, ali ih s druge strane ne zanima kako ih oslabiti bilo zato što vjeruju da takve aktivnosti nisu značajne ili pak ne utječu na nacionalne interese; (3) nesposobnost – pojedine države su preslabe kako bi zaustavile aktivnosti podrške teroristima, a neke nemaju niti potpunu kontrolu nad vlastitim teritorijem. Kod Bymana postoje i tri kategorije aktera važne za razumijevanje i razlikovanje pojedinih slučajeva državno sponzoriranog terorizma: (1) centralna vlada – odluke o podršci/sponzoriranju terorističkih grupa donose ključni politički akteri u zemlji; (2) nezavisna birokracija – kada pojedine komponente vlasti djeluju kako bi pomogle terorističkim grupacijama, bez znanja državnih lidera i (3) ključni društveni akteri – primjerice vjerske ili profesionalne organizacije i udruženja ili pak moćni pojedinci koji uživaju značajnu društvenu autonomiju i koji mogu djelovati u suprotnosti s vlasti i podržavati terorizam⁸². Iako je Byman jedan od najznačajnijih autora na području državno sponzoriranog terorizma, nismo suglasni s nekim njegovim tezama, posebice kada je riječ o „pasivnom terorizmu“.

Pasivna državna podrška terorizmu svakako jest vrlo značajan problem današnjice, no od triju kategorija pasivnog terorizma, smatramo da se samo jedna može uzeti kao relevantna, a to je namjerna tolerancija ili „znajuća tolerancija“ kada države namjerno, zbog vlastitih interesa, toleriraju određene aktivnosti terorističkih skupina. Nenamjerna nezainteresiranost, neznanje i nesposobnost, ne razmatraju se u daljnjoj raspravi. Samo onaj čin koji ima namjeru poduprijeti terorističke aktivnosti smatramo državno sponzoriranim terorizmom i u tom

⁸² U vrlo značajnom djelu *Deadly Connections: States that Sponsor Terrorism* (2005: 15) Byman je nominalno izložio nešto drugačiju tipologiju državnih sponzora terorizma premda se logika tih tipova uvelike poklapa s logikom gore iznesenih tipova: (1) jaki sponzori, (2) slabi sponzori, (3) mlaki sponzori, (4) antagonistični sponzori, (5) pasivni sponzori, (6) nevoljki domaćini. Byman je tu predložio i četverodimenzionalni spektar državne podrške terorizmu kao i brojne konkretne primjere za sve tipove i sva četiri spektra (Byman, 2005: 10-11).

smislu se slažemo sa stajalištem Ishtiaqa Ahmada (2012: 4) koji smatra da za označavanje pojedine države kao sponzora terorizma mora biti riječi o terorizmu koji je u svojoj suštini namjeren, no ipak se ne slažemo s njegovom tvrdnjom da država mora konstantno podupirati međunarodni terorizam da bi bila označena kao sponzor terorizma. Ovdje nije važno kvantitativno obilježje, nego sadržaj pojedinog akta i uloga države kao sponzora kao i racionalnost državnog djelovanja, odnosno podloženost interesima države sponzora koja je procijenila da joj je takva uključenost optimalna opcija koja donosi najbolji rezultat. Država je racionalni akter i takve akcije treba prvenstveno gledati kroz vizuru teorije racionalnog izbora. Jer, baš kao što i Byman navodi (2005: 5), podrška terorizmu je isplativija nego razvijanje konvencionalnih vojnih sposobnosti i time si država omogućava utjecaj na događaje koji su izvan njezinih granica – to postaje rat drugim sredstvima. Aktivna podrška terorističkim organizacijama može imati i obuhvatiti i širi spektar ciljeva i imati više motiva. Osim strateških (vanjskopolitičkih) važni su i unutarnji i ideološki, no prvi su svakako dominantni⁸³.

Za Wilkinsona državno sponzorirani terorizam predstavlja opasnost koja ne smije biti ignorirana, a tu opasnost supsumira pod četiri ključne točke: prvo, kada je terorizam primarna metoda potajnog ratovanja, postoji rizik izbijanja rata punih razmjera (kako je to primjerice na Bliskom istoku); drugo, terorizam kojega sponzorira država ima veći potencijal smrtnosti i razornosti (zbog mogućnosti posjedovanja veće količine oružja, sredstava, obuke, obavještajnih podataka, skloništa, baza za planiranje i koordinaciju); treće, terorističke su grupe, poput Hezbolaha, postale znatno opasnije pribavljanjem velike količine naoružanja pomoću državnih sponzora i četvrto, države su duboko podijeljene u odgovaranju državnim sponzorima terorizma, što utječe na efikasnost suradnje država protiv terorizma (Wilkinson, 2002: 83).

I prvi primjer sustavnog državnog terorizma, onaj za vrijeme Francuske revolucije, može se dijelom okarakterizirati i klasificirati kao državno-sponzorirani terorizam. No, egzemplaran model državnog sponzoriranja terorizma javlja se uslijed eskalacije Hladnog rata šezdesetih godina 20. stoljeća kada terorizam dobiva i obilježje međunarodnog čina. U kontekstu dvaju zaraćenih blokova i međusobnih strateških nadmudrivanja dvije dominante

⁸³ Strateški ciljevi ili motivi za korištenje državno sponzoriranog terorizma služe jačanju vlastite sigurnosti i moći, a tu najčešće spadaju slabljenje i destabilizacija susjeda, isticanje moći prema drugoj državi, promjena režima druge države, formiranje opozicije. Ideološki motiv zbog kojeg države bivaju sponzori terorizma je primarno usmjeren na izvoz političkog sustava, jačanje međunarodnog ugleda, a ideološki momenti su u jakom međudnosu sa strateškima pa je i zato ovaj cilj vrlo značajan. Na području domaće politike režimi ponekad žele pomoći onima s kojima su etnički ili vjerski povezani, a za koje smatraju da su potlačeni ili u opasnosti. Time se režim jača na domaćoj sceni jer se povezuje s popularnim razlogom. Detaljnije vidjeti u Byman (2005: 32-52).

sile koristile su se različitim taktikama kako bi ojačale svoju stratešku poziciju o odnosu na takmaca i cijeli opozicijski blok. U realpolitičkoj strateškoj igri vlade pojedinih zemalja organizirale su, izvozile i podupirale terorizam u drugim zemljama kako bi ostvarile svoje nacionalne i blokovske interese. To se najčešće odvijalo na način da su dvije supersile podržavale jednu od dvije suparničkih grupacija u nekoj od zemalja Afrike, Azije i Južne Amerike. One su ratovala pomoću posrednika i vodile takozvane *proxy* ratove, a njihova pomoć grupi/strani koju su podupirale bila je materijalna, operativna, logistička i idejna. Nakon takvih epizoda u kojima su glavne uloge imale dvije svjetske sile, SAD i Sovjetski Savez, 1980-ih vlade mnogih drugih zemalja su prigrlile terorizam kao namjeran instrument vanjske politike jer se pokazalo da je riječ o „isplativom načinu vođenja prikrivenog rata, putem korištenja surogat ratnika ili topovskog mesa“ (Ahmad, 2012: 12). Iz tog vremena značajni su i primjeri iranskog i sirijskog podržavanja Hezbolaha i njegovih akcija u drugim zemljama koje je i danas aktualno, libijska podrška i pomoć grupaciji Abu Nidal, podržavanje terorističkih organizacija u Zapadnoj Europi od strane SSSR-a i drugi⁸⁴.

No, ključni događaj kojim je državno sponzorirani terorizam zapravo postao predmetom rasprava analiza i od kada se na njega gleda kao na bitno oružje države i instrument vanjske politike, bila je talačka kriza u Teheranu iz 1979. Grupa iranskih studenata, koji su podupirali iransku revoluciju i vladajućeg ajatolaha Homeinija, ušla je u zgradu američkog veleposlanstva i zarobila 52 osobe koje su se tamo zatekle. Kriza je trajala 444 dana, sve do siječnja 1981., kada je postignut sporazum Irana i SAD-a. To se dogodilo samo nekoliko sati nakon inauguracijskog govora Ronalda Reagana koji je na izborima pobijedio dotadašnjeg predsjednika Jimmyja Cartera, a smatra se da su upravo talačka kriza u Teheranu i neuspjeli pokušaji okončanja krize, bili presudni za Carterov gubitak izbora.

Od 1979. godine, Sjedinjene Američke Države, točnije State Department, svake godine donosi listu zemalja koje sponzoriraju terorizam⁸⁵. Države s te liste su se često u međunarodnim i diplomatskim krugovima nazivale „nepoćudnim državama“ (*rogue states*), „odmetničkim državama“ (*outlaw states*), „opakim državama“ (*backlash state*), „zabrinjavajućim državama“ (*concern states*), itsl. To su uglavnom zemlje koje su po okončanju Hladnog rata ostale neprijateljski orijentirane prema SAD-u, ali i nekim drugim,

⁸⁴ Iran se najčešće uzima kao paradigmatički primjer države koja sponzorira terorizam. Detaljni primjeri državnog terorizma i državno sponzoriranog terorizma, među kojima je i slučaj Irana v. ispod 4.3.6. *Iran šaha Pahlavija (1953. – 1979.) i sponzoriranje terorizma 1980-ih.*

⁸⁵ Ova lista sastavlja se prema odredbi *Export Administration Acta* koji pravno omogućava Predsjedniku SAD-a kontrolu izvoza SAD-a zbog pitanja nacionalne sigurnosti, vanjske politike i plana opskrbe. Lista je promjenjivog karaktera te o njoj odlučuje Kongres. Kriteriji za uvrštavanje ili brisanje pojedine zemlje s liste su aktivno podupiranje terorističkih organizacija i/ili pružanje utočišta (*safe haven*) njihovim pripadnicima.

uglavnom zapadnim, zemljama. One su označene neprijateljicama svjetskog mira pa su američki dužnosnici u sferi vanjske politike za te zemlje koristili spomenute sintagme koje su konotacijski vrlo negativno nabijene. Ta se terminologija mijenjala kroz vrijeme⁸⁶, ali ideja takve nominacije se ukorijenila u međunarodnim odnosima sve do danas gdje se za takve zemlje najčešće koristi sintagma „osovine zla“ (*axis of evil*) koja je u diskurs ušla nakon poznatog govora američkog predsjednika Georgea W. Busha o stanju nacije 29. siječnja 2002. godine., koji je spominjući zemlje koje se nalaze na listi onih koje sponzoriraju terorizam i koje predstavljaju prijetnju svjetskom miru i sigurnosti, ustvrdio da te zemlje i njihovi teroristički saveznici „sačinjavaju osovinu zla“ koja se naoružava kako bi prijetila svijetu (Washington Post, 2002).

Na listi State Departmenta najčešće su bili Irak, Iran, Sjeverna Koreja i Libija, no taj popis se s vremenom mijenjao. Tako je 2015. godine lista obuhvaćala tri zemlje: Iran koji je na listi od 1984. godine; Sudan, koji je na listi od 1993. godine i Siriju koja se pojavila na prvoj listi 1979. godine gdje se konstantno nalazi sve do danas. Od 2009. do 2014. godine jedina razlika u odnosu na 2015. godinu jest činjenica da je osim triju spomenutih zemalja na listi bila i Kuba. S liste je 2008. godine State Department izbrisao Sjevernu Koreju, a godinu dana ranije, 2007. godine, s liste je uklonjena Libija⁸⁷.

Jedna od spomenutih opasnosti jest podijeljenost država kada je u pitanju odgovaranje na državno sponzorirani terorizam, a zapravo je to pitanje nejednakog gledanja na određene aktivnosti drugih država. Zbog nepostojanja konsenzusa i jedinstvenog stajališta oko toga što jest terorizam, a onda i državni terorizam kao takav, države često ne nalaze zajednički jezik oko pojedinih događanja pa tako izostaje odlučna i zajednička međunarodna akcija za rješavanje nekih spornih situacija. Recentan primjer jest takozvana *sirijska kriza* o kojoj svjetske velesile ne mogu postići jedinstveno stajalište i pristup za njezino rješavanje budući da je za SAD Sirija zemlja na listi sponzora terorizma, dok je za Rusku Federaciju Sirija saveznička država u borbi s terorističkim organizacijama Na ovom se primjeru ogleda kako

⁸⁶ U srpnju 1985. godine predsjednik SAD-a Ronald Reagan je izjavio kako SAD neće tolerirati napade od strane odmetničkih zemalja koje su „najčudnija mješavina nepodobnih ljudi, smiješnih napjeva i bijednih kriminalaca još od pojave Trećeg Reicha“ (U.S. PI, 1985). Taj je koncept (*outlaw states*) ostao u naslijeđu administraciji Billa Clintona koja je nastavila koristiti takvu terminologiju. Primarno je korištena sintagma *rogue states* za označavanje onih država koje se sumnjiče da razvijaju oružje za masovno uništenje i raketni program, da sponzoriraju terorizam i koje se smatraju neprijateljem SAD-a. Godine 2000., u posljednjih šest mjeseci Clintonove administracije, tadašnja državna tajnica Madeleine Albright je objavila da se prestaje s upotrebom tog termina jer povlači za sobom brojne kontroverze i nije primjeren diplomatskom rječniku. U rječniku diplomacije tako se umjesto „nepoćudnih država“ počelo s korištenjem sintagme „zabrinjavajućih država“ (*states of concern*).

⁸⁷ Sve detalje o listama i metodologiji sastavljanja iste kao i arhivskim podacima v. U.S. DS (2016).

bez konceptualne čistoće i preciznog određenja fenomena, koji bi potom bio prenesen u pravne okvire, vlada empirijski nered u kojem države kao akteri međunarodnog sustava koriste sivu zonu za vođenje licemjerne politike, politike dvostrukih mjerila, politike igranja isključivo na kartu vlastitih interesa ili čak politike pasivnog sponzoriranje terorizma.

Stoga vrlo uvjerljivo zvuči teza da uspjeh ili neuspjeh terorista ovisi o ulozi države jer državno nedjelovanje, toleriranje, a onda i sponzoriranje i podrška terorizmu je činjenica na koju su terorističke organizacije naviknute i na koju računaju u svom djelovanju. Norme međunarodnog prava dijelom su neprilagođene ovakvim okolnostima, a dijelom se svjesno izbjegavaju i krše od strane brojnih država pa je aktivno ili pasivno sponzoriranje terorizma zapravo vrlo pogodan način za ostvarenje nacionalnih interesa pojedinih država. Prva polovica 20. stoljeća dominantno je obilježena izravnim državnim terorizmom, uz poneku epizodu u drugoj polovici, no državno sponzorirani terorizam je zapravo zauzeo ključno mjesto u međunarodnim odnosima od šezdesetih godina 20. stoljeća do danas. Njegova suptilnost i posrednički (*proxy*) karakter omogućavaju mu egzistiranje u formalno uređenom međunarodno-pravnom poretku čije se norme sustavno krše ili vješto zaobilaze ili pak i jedno i drugo.

Becker (2006: 2) ističe kako današnje terorističke organizacije ne trebaju obilato državno sponzorstvo kako bi ugrozile međunarodni mir i sigurnost, nego da one danas uspijevaju i napreduju na temelju državnog nedjelovanja, toleriranja i pristajanja na njihove aktivnosti i slabe protuterorističke infrastrukture. Postavlja se pitanje zašto države ne reagiraju ili ne uspijevaju u odgovoru na terorizam i zašto se krše međunarodne konvencije i međunarodno pravo. Većina država proklamira mir, sigurnost i pravni poredak, no velik broj njih, bilo aktivno ili pasivno, upravo podrija vrijednosti za koje se nominalno zalaže. To vrlo često države čine korištenjem sponzoriranja državnog terorizma. Ahmad (2012: 11) opravdano upozorava da je državno sponzorirani terorizam danas postao daleko više prijeteći fenomen nego je ikada bio. Opće je poznato da pojedine države danas namjerno djeluju u korist pojedinih terorističkih organizacija, ali i je isto tako jasno da neke države namjerno ne djeluju protiv terorističkih organizacija ili pak protiv država za koje se zna da aktivno sponzoriraju terorizma. Također, postoje i slučajevi selektivnog djelovanja protiv onih terorističkih grupacija koji ugrožavaju interese pojedine države, ali ne i protiv onih koji jesu ili mogu biti od koristi za istu državu. Na ovome se najjasnije očituje hipokrizija međunarodnog sustava u kojemu *logika očekivanih posljedica* dominira nad *logikom primjerenosti*. Političke odluke i ishodi su rezultat isključivo proračunatog racionalnog ponašanja osmišljenog tako da se ostvari zadani broj željenih preferencija, a nisu rezultat

političkog djelovanja koje je rezultat pravila, uloga i identiteta koji propisuju primjereno ponašanje u određenoj situaciji. Konkretno, politički su ishodi posljedica proračunatih kalkulacija nositelja vlasti, a ne držanja utvrđenih načela i pravila međunarodnog sustava. Logična posljedica vođenja takve politike jest da suvremeni protuterorizam ima tendenciju umnožavanja terorizma.

3.5. DRŽAVNA SILA, NASILJE I PRAVO

3.5.1. Međunarodno-pravni aspekt državnog nasilja

Kada bi zaista u ratu bilo sve dozvoljeno, kako to kaže poznata uzrečica, kako bi izgledao svijet kojeg poznajemo? Teško je zamisliti anarhičnu situaciju u kojoj ne postoje i u kojoj se ne poštuju bar okvirna pravila ponašanja koja reguliraju sukobe i upotrebu sile, iako se postojeća vrlo često krše. Makar u svakom vremenu postoje zagovornici teze da među oružjem šute zakoni (*inter arma silent leges*), mudri ljudi su odavno razmišljali kako onemogućiti takvo anarhično stanje. Pravno definiranje rata započinje krajem 19. stoljeća, no i prije toga postojale su različite pravne predodžbe o ratu, kao i o međunarodnom pravu općenito. Prema povijesnim nalazima prva su ratna pravila pisana vrlo davno, još za vrijeme postojanja moćnog Babilonskog carstva, kada su između 1792. i 1750. godine prije Krista, na Hamurabijevu zapisniku istaknuta pravila kojima se slabe treba štititi od jakih. Također, temeljne knjige najvećih svjetskih religija Biblija, Kuran, Mahabaratha u sebi sadrže određena pravila postupanja u sukobima. Prije nego je humanitarno pravo kakvo danas poznajemo kodificirano, sukobi su se odvijali prema običajnom pravu koje je sadržavalo najčešće privremene i *ad hoc* dogovore dviju sukobljenih strana. Dokument koji se smatra pretečom današnjeg međunarodnog ratnog prava je Lieberov kodeks. Nastao je u vrijeme Američkog građanskog rata i baš zato nije postao međunarodno važeći kodeks jer je bio namijenjen za specifičan sukob (Labuda, 2016). No, za međunarodno ratno pravo kakvo danas poznajemo važna je misao 15., 16. i 17. stoljeća. Neka od imena su Francisco de Vitoria, Francisco Suarez, Alberico Gentili, a zasigurno je najzvučnije ime Hugo Grotius. Iako se već kod njih mogu pronaći ideje o pravednom ratu bitno je istaknuti da su ovi učenjaci najčešće pisali iz religijske perspektive pa tako kategorija međunarodnog prava nije bila jasno odvojena od prirodnog, božanskog i građanskog prava. Kennedy (2006: 48) naglašava da spomenuti autori

nisu razlikovali pravni i moralni autoritet, ni domaće ni međunarodno pravo, a niti javnu i privatnu funkciju suverenih vlasti.

Krajem 19. stoljeća pravna znanost pitanje rata počinje objašnjavati konceptima vladara i suverenosti, a do tada se vladanje dominantno promatra kroz ideju moralnosti i samo su pravedna i ispravna djela bivala legitimna. Vladar kao suveren imao je različite uloge na području unutarnje i vanjske politike. Unutar granica države vladar ima ovlasti koje mu propisuje državni ustav, a na međunarodnom planu vladar kao suveren i izvor samog legitimiteta imao je neograničenu mogućnost djelovanja, ona nije bila propisana nikakvim pravnim okvirom, no vladar je i tu morao poštovati privatna prava, odnosno prava ugovora i vlasništva. Rat i mir bili su kontinuitet njegova djelovanja, a isprepletenost javnog i privatnog nije omogućavala pravnu distinkciju.

Na novo značenje rata, od kraja 19. stoljeća, ključno je utjecala promjena pravne znanosti i nove ideje u kojima i rat dobiva pravni status. Dolazi do razlikovanja ratnog i mirnodopskog razdoblja, kao i zaraćenih i neutralnih sila. Premda su u ratu imali neograničenu vlast, vladari su u miru morali poštovati suverenost vladara drugih država na njihovu teritoriju. Veliku ulogu u ovom razdvajanju imala je pacifistička misao različitih provenijencija. Kennedy (2006: 64) izdvaja neke tada najznačajnije: crkvene čelnike, pobornike ženskog prava glasa, nasljednike abolicionističkog pokreta, kao i političke aktiviste kao što su anarhisti, socijalisti, populisti, progresivci, katolici i drugi.

Velik dio tih nastojanja imao je humanitaran karakter te se ograničavanjem javnih ovlasti i etabliranjem privatnih prava nastojalo smanjiti teška ratna stradanja civila kao i ograničiti vojna prava na ubijanje. S kraja 19. i početka 20. stoljeća poznati su i međunarodni ugovori potpisani na mirovnim konferencijama u Haagu, takozvane Haške konvencije, koje sa Ženevskim konvencijama tvore osnovu današnjeg ratnog i humanitarnog međunarodnog prava. Nakon Prvog svjetskog rata naponi međunarodne diplomacije bili su usmjereni na promjenu i institucionaliziranje novog međunarodnog poretka kako bi se izbjegli novi totalni sukobi. Oslonac se sve manje tražio u pravu, a sve više u političkim institucionalnim rješenjima koja su svjetsku političku pozornicu primarno promatrala kao područje realističkih težnji za vlastitim (nacionalnim) interesima u kojem su međudržavni sukobi i pitanje rata gotovo neizbježni. Usprkos brojnim političkim i pravnim pokušajima reguliranja polja međunarodnih odnosa, realistička perspektiva zadržala se sve do danas. Jedan takav pokušaj bila je i Liga naroda koja je imala utopijski cilj uspostave mira u svijetu, ali već i sam

nastanak Lige naroda kao i njezin sastav nisu djelovali obećavajuće⁸⁸. Svoj krah je doživjela u vihoru Drugog svjetskog rata, a njezin nasljednik danas su Ujedinjeni narodi.

3.5.1.1. Povelja UN-a i kolektivna sigurnost

Ideja institucionalnog upravljanja svijetom gdje politika ima ključnu riječ, i to dominantno realistička politika, preživjela je i vihor Drugog svjetskog rata, no po njegovom završetku stvari kreću u smjeru pravnog uređenja svijeta i sukoba u svijetu te započinje oživljavanje ratnog prava. Povelja Ujedinjenih naroda tako je bila institucionalni okvir za upravljanje, ali i pravni okvir kojim je ratno pravo postalo važna instanca reguliranja sukoba u svijetu⁸⁹. Rat prestaje biti slobodan čin volje suverena i biva zabranjen osim ako nije odobren pravnim odredbama Povelje UN-a⁹⁰. U skladu s odredbama Povelje svaka prva upotreba sile koja dovodi do kršenja mira smatrana je u najmanju ruku dvojbena, a najčešće protuzakonitima dok je samoobrana dopuštena kao odgovor na prvi napad i do trenutka kad Vijeće sigurnosti ne preuzme kontrolu situacije (UN, 1945: Čl. 51.). Također, prema pozitivnom međunarodnom pravu, odnosno Članku 2. Povelje UN-a, sve države članice UN-a dužne su u svojim međunarodnim odnosima suzdržavati se od prijetnje silom ili uporabe sile protiv teritorijalnog integriteta ili političke nezavisnosti svake države kao i od upotrebe sile na bilo koji drugi način koji nije suglasan s ciljevima UN-a, no postoje i iznimke koje se odnose na slučajevne samoobrane i slučaj zajedničke akcije UN-a za ostvarenje kolektivne sigurnosti.

Pod pojmom kolektivne sigurnosti podrazumijeva se jamstvo zaštite, odnosno obrane države koje su temeljem međunarodnog ugovora, obećale si uzajamnu pomoć u slučaju napada. To pravo uključuje upotrebu oružane sile protiv druge države na njezinom teritoriju na temelju odobrenja Vijeća sigurnosti⁹¹. Kolektivna sigurnost nije samo definirana Poveljom

⁸⁸ Pravi primjer za to jest činjenica da, iako je osnivanje Lige naroda poteklo od strane američkog predsjednika Thomasa Woodrowa Wilsona, SAD nisu pristupile tom savezu. Također, Alfred Zimmermann nastanak Lige naroda povezuje sa „savezničkim ratnim strojem“ misleći pritom na Francusku, Italiju, Veliku Britaniju i SAD te njihove predstavnike koji su za vrijeme Prvog svjetskog rata surađivali i osnivali različita tijela važna za ratna djelovanja. Upravo iz jednog takvog tijela Savezničkog izvršnog odbora pomorskog transporta tri od četiri člana su ušla u sastav Tajništva Lige naroda (Kennedy, 2006: 72).

⁸⁹ Povelja UN-a, dokument s dvanaest poglavlja potpisan je od strane 50 zemalja, a nastala je 26. lipnja 1945. godine u San Franciscu. S Poveljom su rađaju i Ujedinjeni narodi, međunarodna organizacija stvorena s idejom očuvanja mira i sigurnosti u svijetu, premda se računa da je to dan kada je Povelja stupila na snagu, a to je 24. listopada 1945. godine.

⁹⁰ Prema Povelji UN-a, Vijeću sigurnosti, kao najvažnijem tijelu UN-a, povjeren je zadatak očuvanja međunarodnog mira i sigurnosti. U Članku 2.4. Povelje stoji: „Članovi se u svojim međunarodnim odnosima suzdržavaju od prijetnje silom ili upotrebe sile koje su uperene protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke nezavisnosti bilo koje države, ili su na bilo koji način nespojive s ciljevima Ujedinjenih naroda.“

⁹¹ Pitanje kolektivne sigurnosti raspravljeno je u Poglavlju VII Povelje UN, posebno u Članku 51.

UN-a, nego i Washingtonskim ugovorom, odnosno dokumentom na temelju kojega je 4. travnja 1949. godine zasnovan NATO savez⁹².

Nove i specifične okolnosti druge polovice 20. stoljeća, posebice vrijeme Hladnog rata, uvjetovali su nastanak nekih novih metoda posredovanja i diplomatskih reakcija UN-a⁹³. Sve je i dalje trebalo ostati usklađeno s Poveljom čije su pravne odredbe bile jasne – zabrana ratovanja osim ako to nije odobreno Poveljom UN-a. Kennedy (2006: 77) upravo to mjesto ističe kao ključno - „ako ga ne odobri Povelja UN-a, ne ako ga *odobri UN*“⁹⁴ jer svaki pravni dokument zahtijeva tumačenje, a Povelju UN-a su političke elite, a ponekad i Međunarodni sud pravde, tumačili fleksibilno. I premda je prvotna ideja Povelje očuvanje svjetskog mira i sigurnosti, što uostalom piše i u njezinoj preambuli⁹⁵, ona je s vremenom postala ustavni dokument kojim se praktički legitimira ratovanje. Načela Povelje legitimirala su mnoge ratne sukobe, ali treba istaknuti da niti u jednom slučaju nije bilo odobrenja Vijeća sigurnosti. Tekst Povelje bio je dovoljan da oni, kojima je to potrebno, nađu opravdanje za određeni sukob, ili pak s druge strane, da ukažu na kršenje međunarodnog prava. Povelja je postala gotovo prostor nebrojenih interpretacija i prilagođavanja ovisno o interesu pojedine države. Politika realizma, borbe za vlastite interes, nadjačala je međunarodni pravni okvir i tom stanju i danas svjedočimo. Usprkos nominalnom zalaganju za poštivanje međunarodnog prava, države su te koje ga nerijetko vješto zaobilaze tumačeći taj pravni okvir u skladu s vlastitim potrebama.

⁹² Članak 5. ugovora kaže: „Potpisnice smatraju da se oružani napad na jednu ili više njih, u Europi ili Sjevernoj Americi, treba smatrati napadom na sve njih i zato se slažu da će u slučaju takvog oružanog napada, svaka od njih, pozivajući se na pravo individualne ili zajedničke samoobrane iz članka 51 Povelje Ujedinjenih Naroda, pomoći potpisnici ili potpisnicama koje su napadnute, poduzimajući odmah, same i u skladu s drugim potpisnicama, korake koji se smatraju potrebnima, uključujući uporabu oružane sile, da bi povratile i održale sigurnost Sjevernoatlantskog područja. Svaki takav oružani napad i mjere poduzete kao rezultat tog napada moraju se odmah prijaviti Vijeću sigurnosti. Takve mjere moraju se zaustaviti kada Vijeće sigurnosti poduzme mjere potrebne za ponovnu uspostavu i održavanje međunarodnog mira i sigurnosti (NATO1967, 1949).”

⁹³ Usprkos brojnim promjenama na sceni međunarodnih odnosa, Povelja je doživjela malen broj nevelikih izmjena, točnije četiri amandmana. Prva dva datiraju iz 1965. godine kada je, uslijed velikog povećanja broja članica, došlo do promjene članka 23. Povelje, gdje je broj nestalnih članica Vijeća sigurnosti (VS) povećan sa šest na deset, a u Članku 21. doneseni su geografski kriteriji zastupljenosti prilikom odabira nestalnih članica VS-a te je redefiniran broj potreban za većinu prilikom glasovanja. Izmijenjen je i članak 61. kojim se broj članica Ekonomskog i socijalnog vijeća povećao prvotno s 18 na 27, a u kasnijoj izmjeni, posljednjem amandmanu iz 1973. godine broj članica je povećan na 54. Treći amandman Povelje odnosi se na Članak 109. gdje je 1968. stupila na snagu izmjena o definiranom broju država članica potrebnih za većinu u VS-u u slučajevima moguće ratifikacije i promjena Povelje. Detaljnije na: <http://www.un.org/en/sections/un-charter/introductory-note/index.html> (03.10.2016.)

⁹⁴ Kurziv D. Kennedy.

⁹⁵ „Mi, narodi ujedinjenih naroda, odlučni da spasimo buduće naraštaje od užasa rata, koji je dva puta tijekom našega života nanio čovječanstvu neizrecive patnje, da ponovno potvrdimo vjeru u temeljna prava čovjeka, u dostojanstvo i vrijednost čovjeka, kao i u ravnopravnost velikih i malih naroda, da stvorimo uvjete potrebne za održavanje pravde i poštovanje obveza, koje proistječu iz ugovora i ostalih izvora Međunarodnog prava, da potpomazemo socijalni napredak i poboljšanje životnih prilika u većoj slobodi.“

Tako se pitanje *preventivnih napada* i *preventivnih ratova* često opravdava Poveljom, iako u njezinu Članku 51. stoji da je upotreba sile dozvoljena u samoobrani. Kennedy (2006: 78) kaže da je bilo teško zamisliti upotrebu sile koja se ne bi mogla legitimizirati Poveljom i da se uvijek pronalazi neki razlog za opravdanje poput onih „pokrajina je zapravo naša, prekršena su naša prava, neprijatelj zapravo nije država, pozvali su nas u pomoć, spremali su se napasti nas, mi promičemo ciljeve i načela Ujedinjenih naroda“ i slično. Država tako kao nositeljica monopola na silu ima monopol i na tumačenje Povelje i nalaženje pravne argumentacije koja joj ide u prilog.

Slična problematika nepreciznog zakonskog okvira karakteristična je i za Sjevernoatlantski ugovor i njegov navedeni 5. Članak, koji je do danas aktiviran jednom, nakon napada Al Qa'ide na SAD 11. rujna. 2001. godine. Iako je članak aktiviran, SAD zbog svoje vojne superiornosti isprva nije niti pristao na zajedničku uzvratnu akciju. Članak 5. ne propisuje vrstu uzvratne akcije niti način pomoći napadnutoj zemlji pa svaka zemlja članica odlučuje u načinu svog angažmana. To ukazuje na neprecizno definiran okvir kojega su SAD vješto iskoristile i saveznicima predstavile osam područja na kojima očekuju suradnju i nakon kojih je vrlo brzo započela vojna operacija u Afganistanu. Taj slučaj potaknuo je rasprave u različitim međunarodnim krugovima, prvenstveno pitanje njegove pravne osnovanosti. Posebno je sporna američka intervencija u Iraku koju su Sjedinjene Američke Države izvele zajedno sa četrdeset i sedam zemalja, a koja nije bila u skladu s Poveljom UN-a, odnosno koja je bila nelegalna.

Pravna siva zona je idealna pozicija za nasljedovanje politike realizma i interpretacija prava u skladu s vlastitim interesima. Premda je pravo na rat (*jus ad bellum*) svojstveno državama u slučajevima individualne ili kolektivne samoobrane, ono postaje prostor manipulacije i autointerpretacije ovisno o interesu države. Politika je tako nadjačala pravo i tu se ogleda licemjerstvo država koje pozivaju na poštivanje pravnih normi, a same čine suprotno. U takvom kontekstu nastaje i državni terorizam, u svojoj izravnoj ili sponzoriranoj formi premda na širokom spektru političkog nasilja treba imati u vidu različite mogućnosti i manifestacije nasilja.

3.5.1.2. Ratno pravo

Međunarodni odnosi osim Povelje UN-a regulirani su još nekim pravnim okvirima među kojima je i međunarodno humanitarno pravo koje se još naziva i ratnim pravom ili pravom oružanih sukoba. Ratno pravo ili *jus in bello* sistematizirano je sukcesivno. Najprije kroz ranije spomenutu Hašku konvenciju koja je rezultat dviju mirovnih konferencija – Prve

haške konferencije iz 1899. godine i Druge haške konferencije iz 1907. godine⁹⁶, a onda i putem Ženevske konvencije⁹⁷ iz 1949. godine koja uz dva Dopunska protokola⁹⁸ iz 1977. godine propisuje postupanje s bolesnicima na ratištu kao i ratnim zarobljenicima i civilima za vrijeme rata. Osnovni cilj navedenih kodificiranih pravila bio je usmjeriti djelovanja profesionalne vojske i poštivanje pravila koje su usvojile države, odnosno strane u sukobu. Kodifikacija ratnog prava bitno je preciznija od Povelje UN-a i države imaju manji manevarski prostor za vlastito interpretiranje pojedinih odredbi, no ipak postoje neki termini koje je teško posve precizno definirati, primjerice nehumano postupanje i slično. Dakako, ovdje treba uzeti u obzir da zaraćene strane često nisu u jednakim materijalnim pozicijama, odnosno da su im resursi bitno drugačiji, kao i to da imaju različite strateške odrednice što također utječe na jasno razumijevanje i primjenu pravila, no bez obzira na to *jus in bello* može se svesti na kratko i jasno pravilo koje izdvaja Kennedy (2006: 84): „Sredstva rata nisu neograničena, svaka upotreba sile mora biti potrebna i razmjerna“.

Iako su temelj današnjeg humanitarnog prava Ženevske konvencije potpisane 1949. godine, izvorna Ženevska konvencija potpisana je još 1864. godine. Tadašnji ugovor sadržavao je deset članaka koji su propisivali pravila humanosti kada je u pitanju neprijatelj⁹⁹.

⁹⁶ Cilj dviju konferencija je bilo jačanje i osiguranje mira, ograničavanje naoružanja, daljnje kodificiranje ratnog prava kao i razvoj mehanizam za mirno rješavanje sporova. Na Prvoj konferenciji prihvaćene su četiri konvencije (Mirno rješavanje međunarodnih sporova, Zakoni i običaji rata na kopnu, Primjena načela *Ženevske konvencije* iz 1864. godine na pomorsko ratovanje i Zabrana ispaljivanja projektila i eksploziva iz balona) i tri deklaracije (O ispaljivanju projektila i eksploziva iz balona, O upotrebi metaka sa zagušljivim ili otrovnim plinovima, O upotrebi metaka koji se u ljudskom tijelu lako raspadnu ili spljošte (dum-dum metci)). Druga konferencija bila je uspješnija od prve i na njoj je usuglašeno trinaest konvencija (Mirno rješavanje međunarodnih sporova, Ograničenje upotrebe sile radi utjerivanja ugovornih dugova, Započinjanje neprijateljstava, Zakoni i običaji rata na kopnu, Prava i dužnosti neutralnih sila i osoba u slučaju rata na kopnu, Postupanje s neprijateljskim trgovačkim brodovima pri izbijanju neprijateljstava, Pretvaranje trgovačkih brodova u ratne, Polaganje podmorskih automatskih kontaktnih mina, Bombardiranje od pomorskih snaga u vrijeme rata, Primjena načela *Ženevske konvencije* iz 1906. godine na pomorski rat, Ograničenja provođenja prava plijena u pomorskom ratu, Stvaranje međunarodnog suda za pomorski ratni plijen i Prava i dužnosti neutralnih sila u slučaju pomorskog rata) te dvije deklaracije (Adaptirana Prva haaška deklaracija iz 1899., proširena primjena na druge vrste zrakoplova i O obvezatnoj arbitraži). Treća planirana konferencija nikada nije održana zbog početka Prvog svjetskog rata (YLS, 2016).

⁹⁷ Ženevsku konvenciju nastalu 12. kolovoza 1949. godine tvore četiri sporazuma koja čine osnovu humanitarnog postupanja u ratnim uvjetima propisujući postupke u odnosu na neborbeno osoblje i ratne zarobljenike: 1. ženevska konvencija: poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu, 2. ženevska konvencija: poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama na moru, 3. ženevska konvencija: postupanje s ratnim zarobljenicima; 4. ženevska konvencija: zaštita civila u vrijeme rata.

⁹⁸ Dopunski protokol Ženevskim konvencijama od 12. kolovoza 1949. o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba (Protokol I.) i Dopunski protokol Ženevskim konvencijama od 12. kolovoza 1949. o zaštiti žrtava nemeđunarodnih oružanih sukoba (Protokol II).

⁹⁹ S tom je Konvencijom uvedeno načelo prema kojemu svi ranjeni ili bolesni vojnici, neovisno kojoj strani pripadaju, trebaju biti zbrinuti. Isto tako, ranjenici koji dospiju u ruke neprijatelja, nakon što se oporave, a ostanu nesposobni za vojnu djelatnost, trebaju biti vraćeni u domovinu dok svi drugi ranjenici mogu biti vraćeni, uz uvjet da za vrijeme sukoba dvaju strana neće stupiti u vojnu službu. Ta prvotna Ženevska konvencija doprinijela je i zaštiti ambulanti i vojnih bolnica priznajući im neutralnost i zaštitu od napada sve dok su u njima smješteni

Osnovne odredbe Ženevske konvencije prema Članku 2. namijenjene su primjeni u slučaju objavljenog rata ili svakoga drugoga oružanog sukoba koji izbije između dvije ili više visokih stranaka ugovornica, čak i ako jedna od njih ne priznaje ratno stanje, ali i u slučaju okupacije čitavoga ili dijela područja visoke stranke ugovornice, čak i ako ta okupacija ne naiđe na nikakav vojni otpor. Također, ako jedna od sukobljenih strana nije potpisnica Konvencije, a druga jest, ta druga ostaje vezana Konvencijom (NN, 1/92). Prema Članku 3. Konvencije propisano je da su u slučaju sukoba koji nema međunarodni karakter, a koji izbije na području jedne od visokih strana ugovornica, obje strane dužne primjenjivati bar neke od ključnih odredbi:

1. *S osobama koje izravno ne sudjeluju u neprijateljstvima, uključujući pripadnike oružanih snaga koji su položili oružje i osobe koje su izvan bojnog ustroja (-hors de combat-) zbog bolesti, rana, lišenja slobode ili bilo kojega drugog razloga, u svakoj će se prilici postupati čovječno, bez ikakvoga nepovoljnog razlikovanja utemeljenoga na rasi, boji kože, vjeroispovijesti ili uvjerenju, spolu, rođenju ili imovinskom stanju, ili bilo kojem drugom sličnom kriteriju. U tu su svrhu prema gore navedenim osobama zabranjeni i ostaju zabranjeni, u svako doba i na svakom mjestu, ovi čini: a) nasilje protiv života i tijela, osobito sve vrste ubojstava, sakaćenja, okrutnog postupanja i mučenja; b) uzimanje talaca; c) povrede osobnog dostojanstva, osobito uvredljivi i ponižavajući postupci; d) izricanje i izvršavanje kazni bez prethodnog suđenja pred redovito ustanovljenim sudom, koji pruža sva sudska jamstva priznata kao nužna od civiliziranih naroda.*
2. *Ranjenici i bolesnici prikupit će se i njegovati. Svaka nepristrana humanitarna organizacija, kao što je Međunarodni odbor Crvenog križa, može strankama sukoba ponuditi svoje usluge (NN, 1/92).*

Kršenje međunarodnog humanitarnog i ratnog prava podliježe sankcijama propisanim kako od strane međunarodnog kaznenog prava tako i od strane nacionalnog kaznenog zakonodavstva. Tu spadaju zločin protiv mira, ratni zločin, genocid i zločin protiv čovječnosti i njima se izravno krše norme Haške i/ili Ženevske konvencije. Te kategorije su pravno jasno definirane i za njih postoje nadležne međunarodne institucije, a i nacionalni sudovi imaju legislativu koja obuhvaća takve zločine. Postoji dakle jasni pravni okviri za korištenje sile. Isto tako, politički okvir može upotrijebljenoj sili dati legitimitet ili ga pak dovesti u pitanje. No, postoji i moralna dimenzija upotrebe sile koja se često nalazi između pravne i političke dimenzije, a koja se najbolje ogleda u kategoriji pravednog rata.

ranjenici i bolesnici. Zaštićeni su tako postali sanitetsko i administrativno osoblje koje brine o ranjenicima i bolesnicima, kao i vjersko osoblje. S tom Konvencijom rođen je i Crveni križ, a ključna osoba za nastanak Crvenog križa, Konvencije iz 1863. kao i onih nakon je švicarski humanitarac Henry Dunant koji je vidjevši sukob Francuza i Sardinaca s jedne strane i Austrijanaca s druge kod grada Solferina 1859. godine i teška stradanja kao i nemogućnost intervencije medicinskog osoblja odlučio po povratku u Švicarsku djelovati kako bi se to promijenilo. Iznio je ideju osnivanja instituta koji bi pomagao ranjenima u ratu i koji bi imao neutralnost u ratnom sukobu. Za svoju ideju i angažman Dunant je primio i Nobelovu nagradu za mir 1901. godine.

3.5.1.3. Pravedni rat i državni terorizam

Koncept pravednog rata (*bellum iustum*) su prvi promovirali srednjovjekovni katolički mislioci. Prvi koji je sustavnije pristupio tematici bio sveti Augustin koji je živio i djelovao u 4. i 5. stoljeću¹⁰⁰, a kojega se smatra začetnikom ideje pravednog rata. On je nastojao definirati etička načela za one koji sudjeluju u ratovima, odbacujući time ideju neopravdanosti svakog rata i svake upotrebe sile. Sveti Augustin izdvaja tri ključna uvjeta za pravednost rata. Rat mora voditi legitiman autoritet, on mora biti krajnje sredstvo nakon što su iscrpljene sve druge miroljubive opcije i svaki rat mora ciljati uspostavi mira. U Augustinovoj misli rat uključuje i ljubav prema neprijatelju (nav. u Koprek, 1991: 462).

Ideju pravednog rata razmatrao je sveti Toma Akvinski koji se u 13. stoljeću pita je li rat dopušten¹⁰¹. Prema njegovu viđenju, da bi rat bio pravedan, potrebno je ispuniti tri uvjeta. Prvi uvjet je dostojanstvo vladara, vlast mora biti u vladarevim rukama i on je taj koji pokreće rat i to samo kada je rat posljednja opcija, odnosno kada su iscrpljene sve druge miroljubive opcije. Drugi uvjet pravednog rata pretpostavlja da postoji pravedan razlog rata, no razlog ne može biti opravdan ukoliko dobro koje predstavlja nije razmjerno nesreći i zlu koju bi akcija mogla prouzročiti. Oni koji su napadnuti moraju to svojom krivnjom zaslužiti. Treća je pretpostavka ispravna nakana onih koji ratuju, odnosno da žele unaprijediti dobro ili pak s druge strane izbjeći zlo. Svaki istinski obrambeni rat za Tomu Akvinskog jest pravedan rat (Toma Akvinski, 1990: 220-221).

Ideja pravednog rata, dakle, počiva i inzistira na moralnoj komponenti i suvremena objašnjenja uvelike koincidiraju s onima klasične katoličke misli. Da bi bio pravedan, rat mora imati pet navedenih *jus ad bellum* uvjeta i dva temeljna *jus in bello* principa¹⁰². Prvih pet govore da (1) rat mora objaviti i voditi neki legitimni autoritet; (2) da mora postojati pravedan uzrok za upuštanje u rat; (3) rat mora biti posljednji izlaz; (4) mora postojati razuman izgled za uspjeh i (5) upotreba nasilja mora biti proporcionalna krivnji kojoj se pruža otpor. *Jus ad bellum* govori, dakle, o okolnostima u kojima je pribjegavanje ratu opravdano pa i neophodno, dok *jus in bello* ide korak dalje i govori što je državi ili bilo kojoj sukobljenoj

¹⁰⁰ Ideje pravednosti koje su primjenjive za vladare, a onda i za vođenje rata, iznijeli su ranije i Platon i Aristotel, no sveti Augustin je toj temi pristupio zasebno i sustavnije.

¹⁰¹ Raspravljajući *O ratu* sveti Toma Akvinski postavio je uz navedeno pitanje još tri pitanja: smiju li se svećenici boriti u ratu?, smiju li se ratnici služiti varkama? i smije li se ratovati na blagdane? (Toma Akvinski, 1990).

¹⁰² Postoje različite suvremene interpretacije pravednog rata kao i različiti principi koji potpadaju pod *jus ad bellum* i *jus in bello* kategorije. Također, često se govori i o načelima koji se tiču uvjeta po završetku rata *jus post bellum*. Mi izdvajamo načela koja je izdvojio Coady (2004: 28-29) u svojoj raspravi o terorizmu, pravednom ratu i krajnjoj nuždi.

strani dopušteno činiti u ratu. Pravo u ratu obuhvaća dva principa: (1) princip selektivnosti ili diskriminacije koji ograničava vrstu nasilja kakvo se smije koristiti, uglavnom postavljanjem ograničenja na ono što se ubraja u legitimne mete i (2) princip proporcionalnosti koji ograničava stupanj reakcije zahtjevom da korištene metode nasilja ne nanesu više štete nego što bi početni prekršaj mogao zahtijevati.

I prema Povelji UN-a i prilikom izvršenja prava na samoobranu (Članak 51.) države se moraju pridržavati kriterija nužde i razmjernosti, što je stajalište Međunarodnog suda pravde, dok uporaba sile mora biti isključivo usmjerena na odbijanje oružanog napada, također mora biti razmjerna i prekinuta odmah nakon prestanka agresije ili nakon što Vijeće sigurnosti poduzme odgovarajuće mjere. Prema Povelji, sve države koje koriste pravo na samoobranu moraju postupati i sukladno temeljnim načelima humanitarnog prava.

Ideja pravednog rata u opoziciji je s jedne strane realističkoj ideji u kojoj su rat i upotreba sile neminovni u međunarodnim odnosima, a s druge strane zagovornici ideje pravednog rata su opozicija i pacifistima za koje je apsolutno svaka upotreba sile i bilo koji rat neopravdan i nepravedan.

U svijetu u kojem dominira logika interesa ispred logike pravednosti (ili *logika očekivanih posljedica nad logikom primjerenosti*) i ideja pravednog rata se čini utopijom, a idealistička ideja potpunog mira potpuno irelevantna. Država kao glavni akter međunarodnih odnosa često je posezala i još uvijek poseže za silom, što i ne čudi budući da je nositeljica monopola na istu, no ratovi koje država vodi nerijetko derogiraju načela *jus ad bellum* i *jus in bello*. Walzer (2004: 10) navodi neke primjere iz američke povijesti koji ne spadaju u primjere pravednih ratova. Jedan od njih je rat u Vijetnamu za koji Walzer tvrdi da su Amerikanci iz njega trebali izvući pouku kako ne bi smjeli voditi ratove čija je pravednost upitna i kada se jednom uključe u rat da se trebaju boriti pravedno bez antagoniziranja domaće javnosti čija je podrška neophodna za vojnu pobjedu. Za Walzera ni američko bombardiranje Iraka 1991. godine ne zadovoljava standarde pravednog rata, a niti retorika Georga Busha o ratu protiv terora se ne temelji na logici pravednog rata jer je on „pomiješao logiku pravednog i križarskog rata“ Walzer (2004: 10).

Akteri državnog terorizma, ističe Walzer (2004: 65-69), vode krvave ratove protiv uglavnom imaginarnih neprijatelja, primjerice predstavnika međunarodnog komunizma i sličnih, navodeći pritom jednu bitnu činjenicu – takvi ratovi pokreću krug terora i protuterora. Za Walzera i humanitarne intervencije imaju cilj koji je inherentno negativan, a to je šokiranje svijesti. Iznoseći svoje stajalište o terorizmu, prema kojemu je riječ o namjernom i nasumičnom ubijanju nevinih ljudi s ciljem zastrašivanja cijele populacije i utjecaja na

njihove političke lidere, dakle o nepravednoj upotrebi sile, Walzer (2004: 130) navodi da je moguće razlikovati tri tipa terorizma. Prvi je onaj nedržavnih grupacija, odnosno pokreta za oslobođenje i revolucionarnih pokreta. Drugi je državni terorizam koji uobičajeno koriste autoritarni i totalitarni režimi protiv svojeg stanovništva kako bi proširili strah i onemogućili stvaranje opozicije. Treći je tip terorizam u ratu kojim se ubijanjem velikog broja civila njihovu vladu prisiljava da se preda. U dva od tri tipa riječ je o državi kao subjektu terorizma, a treći tip ukazuje na situaciju u kojoj je država prekršila postulate pravednog rata.

Suština ideje pravednog rata je sadržana u načelu selektivnosti prema kojemu se ne smije namjerno napadati nedužne civile, a terorizam u ratu, kako ga je opisao Walzer, upravo zanemaruje to načelo¹⁰³. Ipak, postoji mjesto u Walzerovoj teoriji pravednog rata u kojem je vidljiva njegova skeptičnost prema moralnom apsolutu i gdje on odbacuje ideju terorizma kao apsolutno nemoralnog čina. Naime, on smatra kako postoje okolnosti u kojima je terorizam moguće opravdati i takve situacije naziva „krajnjom nuždom“ (*supreme emergency*)¹⁰⁴. Walzer kaže kako je „krajnja nužda“ „manevriranje između dva vrlo različita i suprotstavljena shvaćanja moralnosti“ (Walzer, 2004: 35). Prvo govori o tome kako nevini nikada ne smiju biti namjerno napadnuti, a drugo shvaćanje kaže kako je nevinost samo jedna vrijednost koja se mora odvagnuti u odnosu na druge vrijednosti s težnjom postizanja najvećeg mogućeg dobra. Razmatrajući neka ratna djelovanja, prvenstveno britansko bombardiranje njemačkih gradova, Walzer se priklanja drugom shvaćanju. On kaže kako postoje ekstremne okolnosti u ratu u kojima je političkim i vojnim liderima, gledajući s moralnog aspekta, dopušteno kršiti uobičajena moralna i pravna ograničenja pravednog rata¹⁰⁵. Prema takvom shvaćanju i terorizam koji države počine nije uvijek nemoralan.

Za Primorca (2002, 2007) je karakteristično stajalište da se terorizam treba definirati u odnosu na ono što se čini i koji je izravni cilj čina, a ne prema tome tko je djelatnik i koji je njegov krajnji cilj. Nitko nema monopol na terorizam pa se tako i države koriste njime. Štoviše, Primorac ističe da je korištenje terorizma od strane vojske jedan od glavnih tipova terorizma. Takav rat u kojem se država koristi terorizmom krši načela pravednog rata, a

¹⁰³ Prema ideji pravednoga rata u ratnom sukobu u civile (nevine žrtve) spadaju svi osim pripadnika oružanih snaga i službi sigurnosti, onih koji njih opskrbljuju oružjem i strjeljivom, te državnih dužnosnika izravno upletenih u sukob. U kontekstu političkog sukoba koji nema karakter rata, nedužni obuhvaćaju gotovo istu skupinu, dakle, sve osim državnih dužnosnika, redarstvenika, i pripadnika službi sigurnosti.

¹⁰⁴ Walzer objašnjava kako je tu frazu preuzeo od Winstona Churchilla koju je ovaj skovao u vrijeme Drugog svjetskog rata i borbe s nacistima, odnosno bombardiranja njemačkih gradova, i navodi kako je sam Churchill rekao da se to pitanje „odnosi na krizu britanskog opstanka u tijekom najmračnijih dana Drugog svjetskog rata“ (Walzer, 2004: 33).

¹⁰⁵ Raspravu o „krajnjoj nuždi“ Walzer je vrlo sustavno iznio u trećem poglavlju knjige *Just and Unjust Wars* - „Emergency Ethics“. Više v. Walzer (2004: 33-50).

državna opravdanja koja se koriste za identične metode kojima se služe nedržavni teroristi potpuno su irelevantna jer ako se nešto radi „u ime države“ ili ako se radi o „borbi protiv onih koji ugrožavaju opću sigurnost“ to nije valjan argument za opravdanje takvog državnog djelovanja. Za Primorca je pak svaki terorizam krajnje moralno zlo, ali državni terorizam je veće zlo od nedržavnog terorizma i to iz četiri razloga. Najprije, državni terorizam ostavio je iza sebe daleko veći broj žrtava nego nedržavni. Nadalje, državni terorizam je obavijen velom tajnosti, obmane i licemjerja jer države djeluju u tajnosti i poriču svoju odgovornost i nominalno se zalažu za vrijednosti koje su suprotne terorizmu. Treći razlog zašto je državni terorizam veće moralno zlo od nedržavnog jest činjenica da su države potpisnice različitih međunarodnih ugovora koje tvore međunarodno pravo (ratno pravo, ljudska prava i sl.), a to svojim djelovanjem negiraju. S druge strane, nedržavni akteri nisu potpisnici nikakvih ugovora ni sporazuma. Četvrti argument povezan je s opravdanjem kako *nema druge opcije osim te* što se često navodi za nedržavni terorizam, o čemu se u nekim slučajevima može i raspravljati, ali za državu je teško povjerovati da nema drugih opcija koje joj stoje na raspolaganju u borbi za političke ciljeve. Govoreći o opravdanosti ili neopravdanosti terorizma on ističe kako je njegovo stajalište nalik onomu Walzerovu o „krajnjoj nuždi“ i ideji pravednog rata, no ipak naglašava kako je tu stroži od Walzera koji je previše popustljiv prema državnom terorizmu. Današnji protuterorizam ili „rat protiv terora“ je suvremeni primjer u kojemu je pod znakom upitnika kako moralna, tako i politička i pravna narav državnog djelovanja, ali povijest obiluje primjerima takvog državnog nasilja. To je vrlo jasno istaknuo i Walzer (2006: 11-12) koji je govoreći o protuterorizmu kazao da kada ubijanje uzme primat nad ciljanim žrtvama, antiteroristi izgledaju više kao teroristi i moralna distinkcija koja opravdava njihovu borbu (njihov rat) je dovedena u pitanje.

No, to ne opravdava teror kojim se služe nedržavni akteri. Ubijanje nevinih treba osuditi jednako s obje strane, a tu je pak ključna teorija pravednog rata s priznavanjem neborbenog imuniteta. I premda su možda potrebne neke adaptacije teorije u skladu s promjenama i kontekstom današnje upotrebe terora, ipak srž teorije pravednog rata je i dalje validna i relevantna za raspravu u opravdanosti upotrebe sile i ubijanja.

3.5.1.4. Razlika državnog terorizma i drugih oblika državnog nasilja

Rasprave o razlikama terorizma i drugih oblika nasilnog ponašanja u literaturi nisu rijetkost, budući da je fenomenologija nasilja kompleksna i da postoje brojne forme nasilja koje u određenoj mjeri koincidiraju, ali ipak nisu identične. Jedna od najčešćih komparativnih analiza zasigurno je ona o terorizmu i gerilskom ratovanju. U slučaju državnog terorizma

perspektiva je drugačija jer nema potrebe utvrđivati je li nešto terorizam, kriminal, gerilsko ratovanje i slično, već se prije svega postavlja pitanje spada li nasilje kojim se služi država u kategoriju terorističkog djelovanja. Ovdje se valja vratiti na ranije utvrđenu definiciju državnog terorizma kao konceptualni okvir koji služi kao osnova za analizu državnog djelovanja. *Državni terorizam je organizirana upotreba sile i nasilja ili prijetnja upotrebom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi, a kojega provodi i/ili sponzorira država.*

Fokusiranost društvenih znanosti na nedržavni terorizam uvjetovala je i zanemarivanje sličnosti državnog i nedržavnog terorizma kao i općenitu raspravu u oblicima državnog nasilja. I sam Walter Laqueur (1987: 146), jedan od autoriteta na području sociologije i povijesti terorizma, istaknuo je kako državni i nedržavni terorizam imaju različite funkcije i različite manifestacije i da ignoriranje razlika nije korisno. No, jednako je beskorisno ili čak štetno tražiti i isticati razlike između pojedinih djela nedržavnih i državnih aktera, ako su ona u svojoj suštini gotovo ista. Kada je u pitanju državni terorizam, upravo se to događa u društvenim znanostima. Zagovornike *mainstream* diskursa moglo bi se svesti pod poznatu latinsku sentencu: „Ako dvojica čine isto nije isto”¹⁰⁶.

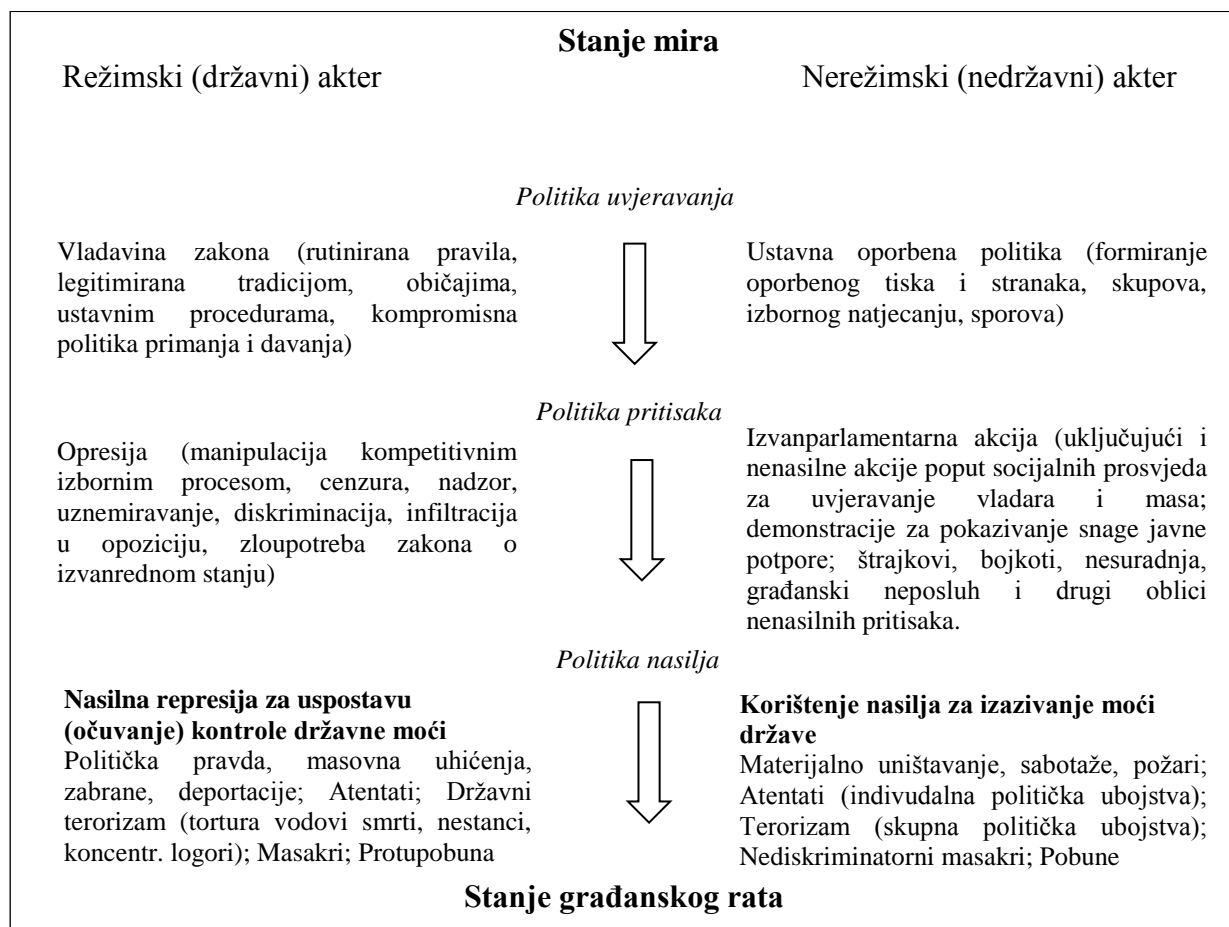
Razlike državnog i nedržavnog terorizma posve su manifestne. Prije svega, akteri su različiti kao i njihove sposobnosti i resursi koji im stoje na raspolaganju. Posljedično tome je i *modusi operandi* uglavnom drugačiji, no sve to ipak ne znači da je ideja koja stoji u pozadini i jednog i drugog čina drugačija. Upravo suprotno, bit svakog terorizma kao strategije i/ili taktike, a ne ideologije je identična – ostvariti politički cilj putem specifičnog korištenja ili prijetnje korištenja nasiljem. Svrhovitost nasilja, njegova organiziranost, korištenje psiholoških učinaka te usmjerenost na politički cilj je specifična i za jedne i druge aktere.

Osim namjernog ignoriranja državnog terorizma postoji i ono koje proizlazi iz neznanja i nerazlikovanja različitih oblika državnog nasilja. Ponekad je zaista teško odrediti razliku između pojedinih oblika nasilja kako državnih tako i nedržavnih i ideal-tipski oblici ne postoje, no ipak postoje ključna obilježja po kojima je moguće razlikovati različite forme nasilja. Razrada spektra političke akcije Alexa Schmida u tom smislu je izvrstan konceptualni alat u kojem se razlikuju tri oblika političkog djelovanja kako državnih tako i nedržavnih aktera. Riječ je o spektru koji s jedne strane podrazumijeva idealno stanje mira, a s druge

¹⁰⁶ lat. *Si duo faciunt idem, non est idem.*

strane stanje (građanskog) rata. Unutar samog spektra postoje tri gradirane razine gdje je prva politika uvjeravanja, druga politika pritiska, a treća politika nasilja (*Grafički prikaz 4*).

Grafički prikaz 4: Prikaz spektra političke akcije

Izvor: Schmid (2013: 14).

Treća razina političkog spektra djelovanja pokriva različite oblike nasilnog državnog ponašanja. U Schmidovom shematskom prikazu navedeni su neki od mnogobrojnih primjera političke akcije, ali tri su osnovne kategorije politike nasilja kojom se služi država: represija, genocid i državni terorizam (Schmid, 1991). Granice između pojedinih kategorija često su vrlo tanke i suptilne, a da je stvarnost puno složenija od konceptualne sheme jasno govore i primjeri u kojima je državni terorizam često dio i represije, ali i genocida. Prema Schmidovoj razradi represija se odnosi na pritisak, bili fizički ili psihološki, koji je usmjeren protiv blagostanja ciljane grupe. Ona može uključivati različite oblike društvene kontrole putem zastrašivanja kako bi se neutralizirali ili eliminirali potencijalni državni oponenti. Represivno nasilje može biti imati i manifestan i latentan karakter, kao i obilježje legitimnosti i nelegitimnosti. Iako termin ima posve pejorativne konotacije, represija može biti legitimna

kada se koristi u obračunu s marginalnim i ekstremnim akterima koji djeluju protiv legitimne vlasti putem nasilja ili drugih ilegalnih sredstava ili taktika, poput subverzija¹⁰⁷. S druge strane može biti i često jest nelegitimno korištena protiv glavnih političkih grupa (etničkih i vjerskih), a kada takva nelegitimna represija ima učinke na širu populaciju, širu od direktne mete (individue ili grupe), ona prelazi u područje državnog terorizma.

Genocid je uvijek nelegitiman akt i najekstremniji oblik nasilnog političkog djelovanja kojemu je cilj fizičko uništenje jednog dijela ili ukupne populacije zbog drugačijih nacionalnih, etničkih, rasnih ili vjerskih obilježja. On je manje komunikativan čin od državnog terorizma. Svrha mu je eliminirati cijelu metu koja je i neposredan cilj nasilja, no genocid u sebi uključuje i državni terorizam jer osim što ima namjeru fizički eliminirati određenu populaciju, šalje poruku i drugima te terorom i širenjem straha nastoji ostvariti svoje političke ciljeve¹⁰⁸. Genocidom se želi u potpunosti dezintegrirati određenu zajednicu u svakom smislu pa osim fizičke eliminacije cilj je uništiti i političke i kulturne institucije, jezik, nacionalne i vjerske osjećaje i slično.

Državni terorizam, za razliku od genocida prvenstveno želi zastrašiti šire mase i podčiniti ih vlasti, a ne fizički eliminirati. Kao i kod genocida, a za razliku od represije, državni terorizam je uvijek nelegitimno korištenje sile i to sustavno i organizirano korištenje sile onih koji su na poziciji vlasti. Državni terorizam, za razliku od genocida i represije, ima vrlo naglašenu komunikacijsku komponentu i premda se u tajnosti priprema, najčešće je vrlo javan akt i poznat široj publici, ne samo onoj koja je izravna žrtva nasilja. Ciljanu populaciju se nastoji zastrašiti i atomizirati kako ne bi došlo do formiranja bilo kakve političke opozicije ili pokreta koji bi mogli ugroziti vladajuće. *Par excellence* primjeri državnog terorizma su upravo totalitarni režimi 20. stoljeća poput njemačkog nacizma, sovjetskog komunizma i drugih, ali i suvremeni primjer režima u Sjevernoj Koreji.

3.5.1.1. Državni terorizam i (međunarodno) pravo

I u teorijskim zamislama postoje preklapanja tipova državnog nasilnog djelovanja, a empirija samo potvrđuje da je riječ o ideal-tipovima i da je stvarnost uvijek usložnjena. To potvrđuje i pravno poimanje (državnog) terorizma kao i drugih oblika državnog nasilja. U

¹⁰⁷ Primjeri legitimnog represivnog djelovanja usmjereni su na subverzivne antidemokratske aktere poput neonacističkih pokreta, Ku Klux Klana te ekstremnih islamističkih organizacija koje propagiraju i prijete nasiljem koje je usmjereno podriivanju političkog procesa. Represija koju je provodio Saddam Hussein bila je nelegitimna jer je ciljala na čitavu populaciju pa čak i na nenasilne dijelova društva i legitimne političke aktere (Boyle, 2013: 84). U slučaju Saddama Husseina represija je vrlo brzo prešla u oblik državnog terorizma.

¹⁰⁸ Najpoznatiji primjer genocida i genocidne ideje jest holokaust židovskog naroda, no on je istovremeno i primjer državnog terorizma u njegovim punim razmjerima.

akademskoj literaturi se često poziva na nepostojanje međunarodno-pravne definicije terorizma, posebice one u okviru UN-a¹⁰⁹, pa ta činjenica ujedno služi kao svojevrsan alibi za nepostizanje ili odbijanje akademskog konsenzusa. Pitanje terorizma državnih aktera daleko je spornija kategorija od terorizma nedržavnih aktera. Postupanja država koja imaju obilježja državnog terorizma najčešće potpadaju pod međunarodno humanitarno pravo i/ili kazneno pravo nacionalnih zakonodavstva, a zakon koji izričito sankcionira državni terorizam nepoznat je u pravnoj stečevini zapadnih zemalja, ali i međunarodnoj zajednici. Ono za što se zemlju, odnosno njezine predstavnike može suditi jesu teške povrede Ženevskih konvencija¹¹⁰, kršenje zajedničkog Članka 3. Ženevskih konvencija¹¹¹ i druga kršenja zakona ili običaja ratovanja¹¹², no međunarodnim sudovima se često osporava i legitimitet i legalitet. Također, međunarodno sudovanje je općenito vrlo prijeporno jer se kosi s idejom suverenosti svake države, no čak i da ne postoje spomenuti prijepori nerealno je očekivati da bi međunarodna, a posebno ne nacionalna legislativa, priznala postojanje ove kategorije njezinim kodificiranjem. Međunarodno kazneno pravo bez međunarodnih kaznenih sudova¹¹³, čiju nadležnost priznaju svi akteri međunarodnih odnosa, tako se uglavnom svodi na skup oštrih pravila čije kršenje tek u nekim slučajevima dobiva sudski pravorijek, a u glavnini slučajeva se svodi na moralnu osudu i javno zgražanje međunarodne zajednice. Kako je Međunarodni kazneni sud sukladno Statutu nadležan za zločine genocida, zločine protiv

¹⁰⁹ Schmid (2013: 15) navodi kako su prijepori UN-a oko definicije terorizma uvjetovani prije svega opstrukcijama koje dolaze prvenstveno sa strane Organizacije islamske suradnje (*Organisation of Islamic Cooperation*), a nešto manje od strane Arapske lige (*Arab League*) zbog neslaganja sa stajalištima o Palestini i Kašmiru, a ne nekim intrinzičnim problemima s konceptom samim po sebi.

¹¹⁰ Odredbe teških povreda smatraju se dijelom međunarodnog običajnog prava i odnose se samo na kršenja počinjena tokom međunarodnog oružanog sukoba i protiv osoba koje se zaštićene Ženevskim konvencijama, a to su civili koji se nalaze u rukama neprijatelja i vojnici koji su označeni kao ratni zarobljenici.

¹¹¹ Članak 3. propisuje minimalnu osnovu obaveznih pravila koja se primjenjuju u svakom oružanom sukobu, bez obzira je li sukob međunarodnog ili nemeđunarodnog karaktera.

¹¹² Riječ je o kršenjima koja povlače kaznenu odgovornost. Oni propisuju zabrane koje se primjenjuju: samo u međunarodnim oružanim sukobima, samo u unutarnjim oružanim sukobima, ili i u međunarodnim i u unutarnjim oružanim sukobima.

¹¹³ Postojeći Međunarodni kazneni sud sa sjedištem u Den Haagu, stalni je kazneni sud osnovan temeljem Rimskog statuta koji je usvojen 1998. godine, a stupio je na snagu 2002. godine. Prema Statutu sud je nadležan za najteža kaznena djela na međunarodnom planu i nije dio UN-a. Za razliku od njega dva *ad hoc* osnovana kaznena suda koja su nadležna za iste vrste kaznenih djela, ali na točno određenom geografskom području, osnovana su od strane Vijeća sigurnosti UN-a. To je Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY*) i Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području Ruande (*International Criminal Tribunal for Rwanda*) koji je osnovan 1994. godine. Ova dva suda su jedini međunarodni kazneni sudovi koji sude za ratne zločine poslije Drugog svjetskog rata. Krajem 1990-ih Vijeće sigurnosti UN-a osnovalo je i specijalne *ad hoc* međunarodne kaznene sudove sporazumima između UN-a i zemalja članica (Sierra Leone, Kambodža, Istočni Timor). Ti su sudovi bitno manji i jednostavnije ustrojeni nego oni za Ruandu i bivšu Jugoslaviju.

čovječnosti, ratne zločine i zločine agresije, rasprave o državnom terorizmu unutar postojećeg kodificiranog međunarodnog prava su izlišne.

Državni terorizam nije pravna kategorija i jedino se može utvrđivati kao nenormirana kategorija unutar onih kategorija koje se tretiraju kao teške povrede *Ženevskih konvencija*, a to su: (1) namjerno lišavanje života; (2) mučenje ili nečovječno postupanje, uključujući biološke eksperimente; (3) namjerno nanošenje velikih patnji ili teških povreda tijela ili zdravlja; (4) uništavanje i oduzimanje imovine širokih razmjera koje nije opravdano vojnom nuždom i izvedeno je protupravno i bezobzirno; (5) prisiljavanje ratnog zarobljenika ili civila da služi u snagama neprijateljske sile; (6) namjerno uskraćivanje prava ratnom zarobljeniku ili civilu na pravedan i redovan sudski postupak; (7) protupravna deportacija ili premještanje ili protupravno zatvaranje civila; (8) uzimanje civila za taoce. Također, među nekim kategorijama kršenja zakona ili običaja ratovanja moguće je konstatirati postojanje državnog terorizma. To su: (1) korištenje otrovnih ili drugih oružja čija je svrha nanošenje nepotrebnih patnji; (2) bezobzirno razaranje gradova, naselja ili sela, ili pustošenje koje nije opravdano vojnom nuždom; (3) napadanje, ili bombardiranje, bilo kojim sredstvima, nebranjenih gradova, sela, stambenih ili drugih objekata; (4) zauzimanje, uništavanje ili namjerno oštećenje vjerskih, dobrotvornih i obrazovnih ustanova, umjetničkih zavoda i znanstvenih ustanova, povijesnih spomenika i umjetničkih i znanstvenih djela; (5) pljačkanje javne ili privatne imovine. Na posljepku međunarodno kazneno pravo govori i kršenju Članka 3. koji je zajednički svim četirima Ženevskim konvencijama, a koji pokriva prava civila na neprijateljskom ili okupiranom teritoriju u nemeđunarodnom sukobu. Prema Članku 3. svi civili moraju biti tretirani na human način, bez diskriminacije prema bilo kojoj osnovi (NN, 1/92), a tu spadaju i sljedeća djela usmjerena protiv civila: (1) bilo kakav oblik nasilja uključujući ubojstvo, sakaćenje, okrutan tretman i mučenje; (2) uzimanje talaca; (3) ponižavajući i degradirajući tretman; (4) izricanje ili izvršavanje presude bez suđenja pred priznatim sudom. Također, prema Članku 3. ranjeni i bolesni trebaju biti prihvaćeni i njegovani.

Dakako, izolirani činovi pojedinaca u bilo kojim nasilnim sukobima ne zadovoljavaju definiciju državnog terorizma, ali kada postoji sustavna praksa kršenja predviđenih normi iza koje stoji politički i/ili vojni vrh države, tu je moguće utvrditi postojane državnog terorizma. Budući da nije kodificirana kategorija, pravno ga nije moguće razlikovati od drugih oblika državnog nasilja, ali je zato konceptualno i empirijski moguće napraviti razliku između različitih oblika državnog nasilja.

Jedan od najsofisticiranijih načina za provođenje i opravdavanje političkog nasilja jest ranije spomenuti institut izvanrednog stanja. Stanje suspendiranja odrednica ustavne vladavine događa se kada oni koji su na vlasti procijene da je ugrožen javni red i sigurnost, ali i cijeli poredak. Institut izvanrednog stanja od listopada 2015. godine se u Francuskoj primjerice koristi za obračun s teroristima, odnosno za vođenje borbe protiv terorizma. I u Turskoj je od srpnja 2016. godine na snazi izvanredno stanje koje je aktivirano nakon pokušaja propalog vojnog puča. Takvo stanje omogućava turskim vlastima snažnu represiju, ali čak i državni terorizam u obračunu s političkim oponentima.

Protuterorizam¹¹⁴ danas obuhvaća vrlo široko područje koje kao i korištenje državne sile i ratovanje zahtijeva pravni, politički i moralni legitimitet, no unatoč svim konvencijama, rezolucijama, ugovorima i ostalim formalnim i neformalnim dogovorima o borbi protiv terorizma, postoje vrlo dvojbene situacije korištenja sile od strane države. Protuterorističke djelatnosti, kako navodi Blagojević (2010: 143-144) podrazumijevaju sljedeće mjere: (1) političke mjere konfliktno-rezolutnog tipa; (2) gospodarske i socijalne antiterorističke mjere; (3) psihološko-komunikološko-obrazovne antiterorističke mjere; (4) vojne terorističke mjere i (5) pravne antiterorističke mjere.

Na razini Ujedinjenih naroda protuterorizam se definira kroz Globalnu strategiju Ujedinjenih naroda protiv terorizma¹¹⁵ i mnogobrojne rezolucije Vijeća sigurnosti koje se odnose na koordiniranje antiterorističkih aktivnosti¹¹⁶, a postoje i posebno zadužena tijela UN-a za ta pitanja¹¹⁷. I na razini Europske unije postoji politika za suočavanje s terorizmom koja je sadržana u Europskoj strategiji sigurnosti (*European Security Strategy*) koja je donesena 2003. godine, a onda i u novoj Globalnoj strategiji vanjske politike i sigurnosti EU (*A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*) koja još ima naslov Zajednička vizija, zajednička akcija, jača Europa (*Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe*), a koja je usvojena u lipnju 2016. godine. Europska unija formirala je i

¹¹⁴ Neki autori rade distinkciju između antiterorističke i protuterorističke djelatnosti gdje se antiteroristička djelatnost odnosi na aktivnosti koje za cilj imaju prevenciju terorističkog djelovanja, a s druge strane, protuteroristička djelatnost podrazumijeva one aktivnosti koje se poduzimaju kada je terorizam (teroristički čin) već izvršen. Budući da se u svjetskoj literaturi puno češće koristi termin protuterorizam (*counterterrorism*) i da je navedena distinkcija značajnija u jurističkom diskursu, u radu će biti korišten upravo pojam *protuterorizma* koji sadržajno obuhvaća sve mjere – antiterorističke i protuterorističke.

¹¹⁵ Strategija je prihvaćena 8. rujna 2006. godine. od strane Opće skupštine UN-a i počiva na četiri stupa. Vidjeti na URL: <https://www.un.org/counterterrorism/ctitf/en/un-global-counter-terrorism-strategy> (06.10.2016.)

¹¹⁶ O svim rezolucijama koje se dotiču pitanja terorizma i protuterorizma vidjeti u Blagojević (2010: 151-159). U današnjem kontekstu svakako su najznačajnije sljedeće rezolucije.: 1269/99, 1368/01, 1373/01 i 1377/01. Tekstovi svih rezolucija dostupni su na URL: <http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/> (05.10.2016.)

¹¹⁷ To su: Protuteroristički odbor, *Ad hoc* odbor Opće skupštine i Komisija za ljudska prava.

brojna tijela i producirala brojne dokumente, a jedan od najznačajnijih je Protuteroristička strategija EU (*The European Union Counter-Terrorism Strategy*)¹¹⁸. I NATO kao još jedna nadnacionalna organizacija ima svoju ulogu u provođenju protuterorističke politike. Štoviše, 2001. godine, niti dvadeset i četiri sata nakon Al Qa'idina napada 11. rujna, prvi put u povijesti NATO-a je aktivirao članak 5. o kolektivnoj obrani. NATO-ov vojni koncept za obranu od terorizma naglašava da sve aktivnosti trebaju biti usklađene s Poveljom UN-a kao i međunarodnim normama, uključujući one koje se odnose na ljudska prava¹¹⁹. Budući da NATO naglašava da je primarna odgovornost za obranu od terorizma prvenstveno na samim zemljama članicama, sve članice trebale bi imati svoje pravno-političke okvire za provođenje protuterorizma koje trebaju biti usklađene s Poveljom UN-a, međunarodnopravnim okvirom kao i smjernicama i pravnim odredbama drugih nadnacionalnih asocijacija kojima pojedina zemlja pripada.

Usprkos postojanju kodificiranih protuterorističkih odredbi i naglašavanja važnosti poštivanja ljudskih prava pri provođenju takvih politika, suvremeni svijet svjedoči vrlo prijepornim antiterorističkim politikama. To je posebno zamjetno nakon 11. rujna 2001. godine kada je antiteroristička suradnja dobila novu, međunarodnu, dimenziju. „Rat protiv terora“ pokrenut od SAD-a, a kojemu se priključio velik broj zemalja kao i međunarodnih institucija, postao je paradigma antiterorističke politike. Taj je rat prijeporan u mnogim točkama, a prva je terminološka, budući da se teror (terorizam) ne može smatrati neprijateljem koji je neophodan za postojanje ratnog sukoba. Terorizam je taktika, a neprijatelji mogu, pod određenim uvjetima, biti samo oni koji se služe tom taktikom. Rat ima jasna pravila i svoju definiciju koju „rat protiv terora“ ne zadovoljava, a istovremeno se nameće i pitanje što je mir ako se na globalnoj razini ratuje protiv terora, odnosno terorizma. Bez obzira na sve prijepore, globalna koalicija koja vodi „rat protiv terora“ dobila je svoju institucionalnu potvrdu na razini UN-a. Prvi korak je bila Rezolucija 1373 Vijeća sigurnosti iz 2001. godine koja je pozvala na uskraćivanje svakog oblika pomoći teroristima i njihovim pomagačima, ali je opetovano upozoreno da su ključni alati na putu suzbijanja terorizma poštivanje vladavine prava kao i ljudskih prava te temeljnih ljudskih sloboda. No, kako nije riječ o „klasičnom“ ratu ili „klasičnom“ međunarodnom ili unutarnjem sukobu,

¹¹⁸ Strategija sadrži četiri stupa: sprječavanje, zaštita, progon, odgovaranje. Više o stupovima i cijeloj Strategiji vidjeti na URL: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2014469%202005%20REV%204> (06.10.2016.)

¹¹⁹ Također se naglašava da primarna odgovornost za obranu od terorizma leži prvenstveno na samim zemljama članicama, dok je primarna uloga Saveza odvratanje, obrana, sprječavanje i zaštita od terorističkih napada ili prijetnji napadima, a borba protiv terorizma je usmjerena kako protiv terorista tako i protiv onih koji ih štite.

postavlja se pitanje kojim zakonima i zakonodavstvu podliježe državno ponašanje koje izlazi iz propisanih okvira Rezolucije i koje može imati oblik bilo nelegitimne represije ili državnog terorizma. Tako je intervencija koalicijskih snaga u Afganistanu izazvala brojne reakcije. Prvenstveno je postavljeno pitanje udovoljava li ona kriterijima prava na kolektivnu samoobranu, odnosno je li oružani sukob između transnacionalne grupe ili organizacije u pravnom smislu uopće moguć. Blagojević (2010: 161-162) navodi primjer kada je Međunarodni sud pravde u slučaju *Nikaragva* konstatirao kako samoobrana, bilo individualna ili kolektivna, može biti poduzeta samo kao odgovor na „oružani napad“ i zaključuje kako se napad 11. rujna, za koji je Al Qa'ida preuzela odgovornost, ne može smatrati „oružanim napadom“ u smislu Povelje UN-a i Članka 51. pa tako ni vojna intervencija u Afganistanu ne može biti opravdavana pravom na samoobranu. Iako Rezolucije 1368 i 1373 Vijeća sigurnosti govore o pravu na samoobranu u skladu s Poveljom kao i pravu branjenja svim sredstvima protiv terorizma, one nisu napad Al Qa'ide definirale kao oružani napad pa je argument samoobrane SAD-a i partnera zapravo irelevantan. Ovdje je ponovno razvidna državna i međunarodna fleksibilnost u tumačenju pravnih odredbi na čijem poštivanju same inzistiraju. Tu pojavu jako je dobro sažeo Kennedy (2006: 161) u „Epilogu“ djela *O ratu i pravu* gdje kaže: „Pravo i sila utječu jedno u drugoga. Mi vodimo rat u sjeni prava i provodimo pravo u sjeni sile.“

4. DRŽAVNI TERORIZAM U STOLJETNOM PREGLEDU

4.1. METODOLOŠKI IZAZOVI - IZBOR SLUČAJEVA

Odabirom empirijskih slučajeva, odnosno zemalja u istraživanju nastojali smo izbjeći jednu od najčešćih pogrešaka u komparativnoj politici i općenito u komparativnim istraživanjima, a to je selekcijska pristranost. Greška selekcijske pristranosti utemeljena je na intencionalnom odabiru zemalja kao i povijesnih tumačenja i izvora koji podupiru određeno teorijsko stajalište istraživača (Collier, 1995: 462). Ona može biti prirodna - odabir samo poznatih i dostupnih slučajeva i neprirodna – odabir slučajeva na temelju ovisne varijable gdje u analizu ulaze samo slučajevi koji govore u prilog hipotezi (Kasapović 2013: 165-168). Selekcijaska pristranost u komparativnoj politici prvenstveno se odnosi na pristran izbor zemalja u provjerama pojedinih teorija. Govoreći o (državnom) terorizmu s obzirom na njegov globalni karakter, geografsku, političku i kulturološku neuvjetovanost, nije ga moguće staviti u okvire tradicionalne metodologije komparativne politike. Stoga je izbor slučajeva više pitanje vrijednosne nego selekcijske pristranosti. Selekcijaska pristranost u studijama o terorizmu mahom je generirana iz vrijednosne pristranosti koja je rezultat desetljetnog nastojanja prikazivanja terorizma isključivo kao nedržavnog kako bi države mogle definirati svoju politiku spram terorističkih organizacija. Politika i znanost u tom smislu povezani su još od 70-ih godina prošlog stoljeća i od tada glavnina znanstvenika i stručnjaka s područja terorizma asistira politici. Danas se u mnogim slučajevima zasigurno radi o nesvjesnoj pristranosti, odnosno nastavku gradnje znanja na postojećim temeljima. Ipak, treba istaknuti kako se pojavila kritička struja mišljenja koja podriva dominantni diskurs i u središte stavlja činjenicu vrijednosne pristranosti odnosno ukazuje na asistiranje znanosti državi iznoseći brojne zanemarene primjere državnog terorizma i tako pokazuje da je na djelu i problem selekcijske pristranosti. U ovom radu države (slučajevi državnog terorizma) birani su intencionalno kako bi se simultano prikazale:

- a) države različitih režima;
- b) države od 1914. do 2014. (uključivo i nekoliko recentnih primjera);
- c) države u ratu i miru;
- d) države koje geografski nisu povezane (različiti dijelovi svijeta);
- e) države koje se društveno, kulturološki i ekonomski razlikuju i

- f) države koje imaju različite modalitete provedbe nasilja ili zastrašivanja nasiljem kojeg karakteriziramo kao terorizam.

Načinom odabira i objašnjavanja primjera iz pojedinih zemalja žele se izbjeći generalni zaključci i ukazati na činjenicu kako je unutar svakog tipa režima moguće pronaći elemente državnog terorizma, kako ne postoji geografska, kulturna, ekonomska i slična odrednica koja jamči imunost države na posezanje za terorističkim metodama, kako se terorizmom države služe i u ratnom i u mirnodopskom razdoblju, kako postoje različiti modaliteti kao i intenzitet državnog terora. U tom smislu, izbor slučajeva jest intencionalan i nastoji zadovoljiti definiranu matricu. Budući da je riječ o fokusiranoj studiji s mnogo slučajeva i dugom povijesnom kontinuumu, konačan broj slučajeva uzetih u analizu jest dvadeset i jedan (N=21). Kako je riječ o rasprostranjenom fenomenu i dugom povijesnom presjeku, u analizu su ušli prepoznatljiviji slučajevi državnog terorizma koji ujedno odražavaju različitost država, zadovoljavajući pritom matricu definiranih neovisnih varijabli, odnosno dizajn najrazličitijih slučajeva.

4.1.1. Osnovna neovisna varijabla i kriterij selekcije – tip režima

Svakom su režimu kao stilu vladanja inherentna određena svojstva koja ga razlikuju od ostalih tipova režima i na temelju kojih se može govoriti o njegovim specifičnostima u organizaciji političkog ali i društvenog života. Režim nije samo politička kategorija adekvatna za komparaciju država kao političkih jedinica, nego je i kategorija koja omogućuje dublje razumijevanje ukupnog društva i usporedbe određenih specifičnosti tog društava.

Tematizirajući različite režime (političke sustave, oblike država) brojni su autori ponudili svoja viđenja stvarnosti i svoje idealne-tipove, a gotovo kao neizostavan primjer se navodi Aristotelova podjela na tiraniju, oligarhiju i demokraciju, to jest monarhiju, aristokraciju i politeju (Aristotel, 1988: XXVI-XXVII). Štoviše, Hans Kelsen (2012: 56) tvrdi da je moderni nauk o takozvanim oblicima države¹²⁰ pod presudnim utjecajem antičke, navlastito Aristotelove teorije države¹²¹.

¹²⁰ Hans Kelsen u svojoj raščlambi autokracije i demokracije govori o „državnim oblicima“ što je zapravo sinonim „političkog režima“ i „političkog sustava“.

¹²¹ Rasprava o klasifikacijama i tipologijama političkih sustava kao i kriterijima koji stoje iza njih, nadilazi okvire i fokus ovog rada, ali uz spomenutu Aristotelovu navodimo još neke primjere. Machiavelli (1983: 110) govori o dva tipa države – republici i kneževini. Antičku (Aristotelovu i Platonovu) trodiobu prihvatio je i doradio Montesquieu (2003: 33-35) pa kod njega nalazimo monarhiju, despotiju i republiku. Nezaobilazna je i Weberova (1999: 163) tipologija sistema s karizmatikom vlašću, tradicionalnih sistema i sistema s racionalnom

Cilj je svake klasifikacije društvenih znanosti pojednostavljenje koje bi omogućilo komparaciju, a ona je pak, kako kaže Landman (2008: 3) sredstvo za ostvarenje jednog cilja – objašnjenja opaženih, u ovom slučaju, političkih fenomena.

Makar su konceptualne tipologije i klasifikacije¹²² u društvenim znanostima arbitrarno kognitivno pojednostavljenje društveno-političke stvarnosti, one su neophodne za sintezu i analizu obline empirijske građe. Merkel (2011: 9) smatra kako se upravo klasifikacija oblika države i vladavine prema određenim obilježjima unutarnje organizacije vlasti ubraja u najstarije i najvažnije zadatke znanosti o politici. Tipološka i klasifikacijska raščlamba ovisi o kriterijima koji se uzimaju u obzir, a sve pak ovisi o tome koji se društveni (politički) aspekt želi istraživati i što se želi naglasiti u određenom istraživanju.

To svojstvo ali i potrebu arbitarnosti tipologija, naglašava i Juan J. Linz (1988: 59-60) koji navodi da se tipologije stvaraju i napuštaju u zavisnosti od svoje analitičke korisnosti za istraživače i da potreba za promjenom tipologije nastaje i iz implikacija karakterističnih za empirijski univerzum koji treba analizirati.

Empirijski je univerzum državnog terorizma vrlo heterogen. Riječ je o mnogobrojnim državama različitih obilježja pa svoditi na zajednički nazivnik, primjerice totalitarnu nacističku Njemačku i demokratsku Veliku Britaniju u hladnoratovskom razdoblju, bilo bi konceptualno neprimjereno. Time bi se suviše pojednostavilo pitanje različitih oblika država i anulirala bi se ključna kontekstualna obilježja nužna za objašnjenje i razumijevanje političke i društvene stvarnosti.

Epistemološke pogreške, bilo one o zakonolikom poopćavanju ili one o pretjeranom kontekstualiziranju i relativiziranju, nastojimo izbjeći tipologiziranjem država obuhvaćenih empirijskim istraživanjem državnog terorizma. Između mnogobrojnih tipologija i klasifikacija, trodijelnu tipologiju Juana J. Linza s diversifikacijom totalitarnih, autoritarnih i demokratskih režima, smatramo relevantnim analitičkim okvirom za provjeru teza o konstantnosti državnog terorizma koji se javlja u svim tipovima režima kroz cijelo 20. stoljeće kao i u 21. stoljeću.

vlašću. Gabriel A. Almond predlaže klasifikaciju u kojoj razlikuje četiri politička sistema: anglo-američki, kontinentalno-europski, predindustrijski ili djelomično industrijski i totalitarni politički sistem (Almond, 1956: 392-393). Ball i Peters (2000: 55) predlažu četiri tipa političkih sustava: liberalno-demokratski, komunistički, tranzicijski i autoritarni. Hans Kelsen (2012) razlikuje dva sistema: autokraciju i demokraciju. Wolfgang Merkel (2011) razvija Kelsenovu ideju te navodi dva pola – autokratski i demokratski te četiri tipa režima, po dva sa svakog pola – totalitarni i autoritarni te defektnu i usidrenu demokraciju. Mnoga su još značajna imena dala svoje viđenje oblika država/političkih sustava/režima (o tome detaljnije v. Merekl, 2011: 10-11).

¹²² Kako se dio analitičkog okvira rada temelji na trodijelnoj tipologiji političkih režima, koji se međusobno razlikuju u više od dva kriterija, u radu se dominantno govori o „tipovima“ i „tipologiji“ režima, a ne o klasifikaciji.

U osnovi razlika između pojedinih tipologija režima stoje distinktivni kriteriji prema kojima se određuju pojedini tipovi. U raspravi o tipovima režima uobičajena je bila polarizacija na demokratski i totalitarni pol, no 1964. godine Juan Linz, u svom članku „An Authoritarian Regime: The Case of Spain“, na temelju četiri ključne dimenzije/kriterija – pluralizmu, ideologiji, liderskom stilu i mobilizaciji, utvrdio je postojanje još jednog oblika državno-političke zajednice s vlastitom unutrašnjom logikom i svim obilježjima posebnog režima, nazvavši taj tip autoritarnim režimom (Linz i Stepan, 1998: 58)¹²³. Ova tripartitna podjela tipova režima zasigurno ne otkriva mnoge unutarnje varijacije tipova, ali kako pretpostavljamo da će se varijacije državnog terorizma očitovati i na ovako „gruboj“ podijeli režima, ona ostaje osnova komparacije empirijskih slučajeva, odnosno ključna nezavisna varijabla istraživanja.

Osim što Linzova podjela u našem slučaju ima najveću analitičku korisnost, njegove definicije triju tipova, u kojima se teror ne navodi kako konstitutivni element niti jedne definicije režima, korespondira s polaznom tezom rada o terorizmu, a samim time i teroru, kao mogućem obilježju svih tipova režima.

Teror između pojedinih tipova režima, a ponekad i unutar istog tipa, ima distinktivne forme, odnosno način i obim korištenja prisile nisu identični, ali se neupitno mogu pronaći u svim oblicima političkih sustava što se ovim istraživanjem nastoji i dokazati.

I kao svaka tipologija društvenih znanosti i ova je ideal-tipska što podrazumijeva uopćavanje ključnih zajedničkih obilježja i zanemarivanje nebitnih razlika za tumačenje i objašnjenje stvarnosti, no to ne znači da pri kontekstualnim opisima pojedinih slučajeva (država) kojima je svojstven isti režim neće biti istaknute i razlike koje su za njih specifične.

4.1.1.1. Totalitarni režimi

Kako je riječ o krajnjem polu, neka njegova razlikovna obilježja nerijetko je moguće utvrditi i bez dubljih analiza. Riječ je režimu čiji je *credo* ideologija jednog vođe i/ili stranke. Ona prožima cijelo društvo, utječe na sve njegove sfere i različitim propagandnim sredstvima nastoji svakog člana društva učiniti svojim aktivnim aklamatorom i promotorom. Riječ je o režimu evidentnog kršenja i/ili negiranja ljudskih prava i sloboda, u kojemu se nerijetko koriste ekstremno nasilne i dehumanizirajuće metode.

¹²³ Napominjemo da je 1996. godine Linz, zajedno s Alfredom Stepanom, u studiji *Demokratska tranzicija i konsolidacija* revidirao trodijelnu tipologiju režima (totalitarni, autoritarni, demokratski) kako bi objasnio različite puteve demokratske tranzicije i konsolidacije te je predložio sljedećih pet tipova režima: demokratski, autoritarni, totalitarni, posttotalitarni i sultanistički režim.

Totalitarizam je postao sinonim za svoja tri „uspješna“ paradigmatička modela: fašizam Mussolinijeve Italije, nacionalsocijalizam Hitlerove Njemačke te komunizam (boljševizam) Staljinova Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika. Ove su tri točke reperi totalitarizma 20. stoljeća, ali on nije svediv isključivo na njih. Nakon Drugog svjetskog rata totalitarizam je poput virusne pojave zahvatio brojne zemlje Srednje i Istočne Europe, ali i brojne druge diljem svijeta. Danas je najpoznatiji reprezentant totalitarizma Sjeverna Koreja, a Kuba je sve donedavno bila označavana kao totalitarna država¹²⁴. Tu nije kraj popisu totalitarnih država koje je moguće naći u različitim dijelovima svijeta. Dvadeseto stoljeće je iznjedrilo i nekolicinu afričkih totalitarnih zemalja kao što su Zimbabve za vladavine Roberta Mugabea, Republika Kongo (prije Kongo Brazzaville) za vrijeme Denis Sassou Nguessoa, Uganda za vrijeme Idi Amina i druge.

Pojmovna uvriježenost i (geografska) rasprostranjenost ne znači i njegovo razumijevanje. Štoviše, eksploatiranje pojma može imati suprotan efekt pa postoji tendencija njegove neprecizne primjene. Važno je stoga decidirano navesti što državu čini totalitarnom, odnosno koje su karakteristike totalitarnog režima, premda je s definiranjem totalitarizma, kao na kraju i s mnogim društveno-znanstvenim konceptima, gotovo nemoguće postići potpuni konsenzus.

Linz (1998: 61) kaže da se režim treba nazvati totalitarnim ako je eliminirao svaki ranije postojeći politički, ekonomski i socijalni pluralizam, ako je unificirao, artikulirao i usmjerio jednu utopijsku ideologiju, ako je intenzivno i ekstenzivno mobilizatorski te ako ima rukovodeću garnituru često karizmatično karakteriziranu nedefiniranim granicama vlasti i velikom nepredvidljivošću i ranjivošću u odnosu na elitu, ali i na narod uopće. Precizniju razradu totalitarnog režima nalazimo u Linzovoj studiji *Totalitarian and Authoritarian Regimes* gdje ističe tri ključne karakteristike totalitarnog režima:

1. *Postoji monistički, no ne i monolitni centar moći, a bilo koji pluralizam institucija ili grupa koji postoji u društvu, legitimitet crpi iz monističkog centra, koji mu je posrednik, i uglavnom je riječ o političkoj tvorevini, a ne rezultatu društvene dinamike.*
2. *Postoji ekskluzivna, autonomna i više ili manje intelektualno razrađena ideologija s kojom se vladajuća grupacija ili lider i stranka, koja je u službi lidera, identificiraju i koju koriste kao osnovu politika ili manipulacije za svoju legitimaciju. Ideologija ima granice izvan kojih počinje krivovjerje koje ne ostaje nesankcionirano. Ideologija seže izvan granica određenog programa ili definicije granica legitimne političke akcije kako bi, po svojoj prilici, pružila neki krajnji smisao, osjećaj povijesne svrhe i interpretacije društvene stvarnosti.*

¹²⁴ Prema godišnjem izvješću o stanjima ljudskih prava u svijetu kojega objavljuje američki *State Department*, Kuba je sve do 2011. godine slovila kao totalitarna država, dok je od izvješća za 2012. naovamo, Kuba označena kao autoritarna država. Vidjeti: (U.S. DS, 2011-2014).

3. *Građansko participiranje i aktivna mobilizacija za političke i opće društvene zadaće je poticana, zahtijevana, nagrađena i usmjeravana kroz jednu stranku i mnogo monopolističkih sekundarnih grupa. Pasivna poslušnost i apatija, povlačenje u parohijalne i podčinjene uloge, što je karakteristika mnogih autoritarnih režima, smatra se nepoželjnom od vladajućih.* (Linz, 2000: 70)

I premda je teror neizostavan dio totalitarnog režima, Linz, za razliku od Hannahe Arendt¹²⁵ kao jedne od najznačajnijih autora o totalitarizmu, ali i nekih drugih važnih autora ovog područja¹²⁶, ne uključuje teror u svoju definiciju totalitarizma. Linz (2000: 101) smatra kako režim može biti totalitaran i bez raširenog i sveprožimajućeg terora, no s druge strane u nekim režimima iako je teror sveprisutan, nisu evidentna druga važna obilježja totalitarizma pa samim time teror nije niti nužno niti dovoljno obilježje totalitarizma. Ovime se, dakako, ne dovodi u pitanje činjenica da totalitarne režime obilježava kontinuirano ili epizodalno korištenje sile u vidu masovnih ubojstava, koncentracijskih logora, smrtnih i zatvorskih kazni, gulaga, političkih zatvaranja i raznih drugih oblika represije. Također, neupitno je da između pojedinih režima ili pojedinih faza istog totalitarnog režima postoje kako kvalitativne tako i kvantitativne razlike državnog terora i represije, a o čemu će se kasnije detaljnije govoriti¹²⁷. Ovdje valja spomenuti kako i sam Linz (2000: 100), na kraju svog ekskursa o teroru, postavlja nekoliko zanimljivih pitanja: da li se teror različitih totalitarnih sustava razlikuje?, možemo li razlikovati različite funkcije i posljedice terora? te možemo li razlikovati različite tipove terora koji korespondiraju s različitim fazama tog režima? Nadalje, postavlja pitanje koje oblike teror i prisila imaju u autoritarnim režimima?; jesu li različiti? i ako jesu, možemo li povezati razlike s karakteristikama koje definiraju totalitarne i autoritarne režime?

Da bi se određeni režim mogao okvalificirati kao totalitarni, nužan su uvjet totalitarne tendencije sadržane u tri ranije iznesene Linzove karakteristike. Ipak, identificiranje ove tri

¹²⁵ Hannah Arendt u *Izvorima totalitarizma* (1999: 482) definira totalitarizam kao oblik vlasti čija je suština teror i čije je načelo djelovanja logika ideološkog načina razmišljanja.

¹²⁶ Friedrich i Brzezinski (1963: 21) sustav terora (policije) uz službenu ideologiju, jednostranačku državu, monopol nad oružanom silom i državnu kontrolu nad gospodarstvom, navode kao jedan od ključnih obilježja totalitarizma. I za Franza Neumanna (1992: 207) presudni faktor totalitarizma jest oslanjanje na teror, no ipak ističe kako je ovdje potrebna određena doza opreza i da se totalitarne diktature ne smiju jednostavno nazivati vladavinama nasilja jer kao i bez terora, one ne mogu opstati niti bez identifikacije naroda sa svojim vođama.

¹²⁷ I Linz kaže da, premda totalitarizmi objašnjavaju neka od najekstremnijih kršenja ljudskih prava, totalitarne tendencije i režimi ne dovode uvijek do istovjetnog tipa državnog terora i represije kao i to da su drugi nedemokratski režimi dali svoj doprinos strašnom naslijeđu 20. stoljeća. Smatra kako bi sistematska analiza najočitijih podataka o masovnim ubojstvima, smrtima, zatvorskim kaznama, koncentracijskim logorima, gulazima i političkim zatvorenicima trebala biti nadopunjena s usporedbom mehanizama političke i društvene kontrole: veličina policijskog aparata; regrutacija, broj i aktivnosti plaćenih i „neslužbenih“ doušnika; prisutnost partijskih aktivista koji mogu biti doušnici i način na koji provode pritisak; „politički testovi“ za zapošljavanje, putovanje i obrazovne mogućnosti/prilike. Ističe i da je i među mnogim komunističkim bilo značajnih razlika i da je mehanizam kontrole točka diferencijacije kao i brutalno korištenje represije (Detaljnije u Linz, 2000: 25, 100-116).

karakteristike često nije dovoljno za razlikovanje totalitarnog i autoritarnog režima pa je stoga važno dodatno indeksirati točke diferencijacije dvaju tipova.

Prema Linzovu viđenju (2000: 71-73) to su: napet odnos intelektualaca i umjetnika s vlasti; pogoršanje u postojećih konfliktnih odnosa države i crkve; visoko vrednovanje obrazovanja i njegova široka dostupnost¹²⁸; koncentracija moći oko lidera koja ograničava autonomiju industrijskog sektora, profesionalnih udruženja, oružanih snaga, intelektualaca i drugih grupacija što dovodi do elitizma kao posljedice monopola moći (moć je igra nultog zbroja – *zero-sum game*); predanost ideologiji uvjetuje sklonost nasilnim metodama i teroru, ali prije unutar elita nego prema (potencijalnim) oponentima sustava; važnost vladajuće (jedne) stranke i masovne organizacije s njom povezane (prodiranje u sve pore društva i mobiliziranje ljudi za velike zadaće na (pseudo) dobrovoljnoj bazi, pružanje prilike za aktivnu participaciju što daje osjećaj važnosti svakom pojedincu). Navedene nijanse totalitarizma derivirane su iz tri ključne karakteristike totalitarnih sustava i važne su za usporedbu i razlikovanje totalitarnih i autoritarnih režima. Nekoliko je još točaka koje se često vezuju uz totalitarne sustave, ali one nisu izvedene iz njegovih esencijalnih obilježja. To su ekspanzionističke tendencije, masovna i/ili proizvoljna upotreba terora i osobno vodstvo jednog lidera.

Kako bi se određeno ponašanje države moglo okarakterizirati kao terorizam, nužno je utvrditi postojanje terora, jer svaki terorizam podrazumijeva teror, no još jednom treba naglasiti da svaki teror ne znači da je riječ o terorizmu. Terorizam neupitno podrazumijeva upotrebu nekog oblika (pri)sile, a sila u totalitarnim sistemima ima sljedeće karakteristike: (1) velike (neviđene) razmjere, (2) upotrebu protiv društvenih kategorija bez razmatranja krivnje za konkretne radnje, (3) obezvrjeđivanje same pojave pravnih postupaka (cijele forme procesa od nepostojanja obrane do izricanja kazne) (4) moralna samoispravnost i publicitet koji ju često prati, (5) širenje terora prema članovima elite, (6) širenje terora na članove obitelji okrivljenika, iako nisu uključeni u zločin, (7) više naglašavanje namjere i socijalnih karakteristika optuženog nego same njegove akcije, (8) korištenje državnih i/ili stranačkih organizacija i njihove veličine i kompleksnosti radije nego takozvanih nekontroliranih elemenata, (9) nastavljanje a ponekad i jačanje terora i nakon konsolidacije režima na vlasti i (10) vodstvo oružanih snaga nije pošteđeno represivne politike. Uz navedenih deset

¹²⁸ Propaganda, obrazovanje, osposobljavanje kadrova, intelektualna razrada ideologije, ideološki inspirirane stipendije, nagrađivanje intelektualaca koji se identificiraju sa sistemom više su vrednovane u totalitarnim nego u drugim nedemokratskim sistemima. Linz (2000: 71) smatra kako su ove karakteristike totalitarnih režima usporedive s demokratskim, naravno ako se po strani stavi negiranje i ograničavanje ljudskih sloboda.

karakteristika prisile, Linz (2000: 102) navodi da se s važnom ulogom koju stranka ima u društvu, pojavljuju i novi oblici sankcija: isključenje iz članstva stranke te čistke koje presudno utječu na životne šanse ljudi i njihovih društvenih odnosa¹²⁹.

Unutar Linzove tipologije, kako totalitarnih tako i autokratskih i demokratskih političkih sustava, nalazimo i dodatnu raščlambu osnovnih tipova koja nije presudna za tipologizaciju i komparaciju država u empirijskom dijelu rada, no ipak ju valja istaknuti jer ona govori o dominantnim karakteristikama svakog tipa i podtipa. Kod totalitarnih režima dva su osnovna tipa: „ideološki“ tip i tip „centar moći“. Tip „centar moći“ ima i svoja dva podtipa, „liderski centar moći“ i „stranački centar moći“, gdje potonji podtip može varirati od više „birokratskog“ do više „populistički-participativnog“. Da bi se razumjele suštinske razlike između i unutar pojedinih tipova režima, nije dovoljno ostati na razini politološke analize, već je potrebno alatima sociološke, ali i ekonomske znanosti proniknuti u svaki pojedini tip. Samo sveobuhvatno sagledavanje, koje uključuje multidisciplinarni pristup, daje rafiniraniju sliku stvarnosti što je načelo koje se primjenjuje u ovom radu pri analizi svakog pojedinog slučaja (države).

Sumarno možemo reći da se posebnost totalitarnih političkih sustava temelji na trima ključnim postavkama počevši od monističkog centra moći iz kojega i na kojemu sve počiva, ideologije koja se iz njega emitira, ali koja transcendentira i sam centar te prožima cjelokupni politički i društveni život (koji se u ovom političkom sustavu zapravo i ne razlikuju) te naposljetku, masovna društvena mobilizacija i participacija.

Monistički centar, kojeg utjelovljuje partija i/ili vođa, ima *de iure* i *de facto* monopol na vlast. On isključuje bilo kakav drugačiji pogled na političku, društvenu, ekonomsku i svaku drugu stvarnost. Postoji, dakle, samo jedna moguća ispravna stvarnost koja se proklamira jasnom i vrlo razrađenom ideologijom čiji promicatelji imaju misiju uvjeriti cijelo društvo u njezinu istinitost. No, nije dovoljno uvjeriti mase u istinitost ideologije, nego ih je potrebno mobilizirati i učiniti njezinim aktivnim promotorima kako bi se širio i održavao intenzitet plamena totalitarne ideologije. Ovaj „uzvišen cilj“ opravdava korištenje svakog oblika uvjeravanja, a samim time i terora, odnosno državnog terorizma. Iako za primjere totalitarnih država nije teško donijeti zaključak da se radi o državnom terorizmu, ipak se u znanstvenom ali i diskursu šire javnosti, terminologija državnog terorizma nije toliko uvriježila što otvara

¹²⁹ U totalitarnim režimima aspekt kažnjavanja je imao drugorazredni značaj. Promicanje ideologije i pedagoško ukazivanje na ono što je primjereno i u skladu s ideologijom u suštini je kažnjavanja i prisile ovog tipa režima. Linz (2000:107) ukazuje na dva očita primjera takve prakse: poticanje „zdravog narodnog osjećaja“ (*gesunde Volksempfinden*) kod njemačkog nacionalsocijalizma i „socijalističke pravne svijesti“ kod komunističkih totalitarnih režima.

brojna pitanja. Analizom sedam država totalitarnog tipa, koje su selektirane po gore navedenim kriterijima Juana Linza – fašistička Italija, nacistička Njemačka, boljševička Rusija i SSSR, komunistička Poljska, Kina u vrijeme Mao Zedonga, Sjeverna Koreja, Uganda u vrijeme Idi Amina – nastojat ćemo, između ostalog, odgovoriti na ta pitanja kao i pokazati da se u totalitarnim režimima manifestira državni terorizam *par excellence*.

4.1.1.2. Autoritarni režimi

Razlika dvaju nedemokratskih režima relevantnih u istraživanju, totalitarnog i autoritarnog, u nekim slučajevima nije posve evidentna. Autoritarni režim u svoju klasifikaciju Linz prvi put uvodi 1964. godine u spomenutom radu „An Authoritarian Regime: The Case of Spain“. Kao novi nedemokratski tip izdvaja ga na temelju ranije spomenute četiri ključne dimenzije po kojima se razlikuje od totalitarnog režima: pluralizmu, ideologiji, liderskom stilu i mobilizaciji.

Autoritarni politički sistem definiran je kao sistem s ograničenim, no ne i odgovornim političkim pluralizmom, bez razrađene ili politički usmjerene ideologije, ali s prepoznatljivim mentalitetima, bez ekstenzivne i intenzivne mobilizacije, izuzev u određenim točkama razvoja, u kojemu jedan vođa ili povremeno manja grupa, vrši vlast u okviru loše definiranih, ali prilično predvidljivih granica (Linz, 2000: 159 prema Linz, 1964: 255; Linz i Stepan 1998: 58-59).

Od političkog pluralizma u autoritarnom režimu prilično je razvidniji i razvijeniji, odnosno manje ograničen, ekonomski i društveni pluralizam. Također, jedna od bitnih i vrlo uočljivih razlika autoritarnih i totalitarnih režima ogleda se u dominantnoj ulozi oružanih snaga u vršenju represivnih funkcija države, a to znači visok stupanj autonomije vojnog aparata. Sklonost ka upotrebi terora, odnosno nasilnih, nelegalnih i nehumanih metoda u uspostavi i obnašanju vlasti nije upitna ni u ovom sustavu, no za razliku od totalitarnog on ne traži svoju legitimaciju u širokom prihvaćanju, kao ni u aktivnoj potpori širokih masa. Nasilje karakteristično za ovaj tip režima je više birokratsko i u prvom planu su mu pravila i procedure, a ne ideološko opravdanje kao u totalitarnom sustavu. Važno je istaknuti i specifičnost autoritarnog pravosudnog sustava za kojega Linz navodi da, za razliku od totalitarnih, ima određenu „pa čak i visoku razinu nezavisnosti“, no da se sudski slučajevi, koji su režimu važni, premještaju na posebne, uglavnom vojne sudove (Linz, 2000: 108-109).

I bez obzira na stajalište po kojemu je autoritarni režim zapravo „rezidualni pojam koji obuhvaća sve nedemokratske političke sustave“ (Brooker, 2103: 102), njegova konceptualna i analitička korisnost od trenutka njegova „izuma“ je neupitna. To potvrđuju Linz i Stepan

(1998: 59) navodeći kako je nakon „ukorjenjivanja pojma“ on postao „modalna kategorija“ jer je više režima bilo označeno autoritarnima nego totalitarnim i demokratskim zajedno. Druga bitna značajka koja je opravdavala postojanje ovog termina ukazivala je da autoritarni režimi nisu uvijek bili u tranziciji prema drugačijem tipu režima i da su se mogli dugo vremena održati stabilnima zadržavajući ključne karakteristike tog tipa. Jedna od osnovnih zapreka za prelazak autoritarnog u totalitarno društvo bila je heteronomnost ideološkog sadržaja koja je proizlazila iz katoličke misli pa je i to jedna od značajki autoritarnih država, primjerice Francovog u Španjolskoj, Salazarovog u Portugalu i Dollfusovog u Austriji, koju ističe i Linz (2000: 77), apostrofirajući pri tom važnu ulogu katoličke Crkve i pape.

Linz u svojoj raščlambi razlikuje sedam različitih tipova autoritarnih režima: (1) birokratsko-vojni, (2) organski etatizam, (3) mobilizacijski režim u postdemokratskim društvima, (4) mobilizacijski režimi nakon stečene neovisnosti ili postneovisni mobilizacijski režimi, (5) rasne ili etničke „demokracije“, (6) „defektne“ i „predtotalitarne“ političke situacije i režimi i (7) posttotalitarni autoritarni režimi.

U „birokratsko-vojnom“ (Linz, 2000: 184-208) prisutna je dominacija koalicije vojnih i birokratskih lica, no ona nije potpuna. Ne postoji određena ideologija po kojoj oni uključuju ili isključuju grupe iz svoje koalicije. Ta birokratsko-vojna koalicija kontrolira vladu, ali to radi pragmatično u okviru granica svog birokratskog mentaliteta te ne dopušta jednu masovnu stranku koja bi imala ključnu ulogu i to je najčešći podtip „birokratsko-vojnog“ tipa. Unutar ovog tipa mogu se naći i drugi podtipovi unutar kojih ne postoje nikakve stranke, ali češće je riječ o tipu nastalom pod sponzorstvom stranke koja je na vlasti, koja radije nego da kontrolira mobilizaciju populacije nastoji smanjiti svoju participaciju u političkom životu, čak i manipulativnim formama¹³⁰.

„Organski etatizam“, kako ga definira Linz (Linz: 208-217), je sustav sa specifičnom organizacijom ekonomije u kojoj politika zastupa klasne interese i u kojoj se odbija individualizam liberalne demokracije, ali ne kroz model klasnog sukoba. Teži se

¹³⁰ Ponekad su takvi režimi u literaturi označavani fašističkim, posebno između dva rata jer su preuzimali simbole, slogane i neke stilske elemente fašizma. Primjer je rumunjska „Željezna garda“ (*Garda de Fier*). Nju je 1927. godine osnovao Corneliu Codreanu i u tadašnjoj Kraljevini Rumunjskoj bila je dominantna politička i društvena sila čije je djelovanje okončano 1941. godine. Bio je to projekt koji je pozivao na obnovu zemlje na temelju ideologije antisemitizma i misterioznog nacionalizma. Detaljnije v.: Britannica (2016), natuknica „Iron Guard“. Ovaj je tip, s kraćim ili dužim povijesnim epizodama, vrlo svojstven i zapravo najčešći bio u zemljama Latinske Amerike (Argentina, Brazil, Peru, Čile, Kolumbija) ali je i bitno obilježje Francove Španjolske. Kuba, Mađarska, Rumunjska, Bugarska, Jugoslavija, ali i neke druge zemlje, su u određenim fazama također imale obilježja ovog podtipa autoritarne vladavine. Riječ je određenim povijesnim razdobljima ovih zemalja koja se dodiruju i prepliću s drugim fazama (autoritarnim podtipovima) što nije u fokusu ovoga rada, a i ranije je navedeno kako se radi o ideal-tipovima pa je razumljivo da se oni preklapaju i da je teško govoriti o pojedinoj zemlji kao čistom tipu bilo kojeg tipa i podtipa.

predstavljajući različite društvene interese modernog društva putem različitih političkih institucija i tako se nastoji dokinuti ideja vladavine jedne stranke ili ju se nastoji povezati sa širokim slojevima društva. Riječ je o svojevrsnom korporativizmu koji tolerira pluralističke tendencije prvenstveno u sferi ekonomije i profesionalnih interesa¹³¹.

Treći je tip autoritarnog režima „mobilizacijsko autoritarni u postdemokratskim društvima“ (Linz, 2000: 217-227). Ovaj tip obilježava značajan utjecaj ideologije fašizma i lenjinizma koje su se uhvatile za plodno tlo nekih zemalja Europe, Latinske Amerike i Azije, u društvima u kojima ideje demokratske revolucije, pokrenute u Zapadnoj Europi, uopće nisu ili su nedovoljno duboko pustile korijenje. Ideje fašizma osim u Italiji, koja je njihova matica, penetrirale su u brojne zemlje širom svijeta, različitim tempom i intenzitetom¹³². Vjerno slijeđenje ideja fašizma neke je zemlje, pa i samu Italiju i Sovjetski Savez, odvelo do većeg ili manjeg stupnja totalitarizma, ali je selektivan pristup dvjema ideologijama (fašizmu i lenjinizmu), kako između dvaju svjetskih ratova tako i nakon Drugog svjetskog rata, zapravo mnoge države zadržao na autoritarnoj poziciji.

„Mobilizacijski režimi nakon stečene neovisnosti“ karakteristični su za države koje su se oslobodile kolonijalne vladavine. Bila je to mobilizacija masa i stvaranje političkih lidera odozdo, a ne odozgo. Mnoge od njih nisu se pokazale stabilnima i nerijetko su vojne strukture rušile civilno uspostavljene vlasti. Socijalna struktura s velikim brojem ruralnog i siromašnog stanovništva, malom i nehomogenom elitom te gotovo nepostojeći srednji sloj koji je bio i suzbijan od kolonizatora, pogodovali su razvoju autoritarnih režima. Vojna i jednopartijska mobilizacija, postkolonijalnog konteksta, tipična je za zemlje Magreba, Subsaharsku Afriku, neke zemlje Bliskog istoka¹³³.

„Rasne i etničke demokracije“ su vrsta oligarhijske demokracije ili kako tvrdi Linz (2000: 233-240), „svjesno paradoksalan koncept“ koji se odnosi na režime u kojima su nositelji političkih, ali i drugih procesa u društvu, rasno definirane grupe. One čini mali dio

¹³¹ Nekoliko je zemalja koje su imale obilježja ovog tipa autoritarnog sustava, barem u određenim fazama svog egzistiranja. Portugalska *Estado Novo* na čelu sa Salazarom, austrijski režim za vladavine Engelberta Dollfussa, od 1932. do 1934. godine, ali i od 1934. godine do *Anschlussa* 1938. godine. Također, određene faze Francovog režima, nakon predtotalitarnog fašističkog perioda, imaju elemente „organskog etatizma“. Korporativizam ovog podtipa autoritarnog sustava obilježava i Brazil za vrijeme vladavine Getúlia Dornelles Vargasa (1930.-1945.), Lazara Cáredenasu u Meksiku (1934.-1940.) kao i Juana Peróna u Argentini (1946.-1955), Peru za vrijeme Juana Velasca Alvadra (1968.-1975.). Nakon Ruske revolucije, početne ideje sovjeta koje su uključivale radničke savjete, vijeća seljaka i vojnika, mogu se također pripisati ovome tipu režima. Te korporativističke tendencije karakteriziraju i Jugoslaviju, prije svega ideja radničkog samoupravljanja, također ima elemente „organskog etatizma“.

¹³² Devijacije fašizma nalaze se u Rumunjskoj, Mađarskoj, Argentini, Španjolskoj i Portugalu.

¹³³ Neke od zemalja koje ulaze u ovaj tip su: Obala Bjelokosti, Tanzanija, Sierra Leone, Gana, Mali, Gvineja, Madagaskar, Maroko, Tunis, Alžir, Egipat, Sirija i dr. Više vidjeti u: Linz (2000: 227-233; 287-289 b. 60. i 61.)

populacije za koji važe demokratska načela, ali ona isključuju sve druge rasne grupe i to nasilnim sredstvima, *de iure* i *de facto*. To se uglavnom odnosi na doseljene bijelce koji su sa svojim kolonijalnim osvajanjima nosili demokratske vrijednosti, ali koje su važile samo za njih. Najpoznatiji, ali ne i jedini primjer ovog tipa, jest Južnoafrička Republika¹³⁴.

„Defektne' i 'predtotalitarne' političke situacije i režimi“ još su jedan tip autoritarnih režima. Linz (2000: 240-245) ih opisuje kao sive zone između totalitarnog i autoritarnog režima i ponekad se ovakvi režimi nazivaju i „kvazi-totalitarni“, „post-totalitarni“, „racionalno-totalitarni“, „totalitarizam bez terora“. Predtotalitarne situacije se smatraju one koje u određenim segmentima tendiraju ka totalitarnom ishodu, prije svega u sferi politike, društva i kulture. Jedna politička grupa proklamira takve ideje, ali nema moć u svojim rukama. Vojska i brojne druge društvene i interesne grupacije zadržavaju određeni stupanj autonomije, legitimiteta i učinkovitosti i negdje postoje težnje da se one uklope (ili bar dio njih) u totalitarni model, a negdje uspijevaju zadržati svoju autonomiju. Totalitarne Italija, Njemačka i Sovjetski Savez imale su ovu „predtotalitarnu fazu“ kao i Španjolska u kojoj su ipak prevladale autoritarne tendencije.

Posljednji tip Linzove raščlambe autoritarnih režima jesu „posttotalitarni autoritarni režimi“ (Linz, 2000: 245-261). I samo ime govori da je riječ o režimima koji su iz totalitarne faze prešli u autoritarnu. Ovaj model osobito je zamjetan u Sovjetskom Savezu i zemljama Istočne Europe nakon Staljinove smrti u kojima su sve češća bila politička i društvena previranja. Totalitarne političke i društvene konture mnogih zemalja zamijenile su one autoritarne u određenim fazama njihove povijesti. Najočitiiji primjeri su svakako Poljska, Mađarska, Čehoslovačka, Istočna Njemačka, Jugoslavija, Rumunjska, Bugarska, Albanija i druge.

Bez obzira na brojne varijacije autoritarnih političkih sustava, sumarno možemo reći da su njihova ključna obilježja važna, a često i dominantna uloga vojske u društvu, ograničen pluralizam koji se umnogome svodi na iskazivanje i zastupanje interesa različitih grupacija uređenih po funkcionalnom principu (radničke, ljevičarske, religijske, itd.). Granice između države i društva nisu dokinute kao u totalitarnim režimima jer država dopušta određene izričaje i organiziranja u privatnoj sferi. Također, u autoritarnom režimu govorimo o

¹³⁴ Primjer ovog tipa je i bivša međunarodno nepriznata i samoproglášena Republika Rodezija (danas Zimbabve). Takve autoritarne težnje imali su i Francuzi u Alžiru kao i Portugalci u Angoli. Juan Linz i Izraelu pridaje značajke ovog autoritarnog tipa koji se, bez obzira na svoje demokratsku političku kulturu, institucije, politički pluralizam, jednako pravo glasa i sl., suočava s nekom vrstom rasne demokracije gdje se Arapi i druge manjine degradiraju u mnogim područjima političkog i društvenog života. I Sjeverna Irska je djelomičan primjer ovog tipa, čime on pokazuje kako je u rasno, etnički, jezično, kulturalno (ne toliko u vjerski) podijeljenim društvima, nemoguće uspostaviti djelotvorne demokratske procese. Detaljnije u: Linz (2000: 238-239).

mentalitetu, a ne o ideologiji pa samim time ne postoji ni visok stupanj mobilizacije masa. To dovodi do depolitizacije koja se uklapa u sliku ograničenog političkog pluralizma nužnog za stabilnost režima. U ovakav opis režima uklapaju se Srbija s početka 20. stoljeća, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija od sredine 1960-tih, Španjolska Franciska Franca, Argentina i tamošnja vojna hunta, Libija u vrijeme Gaddafija, Iran za vladavine šaha Pahlavija te Saudijska Arabija koja i danas ima obilježja autoritarnog režima.

4.1.1.3. Demokratski režim

Demokratski politički sustav danas je oblik uređenja većine država u svijetu¹³⁵, a državnost je „preduvjet demokratskog sistema vladavine“ (Linz i Stepan, 1998: 20). Stare demokracije poput britanske, američke i francuske, svojevrsne su paradigme demokratskog uređenja države i društva. Brojne države u svijetu danas su dosegle visoku razinu demokratskog razvoja, no još uvijek je popriličan broj onih u kojima je demokracija vrlo krhka i gdje su snažne i nedemokratske tendencije kao i nezanemariv broj onih koje su još daleko pa čak i od rudimentarnog stadija demokracija¹³⁶. Povijest su obilježili prilično burni „valovi demokratizacije“ i „autokratski protuvalovi“ (Huntington, 2004)¹³⁷, no u zadnjih dvadesetak godina zamjetna je poprilična stagnacija takvih tranzicija¹³⁸. Demokratska

¹³⁵ Prema izvješću Freedom Housea o stanju političkih prava i građanskih sloboda u svijetu (*Freedom in the World*) ukupan broj izbornih demokracija u 2015. godini bio je 125. Dakle, od ukupno 195 država, koliko se smatra da ih je trenutno u svijetu i za koje Freedom House donosi podatke, njih 125 ili 64% možemo proglasiti demokratskima. Dakako, izborna demokracija ne označava i stupanj razvijenosti demokracije i treba uzeti u obzir da među njima postoje kvalitativne razlike u nekim drugim obilježjima demokracije. To najbolje pokazuje i podatak da u istom izvješću je 86 (44%) država je svrstano u kategoriju „slobodnih“, 59 (30%) „djelomično slobodnih“ i 50 (26%) je u kategoriji „neslobodnih“. Detaljnije u: (Freedom House, 2016a). Razvidno je iz podataka Freedom Housea kako u svijetu postoji 70 nedemokratskih zemalja, ali „tek“ 50 neslobodnih zemalja što ukazuje na činjenicu da ima i nedemokratskih, ali slobodnih zemalja. To proizlazi iz metodologije Freedom Housea, odnosno razumijevanja suvremene demokracije koja se gleda kao spoj dvaju dimenzija. Prva se odnosi na demokratski aspekt koji obuhvaća politička prava (izborni proces, političku aktivnost građana i djelovanje vlasti). Druga varijabla obuhvaća liberalni aspekt, odnosno građanske slobode (sloboda mišljenja i izražavanja, sloboda udruživanja, vladavina prava te osobne slobode). Sve države se analiziraju na objema dimenzijama i na temelju toga ih se smješta u jednu od triju navedenih kategorija. Upravo ta metodologija objašnjava činjenicu „disproporcije“ 70 nedemokratskih naspram 50 neslobodnih država u svijetu. Drugim riječima, 20 zemalja koje su na varijabli demokracije dobile nisku ocjenu na varijabli liberalizam dobile su „zadovoljavajuću“ ocjenu pa tako i neke nedemokracije mogu biti slobodne, odnosno djelomično slobodne. O metodologiji FH-a detaljnije na: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world-2016/methodology> (04.03.2016.)

¹³⁶ Dio takvih zemalja se u izvješću Freedom Housea označava „najgorim od najgorih“, a među njima su Sjeverna Koreja, Saudijska Arabija, Sudan, Turkmenistan i neke druge (Freedom House, 2016a: 4).

¹³⁷ Huntington je identificirao tri vala demokratizacije i dva vala autokratizacije: prvi demokratski val (1828.-1922./1926.), prvi autokratski val (1922./1926.-1942.), drugi demokratski val (1943.-1962.), drugi autokratski val (1958./1962.-1974.) i treći val demokratizacije (1974.-1995.). Detaljnije u: Huntington (2004) te u Merkel (2011: 114-116).

¹³⁸ Da u broju demokratskih država (izbornih demokracija) zadnjih dvadesetak godina postoje tek male varijacije pokazuje i podatak po kojemu je 1993. godine bilo 190 država izborne demokracije, a 2015. 195, dakle, tek 5 država više. Detaljnije u: (Freedom House, 2016b).

tranzicija, prema Linzu i Stepanu (1998: 15), smatra se završenom kada je postignuta dovoljna suglasnost o političkim postupcima za izbor jedne vlade koja na vlast dolazi neposredno na slobodnim i sveopćim izborima, kada tako izabrana vlada ima stvarnu vlast stvarati novu politiku i kad izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokracija ne mora *de iure* dijeliti vlast s drugim organima.

Juan Linz je u suradnji s Alfredom Stepanom 1996. godine analizirao demokratsku tranziciju i konsolidaciju u Južnoj Europi, Jugoistočnoj Europi i Južnoj Americi¹³⁹ i u toj analizi autori su predložili radnu definiciju demokracije koja je, uz određene nadopune koje je kasnije i sam Linz učinio, operabilna u ovom radu. Linz (2000: 58) demokratskim političkim sistemima naziva one koji omogućavaju slobodno izražavanje političkih preferencija putem korištenja prava na slobodu udruživanja, informiranja i komuniciranja, s ciljem slobodnog natjecanja između lidera, koje se vodi nenasilnim sredstvima u pravilnim intervalima i kojim se potvrđuje njihov zahtjev za vladavinom. Vlast se bira i mijenja na periodičnim izborima i vrši se u okviru ustava i vladavine prava.

Ova definicija odnosi se prvenstveno na pitanje izborne konkurencije i kompeticije, što i jest jedna od ključnih razlika demokratskih i nedemokratskih režima. Merkelovim rječnikom rečeno, ona uključuje dva režima usidrene demokracije¹⁴⁰ „izborni režim“ i „pravo na političku participaciju“ (Merkel, 2011: 18-20). Linz i Stepan (1998: 64) nadalje navode kako politički pluralizam, kao ključni element demokracije, prate i dodatno osnažuju široka autonomija i pluralnost ekonomske sfere ali i cjelokupnog društva, na njegovim različitim razinama. Taj sveprisutni pluralizam „zakonski je zaštićen i usklađen s društvenim korporativizmom, dakle, ne državnim korporativizmom“, dok je u ideološkom smislu riječ o „širokom intelektualnom zalaganju za status građanina, uz postojanje odgovarajućih pravila natjecanja.“

Autori ističu i druga važna obilježja demokratskih sustava među kojima su poštivanje prava manjima, vladavina prava i podrška individualizmu. Za razliku od sveopće ideološke mobilizacije u totalitarnom sustavu i neizražene mobilizacije u većini tipova autoritarnih

¹³⁹ Izvorno djelo pod naslovom *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* objavljeno je 1996. godine, a prijevod kojim se služimo je iz 1998. godine.

¹⁴⁰ Usidrena demokracija je Merkelov koncept nastao u suradnji s Hans-Jürgen Puhleom. Riječ je o jednom od dva tipa demokracije njegove raščlambe. Prema Merkelu su usidrene stabilne demokracije one koje su dvostruko usidrene (iznutra i izvana), a to se ogleda u pet parcijalnih režima, koji svi moraju funkcionirati i međusobno se prožimati kako bi demokracija u potpunosti funkcionirala. Detaljnije u: (Merkel, 2011: 18 i b. 3).

sustava¹⁴¹, mobilizacija u demokratskim sustavima očitovana je u participaciji kroz kompetitivni stranački politički sustav kao i organizacije civilnog društva koje funkcioniraju neovisno o vlasti i političkom stranačkom sustavu. I mobilizacija i participacija, bilo politička ili ona u civilnome društvu, pravno je uokvirena, to jest zakonski regulirana. Građanska participacija je uglavnom vrlo značajna, no njena priroda nije kao ona u totalitarnim režimima jer participacija ovdje nije rezultanta ideološke mobilizacije nego „široke aktivnosti režima u favoriziranju koncepcije dobrog građanina i patriotizma“ (Linz i Stepan, 1998: 64), a osim toga evidentna je i tolerancija prema mirnoj i uređenoj opoziciji.

Sumarno Linz i Stepan (1998: 20), osim ključnog preduvjeta – državnosti – za čvrstu demokraciju navode sljedećih pet uvjeta: (1) slobodno i aktivno građansko društvo, (2) relativno autonomno i cijenjeno političko društvo, (3) vladavina prava kojom se jamče građanske slobode i sloboda udruživanja, (4) postojanje državnog administrativnog aparata kojega demokratska vlada može valjano upotrijebiti i (5) institucionalizirano ekonomsko društvo.

Autori također konstatiraju da postoje značajne varijacije demokracije kao jednog od tipova režima, misleći na dvije dobro poznate kategorije – konsenzualnu i većinsku demokraciju¹⁴². U svojoj analizi tranzicije zemalja prema demokraciji, autori su dvije navedene kategorije označili „podtipovima“¹⁴³ demokracije, a ne različitim režimima“ (Linz i Stepan, 1998: 61). U analizi državnog terorizma varijacije unutar tri osnovna tipa režima, mogu biti važne za tumačenje očekivanih varijacija u stupnju državnog terorizma pa kao i kod totalitarnih i autoritarnih režima, navodimo ključna obilježja i razlike demokratskih tipova.

Tipološke razlike većinskog (vestminsterskog)¹⁴⁴ modela i konsenzualnog¹⁴⁵ modela Lijphart (1999: 3-4) raščlanjuje na dvije ključne dimenzije od kojih svaka sadrži pet varijabli na kojima se očituju razlike.

¹⁴¹ U autoritarnim režimima postoje dva tipa koja su, za razliku od preostalih pet navedenih u Linzovoj tipologiji, dominantno mobilizacijski. To su: mobilizacijski režim u postdemokratskim društvima i mobilizacijski režimi nakon stečene neovisnosti ili postneovisni mobilizacijski režimi.

¹⁴² Arendt Lijphart je autor dihotomne tipologije konsenzusnog i većinskog modela demokracije, koja je nastala kompariranjem 21 demokratske države. Bio je to prvi interval istraživanja (1945.-1980.). Drugi je obuhvatio duži niz godina (1945.-1996.) i 36 demokracija te je potvrdio ranije Lijphartove nalaze. Detaljnije u: (Lijphart, 1999).

¹⁴³ Linz i Stepan kažu kako se radi o „podtipovima“ demokracije. Budući da i u ranijim režimima imamo različite varijante koje smo nazivali „tipovima“, a njihove varijacije „podtipovima“ i u nastavku ćemo primjenjivati istu logiku. Dakle, varijacije unutar triju tipova režima (totalitarnog, autoritarnog, demokratskog) su također tipovi, a varijacije tipova (unutar jednog od režima) označavamo kao „podtipove“.

¹⁴⁴ Termin „vestminsterski model demokracije“ ponekad se koristi i u puno užem smislu označujući britanski model većinskog demokratskog sustava, odnosno njegov parlamentarizam i ključne institucije, no Lijphart taj

Prva dimenzija je dimenzija izvršne vlasti (stranaka), a razlike su¹⁴⁶: (1) koncentracija izvršne vlasti u jednostranačkim kabinetima – izvršna vlast podijeljena unutar široke višestranačke koalicije; (2) u odnosu izvršne i zakonodavne vlasti izvršna je dominantna – ravnoteža izvršne i zakonodavne vlasti; (3) dvostranački sustav – višestranački sustav; (4) većinski i disproportionalni izborni sustav – proporcionalni izborni sustav; (5) pluralistički sustav interesnih grupa gdje je međusobno natjecanje otvoreno za sve grupe – korporativistički sustav interesnih grupa u kojem postoji kompromis i koncentracija pojedinih grupnih interesa.

Druga dimenzija je federalizam-unitarizam, a razlike su: (1) unitaristička i centralizirana vlast – federalna i decentralizirana vlast; (2) zakonodavna vlast koncentrirana u jednodomnom zakonodavnom tijelu – podjela zakonodavne vlasti između dva jednako jaka, ali drugačije konstituirana doma; (3) fleksibilni ustavi koji se mogu mijenjati i nadopunjavati običnom apsolutnom većinom – rigidni ustavi koji se mogu mijenjati samo izvanrednom većinom; (4) parlamenti imaju zadnju riječ o ustavnosti zakonodavstva – zakoni podložni sudskom nadzoru vrhovnih ili ustavnih sudova; (5) središnje banke ovisne o izvršnoj vlasti – neovisne centralne banke.

Na temelju Linzovog predloženog modela, demokracije unutar kojih će se analizirati pojavnost državnog terorizma su sljedeće: Sjedinjene Američke Države, Izrael, Velika Britanija, Francuska, Ruska Federacija, Turska i Makedonija.

4.2. DRŽAVNI TERORIZAM U TOTALITARNIM DRŽAVAMA

4.2.1. Fašistička Italija (1919. – 1929.)

Nesretna priča europskih totalitarizma 20. stoljeća započinje u Italiji kada nakon Prvog svjetskog rata liberalna država zapada u krizu. Italija je u 20. stoljeća ušla s naslijeđem vrlo dubokih društvenih rascjepa. Najvidljiviji su bili oni na ekonomskom planu gdje su

termin koristi kao sinonim za većinski model. O detaljima britanskog vestminsterskog većinskog modela vidjeti u: Lijphart (1999: 10-21).

¹⁴⁵ Ističimo ovdje kako konsenzusna i konsocijacijska demokracija nisu sinonimi. Konsocijacijska demokracija oblik je političkog uređenja isključivo u pluralnim društvima, a konsenzusna demokracija je adekvatan model i za polupluralna, ali i nepluralna društva. Detaljnije razlike konsocijacijskog i konsenzusnog modela vidjeti u Kasapović (2005: 59 i d.). Također, konsocijacijska demokracija se smatra posebnim oblikom konsenzualne demokracije, no vrijedi i obrnuto.

¹⁴⁶ U navođenju razlika prvo su navedene karakteristike većinske, a potom konsenzualne demokracije.

regionalne razlike između bogatog sjevera i siromašnog juga već tada bile duboko ukorijenjene. Osim tog društvenog rascjepa, Italija je bila i politički podijeljena. Ta je politička podijeljenost rezultanta ekonomskog i društvenog raslojavanja Italije. Neki dijelovi zemlje, posebice srednje Italije, nazivani su „crvenim regijama“ (Ghosh, 2013)¹⁴⁷. Duh socijalizma i anarhizma vrlo se brzo širio pojedinim siromašnijim regijama, a u kratkom roku zahvatio je i radničku klasu tvornica bogatog sjevera. S druge strane političke pozornice bila je liberalno orijentirana struja okupljena oko Giovannija Giolittija koja je imala težnju postati dominantna centristička sila izoliranjem ekstremno lijeve i desne političke struje, no usprkos tome što je bio premijer pet puta u periodu između 1892. i 1921. godine, Giolitti nikada nije uspio u svom političkom naumu (De Grand, 2001: 57). Nije zanemariva ni uloga konzervativne struje u talijanskoj politici koja je bila usko vezana uz Katoličku crkvu čiji je utjecaj u talijanskom društvu bio vrlo značajan.

Prije dolaska fašista na vlast u Italiji je na snazi bio režim kojega Lyttelton (2004: 6) naziva „ograničenom“ ili „artificijelnom“ demokracijom u kojem je postojalo formalno ograničavanje prava glasa, gdje su postojali snažni pritisci i zastrašivanja kojima je ograničavana sloboda glasovanja, što je dovelo do procvata korupcije, a istovremeno je među stanovništvom apatija bivala sve veća.

Na baštinu dubokih rascjepa 19. stoljeća nadovezala se i teška ekonomska kriza koja je, uslijed globalnih kretanja, odnosno Prvog svjetskog rata, imala gotovo ista ili vrlo slična obilježja širom svijeta. Silone (2006: 37) navodi neke od ključnih pokazatelja teške ekonomske situacije po svršetku rata. Primjerice, državni dug je 1914. godine iznosio nešto više od 15 tisuća milijuna lira, a po okončanju rata i uspostavi mira dosegao je iznos od 84 milijarde lira. Vanjski dug iznosio je oko 4,5 milijarde dolara, visina ratne štete procijenjena je na 12 milijardi lira¹⁴⁸. Pet najplodnijih pokrajina su bile ratom opustošene, a kolonije u sjevernoj Africi bile su za vrijeme rata napuštene i ponovno ih je trebalo osvajati. Također, kapaciteti ratne i s njom povezanih industrija su znatno smanjeni. Teška ekonomska kriza poslijeratnih godina dovela je i do teške socijalne krize. Najrazvidnije je to u broju poginulih, oko 750 000 te u više od milijun ratnih invalida (Silone, 2006: 40). Italija je vodila i pravnu bitku s brojnim ratnim dezerterima koji su bježali u zabačene dijelove zemlje gdje su imali potporu lokalnog stanovništva. Uvidjevši da bi ti populacija, koja je brojila više od milijun

¹⁴⁷ Tri najpoznatije „crvene regije“ bile su Toscana, Umbria i Emilia-Romagna u kojoj je rođen Benito Mussolini.

¹⁴⁸ Mirovine koje su isplaćivane obiteljima ratnih žrtava, njih 750 tisuća mrtvih i milijun osoba s invaliditetom, iznosile su godišnje oko 2 milijarde lira. Broj nezaposlenih bio je oko 400 tisuća. Dugovi općina i pokrajina koji su 1911. godine iznosili 51,86 lira po glavi stanovnika, 1919. godine su se popeli na 110 lira.

ljudi, mogla postati potencijalna unutarnja prijetnja državi i poretku, u rujnu 1919. godine proglašena je amnestija za sve ratne dezertere. Kao i svaka velika društvena previranja, napose rat, u Italiji je ostavio veliku masu osiromašenih, a socijalna struktura bitno je promijenjena.

Dakako, u uvjetima teške ekonomske i socijalne krize očekivano je postojana bila i politička. One su se međusobno prožimale i tako uzajamno jačale. Politička se manifestirala još za vrijeme Prvog svjetskog rata kada nije postojalo suglasje o ulozi Italije u ratu. Dio društva, prvenstveno onaj proizvodni koji je od rata imao koristi, bio je za rat dok se jedan dio protivio talijanskom sudjelovanju u ratu, posebno onaj koji je bio blizak premijeru Giovanniju Giolittiju, kao i većina katolički i socijalistički orijentiranog stanovništva. To je dovelo do državnog udara 1915. godine kada je s premijerskog mjesta zbačen Giolitti, a na čelo države dolaze predstavnici teških industrijalaca i agrarnih proizvođača ili, kako ih naziva Silone (2006: 42), „idejni nacionalisti“ i „intervencionistički socijalisti“. Politička previranja inicirana prvenstveno materijalnim interesima jednog dijela društva, dovela su do toga da je Italija 1915. godine potpisala tajni sporazum u Londonu kojim je od članice Trojnog saveza¹⁴⁹, a onda i perioda neutralnosti u početku rata, na kraju postala dio Antante. Sile Antante su tako podijelile ratni plijen, a Italija je u toj podjeli dobila dio teritorija Austro-Ugarske gdje su živjeli Talijani, dio istočne obale Jadranskog mora i jedan dio njemačkih kolonija u Africi.

Izraženija politička kriza nastala je urušavanjem sustava kojega je petnaestak godina gradio Giolitti. Animositeti koji su postojali ranije između pojedinih ekonomskih, političkih i društvenih slojeva izbijanjem rata, a napose nakon rata, samo su dodatno ojačali, a svi pokušaji rješavanja krize su propali. U nastojanjima postizanja bilo kakvih promjena, prijeratni većinski izborni sustav nakon 1919. godine zamijenjen je proporcionalnim, a to je samo dodatno intenziviralo tenzije između zagovornika starog i novog režima. Stari sustav omogućavao je dominiranje i kontrolu izabranih predstavnika nad onima koji su ih birali što je dovelo do bujanja klijentelizma i korupcije koji su kapilarno prožimali talijansko društvo s početka 20. stoljeća.

Poznato je da se u situacijama sveopće krize jednog društva i države javljaju mesijanske ideje koje svojim radikalnim načelima, a vrlo često i metodama, donose „bolje sutra“. Jedna od takvih, prva u 20. stoljeću, bila je doktrina fašizma koja je nastala kao reakcija na rastući komunizam, premda se za Mussolinijev fašizam često navodi da je više riječ o akciji

¹⁴⁹ Italija je 1882. godine, uz Njemačku i Austro-Ugarsku, formirala Trojni savez, odnosno Centralne sile.

ljevičarskog predznaka nego o desničarskoj doktrini¹⁵⁰. Pokret je svoje konture počeo dobivati već krajem Prvog svjetskog rata, a one su bile sve vidljivije u godinama poslije rata kada Mussolini s desetak najbližih ljudi, u Milanu osniva prvi borbeni odred, tzv. *fasci*¹⁵¹. Njihovo djelovanje se dominantno oslanjalo na silu pa i vandalizam, a odrede su činili uglavnom bivši borci (*arditi*)¹⁵² i futuristi. Prva značajnija akcija Mussolinijevih crnokošuljaša bilo je podmetanje požara u redakciji milanskog lista *Avanti* gdje su napali radnike u štrajku, od kojih je troje radnika smrtno stradalo kao i jedan član odreda (O'Brian, 2005: 28).

Fašisti su izašli i na opće izbore 1919. godine, no tu su prošli vrlo loše, a broj članova *fascia* diljem Italije nije bio značajan. Ekspanzija pokreta krenula je iz seoskih centara, odnosno seoskih *fascia*, budući da su zemljoposjednici u fašistima vidjeli saveznike protiv državne administracije i socijalističkih grupacija koji su težili kolektivizaciji. Krajem 1920. broj *fascia* popeo se na 88, a brojio je oko 20 000 članova. Tada nastaju i fašistički odredi u selima i gradovima koje su uglavnom činili mlađi muškarci, časnici koji su netom napustili vojsku, studenti, bivši vojnici bez zaposlenja. Osnova njihova djelovanja bila je sila, a „premještali su se iz jednog mjesta u drugo kamionima; uništavali su i palili općine, radničke komore, sjedišta socijalističkih skupina, zadruge, tiskare; pljačkali su kuće; političke i sindikalne aktiviste podvrgavali stalnom nasilju, terorizirali njihove obitelji, a nerijetko ih i ubijali“ (Palla, 2008: 362). Takvo terorističko djelovanje donosilo je rezultate, budući da su socijalističke lokalne administracije, koje su bile najčešća meta odreda, napuštale svoje pozicije. Prema navodima Angela Tasce, talijanskog političara i povjesničara, samo je u prvom polugodištu 1921. godine zabilježen 721 fašistički teroristički napad u kojem je uništeno 17 tiskara i novinskih sjedišta, 59 radničkih kuća, 119 radničkih komora, 107 zadruga, 83 radnička saveza, 8 osiguravajućih društava, 141 socijalistička i komunistička udruga, 100 kulturnih udruga, 10 narodnih i kazališnih biblioteka, jedan narodni fakultet, 28

¹⁵⁰ Premda se fašizam često povezuje s desničarskim tendencijama, fašistički *credo* je primarno ljevičarski. Epitet desničarstva fašizmu je ponajprije priskrbio snažan naglasak na nacionalizam i težnja uzdizanja talijanskog naroda iz ratne i poslijeratne apatije duhovnim ratom odnosno novim *Risorgimentom*. Blažević (2010: 2005) navodi da ni sam Mussolini „nije u mladosti bio militarist ni domoljub“, već pacifist koji je zbog svojih ideja završio i u zatvoru te da su ga u mladosti oduševljavale ideje Marxa i Lenjina, premda mu se nisu sviđale metode nasilja i nesnošljivosti, koje će kasnije postati bitno obilježja fašizma.

¹⁵¹ Naziv pokreta dolazi upravo od riječi *fascio* koje je u to vrijeme imala višestruke konotacije. Izvorno je riječ označavala snop pruća sa sjekirom koja je bila simbol vlasti starog Rima. U političkom smislu označavao je različite revolucionarne tradicije, kako one antičke tako i kasnije europske, a među njima i talijanske revolucionarne težnje iz 1914. i 1915. godine. Simbolizirao je i izvanparlamentarne političke aktivnosti i sl. Detaljnije v. Palla (2008: 350).

¹⁵² Posebne simpatije pokret je imao upravo među velikim brojem ratnih veterana koji su smatrali kako je Italija oštećena u podijeli teritorija na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine ističući kako tada nije dobila sve što joj pripada. Oni su bili ključni i u vojnoj obuci Mussolinijeve garde, odnosno njegovih *crnokošuljaša*.

radničkih sindikata, 53 radnička rekreativna kluba (nav. u Palla, 2008: 366). Palla nadalje navodi kako je u fašističkom nasilnom pohodu 1921. godine smrtno stradalo 500 do 600 ljudi te da je daleko više bilo ranjenih. Osnovni cilj nasilnih akcija bio je podčinjavanje protivnika, a u tu svrhu korištene su i različite inovativne metode. Jedna od metoda je bilo javno sramoćenje gdje su protivnici skidani do gola na trgovima. Time se nastojalo zastrašiti sve druge, a ujedno su osvajani javni prostori što je bila i vrlo efikasna fašistička propaganda (Palla, 2008: 366-367). Najžešći teror provodio se nad pripadnicima nacionalnih manjina u Trstu i Furlaniji, a kako se u tim regijama socijalizam poistovjećivao sa slavenstvom, fašizam je imao, kako navodi Milardović (2014: 77) „rasistička obilježja“.

Iste godine (1921.) pokret prerasta u stranku – Nacionalnu fašističku stranku (*Partito nazionale fascista* - PNF). Stranku su dominantno činili članovi srednje klase, odnosno građanski stalež pa se i stranka nazivala građanskom. Stranka je, baš kao i pokret prije nje, privlačila brojne mlade nezaposlene ljude, ali i one iz sektora industrije kao i dio zemljoposjednika. Tako je samo godinu dana nakon formiranja stranke, 1922. godine, broj članova porastao na brojku 322 000.

Kako je fašizam bio više akcijski nego idejni pokret, Mussolini je, čim su u Italiji stvoreni minimalni preduvjeti za provedbu oživotvorenje fašističke države, 1922. godine krenuo u *Marš na Rim*. Njegovim pohodom na Rim¹⁵³, koji je trajao od 27. do 29. listopada 1922. godine, i nedopuštanjem kralju Viktoriju Emanuelu III. da proglasi opsadno stanje, uspostavljen je fašistički režim¹⁵⁴ u cijeloj Italiji koji će trajati sve do 1943. godine¹⁵⁵, a Mussolini je imenovan predsjednikom vlade. Iste godine Mussolini sastavlja kabinet „nacionalne koncentracije“ i postaje predsjednik. Kako bi dotadašnje izvaninstitucionalno nasilje mogli provoditi u okviru institucija, kraljevskim je dekretom osnovana Dobrovoljačka policija za nacionalnu sigurnost (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale* – MVSNI) koja je sve do integriranja stranke i države bila jedna od ključnih institucija upravljanja i kontrole.

Nakon godinu i pol vladavine fašista, 1924. godine, jedno je političko ubojstvo uznemirilo Italiju. Nakon što je u skupštini 30. svibnja 1924. izrekao oštar govor i osudio nasilje kao i

¹⁵³ I prije samog *Marša*, koji bio simboličan čin budući da više ništa nije stajalo na putu fašističkom preuzimanju države, fašisti su u krajevima gdje su dovoljno ojačali zauzeli ključne političke, ekonomske, kulturne i sve relevantne društvene pozicije, a pohodom na Rim htjeli su dati do znanja da je i talijanska prijestolnica u njihovim rukama.

¹⁵⁴ Period između 28. listopada 1922. i 3. siječnja 1925. smatra se „tranzicijskim razdobljem od stare liberalne države prema fašističkim režimu u pravom smislu riječi“ (Pavone, 2008: 380).

¹⁵⁵ Mussolini je srušen od strane Velikog fašističkog vijeća koje je zasjedalo 24. i 25. srpnja 1943. godine pa se i odluka Vijeća od 25. srpnja smatra krajem fašističkog režima. Iako je Italija u ratu i dalje ostala na strani Njemačke, vrlo brzo je, već 8. rujna 1943. godine, proglasila kapitulaciju u ratu (Morgan, 2007: 85; 93).

izborne nepravilnosti, socijalistički zastupnik Giacomo Matteotti najprije je optužen za provociranje u fašističkim medijima, a 10. lipnja je otet i ubijen. Tijelo mu je pronađeno tek 16. kolovoza 1924. godine. Imena počinitelja pokazala su da je vlada bila umješana u ubojstvo. Od petorice osumnjičenih, trojica su dobila kazne zatvora koje su nakon odredbe o pomilovanju svedene na manje od 2 godine (Palla, 2008: 382-383). Ovo političko ubojstvo, kojemu je cilj bio zastrašiti oporbu i paralizirati njihovo političko djelovanje još je jedan prilog tezi fašističkog terorističkog habitusa.

Mussolini 1926. godine raspušta sve političke stranke u Italiji, a sebe proglašava *Duceom* (Vodom). Veliko fašističko vijeće PNF-a (Nacionalne fašističke stranke) 1928. postaje državno tijelo čime se ulazi u jednu novu fazu režima u kojoj je moć države, odnosno Mussolinija znatno ojačala. U kratkom vremenu pokrenuo je mnoge društvene promjene na različitim poljima koje su među Talijanima, nakon ratnih i poratnih apatičnih godina izgledale vrlo obećavajuće, a uz sebe je imao i snažnu propagandu koja je njegove ideje, akcije i gotovo svaki njegov pokret uzdizala na razinu božanstva ističući njegovu predanost ostvarenju i izgradnji jake talijanske nacije. On je pak podredio narod državi, smatrajući ga kao „nešto neodređeno, kao materiju kojoj treba dati formu“ s uvjerenjem „da država određuje i oblikuje narod“ i stoga se „sve treba podložiti njezinim interesima“ jer je „država duša državljana“, a ne obrnuto (Bošković, 2000: 49-50). Osim toga, u Mussolinijevu viđenju Italije bila je i ideja obnove Rimskog carstva, a time je davao legitimitet svojim teritorijalnim pretenzijama na Sredozemlju¹⁵⁶.

Britanski novinar, George Ward Price, koji je uspostavio bliske veze s Hitlerom i Mussolinijem i koji se prometnuo u jednog od vodećih publicista i novinara u doba njihove vladavine, navodeći svoj citat iz *Daily Maila* prisjeća se kako je za Mussolinija vrlo rano primijetio sljedeće:

To je čovjek elizabetanskog doba. (...) On utjelovljuje novi duh koji je zavladao njegovom nacijom, a između Italije na početku XX stoljeća i Engleske na početku XVII stoljeća ima mnogo duhovne sličnosti: ista snaga nacionalnog ponosa, isti bezgranični optimizam, ista snalažljivost, ista naglost osjetljivog temperamenta, ista sklonost ka neustrašivosti, ista plemenita revnost nacije koja je svjesna svoje mladosti i snage. (Price Ward, 2002: 235)

Duce je imao obilježja karizmatičke ličnosti, a samim time njegov autoritet i legitimitet bio je neupitan. On je bio nepogrešiv i kao takav je artikulirao i usmjeravao ideologiju koja je bila i intenzivno i ekstenzivno mobilizatorska, eliminirao je pluralizam svake vrste, a njegova vlast

¹⁵⁶ Snažan utjecaj na idejnu formaciju fašizma imao je Giovanni Gentile, jedan od najznačajnijih i najutjecajnijih filozofa (hegelijanac) toga doba. On je 1923. godine od strane režima imenovan ministrom prosvjete te je u duhu idealističke filozofije provodio reformu školstva.

u svojim pretenzijama nije bila definirana. Nastojao je prodrijeti do svih društvenih slojeva i mobilizirati čitav narod¹⁵⁷.

U ekonomskoj sferi glavnu je riječ vodio Nacionalni savjet korporacija u središtu kojega su bile državno osnovane korporacije koje su pokrivale različite sektore i koje su morale surađivati i tako činiti ekonomsku srž Italije. Korporativizam je osmišljen s ciljem jačanja jedinstva talijanske nacije, odnosno izbjegavanja mogućih sukoba pojedinih slojeva¹⁵⁸.

Katolička crkva bila je jedan od problematičnijih dijelova društva za Mussolinija, onaj kojega je bilo najteže staviti pod kontrolu i koji je bio poslušan drugom autoritetu, papi. Kako bi dokinuo tu praksu, Mussolini je sklopio ugovor s Katoličkom crkvom¹⁵⁹ očekujući da će i crkveni poglavari pristati uz njegovu ideju izgradnje jedinstvene i jake talijanske nacije. Premda je dio klera pristao uz *Duceove* ideje i čak postao njihov zagovornik, taj uspjeh je ipak bio vrlo ograničen i tu sferu društva Mussolini nikada nije uspio do kraja podčiniti svojoj ideji i svojoj vlasti, ponajviše zbog duge tradicije, jake infrastrukture i snažnog duhovnog utjecaja koji je Crkva imala na velik dio talijanskog naroda.

Jake korporativne tendencije utjecale su na to da parlamentarizam bude zamijenjen korporativizmom što je utvrđeno i zakonom. Tako je 19. siječnja 1939. narodna skupština zamijenjena Skupštinom vijeća fašista i korporacija koju su sada činili članovi tih ranije zasebnih tijela. Tim sustavno osmišljenim sukcesivnim potezima *Duce* je uspostavio svoj potpuni monopol, odnosno monopol svoje stranke. Politički i društveni život ubrzo su postali

¹⁵⁷ A da je *Duce* bio posve predan svojoj ideji „preoblikovanja nacionalne građe“ i da je na njoj neumorno i bez predaha radio Price Ward (2002: 187) to potkrepljuje prikazom rasporeda aktivnosti njegova inače neradnog dana (nedjelje): „Duce jednostavno ne zna što je umor, kako tjelesni tako umni. Nikad u toku dana ne prestaje raditi, niti se odmara. Njegov jedini odmor sastoji se od promjene zanimanja. O kakvoj se neumornoj energiji radi vidimo iz rasporeda njegovih aktivnosti u toku jednog dana odmora, točnije jedne nedjelje u srpnju 1937. godine, u vrijeme najvećih vrućina: upravljajući osobno svojim avionom sletio je na pet aerodroma; posjetio je novu zrakoplovnu akademiju u Firenzi; posjetio je jedno lječilište blizu Firenze, u kojem se liječi osam stotina djece; prisustvovao je probi novog aviona u Pisi; proveo je nekoliko trenutaka gledajući seljake kako vrše pšenicu u mjestu San Pieroa Gardo blizu Pise, automobilom je otišao na kupanje u Viareggio, posjetio je *Institut Rosa Maltoni Mussolini*, nazvan po njegovoj majci, vratio se u Rim avionom, otišao na jedan koncert, pod vedrim nebom pred bazilikom Maxetino.“

¹⁵⁸ Korporativistička ideja također je baština lijeve misli, odnosno Georga Sorela, a kako kaže Blažević (2010: 208): „Cilj korporativne države nije bio dovesti u pitanje temelje kapitalističke ekonomije, već uskladiti postojeće proturječnosti.“ Dozvoljene su bile i privatne poduzetničke ideje, no svakog poslodavca država je izravno kontrolirala i imala je mogućnost intervencije

¹⁵⁹ 11. veljače 1929. Kraljevina Italija je sa Svetom Stolicom potpisala Lateranski ugovor čime je nakon šezdeset godina napetosti između talijanskih vlada i pape riješeno tzv. „rimsko pitanje“. Italija je tim ugovorom Državi Gradu Vatikanu priznala suverenost na definiranom teritoriju od 0,44 kilometra kvadratna. Iako je u početku vladalo obostrano oduševljenje, ono je ubrzo splasnulo jer je vrlo brzo fašistička vlast započela s progonom katoličke mladeži i Vatikan je došao u sukob s vlasti najprije u pitanju odgoja mladeži, odnosno tko ima pravo na odgoj mladih, Crkva ili država.

jedno. Vlast, na čelu s *Vođom (Duceom)* ušla je u sve pore društva i time je oživotvorena prva totalitarna ideja u Europi 20. stoljeća, a s njome i sustavni državni terorizam koji je kontinuitet fašističkog djelovanja još od začetka pokreta.

Sustavno nasilno djelovanje Mussolinija i njegovih fašista u Italiji u usporedbi s onim Hitlerovim ili Staljinovim je bilo je nešto blaže¹⁶⁰ odnosno manje ekstenzivno, no i ono je pokazalo jednu od bitnih karakternih crta totalitarizma - teror velikog razmjera koji ima sva obilježja državnog terorizma. Bila je to vrlo organizirana upotreba sile i nasilja kao i prijetnja upotrebom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora želio ostvariti politički cilj fašista.

Jedan od važnih koraka u provođenju nasilja i prijetnji nasiljem bilo je i donošenje zakonodavnog okvira kojim je, između ostalog, legaliziran teror vlasti. Tako je 1926. godine donesen *Leggi fascistissime* odnosno cjelina „takozvanih ultrafašističkih zakona“¹⁶¹ unutar kojih su bile i Odredbe o obrani države (Lacchè, 2015: 19). Njima je ponovno ozakonjena smrtna kazna koja je bila ukinuta 1889. godine i uspostavljen je vrlo širok pravni okvir za represivno djelovanje vlasti prema bilo kakvim opozicijskim tendencijama. Oformljen je i poseban Sud za obranu države kojega je postavio ministar obrane. Sud je primjenjivao pravila kaznenog postupka koja vrijede u ratnom stanju i bio je nadležan za pitanja delikata protiv države. Tu su vrijedili posebni propisi kao primjerice ograničenje prava istražnog suca i osnivanje posebne komisije koja vodi kazneni postupak, neograničeno trajanje istražnog zatvora, ograničena prava obrane (Bavcon *et al.*, 1987: 42), presude nisu mogle biti predmet žalbe niti su mogle biti ukinute. Linz navodi (2000: 103) kako je Sud za obranu države za vrijeme trajanja fašističkog režima 33 osobe osudio na smrt od čega su 22 osude bile izvršene, a isti sud je sudio 5 619 osoba te za njih 4 569 je izrekao kazne zatvora u prosječnom trajanju od pet godina. Iako je u usporedbi s nekim drugim totalitarnim režimima broj smrtnih slučajeva relativno malen, njezino ponovno uvođenje bilo je „osmišljeno da zastraši“ jer je „fašizam tražio ponovno utvrđivanje autoriteta države“ (Lacchè, 2015: 19) odnosno ostvarenje svog političkog cilja što su dva sastavna elementa terorističkog djelovanja.

¹⁶⁰ Jedan od dokaza tomu je i Mussolinijev odnos prema Židovima. Naime, kao bogatiji i poduzetniji dio društava, Židovi su se vrlo dobro uklopili i značajno doprinosili Mussolinijevoj ideji korporativne države. Iako je krajem 1930-ih Mussolini započeo s praksom antisemitskih zakona, oni su sadržavali brojne iznimke, primjerice Židovi ratni veterani, oni s visokim odličjima, bivši članovi PNF-a kao i njihovi očevi i majke, djedovi i bake, supruge, djeca i unuci (Blažević, 2010: 212). Tako je samo mali broj Židova ustvari bio protiv Mussolinija, a i Mussolini protiv njih.

¹⁶¹ Taj se zakonodavni okvir počeo stvarati 1925. godine, a zaključen je 1926. što to se ponekad naziva „prvom fazom“ talijanskog fašizma koja je trajala od 1922. do 1926. godine, i u kojoj se više očituje autoritarna narav režima, a druga „zrelija faza“ koja je u sebi sadržavala više totalitarnih tendencija započela je 1930. godine i trajala je sve do sloma režima 1943. godine (Ragazzoni, 2016: 7).

U okviru Odredbi o obrani države znatno su proširene ovlasti državnih službnika, napose onih iz sigurnosnog sektora, a sastavni dio tog zakona bilo je „policijsko zatočeništvo“¹⁶². Ono je bilo regulirano člancima 184. do 193. Kraljevskog zakonskog dekreta i potpadalo je pod ovlasti Odjela za subverzivno djelovanje pri Odjelu općih poslova Ministarstva unutarnjih poslova.

Time je legalizirana deportacija političkih protivnika koja se najčešće vršila na male otoke ili u zabačena mjesta. Prema odredbama članka 184. u zatočeništvo su mogli biti poslani oni koji su bili „1. ukoreni; 2. oni koji su počinili ili izrazili čvrstu namjeru da će počiniti čine uperene prema nasilnom svrgavanju nacionalnog, socijalnog i gospodarskog državnog uređenja“ (Capogreco, 2006: 33). Te su se odredbe našle i u novom kaznenom zakonu usvojenom 1930. godine koji je poznat kao *Codice Rocco*¹⁶³. Taj novi zakonodavni okvir bio je svojevrsno proširenje *Leggi fascistissima* i „poznavao je sljedeće posebne postupke: direktno i neposredno suđenje te kazneni nalog i kontumacijski postupak¹⁶⁴, kao prave posebne postupke kojima je manjkala ili faza istrage i radnji koje su prethodile glavnoj raspravi, glavna rasprava ili radnja ispitivanja okrivljenika (Krstulović, 2002: 381).“
Donošenjem *Codice Roccoa* proširena je lista kaznenih djela koja se sankcionirala smrtnom kaznom i doživotnim zatvorom. Delikt protiv države bio je važno mjesto tog zakonika u čijem je 8. članku pojam političkog delikta definiran kao „svako djelo koje znači napad na bilo kakav politički interes države ili na bilo kakvo političko pravo građana, te svako djelo koje je u potpunosti ili djelomično prožeto političkim motivima“ (nav. u Bavcon *et al.*, 1987: 41)¹⁶⁵.

Premda ozakonjena pogubljenja se nisu često prakticirala, no fašistička vlast je razvila brojne druge mehanizme za provođenje sile i zastrašivanja stanovništva, posebno određenih društvenih slojeva. Policijska zatočeništva su bila jedan od osnovnih *modus operandi*

¹⁶² Sustav zatočeništva bio je autonoman u odnosu na dvije starije i bitno blaže preventivne mjere – „opomenu“ i „ukor“. One su se razlikovale od kaznenih mjera, a propisane su bile još 1865. godine Zakonom o javnoj sigurnosti. U vrijeme fašističkog poretka opomena je zabranjivala bavljenje politikom onima koji su osumnjičeni za proturežimsko djelovanje, a ukor im je bilo onemogućeno napuštanje prebivališta bez policijskog odobrenja. V. Capogreco (2006: 34).

¹⁶³ Zakon je dobio ime po svom glavnom kreatoru, ministru pravosuđa u Mussolinijevoj vladi i jednom od najvažnijih fašističkih intelektualaca – Alfredu Roccou. On je ciljeve novog kaznenog zakona objasnio na sljedeći način: „Postići najveću brzinu postupka uz poštivanje zahtjeva pravednosti; odstraniti sve nepotrebno; spriječiti akademsko ili teatralno govorkanje; povećati prestiž i ozbiljnost obrane; spriječiti zloupotrebu postupka; spriječiti neosnovane pritužbe; povećati autoritet sudac; ... postići da materijalna pravda uvijek pobijedi formalnu (Bavcon *et al.*, 1987: 42).

¹⁶⁴ Riječ je o postupanju prema stranci koja se nije odazvala na sudski poziv.

¹⁶⁵ U poseban dio kaznenog zakona ušle su neke nove inkriminirajuće radnje poput: „nevjernosti u državnim stvarima, ustanovljenje međunarodnih društva bez posebne dozvole vlade, uvreda talijanskog naroda, izlaganje poruzi zastave ili drugih simbola države i fašističkog režima kao i tzv. politički ili ekonomski defetizam, tj. širenje alarmantnih vijesti koje mogu štetiti državnim interesima“ (Bavcon *et al.*, 1987: 41).

fašističkog terorizma u Italiji. Deportacijom su mogli biti kažnjeni i kažnjavani su najviše politički neistomišljenici i antifašisti, ali i bilo koja druga aktivnost mogla se proglasiti subverzivnom samim time i utuživom radnjom, primjerice, profesorska, odvjetnička, spisateljska djelatnost kao i pobuna te mnogi drugi nepoželjni i nepodobni oblici ponašanja i djelovanja (Capogreco, 2006: 35). Nominalno je u zakonu postojala distinkcija između prisilnog boravišta i zatočeništva, no boravište se gotovo uvijek pretvaralo u zatočeništvo pa je kontinuitet koji je postojao u praksi brisao pravnu granicu. Ta metoda bila je efektivan način zastrašivanja svih onih koji bi samo i pomišljali na proturežimsko djelovanje. Krajem 1926. godine bilo je zatočeno oko 900 političkih neprijatelja dok se 1943. ta brojka popela na 12 330.

Neki otoci ili dijelovi otoka pretvoreni su u zatvore na otvorenom, primjerice Favignana, Lampedusa, Pantelleria i Ustica na koje su, prema arhivskim dokumentima koje je Capogreco (2006) proučavao¹⁶⁶, odvedeni prvi zatočenici, komunisti, socijalisti, republikanci, anarhisti i liberaldemokrati. Uz još nekoliko tuzemnih lokacija kao što su otoci Lipari, Ponza, Ventotene i Tremiti, Ministarstvo unutarnjih poslova je 1927. godine izradilo plan i pronašlo lokaciju i za deportiranje u stare kolonije. Tako je jedna od lokacija postalo libijsko mjesto Gasr Bu Hadi, koje se nalazi 478 kilometara jugoistočno od Tripolija.

Zatočenici su živjeli u nehumanim uvjetima, gdje su se osim sa skućenim prostorom suočavali i sa svakodnevicom u kojoj su im bivale uskraćene osnovne potrebe. Uz to su morali podnositi prisilnu dokolicu kao i provokacije čuvara. Prema zapisima (Capogreco, 2006: 37), najgori su uvjeti vladali na otoku Lampedusi gdje je u prostoru koji može primiti najviše 50 ljudi živjelo njih 120. Detalji zlostavljanja od strane pojedinih vojnih predstavnika izašli su u javnost nakon što je dokumentacija potajno dostavljena jednom stranom tisku. Na otoku Ustica u ranijim godinama bivali su zatočeni Libijci koji su se protivili talijanskoj politici u toj koloniji. U periodu od 1911. do 1916. godine preko 300 zatočenika tog logora je umrlo uslijed loših uvjeta koji su u njemu vladali. Godine 1932. odlukom Ministarstva

¹⁶⁶ Capogreco u uvodnoj napomeni svoje povijesne studije *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)* navodi kako je arhivska dokumentacija koja se odnosi na internaciju pohranjena je u Središnjem državnom arhivu u Rimu. Vrlo je detaljna i lako dostupna dok se velik dio dokumentacije o fašističkim internacijama čuva u arhivima Ministarstva unutarnjih poslova, Arhivu Povijesnog ureda Glavnog stožera vojske. Navodi kako mu je od velike pomoći bila i arhivska građa Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, Arhiv Republike Slovenije u Ljubljani i Arhiv Međunarodnog odbora Crvenog križa u Ženevi. Detaljnije v. Capogreco (2006: 13-15).

unutarnjih poslova, logori za političke protivnike premješteni su na otoke Ponzu i Ventotene, a odlukom Mussolinija i na Liparske¹⁶⁷ i Tremitske otoke.

Osim deportiranja fašisti su koristili i praksu internacije. Tako je još za vrijeme Prvog svjetskog rata Italija internirala velik broj slovenskih, njemačkih i hrvatskih civila koji su bili upućivani u zatvore ili posebne logore, a i iza rata nastavila je s tom praksom¹⁶⁸. Uslijed pritisaka iz različitih slojeva društva praksa internacije je ublažena, ali je i dalje nastavljena, posebno za vrijeme Drugog svjetskog rata. Fašistička vlast nastavila je s internacijom stranaca prema propisima „ratnog zakona“, ali i internacijom talijanskih civila koja se odvijala prema Zakonu o javnoj sigurnosti. Upravo je internacija civila, prema riječima Capogreca (2006: 59) bila „brojčano najčvršći dio cijelog fenomena i pravno je bila najmanje opravdana, prije svega zbog teških životnih uvjeta zatočenika.“

Birokratski mehanizam internacije dodatno naglašava sustavnost državnog terorizma fašističke Italije. Tako je Ministarstvo rata 1936. godine donijelo kriterije za osnivanje logora i utvrđivanje osoba koje treba internirati. To su: (1) da logori po mogućnosti budu smješteni u pokrajinama: Perugia, Ascoli Piceno, Aquileia i Avellino; (2) da se njihov broj, za početak, ograniči najviše na tri logora; (3) da svaki logor primi najviše 1000 do 1500 zatočenika; (4) da u logorima, osim političkih protivnika (već zatočenih ili koje tek treba uhititi) budu internirani i „dokazani špijuni“; (5) da internacija prijeđe u ovlast Ministarstva unutarnjih poslova (Capogreco, 2006: 74-75).

Talijanske internirce činili su politički protivnici¹⁶⁹, „inorodci“¹⁷⁰, Židovi i Romi. Jedna od najmnogobrojnijih skupina koju su fašisti internirali bila je ona slavenskih „inorodaca“ koji su živjeli na teritoriju koji je Italiji pripao 1920. nakon „podijele plijena“ Prvog svjetskog rata, ali i onih koji su živjeli u talijanskim pokrajinama s većinskim

¹⁶⁷ Kada je u kolovozu 1929. godine dio političkih zatvorenika uspio pobjeći, najprije u Tunis, a potom u Francusku, medijima su svjedočili o teroru kojega fašistička vlast provodi. Taj bijeg uzrokovao je ljutnju šefa policije koji je onda umjesto policije poslao vojsku kako bi čuvala zatvorenike, a na samom otoku je izrečeno dosta kazni i poduzete su osvetničke radnje prema kolonijalnoj upravi.

¹⁶⁸ Iako su u periodu fašističkog djelovanja donesene i prve *Ženevske konvencije* koje su određivale status i uvjete života vojnih zatvorenika, one su se uvelike kršile. To je posebno vidljivo na primjeru uhićenih vojnika i časnika razoružane jugoslavenske vojske koji su uhićeni nakon neprijateljstva, a prema kojima se postupalo kao prema civilnim zatočenicima. Početkom 1943. godine je u Italiji bilo 75 koncentracijskih logora za ratne zarobljenike.

¹⁶⁹ Talijanski internirci iz kategorije političkih protivnika uglavnom su bili označavani kao antifašisti te su bili podijeljeni na tri grupe: registrirani antifašisti, antifašisti zadržani na internaciji te aktualni antifašisti (Capogreco, 2006: 114).

¹⁷⁰ „Inorodcima“ su označavane jezično-etničke manjine kojih je u Italiji bilo jako malo, oko 2%, ali fašističkim osvajanjem Albanije 1939. godine taj je broj porastao, a i dijelovi teritorija koji su Pariškim mirovnim ugovorom 1919. godine od strane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca predani Italiji (1920. godine) za fašističku su vlast predstavljali „inorodnu“ opasnost.

slavenskim stanovništvom¹⁷¹. Mussolini je i prije nego je došao na vlast u Italiju u svojim govorima ukazivao na „slavensku prijetnju“. Tako je jednom prilikom boraveći u Puli 1920. godine izjavio sljedeće: „Za ostvarenje našeg mediteranskog sna potrebno je da Jadran koji je naš zaljev bude u našim rukama...“ I u tom smislu treba poduzeti odlučne, nasilne akcije, što Mussolini jasno daje do znanja u sljedećoj izjavi: „Naspram inferiornijoj i barbarskoj rasi kakva je Slavenska ne treba pružiti slatkiše već batine. ...“ I da se stoga „isplati žrtvovati 50.000 Talijana kako bi se počistilo 500.000 slavenskih barbara (SABH, 2010).“

U Italiji su postojali brojni logori za „bivše Jugoslavene“. Jedan od najvećih bio je Gonars koji je mogao primiti 6500 osoba, vrlo značajan za fašističke vlasti bio je i onaj u predgrađu Padove (Chiesanuova) koji je otvoren potkraj lipnja 1942. godine, gdje je 1943. bilo 3410 interniraca i u kojemu je u manje od godinu dana njih 70 zbog nehumanih uvjeta umrlo. U veljači 1942. otvoren je i logor Cighino/Tribusa gdje je bilo oko 600 interniranih. Pod upravom talijanskog MUP-a u Califioritu je djelovao još jedan logor s 1500 interniraca, zatim Fertilia, potom Monigo, Rennici, Pietrafitta i Visco¹⁷².

Tako je na okupiranom jugoslavenskom području kao i onome koje je bilo pripojeno Italiji postojao logor na otoku Rabu, Bakru, Kraljevici, Molatu, Mamuli i Prevlaci, a bilo je i nekoliko tranzitnih logora. Capogreco (2006: 155-156) navodi kako su logori za Slavene kojima je upravljala Kraljevska vojska bili osnivani prema modelu logora za ratne zarobljenike te napominje da su uvjeti u njima bili bitno teži nego u onima koji su bili pod nadležnosti MUP-a te su se mijenjali s vremenom, od podnošljivih do neljudskih.

O surovosti fašističke vlasti i uvjetima u kojima su živjeli u logorima govore i memoari preživjelih. Jedan od njih je Ivan Malnar koji u svojoj knjizi *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942. – 1943.* opisuje svoje iskustvo u logoru na Rabu kroz kojega je prešlo petnaestak tisuća djece, žena i muškaraca. Opisujući kako su trpjeli veliku glad, hladnoću i nehigijenske uvjete Malnar (2003: 65) kaže: „Svaki jesenski dan bio je kraći i hladniji. I to nam je uz neopisivu glad donosilo nove nevolje kojih nismo bili svjesni. (...) svakodnevno smo tražili da nam daju slamu kako ne bismo ležali na goloj, sve hladnijoj zemlji. (...) Sve smo više zanemarivali umivanje na kiši, pranje zdjelica i ono malo rublja što smo imali. A to je pogodovalo da na sebe navučemo još jednu napast – uši i buhe. (...) U svakom je šatoru bilo ušiju i buha ne na stotine i tisuće već na desetak i stotine tisuća. Gospodarile su s nama kao lešinari sa strvinom u užarenoj pustinji.“ Malnar navodi kako prilikom interniranja fašisti nisu

¹⁷¹ Tako su u Italiji bili osnovani logori za „inorodce“ u Julijskoj krajini kao sabirni logori, potom radni logor, a onda i logor za ratne zarobljenike.

¹⁷² O detaljima svakog internacijskog logora kao i broju interniranih v. Capogreco (2006: 291-309).

nikoga štedjeli, tako ni trudnice te kaže da je, prema nekim podacima, u logoru na Rabu rođeno jedanaestero djece od kojih niti jedno nije preživjelo.

Iako kada se govori o brojkama smrtno stradalih, svirepost fašističkog terora nije toliko vidljiva kao ona u nacističkoj Njemačkoj ili Staljinovom Sovjetskom savezu, postojanje sustavnog zastrašivanja stanovništva, posebice putem velikog broja deportacija i internacija ukazuju da je Mussolini svoj politički projekt izgradnje jake i jedinstvene talijanske nacije gradio na sili i prijetnji silom koja je izazivala strah među stanovništvom. Organiziranost terora s ciljem ostvarenja političkih ciljeva obilježava Mussolinijev politički put i prije same uspostave fašističkog režima. Sam fašistički pokret (*fasci*) od svog nastanka oslanjao se na silu kao osnovnu metodu ostvarenja političkih ciljeva i to je kontinuitet djelovanja fašista.

Raščlanjujući operacionalnu definiciju terorizma u kontekstu fašističke Italije, evidentno je svih šest elemenata koji određuju terorističko djelovanje: nasilje, politički cilj, strah, svrhovitost, prijetnju i psihološke učinke. Opravdanom stoga smatramo tezu Igora Primoraca (2002: 64) koji kaže da se totalitarne države mogu nazvati „terorističkim državama“. Fašistička Italija to bez sumnje jest. Terorizam kojega je provodila vlast dominantno je bio racionalan instrument korišten na polju unutarnje politike, ali budući da je Italija posjedovala svoje kolonije prije Prvog svjetskog rata te da je sa svojim imperijalnim težnjama nastavila i nakon rata, terorizam je bio važan i za njezinu vanjsku politiku. Talijanski fašizam poslužio je kao model kojega su preuzele druge zemlje, a s njim su preuzele i terorizam kao njegov neodvojiv element, odnosno strategiju i taktiku za ostvarivanje političkih ciljeva. U razradi državnog terorizma svakako su najdalje otišle Hitlerova Njemačka i Staljinov Sovjetski Savez.

4.2.2. Nacistička Njemačka (1933. – 1945.)

Baš kao i u predtotalitarnoj Italiji, i u Njemačkoj su se odvijali i akumulirali društveno-politički procesi koji su pripremili pozornicu za stupanje na scenu totalitarizma koji je, kako će se kasnije pokazati, imao ekstremne razmjere državnog terorizma, daleko veće nego u totalitarnoj Italiji.

Nakon Prvog svjetskog rata i njemačkog potpisa kapitulacije 11. studenog 1918. godine, za Nijemce u ekonomskom, društvenom i političkom smislu dolazi jednako teško vrijeme. Njemačka je nakon rata izgubila sve kolonije koje imala, a dio svoga teritorija morala je ustupiti pobjednicima, proglašena je isključivim krivcem za rat i time je bila primorana plaćati visoke ratne reparacije. Njemačka, odnosno tadašnje Njemačko Carstvo koje je imalo oko 65

milijuna stanovnika, je osim materijalnih pretrpjelo i velike ljudske gubitke. U ratu je sudjelovalo preko 10 milijuna Nijemaca, a prema nekim podacima njih nešto manje od milijun i sedamsto tisuća je smrtno stradalo (Bessel, 2002 :9). Osim velikog broja vojnih veterana, Njemačka se suočavala sa sve većim brojem nezaposlenih, a u nekim industrijama brojke su prepolovljene u odnosu na predratno stanje¹⁷³.

Njemačke ratne rane tako su bile puno dublje nego talijanske, a tome je svakako doprinijela i činjenica da se Italija još za vrijeme trajanja rata svrstala na stranu pobjednika i tako izbjegla i ublažila mnoge gubitke koje Njemačka nije mogla izbjeći. Poraz i njegove posljedice doživljeni su kao „trenutak nacionalnog poniženja“ (Miller, 2013: 175).

U tim tmurnim poslijeratnim okolnostima „rođena“ je nova Njemačka, odnosno Weimarska Republika koja je donijela i novi ustav (Weimarski ustav). Koalicija više stranaka tim je ustavom iz 1919. ukinula monarhiju i u parlamentu je proglašena federativna republika s polupredsjedničkim sustavom i proporcionalnim modelom predstavljanja sedamnaest zemalja (pokrajina). Institucionalne promjene i novo uređenje države nije moglo smiriti opću društvenu napetost koja se sve jače osjećala u svim sferama društva. Vrlo je izražen bio politički rascjep ljevice i desnice kao i onaj koji je podijelio društvo na protivnike i zagovornike republike, s tim da su protivnici dolazili i iz reda ljevice i desnice. Radikalna lijeva opcija nije bila zadovoljna što su socijaldemokrati ušli u koaliciju s drugim strankama i s njima zajednički kreirali ustav nove republike. Njihove su težnje bile usmjerene prema komunističkoj radničkoj revoluciji. S druge strane, dio desnog političkog miljea isto tako je zamjerao demokratima ulazak u koaliciju i stvaranje parlamentarne polupredsjedničke republike budući da su se zalagali za carski princip. Desna struja je smatrala kako republika snosi odgovornost i za kapitulaciju u Prvom svjetskom ratu. Stoga je za mnoge i novi *Ustav* imao veliku manu očitovanu u činjenici da je „prihvatio poraz“ i da su ga „uspostavili ljudi koji su potpisali mirovni ugovor u Versaillesu“ kojega su mnogi Nijemci smatrali nepravednim (Duroselle, 2008: 439). Nakon propalog desnog puča u ožujku 1920. godine¹⁷⁴, u nekim dijelovima Njemačke izbijaju komunistički ustanci. Uz jaka politička previranja,

¹⁷³ Primjerice, do 1918. godine je između 2,5 i 3 milijuna radnika radilo u ratnoj i vojnoj industrija, a nakon kapitulacije, Njemačkoj je zabranjeno naoružavanje, a broj vojnika bio je ograničen na 100000. Niti u drugim sektorima stanje nije bilo nimalo optimistično, primjerice u tekstilnoj industriji je 1918. radilo nešto više od 350 tisuća ljudi, dok je 1913. godine bilo više od 860 tisuća zaposlenih, slični omjeri su bili u graditeljstvu, kemijskoj industriji, metalnoj, ali i u drugim industrijama (Bessel, 2002 :16).

¹⁷⁴ 13. ožujka 1920. godine čak je izveden i državni udar u kome je na tri dana zavladao pučistička vlada desničarskog novinara Wolfganga Kappa koja je uvela diktaturu, no zbog masovnih pobuna građana i poziva na štrajk od strane nacionalne vlade koja je iz Berlina pobjegla u Stuttgart, vrlo je brzo dokinuta. V. Duroselle (2008: 426).

ekonomski opustošenoj Njemačkoj je vrlo brzo ponestalo sredstava za isplatu ratne štete pa su neke zemlje pobjednice intervenirale i preuzele na sebe dio upravljanja njemačkom ekonomijom. To je, ionako osiromašene Nijemce, potaklo na štrajkove i socijalni problemi samo su se gomilali, a narod je zapadao u kolektivnu depresiju iz koje se činilo da nema izlaza. Na to se nadovezala hiperinflacija¹⁷⁵ koja je pogodila Njemačku 1923. godine i dodatno uzdrmala ionako poljuljane temelje društva. Upravo je 1923. godina bila jedna od najburnijih za slabu njemačku državu u poslijeratnom periodu, budući da je došlo do „četiri vrste pobuna“: pobune ekstremne desnice, komunističke pobune, separatizma u porajnskom dijelu zemlje, a najpoznatija pobuna bila je Hitlerov puč koji je pokušao u Münchenu 8. i 9. studenog 1923. godine (Duroselle, 2008: 431). Hitler i njegove pristaše iako politički organizirani u Nationalsocijalističkoj njemačkoj radničkoj stranci (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* – NSDAP) djelovali su više kao nasilna skupina bandita koja je, primjerice, upadala na sastanke bavarske vlade s ciljem preuzimanja vlasti u toj njemačkoj pokrajini gdje je nacistički pokret bio jak. U usponu prema vrhu, evidentna je sličnost Mussolinijeva fašističkog pokreta i Hitlerovih nacista. Izvaninstitucionalno nasilje bilo je glavno obilježje njihova političkog djelovanja. Nakon neuspjelog puča, Hitler je uhićen i osuđen na pet godina zatvora, ali je odslužio samo godinu. Između 1924. i 1929. godine uslijed stabilizacije ekonomskih i društvenih okolnosti, nacisti su gubili na snazi, ali ponovnim izbijanjem krize kreće i njihovo jačanje. Od 14 mjesta u Parlamentu (*Reichstagu*) na izborima 1928., došli su do 107 mjesta 1930. godine. Miller (2013: 180) kaže kako se Nationalsocijalistička njemačka radnička stranka u deset godina pretvorila iz „podzemne i zavjereničke frakcije u snažnu legalnu političku stranku“.

Postavši nezanemariva politička snaga, nacisti su se i dalje služili oblicima ekscesnog djelovanjem i time privlačili pozornost. Primjerice, u Parlamentu su često izazivali nered i prekidali sjednice, a svi su pojavljivali odjeveni u smeđoj stranačkoj uniformi (Duroselle, 2008: 433). U godinama koje su slijedile nacistički pokret je jačao, a okosnica djelovanja i dalje je ostalo nasilje. Glavnu ulogu tu je imala nacistička stranačka policija, SA odredi (*Sturmabteilung*) čije se članstvo rapidno povećavalo. Stranački aparat postao je sve razvijeniji i utjecaj se širio po cijeloj Njemačkoj. Na novim općim izborima održanima u srpnju 1932. nacisti su osvojili 230 mjesta u *Reichstagu* i tako postali najjača politička opcija u zemlji. To im je dalo dodatni poticaj za jače korištenje nasilja u obračunu s političkim protivnicima, prvenstveno komunistima. Upravo je razdoblje nakon izbora obilježeno vrlo

¹⁷⁵ Inflacija je dosegla nevjerovatne razmjere pa je tako u jedan američki dolar vrijedio 4,2 trilijuna njemačkih maraka. Mjesečna inflacija na svom vrhuncu iznosila je 29 500%, a dnevna 20,87% (Sennholz, 2006).

nasilnim uličnim djelovanjima. Ta „borba za ulice“ (Rosenhaft, 1983: 25), dominantno je vođena između članova SA odreda i članova Komunističke partije Njemačke (*Kommunistische Partei Deutschlands – KPD*), a broj smrtno stradalih u borbama je rastao¹⁷⁶.

Sve veća politička nestabilnost i nemogućnost sastavljanja vlade, ponukala je predsjednika i maršala Paul von Hindenburga da početkom 1933. proglasi Hitlera kancelarom Reicha. Nakon što je u veljači 1933. zapaljena zgrada *Reichstaga*, za što su lažno optuženi komunisti, formiran je parlament iz kojega su oni isključeni, a vrlo brzo su ušutkani i svi ostali dijelovi političkog i civilnog društva u Njemačkoj. Tako su nacistički pokret i njegov vođa preuzeli vlast i započeli s izgradnjom totalitarne države koja će se održati sve do 1945. godine.

Jedan od važnih koraka u ostvarenju nacističkog projekta, osim eliminacije političkih protivnika u parlamentu, bilo je donošenje Zakona o ovlaštenju¹⁷⁷ kojim si je izvršna vlast dala pravo donošenja svih zakona bez parlamentarnih prijedloga i rasprava. Nacisti svojim dolaskom na vlast tako nisu dokinuli *Weimarski ustav* iz 1919. godine¹⁷⁸, nego je njihova vlast počivala na tom zakonu koji je označavao svojevrsno izvanredno stanje jer su dijelovi Ustava suspendirani, posebno oni koji su se odnosili na osobne i građanske slobode. Člankom 2. ozakonjena je smrtna kazna za čin veleizdaje, paleža, zavjere protiv vlade, trovanja, i slično. Raspuštene su sve pokrajinske vlade, a u nekim zemljama postavljeni su namjesnici. Sindikati su raspušteni, a radnici su se učlanjivali u Njemački front rada kojega su nadzirali nacisti. Političke stranke su zabranjene ili su se vrlo brzo same raspustile. Policija je dobila velike ovlasti, a uspostavljena je i Tajna državna policija (*Geheime Staatspolizei - Gestapo*)¹⁷⁹ kojoj je na čelu bio Heinrich Himmler, inače vrhovni zapovjednik nacističkog zaštitnog SS odreda (*Schutzstaffel*).

Iako je SA odred igrao važnu ulogu u Hitlerovom i NSDAP-ovu usponu na vlast, ubrzo nakon što je zasjeo na vrh, Hitler je smatrao kako SA odred, njegova brojnost i način

¹⁷⁶ Samo je u srpnju 1932. godine 82 ljudi smrtno stradalo, od toga 30 komunista i 30 nacista, a ostalo su bili ili slučajni prolaznici ili članovi drugih stranaka. V. Duroselle (2008: 435).

¹⁷⁷ Negdje se spomenuti zakon naziva Zakon o posebnim ovlaštenjima, a službeni naziv jest Zakon za uklanjanje nevolja naroda i Reicha (GHDI, 2016).

¹⁷⁸ Po samom dolasku na vlast nacisti su koristili propise Weimarske republike koji su nastali između 1931. i 1933., a koji su doneseni s ciljem da „demokratsku republiku zaštite od komunističke opasnosti“ u kojima je bilo čak dvanaest „uredbi o krajnjoj nuždi“ sa snagom zakona (Bavcon *et al.*, 1987: 43, 46). Uredbe autoritarnog karaktera odnosile su se na pitanja kao što su suzbijanje političkih izgređa, zaštita unutrašnjeg mira, zaštita državnog autoriteta, politički terorizam, itsl., a njima je napravljena dobra priprema za ostvarenje nacionalsocijalističkog projekta. Dio odredaba je preuzet, dio nadopunjen, a donosene su i nove koje su stavljane izvan kaznenog zakona.

¹⁷⁹ Tajna policija je Zakonima iz 1933. i 1934. godine dobila ovlasti za „održavanje reda i zaštitu države“ Bavcon *et al.* (1987: 45).

djelovanja, kao i njegova povijest imaju negativnu reputaciju u društvu što je on želio promijeniti. Animositet između Hitlera i Röhma bio je sve veći, a kako je bio uvjeren da Röhm sprema državni udar, Hitler je odlučio odmah djelovati. Budući da je bio žestoki protivnik SA odreda i njegovog vođe Ernsta Röhma, Himmler je pomogao Hitleru u likvidaciji Röhma i dvjestotinjak članova vodstva SA u okviru akcije znane kao „Noć dugih noževa“. Brojni istaknuti članovi SA strijeljani su bez suđenja, a Röhm je ubijen na spavanju. Jednaka sudbina zadesila je i bivšeg kancelara osumnjičenog za zavjeru, Kurta von Schleichera, kao i njegovu suprugu, a pogubljenja „urotnika“ vršena su dva dana (Duroselle, 2008: 441) Negativnoj reputaciji Röhma u nacističkim krugovima doprinijeli su i navodi o njegovim homoseksualnim sklonostima. Premda sam Hitler to nikada nije „kritizirao i komentirao“, njegova je smrt poslužila i za kasniji žestoki progon homoseksualaca kao i povećanje kazni za osude osoba koje se terete za homoseksualnost (USHMM, 2016).

Ovaj primjer državnog terorizma kojega je Hitler poduzeo vrlo brzo nakon dolaska na vlast i to protiv onih koji su mu bili dojučerašnji suradnici, pokazao je kakvo će biti lice njegova režima. Nakon što je uništio vrhušku SA odreda kao potencijalnu prijetnju vojsci (*Reichswehru*) Hitler je sebi prokrčio put za apsolutnu vladavinu, koja se i realizirala nakon smrti predsjednika Hindenburga. Tada je Hitler objedinio funkciju kancelara i predsjednika i postao „jedini gospodar Njemačke“ (Duroselle, 2008: 441). *Führer* je tako svojoj osobi objedinio četiri funkcije onu: „šefa države, šefa izvršnog aparata, zakonodavca i vrhovnog suca“ (nav. u Blažević, 2010: 177).

Kult ličnosti Adolfa Hitlera građen je vrlo brzo i sustavno, radilo se na svim područjima društvenog života s ciljem etabliranja karizmatičkog pokreta kojemu je u središtu zajednica kojoj se svaki pojedinac treba podvinuti, a istovremeno je provođena nacifikacija Njemačke, koja je bila preduvjet za ostvarenje političkog plana i programa nacista. U službi ostvarenja tih ideja nacistička propaganda radila je neumorno na području, kulture, sporta, ekonomije i svim drugim sferama društva. Hitler je, uvjeravajući narod u svoju superiornost i njihovu izabranost kao Božjeg naroda, podizao apatični i depresivni duh njemačke nacije što nakon godina teške i duboke krize i nije bilo posebno teško. Haffner (2007: 55) kaže kako je na vrhuncu sveopće vjere u *Führera* bilo više od 90 posto svih Nijemaca koji su pristajali uz Hitlera i davali mu podršku. Njegova je Nationalsocijalistička njemačka radnička stranka, kako navodi Nohlen (2001: 237), „svojedobno bila podjednako privlačna gotovo svim društvenim slojevima; naročito je udio radnika u njegovu biračkom tijelu bio mnogo veći nego se isprva pretpostavljalo. Hitlerov 'pokret' bio je u tom smislu prva prava narodna stranka na njemačkom tlu i na taj je način ispala iz okvira svih drugih političkih stranaka

Weimarske Republike.“ Stranka je još u veljači 1920. godine donijela program koji je sadržavao 25 točaka i koje su bile smjernice nacističkog režima. U tom programskom okviru sadržana je ideja ukupne reorganizacije društva, teritorijalne pretenzije, ali je i naglašena superiornost Nijemaca i inferiornost drugih, napose Židova i njihovog „materijalističkog duha“ koji ide protiv duha njemačke nacije te su istaknute nepravde koje je Njemačka pretrpjela nakon Prvog svjetskog rata¹⁸⁰. Nacisti su htjeli uspostavu novog poretka u kojem središnju ulogu imaju Nijemci arijevske rase, a svi ostali narodi su ili suvišni u takvom poretku ili su predodređeni da budu u službi Nijemcima. Posebno su sporni bili Židovi.

Smatra se da je Hitlerova popularnost među Nijemcima i lojalnost koju su mu pokazivali velikim dijelom bila i odraz njegovih zastupanja naprednih ideja ukupnog društvenog uređenja, ali zasigurno je veliku, možda i presudnu ulogu, imala Hitlerova retorika i njegovi nebrojeni govori u kojim je isticao svoju nadnaravnu ulogu sa svojim izabranim Božjim narodom. Kada je zadobio podršku masa, Hitler je krenuo u ostvarenje stranačkog programa i svoje ideje njemačke države i njemačke (arijevske) rasne superiornosti koju je detaljno opisao u knjizi *Mein Kampf*¹⁸¹. Te ideje i taj nacistički politički program ostvarenja trećeg njemačkog carstava – Trećeg Reicha¹⁸² – mogao se ostvariti isključivo državnim nasiljem, ponajprije sustavnim terorističkim praksama koje su obilježile nacističku vladavinu.

Franz Neumann (1992: 246) navodi kako je „Njemačka godinama 1930. – 1933. zemlja otuđenja i straha“, a uzroci su višestruki: „poraz, krotka, nedovršena revolucija, inflacija, depresija, neidentificiranje s postojećim političkim strankama, nefunkcioniranje političkog sistema“. Neumann dalje ističe kako su to „simptomi moralne, socijalne i političke bezavičajnosti“, a nesposobnost razumijevanja ljudi stimulirala je strah, kojega je nacionalsocijalizam „politikom terora i propagandom antisemitizma (...) učinio skoro neurotičkim“. Upravo je institucionalizacija straha neophodna za održanje vlasti odnosno identificiranje s vođom pokreta, a za Neumanna (2002: 254) su u tome ključne tri metode: teror, propaganda i zajedno počinjen zločin.

¹⁸⁰ Sve točke programa dostupne na: <http://www.historyplace.com/worldwar2/riseofhitler/25points.htm> (14.10.2016.)

¹⁸¹ Dijelovi knjige *Mein Kampf* izlazili su sukcesivno 1925. i 1926. godine, ali je i u kasnijim godinama knjiga dorađivana i reizdavana nekoliko puta. U njoj je Hitler detaljno opisao svoje socijal-darvinističke ideje koje počivaju na tri ključne točke: „borba je otac svega, vrlina leži u krvi i rukovodstvo je primarno i odlučujuće“ (Goldberger, 2011).

¹⁸² I kod Hitlera, baš kao i kod Mussolinija, pozivalo se na stara slavna doba. Treći Reich tako je bio sljednica dvaju prethodnih velikih carstava, Svetog Rimskog Carstva srednjovjekovne Europe u kome je Njemačka imala dominantu ulogu a koje je trajalo od 962. do 1806. godine i Drugog Reicha (Njemačkog Carstva) iz perioda 1871. do 1918. godine.

O teroru nacističkog njemačkog režima ispisane su nebrojene stranice pa je terorizam kojega je taj režim prakticirao vjerojatno najbolje opisan u cijeloj ljudskoj povijesti, no usprkos tome nije tako uobičajeno nominiranje Hitlerovog režima kao državnog terorizma, premda je riječ o jednom od najsustavnijih državnih terorizama u povijesti.

Institucionalizacija državnog terora započela je odmah po stupanju na vlast. Jedan od stupova terora, uz SS odrede, Gestapo i sudstvo¹⁸³ bili su koncentracijski logori. Prema naredbi šefa nacističke policije Heinricha Himmlera, u ožujku 1933. godine otvoren je prvi takav logor – Dachau – s kapacitetom 5000 zatvorenika. Logor je prvenstveno bio predviđen za političke protivnike komunista i socijaldemokrate, a 1934. su u logor dovedeni i ubijeni neki članovi NSDAP-a i SA odreda koji su uhićeni u vrijeme akcije koju je Hitler poveo protiv Ernsta Röhma, SA odreda i svih onih za koje se smatralo da pripremaju državni udar i da podrivaju ulogu i moć vojske (*Reichswehr*). Logor su kontrolirale Himmlerove SS snage, a osim političkih protivnika logor je vrlo brzo postao odredište za „pojedinca štetne za narod“ (*Volschädling*), a to su između ostalih bili: neposlušni na poslu, skitnice, osvetoljubivi, Jehovini svjedoci, osobe zaražene spolnim bolestima, Židovi koji su prekršili zakone o isključenju, homoseksualci i Romi (Blažević, 2010: 190). Stoga se već 1937. godine počelo se s proširenjem kapaciteta logora na kojemu su radili sami zatvorenici. Dachau je služio kao organizacijski model za kasnije nastale nacističke logore. U njemu su se testirale i razrađivale tehnike fizičkog i psihičkog zlostavljanja, a postao je i logor smrti u kojemu se provodilo sustavno istrebljivanje koje je uključivalo teški rad, glad, bolesti, samovoljna ubijanja, pseudoznanstvene eksperimente nacističkih liječnika (USHMM, 2016; KZ-Gedenkstätte Dachau, 2016; Duroselle, 2008. 437).

Osim Dachaua, tridesetih godina otvoreni su i logori uz industrijska središta Sachsenhausen (1936), Buchenwald (1937), Mauthausen (1938), Flossenbürg (1938) i Ravensbrück (1939). Iako su u početku i ti logori bili namijenjeni samo političkim protivnicima poput komunista, disidenata, sindikalista i sličnih, vrlo brzo su i u njih počeli pristizati „neprijatelji“ po brojnim drugim osnovama.

¹⁸³ Zakonom iz 1934. osnovan je Narodni sud koji je postao nadležan za suđenja u ovim slučajevima. Bio je sastavljen od članova SA i SS odreda koje je imenovao sam Hitler i koje su mu polagale zakletvu. Postupci su bili sumarni, priprema nije bila nužna, a trajanje istražnog zatvora bilo je neograničeno. Pravo na obranu bilo je vrlo ograničeno, a na presude se nije moglo žaliti. U slučajevima manjih političkih prekršaja nadležni su bili posebni zemaljski sudovi koje su činili visoki vojni časnici, policijski pukovnici i viši časnici SS odreda (Bavcon *et al.*, 1987: 45).

Jedna od važnih točaka nacističkog terorističkog projekta bilo je „židovsko pitanje“. Naime, prema programu NSDAP-a, u četvrtoj točki¹⁸⁴ se decidirano tvrdilo da Židovi ne mogu biti pripadnici nacije, a osma točka¹⁸⁵ propisivala je da svi oni koji su u zemlju (Reich) došli nakon 2. kolovoza 1914., trebaju biti primorani odmah ga napustiti. Prvi korak za rješenje „židovskog pitanja“ bilo je definiranje zakona koji omogućavaju da se koncept „narodne države“ ili „socijalne države“ (*Volksstaat*), koja podrazumijeva očuvanje čistoće rase kao jednog od ključnih postulata, provede u djelo.

Izglasavanje Zakona za uklanjanje nevolja naroda i Reicha (Zakona o ovlaštenju) odmah po dolasku na vlast 23. ožujka 1933. godine, kojim su suspendirani dijelovi *Weimarskog ustava*, omogućilo je donošenje rasnih zakona. No, s rasističkim praksama počelo se i prije donošenja zakonskog okvira, primjerice bojkot židovskih trgovina i svih usluga koje su prodavali. Legalno uporište rasna je teorija formalno dobila 7. travnja 1933. godine. S tim danom zabranjeno je svako javno djelovanje Židova u Njemačkoj u svim područjima društvenog života. Dekretom iz 11. travnja određeno je tko (ne)pripada arijevske rasi, a Židovi su postali „anti-rasa“. Ključni datum kojima je legalizirana većina mjera koje će biti uperene protiv Židova jest 15. rujna 1935. kada su doneseni Nürnberški zakoni koji su uključivali Zakon o građanima Carstva i Zakon o zaštiti njemačke krvi.

Kako je 1. rujna 1939. počeo Drugi svjetski rat, a s njim i Njemačka europska ekspanzija, ostvarenje Hitlerova programa zahtijevalo je još više nasilnog djelovanja. Budući da su okupacijom teritorija drugih zemalja u sastav Trećeg Reicha ušli milijuni Židova, nacisti su shvatili da „židovsko pitanje“ odnosno njihova eliminacija neće biti tako lako i brzo riješena pa se 20. siječnja 1942. godine na Wannasee konferenciji raspravljalo o nadležnostima u provođenju odluke o „konačnom rješenju židovskog pitanja“ u Europi. Bio je to plan o fizičkoj eksterminaciji oko jedanaest milijuna Židova iz cijele Europe. Prema razrađenom planu, svi europski Židovi trebali su biti deportirani na istok Reicha u za njih predviđene koncentracijske logore. Proces deportacije bio je vrlo sustavan pa je primjerice samo iz Varšave svakodnevno vlakom deportirano oko 5000 Židova, najviše u Treblinku. Žrtve su najviše bile iz Poljske, ali deportirani su pristizali i iz Njemačke, Austrije, Čehoslovačke, Francuske, Grčke, Bugarske, Jugoslavije i Sovjetskog Saveza (USHMM, 2016). Uz Židove u logore smrti su deportirani i Romi nad kojima su provedene sustavne likvidacije baš kao i nad

¹⁸⁴ „Samo oni koji su pripadnici nacije mogu biti građani. Samo oni koji imaju njemačku krv, bez obzira na vjeroispovijest, mogu biti pripadnici nacije. Prema tome, Židovi ne mogu biti pripadnici nacije.“

¹⁸⁵ Sve imigracije ne-Nijemaca moraju biti spriječene. Zahtijevamo da svi ne-Nijemci koji su ušli u Njemačku poslije 2. kolovoza 1914. budu odmah primorani napustiti Reich.

Židovima i to počevši od 1939. godine. Procjenjuje se da je broj stradalih Roma oko 500 000 (Blažević, 2010: 191).

Budući da se plan „konačnog rješenja“ nastojao skrivati od javnosti korišteni su i kodni izrazi SS-ovaca koji su bili ključni u provedbi plana. Tako je naziv za kompleks tvornica smrti bio „Istok“, za plinske komore i krematorije „specijalna postrojenja“, za deportacije „specijalni smještaj“, za ubijanje „specijalni tretman“ ili „dezinfekcija“ i sl. (nav. u Blažević, 2010: 192).

Treba spomenuti kako je genocidu velikih razmjera, holokaustu židovskog naroda, prethodila Kristalna noć (*Kristallnacht*) 11. studenog 1938. godine, kada je nakon ubojstva jednog njemačkog konzula od strane revoltiranog mladog Židova, uslijedila njemačka odmazda. Nacisti su ubili 91 Židova, njih 30-tak tisuća odveli u logore, a brojne židovske trgovine, sinagoge i groblja su bili devastirani ili potpuno uništeni spaljivanjem. Upravo je tim činom započeo još veći i sustavniji državni terorizam očitovan u mnogobrojnim deportacijama, ubojstvima i kulturocidu. Burleigh (2012: 413) kaže da je Kristalna noć označila završetak ciklusa „posebnog stila uličnog načina“ i da je otvorila put prema „nečem sustavnom i utoliko neusporedivo gorem“.

Sve do proljeća 1945. godine na području pod njemačkom vlašću, dakle i na okupiranim područjima, postojao je velik broj logora, o čijem se točnom broju ne može sa sigurnošću govoriti. Postoje brojne procjene koje ovise o klasifikacijama logora, a koje se pak temelje na njihovim namjenama¹⁸⁶. Prema podacima jednog novijeg istraživanja autora Geoffreya Megargeea i Martina Deana, takvih mjesta je bilo više 42 000, no u to su uključeni svi tipovi logora, geta kao i sva ostala mjesta za zadržavanje, progon, prisilni rad i ubijanje koja su uspostavili nacisti i njihovi saveznici diljem Europe. U njima je, prema procjenama ubijeno 15 do 20 milijuna ljudi (Lichtblau, 2013). Megargee i Dean su dokumentirali da je između 1933. i 1945. godine osnovano 30 000 radnih logora, 1150 židovskih geta¹⁸⁷, 980 koncentracijskih logora, 1000 logora za ratne zarobljenike, 500 bordela za seksualno roblje, tisuće logora za usmrćivanje starijih i nemoćnih, tranzitnih logora i sl. Prema nalazima autora, samo je u Berlinu bilo oko 3 000 logora, a u Hamburgu oko 1 300 (Lichtblau, 2013; AICE, 2016; USHMM, 2016).

¹⁸⁶ Tako se u klasifikacijama mjesta za zatočene razlikuju: radni logori, tranzitni logori, logori za ratne zarobljenike, koncentracijski logori, logori smrti ili centri za ubijanje za koje se često koristi i naziv kampovi za istrebljenje. Detaljnije o klasifikaciji v. AICE (2016).

¹⁸⁷ Najpoznatiji primjer je „Varšavski geto“ gdje su nacisti izolirali dio grada i tu zatvarali Židove koje su kasnije najvećim dijelom deportirali u logor smrti Treblinka, njih oko 265 000. Dio njih ubijen je unutar geta, oko 35 000, a dio izoliranog područja pretvoren je u radni logor (USHMM, 2016).

Hitler je vođu SS-a, Heinricha Himmlera, ovlastio da centralizira upravljanje logorskim sustavom pa je tako prvi čovjek sigurnosti ujedno bio i prvi čovjek sustava nacističkih logora i glavni strateg „konačnog rješenja židovskog pitanja“¹⁸⁸. Zatočenici su radili kao robovska radna snaga u ratnoj industriji. Izgladnjivani i zlostavljani zatočenici umirali su od različitih bolesti, ali i od iznemoglosti, a na mnogima su obavljani i medicinski eksperimenti. Procjene kažu da je u Sachsenhausenu od 1936. do 1945. godine stradalo oko 100 000 logoraša, u Bergen-Belsenu od 1943. do 1945. godine stradalo je oko 48 000 zatočenih, u Buchenwaldu/Ettersbergu stradalo je između 45 000 i 50 000 ljudi između 1937. i 1945. godine, u Dora-Mittelbau od 1943. do 1945. godine stradalo je oko 10 000 zatočenika. Najveći su logori osnivani izvan Njemačke, gdje su uz radne logore postojali i logori smrti koji su bili osnivani prvenstveno za „konačno rješenje židovskog pitanja“. Većina ih se nalazila na području okupirane Poljske. Prvi je bio Chelmno, gdje je 1941. godine prvi put provedeno trovanje plinom. Prema procjenama u njemu je stradalo između 156 000 i 172 000 ljudi. Tri glavna logora smrti osnovana su u ljeto 1942. godine u okviru „Operacije Reinhard“ (*Aktion Reinhard*)¹⁸⁹ – Treblinka, Sobibór i Belzec. Uz postojeći radni logor Treblinka I izgrađen je i logor smrti Treblinka II u kojemu je samo od srpnja 1942. do kolovoza 1943. ubijeno između 800 000 i 900 000 ljudi. U logoru Sobibór ubijeno je oko 167 000 ljudi, a u Belzecu 434 508 ljudi. Najpoznatiji i najveći logor bio je Auschwitz-Birkenau. U kompleksu koji obuhvaća Auschwitz, Birkenau, Monowitz i još neke manje kampove procjenjuje se da je smrtno stradalo oko milijun ljudi koji su uglavnom usmrćeni u plinskim

¹⁸⁸ U govoru održanom u Poznanju 6. listopada 1943. godine Himmler je opravdavao odluku o likvidaciji Židova pred istaknutim članovima NSDAP-a: „...Rečenica 'Židovi se moraju istrijebiti' sadrži malo riječi, vrlo je sažeta gospodo. Ali ono što zahtijeva od onoga koji je provodi u praksi nešto je najokrutnije i najteže na svijetu. Naravno da su to Židovi, to su samo Židovi, to je očito: ali pomislite na one brojne ljude – čak i na vaše drugove iz Partije – koji su se uputili u bilo kojoj službi ili čak meni osobno onu poznatu molbu u kojoj kažu da su, naravno, svi Židovi svinje, osim ovog ovdje ili onog tamo koji su pristojni Židovi kojima se ne smije nauditi. ... po količini takvih mišljenja, u Njemačkoj ima više pristojnih Židova nego što ih stvarno postoji. ... Postavljeno nam je sljedeće pitanje: 'Što učiniti sa ženama i djecom?' – Ja sam donio odluku, i tu sam našao lako rješenje. Nisam zapravo osjećao da imam pravo likvidirati muškarce – možete reći, ako baš hoćete, ubili ili dati ih ubiti – i ostaviti njihovu djecu da odrastu pa da se osvete našoj djeci i našim potomcima. Trebalo je donijeti tešku odluku da taj narod nestane s lica zemlje. ... Pitanje Židova bit će riješeno do kraja godine u zemljama u koje smo okupirali. Ostatak će samo tragovi židovskog naroda koji će se negdje sakriti. ... Ja sam završio sa židovskim pitanjem. Sada znate kako stvari stoje, i to ćete zadržati za sebe. Kasnije ćemo možda moći postaviti pitanje treba li reći nešto više njemačkom narodu. Mislim da je bolje da mi – svi mi – to uzmemo na svoja leđa za naš narod, da preuzmемо odgovornost (odgovornost za čin a ne za ideju) i da ponese našu tajnu sa sobom u grob. Cijeli govor v. Bruneteau (2005: 176-177).

¹⁸⁹ Glavni ciljevi „Operacije Reinhard“ bili su: preseljenje, tj. usmrćivanje poljskih Židova; iskorištavanje njihova znanja i rada prije ubijanja; osiguravanje/prisvajanje osobne imovine koju Židovi imaju uz sebe; identificiranje i osiguravanje skrivene i nepokretne imovine. Deportacije u logore smrti vršene su iz više pravaca pa su tako u Belzec stizali Židovi iz geta na jugu Poljske, uključivo i njemačke, austrijske i češke židove koji su bili u tranzitnim getima. U Sobibor su stizali uglavnom Židovi iz lublinskog područja te iz Nizozemske i Francuske. U najzloglasniju Treblinku II stizali su uglavnom Židovi iz „Varšava geta“, područja Krakowa i Radoma, iz Makedonije, Bugarske i drugih krajeva. Detaljnije v. (USHMM, 2016)

komorama. Vrlo slično je bilo u Majdaneku koji je prvotno bio logor za ratne zarobljenike, zatim kazneno-radni logor, a od jeseni 1942. do srpnja 1944. godine i logor smrti u kojemu je smrtno stradalo oko 89 000 zatočenih. Prema procjenama broj žrtava nacističkog „konačnog rješenja židovskog pitanja“ kreće se između 4.2 i 4.5 milijuna ljudi, a ukupan broj stradalih Židova se procjenjuje na 6 milijuna (USHMM, 2016)¹⁹⁰.

Osim Židova koji su bili najbrojniji neprijatelji nacističkog režima, teroru države bili su podvrgnuti i mnogi drugi koji su predstavljali prijetnju ili su pak narušavali čistoću arijevske rase. S tim ciljem osmišljavani su i brojni programi i prilagođavan je zakonski okvir kako bi se zaštitila njemačka nacija i cijeli Reich. Jedan takav program, odnosno Hitlerova uredba bila je „Noć i magla“ (*Nacht und Nebel*)¹⁹¹ iz prosinca 1941. godine koju je potpisao Wilhelm Keitel, vrhovni zapovjednik njemačkih oružanih snaga. Uredba je bila usmjerena na osobe u ratom okupiranom području koje su pružale otpor i čije su aktivnosti bile usmjerene protiv okupacijske vojske i njemačke države. Prema članku 1. odredbe, za takve prijestupe bila je predviđena smrtna kazna. Člankom 2. omogućeno je da se takve kazne izvršavaju u okupiranim zemljama, ali samo ako je vjerojatno da će počinitelj biti kažnjen i da će proces suđenja biti odrađen u kratkom vremenu. Stoga je isti članak predviđao da je takve osobe po zarobljavanju moguće deportirati u Njemačku i tamo im suditi na posebnim sudovima, zaobilazeći konvencije koje reguliraju status i prava ratnih zarobljenika. Kako bi učinak straha bio još veći, obitelji otetih nisu znali njihovu sudbinu, a i vlasti zemalja u kojima su uhićeni nisu mogle dobiti detaljnije informacije o svojim vojnicima. Sam je Keitel rekao kako se učinkovito zastrašivanje može postići jedino izricanjem smrtne kazne ili mjerama kojima rodbina i šire stanovništvo ne znaju sudbinu zatvorenika. Većina zarobljenih završavala je u logorima. Samo je u ljeto 1944. godine više od 2200 zarobljenih u okviru „Noći i magle“ završilo u koncentracijskom logoru Dachau, a ukupno je uredbom bilo obuhvaćeno oko 7000 ljudi. Zarobljeni su bili iz Francuske, Belgije, Norveške, Nizozemske, Luksemburga i Danske. Na uniformama su nosili oznake „N.N.“ koje su označavale akronim programa i identificirale njihov zarobljenički status. Smrtnost tih zarobljenika bila je vrlo visoka, a velik broj obuhvaćenih akcijom vođeni su kao nestali. Schwab (2014: 642) kaže kako su nestanci kao forma državnog terorizma, koja će se kasnije koristiti u brojnim drugim državama, promovirana upravo odredbom „Noć i magla“.

¹⁹⁰ Podaci o logorima koji se spominju u tekstu preuzeti su sa službene stranice „United States Holocaust Memorial Museum“ u kojoj za svaki logor postoji opis i kronologija događaja kao i dio izvorne dokumentacije. U popisu literature referenca se navodi kao (USHMM, 2016).

¹⁹¹ Naziv „Noć i magla“ preuzet je od njemačkog pjesnika i dramatičara Johanna Wolfganga von Goethea koji je taj izraz koristio kako bi opisao ilegalne akcije koje su se provodile pod okriljem noći i magle.

Ta je odredba nakon tri godine proširena novom – „Teror i sabotaža“. Njome je pak određeno da se svaki nasilni akt koji počine civili okupiranih zemalja smatra terorizmom ili sabotažom. To je uključivalo sve činove koji ugrožavaju njemačke interese, a ne samo (kao do tada) one akte koji se odnose na sigurnosna i vojna pitanja (HDBG, 2016, FCIT, 2016; USHMM, 2016).

Nacistički rasni program proveden je i nad vlastitim stanovništvom kako bi se postigla čistoća nacije. Već je u srpnju 1933. godine donesen Zakon o nasljednim bolestima¹⁹² kojim je propisana sterilizacija za sve Nijemce koji pate od nasljednih bolesti koje bi se mogle prenijeti na sljedeću generaciju¹⁹³. Cilj je bio eliminirati one čiji je „život nedostojan života“ kao i one čiji život predstavlja „teret“ društvu (Burleigh, 2012: 446-447). Kasnije je zakon nadopunjavao pa je u njega ušla i kategorija „eugeničkog abortusa“ kao i sterilizacija žena starijih od trideset osam godina, a svi koji su radili u zdravstvu bili su dužni prijavljivati vlastima pacijente i sve što su o njima saznali kako bi se donijela odluka o sterilizaciji. O sterilizaciji su odlučivali Sudovi za zaštitu zdravlja i nasljeđa, a sudac je uvijek morao imati na umu Hitlerove riječi da „dužnost očuvanja rase stoji iznad prava na osobnu slobodu“ (Burleigh, 2012: 454-455). Procjenjuje se da je do 1945. godine oko četiristo tisuća ljudi bilo podvrgnuto prisilnoj sterilizaciji, a od komplikacija u postupku njih oko šest tisuća je umrlo (Lüpke i Lohinski, 2013).

S ciljem „zaštite njemačke krvi i časti“ 1935. godine donesene su još neke zakonske odredbe prema kojima je prijetila kazna strogog zatvora pripadnicima njemačkog naroda ili arijske rase u slučaju da bi se vjenčao¹⁹⁴ ili imao spolne odnose s pripadnikom židovske rase (Bavcon *et al.*, 1987: 45).

Početak Drugog svjetskog rata Hitler je donio dekret po kojemu se smrtno bolesnima moglo udijeliti i „ubojstvo iz milosrđa“. Time je dio nacističkog programa postala i eutanazija, što je zapravo bila realizacija Hitlerove ideje „eugeničkog ubijanja“ koju je iznio još 1929. godine na stranačkom skupu (Burleigh, 2012: 483-484). Program je u velikoj mjeri proveden u tajnosti, a najprije su eutanazirana djeca i mladi u starosti do 17 godina koja su pokazivala neke znakove psihičkog ili fizičkog invaliditeta. Kao i u slučaju sterilizacije,

¹⁹² Zakon se naziva još i Zakon za zaštitu nasljednog zdravlja te ponegdje i Pokušaj poboljšanja njemačke arijske vrste (Goldberger, 2011), a negdje se naziva i Zakon o sprječavanju širenja nasljednih bolesti (Burleigh, 2012: 450).

¹⁹³ Neke od tih bolesti propisane u zakonu su bile: urođena slaboumnost, shizofrenija, manična depresivnost, epilepsija, nasljedna sljepoća i gluhoća kao i neke druge teške fizički naslijeđene deformacije. Za sterilizaciju su bili predviđeni i kronični alkoholičari.

¹⁹⁴ Zakon o novim bračnim zahtjevima zahtijevao da oni koji se namjeravaju ženiti najprije trebaju dobiti potvrdu o sposobnosti za ženidbu.

medicinsko osoblje bilo je dužno izvještavati *Državni odbor za znanstvenu evidenciju ozbiljnih nasljednih i urođenih bolesti* o slučajevima za točno određene bolesti nakon čega se sastavljao popis za eutanaziju. Prema konzervativnim procjenama najmanje 5 000 djece je ubijeno u sklopu programa koji je započeo 1939. godine. Program se uskoro proširio i na sve bolesne i nemoćne koji su bili smješteni u institucijama Njemačke i područjima koja su joj pripojena, odnosno u Austriji i Poljskoj. To je uključivalo pacijente koji boluju od shizofrenije, epilepsije, demencije, encefalitisa i drugih kroničnih i neuroloških poremećaja kao i one koji nisu njemačke krvi, kriminalce koji su bolesni te one koji su ustanovi više od pet godina. Taj program je poznat još i kao „T4“¹⁹⁵, a u tajnosti ga je naredio i kontrolirao sam Hitler dok je ovlasti za provođenje programa predao dvojici bliskih suradnika – Phillipu Bouhleru i Karlu Brandtu. Razmatrajući *modus operandi* pogubljenja, jedan od liječnika iz tima koji je provodio program „T4“ predložio je ugljični monoksid pa je za provedbu programa osnovno šest plinskih komora. „T4“ tim djelovao je vrlo organizirano, a ljudi su u njega ulazili samo po usmenoj preporuci. Prije provedbe akcije napravljene su aproksimacije broja onih koje treba eutanazirati i kada je brojka od 70 000 ubijenih dostignuta, Hitler je naredio obustavu ubijanja duševnih bolesnika plinom. Odlučeno je da se bolesnici ubijaju izgladnjivanjem i smrtonosnim injekcijama u većem broju središta kako bi se program lakše prikrio, no uslijed negodovanja javnosti program eutanazije privremeno je bio obustavljen 1941. godine (Burleigh, 2012: 487; 507).

Iste je godine Himmler članu „T4“ tima, Bouhleru, naredio da se plinska oprema korištena u sklopu programa „T4“ upotrijebi u koncentracijskim logorima koji nisu imali sredstva za masovno ubijanje. Na taj su se način rješavali „suvišnih egzistencija“ (Burleigh, 2012: 507), odnosno logori su se čistili od zatočenika od kojih više „nije bilo koristi“. Taj je plan poznat kao „Operacija 14f13“¹⁹⁶, a provedba je započela u proljeće 1941. i trajala je do 1944. godine. Iskusni članovi tima „T4“ slani su u koncentracijske logore gdje su surađivali s liječnicima SS-a kako bi napravili evaluaciju. Procjenjuje se da je u okviru te operacije ubijeno oko 20 000 ljudi. Premda je broj relativno mali u odnosu na broj ubijenih u logorima smrti, ova se operacija smatra značajnom jer ukazuje na važnu vezu između programa „T4“ i programa eutanazije u koncentracijskim logorima. Prenosjenje tehnike ubijanja u logore koji su do data

¹⁹⁵ Kodno ime programa dolazi od adrese na kojoj se nalazio koordinacijski ured programa u Berlinu: *Tiergartenstrasse 4* (Burleigh, 2012: 486).

¹⁹⁶ Sam naziv operacije *14f13* je skraćenica koju je administracija koncentracijskih logora koristila za mrtvog, u ovom slučaju bolesnog zatočenika kojeg je trebalo usmrtiti. Tako se primjerice oznakom *14f1* označavala smrt prirodnom smrću, *14f2* samoubojstvo ili slučajna smrti, *14f3* ustrijeljen dok je pokušavao pobjeći, a *14f1* je značilo egzekuciju (Burleigh, 2012: 507; HEART, 2016).

bili samo radni logori, poslužilo je kao obrazac da mnogi od njih postanu i centri ubijanja što je bio mehanizam za realizaciju „konačnog rješenja židovskog pitanja“ (HEART, 2016; USHMM, 2016). Nije zanemariv ni financijski element povezan sa „židovskim pitanjem“ koji također ukazuje na sustavnost državnog terora. Ministarstvo financija Reicha je pod kodnim nazivom „Akcija 3“ (*Aktion 3*) 1941. godine izdalo upute o načinu eksproprijaciji imovine njemačkih Židova prilikom deportacije (Aly, 2012: 17), a kasnije su i s brojnim europskim zemljama sklapali dogovore o načinu zapljene i podijeli imovine Židova o čemu Aly detaljno progovara u svojoj knjizi *Hitlerova socijalna država*.

Nemilosrdni nacistički državni teror bio je uperen i prema onima iz vlastitih redova ako bi se utvrdilo ili posumnjalo da ne rade na ostvarenju Velikog Reicha, a napose ako bi svoje aktivnosti usmjerili protiv Reicha i/ili Vođe. Jedan od najboljih primjera jest pokušaj neuspjele „Srpanjske urote“ koja se naziva i „Operacija Valkira“. Grupa visokih njemačkih vojnih dužnosnika predvođena pukovnikom Clausom von Stauffenbergom pokušala je izvršiti atentat na Hitlera za vrijeme njegova posjeta Istočnoj Pruskoj. Podmetnuta torba s eksplozivom je ubila i ranila nekoliko ljudi, a Hitler je prošao bez ikakvih posljedica. Akcija odmazde koja je uslijedila bila je izrazito brutalna. Samo dan kasnije uhićen je i odmah pogubljen vođa zavjere Stauffenberg zajedno s još dvojicom urotnika. Urotnicima su izricane smrtne presude, a sudski procesi završavani su u samo nekoliko minuta. Budući da je Hitler odlučio kako čelnike treba polako ubijati i mučiti, neka su pogubljenja snimana i kasnije prikazivana članovima NSDAP-a i pripadnicima oružanih snaga. Dio urotnika i onih za koje su nacisti tvrdili da su povezani s urotom bili su slani u koncentracijske logore, a i njihove obitelji su bile predmet nadziranja, kućnih pritvora i slično. Procjenjuje se da je oko 7000 ljudi, na različite načine, bilo obuhvaćeno Hitlerovom akcijom odmazde (Noble, 2016).

Sustavnost i brutalnost državnog terorizma nacističke Njemačke može se argumentirati još nizom drugih primjera. Sam holokaust židovskog naroda je dovoljan za razumijevanje naravi nacističke njemačke i njezinih tehnika vladanja. Nacistička Njemačka nedvojbeno ima sva obilježja totalitarnog poretka koja je Linz definirao kao nužna. No, ono što je dominantno određuje jest teror ekstremnih razmjera. Nacističko političko djelovanje ima i sva obilježja državnog terorizma: silu, prijetnju silom, strah (teror), svrhovitost, psihološke učinke i politički cilj. I prije nego su preuzeli državu nacisti su se koristili kriminalnim (banditskim) nasiljem što ukazuje na kontinuitet korištenja sile. Kada je Hitleru kao centralnoj figuri u ruke predana vlast, bio je to otvoren put za realizaciju točaka nacističkog programa, napose rasističke ideologije uz institucionalizirano nasilje koje je u većini slučajeva imalo svoje zakonsko pokriće. Bavcon i dr. (1987: 43) kažu kako je u slučaju nacističkog režima

„samovolja i arbitrarnost političke represije odjevene u kaznenopravno¹⁹⁷ ruho dostigla (je) savršenstvo“.

I u ovom su se slučaju organizirano nasilje i strah, koji je posljedično prožimao sve one koji nisu bili neposredne žrtve nasilja, pokazali najefikasnijim sredstvima za učvršćenje vlasti i provedbu nacionalsocijalističkog programa. Intencija širenja straha i psihološki učinci koje je on imao na široke mase bili su važan saveznik u realizaciji nacističkih političkih ciljeva. Nije nebitno spomenuti kako jedinstvenost totalitarnog terora dominantno počiva na činjenici da za većinu onih koji sudjeluju u njemu i koji ga podržavaju, ideologija zauzima središnje mjesto. To je naglašavao i Hitler (2000: 177): „Svaka će sila koja se ne zasniva na čvrstoj duhovnoj osnovi biti kolebljiva i nesigurna. Njoj nedostaje stabilnost koja se može zasnivati samo na jednom fanatičnom svjetonazoru. On je ušće odgovarajuće energije i brutalne odlučnosti pojedinca, ali slijedom toga, i podvrgnut promjeni ličnosti i njene naravi i snage.“ Državni terorizam kao racionalna strategija za ostvarenje ideoloških ciljeva ključan je za razumijevanje „uspjeha“ nacizma.

4.2.3. Boljševička Rusija i Staljinov SSSR-a

Josif Visarionovič Staljin se na svjetskim listama zločinaca 20. stoljeća nalazi na visokom drugom mjestu¹⁹⁸, odmah iza Mao Zedonga, a ispred Adolfa Hitlera. No, za razumijevanje Staljinova režima potrebno je proniknuti u početak izgradnje totalitarne komunističke ruske države i Lenjinovu doktrinu o partiji, revoluciji i diktaturi proletarijata. Govoreći o Staljinovu SSSR-u¹⁹⁹, možemo reći da je on vrlo rodan izdanak totalitarizma čiji su temelji udareni još 1917. godine, a potom pomno građeni u narednim godinama, do dolaska Staljina na vlast 1924. godine. Njegov državni terorizam je nastavak jednog „blažeg“ koji je započeo u vrijeme njegova prethodnika, Vladimira Iljiča Uljanova, poznatijeg kao Lenjin, koji se temeljito pripremao za rušenje carskog poretka čiji legitimitet nije ozbiljnije dovođen u pitanje sve do početka 20. stoljeća. S naviranjem socijalističkih, napose komunističkih ideja, ta sakrosanktnost carskog legitimiteta dolazila je pod sve veći upitnik.

¹⁹⁷ O originalnom tekstu navedeno je „krivičnopravno“.

¹⁹⁸ Liste su objavljivane nekoliko puta u različitim zemljama. Njemački *Bild* je 2009. godine objavio takvu listu, a one se s vremena na vrijeme objavljuju u različitim medijima diljem svijeta. 2014. godine britanski *Daily Mail* je ponovno aktualizirao i objavio takvu listu, ali malo izmijenjenog poretka. Na obje liste Staljin je na drugom mjestu. Osnovni kriterij za sastav ljestvice jest broj smrtno stradalih za vladavine dotičnog vladara.

¹⁹⁹ Za godine od 1917. do 1922. uglavnom koristimo naziv Rusija, dok za analizirano razdoblje između 1922. i 1953. godine dominantno koristimo kraticu Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika - SSSR, ali i Sovjetski Savez.

Revolucionar po habitusu, Lenjin je godinama razrađivao svoju inačicu marksizma i čekao trenutak u kojem je sjeme te ideologije optimalno pustiti na tlo carske Rusije. Klima je za Lenjinovu ideju svakim danom 20. stoljeća postajala sve povoljnija. Rusko Carstvo je početkom 20. stoljeća obilježeno dubokim društvenim rascjepima. Posebno je bio vidljiv politički (ideološki) na kojem su se diversificirale pristaše carske Rusije, a s druge strane su bili protivnici monarhije među kojima sve više Lenjinovih pristaša. Taj je pak rascjep usko povezan s ekonomsko-društvenim rascjepom selo-grad koji je izravan proizvod industrijske revolucije, a kojega je Lenjin posebno isticao u svom revolucionarnom programu. Lenjin je i prije dolaska na vlast zagovarao nasilje ističući kako bi „samo revolucionarna diktatura potlačenih klasa mogla spasiti zemlju od presdtojeće reakcionarne opasnosti“ (Cinnela, 2008: 193). Nakon Listopadske revolucije, Lenjin postaje predsjednik vlade, a Staljin postaje predsjedavajući vladinog odbora za pitanja nacionalnosti. Boljševička partija²⁰⁰ je, upravo u skladu s ideološkim (programskim) načelima, nasilnim putem preuzela vlast u Rusiji te je dokinula građansko-demokratske institucije koje je formirala privremena vlada nakon svrgavanja Cara Nikole II i uspostave republike u veljači 1917. godine. Partiji je sada pripadala povijesna uloga izgradnje novog, idealnog, besklasnog društva, ali su se i među članovima partije javljale različite frakcije, dijelom i zbog toga što se neki nisu slagali s nasilnim metodama i zločinima koji su služili za konsolidiranje vlasti. Tako je jedna od podjela unutar Partije nastala oko pitanja uspostave odjela odgovornog za ostvarivanje „revolucionarne pravde“ (Ryan, 2012: 114). Budući da je i dalje zagovarao nasilje, tvrdeći da se pobjeda ne može ostvariti bez „najokrutnijeg revolucionarnog terora“, Lenjin je na sarkastični prijedlog svog suradnika Isaaca Steinberga o tome da se umjesto zamaranjem s „Povjerenstvo pravde“ odjel iskreno nazove „Povjerenstvo za društveno istrebljivanje“ odgovorio: „Pa gle... to je upravo ono što bi trebalo biti, samo ne možemo to tako reći (Miller, 2013: 184).

Boljševici su uz sveobuhvatan i nimalo lagan posao mijenjana ukupnog društvenog ustrojstva imali i otegotne okolnosti u vidu opozicije koja nikada do kraja nije ugušena. Među ostalima tu su bili pristaše privremene vlade koja je ranije svrgnula Cara Nikolu II, ali najvećim dijelom to su bili zagovornici obnove starog (carskog) režima²⁰¹. Također,

²⁰⁰ Stranka boljševika je nastala podjelom Ruske socijaldemokratske radničke partije, koja je osnovana 1898. godine, na dvije frakcije: boljševičku i menjševičku. Boljševička će partija od 1918. do 1925. godine nositi naziv Ruska komunistička partija (boljševika) (RKP), od 1925. bit će Svesavezna komunistička partija boljševika (SKP), a 1926. Komunistička partija Sovjetskog Saveza (KPSS). V. Cvitanović (2004: 1029). Neovisno o tim promjenama, u radu se koriste nazivi Komunistička partija, Boljševička partija ili samo Partija.

²⁰¹ Trvenja dviju struja Bijele garde tzv. *bjelogardijaca* zagovornika carskog režima (*Ancien Régime*) i Lenjinovih pristaša tzv. Crvene garde, koja je ubrzo postala dio Crvene armije, doveo je i do građanskog rata

pobjednici Prvog svjetskog rata okupirali su dio teritorija Rusije što je dodatno utjecalo na poteze boljševičke vlasti. Naime, sve te okolnosti potakle su boljševike na proglašenje „ratnog komunizma“ (Carr, 1984: 37)²⁰², a potom i osnivanje Crvene armije čija su vodeća mjesta zauzimali časnici bivše carske vojske. I u ovom režimu, baš kao svakom drugom totalitarnom, ideologija je postala opravdanje za poredak, njegovu uspostavu i očuvanje. Tako je već u prosincu 1917. godine raspuštena ustavotvorna skupština i započela izgradnja jakog sustava državne sigurnosti koji će biti u službi poretka i ideologije pa je oformljena Izvanredna komisija za borbu protiv kontrarevolucije i sabotaze, skraćenog naziva *Čeka* (*Črezvičajnaja komissija*). Bila je to boljševička tajna policija, a njezin prvi direktor bio je Feliks Dzeržinski, raniji zatvorenik carskog zatvora koji je tvrdio da je „osiguranje države sredstvima terora imperativ“ (Miller, 2013: 168).

Isticalo se kako *Čeka* nije sud već tijelo sa zadaćom obrane revolucije, a u svom govoru na osnivačkoj sjednici Komisije, Dzeržinski je iznio ključne *Čekine* zadatke. Prvi se odnosio na suzbijanje i likvidiranje svakog pokušaja i čina kontrarevolucije i sabotaze odakle god oni potekli, odnosno na cijelom teritoriju Rusije. Drugim je definirano da svi saboteri i kontrarevolucionari moraju biti izvedeni pred revolucionarni sud (Werth, 1999: 57). *Čeka* je u praksi raspolagala gotovo neograničenim ovlastima, a kako vlada nije bila donijela nikakav dekret o osnivanju te političke policije, ona je djelovala bez zakonskog uporišta. Legitimitet joj je, prema boljševičkim uvjerenjima, proizlazio iz njezine misije obrane revolucije. Dzeržinski je tako tvrdio da „*Čeki*“²⁰³ put diktira sam život“ to jest „revolucionarni teror masa“ (Werth (1999: 58). Ubrzo nakon *Čeke*, studenom 1917. godine stvoren je i Revolucionarni sud koji je također bio predviđen za obranu revolucije, odnosno da sudi za „zločine protiv države“ (Julicher, 2015: 15).

Dzeržinski i Lenjin imali su otvoren put za provođenje postrevolucionarnog terorizma, na kojega su boljševički revolucionari svesrdno javno pozivali. Jedan od istaknutijih bio je Lav Trocki koji u prosincu 1917. agitirajući za teror kaže:

Za manje od mjesec dana teror će poprimiti vrlo žestoke oblike, slično onomu što se događalo za vrijeme velike Francuske revolucije. Neće to biti samo zatvor, nego giljotina, taj sjajni izum velike Francuske revolucije, priznata prednost koje je da čovjeka skraćuje za glavu: ona će biti spremna za naše neprijatelje. (Werth (1999: 58)

koji je trajao od kraja 1917. do 1921. godine. Ponekad se navodi i da je točan početak rata potpisivanje Brest-Litovskog mira 3. ožujka 1918. S vremenom je rat dobivao sve veće razmjere i broj boljševičkih neprijatelja je rastao. Detaljnije v. Sumpf (2014).

²⁰² „Ratni komunizam“ proglašen je dekretom u lipnju 1918. godine.

²⁰³ Naš kurziv.

Dakako, na teror koji je za njega bio strategija za ostvarenje „revolucionarne pravde“ jednako tako je pozivao i vođa revolucije, Lenjin koji je tvrdio sljedeće:

Sovjetska vlast postupala je onako kako bi morale postupati sve proleterske revolucije: raskrstila je s buržoaskim pravosuđem, instrumentom vladajućih klasa. (...) Vojnici i radnici moraju shvatiti da im nitko neće pomoći ako si ne pomognu sami. Ako mase ne ustanu spontano, nikamo nećemo stići. (...) Sve dok prema špekulantima ne počnemo primjenjivati teror – metak u čelo na licu mjesta – nećemo postići ništa!“ (Werth, 1999: 58)

Terorizam je tako bio osnovno sredstvo kojim su boljševici dolazili na vlast, ali terorizam je bio i sastavni dio njihove vladavine. Pozivi na nasilje posebno su nailazili na plodno tlo kod seoskog dijela stanovništva koje je i bilo primarna ciljana skupina boljševika.. Velik dio tog terora nije bio sustavan, odnosno planiran i kontroliran od strane boljševika, ali su njihovi aklamacijski govori kao i njihovo nasilno djelovanje djelovali poticajno na široke mase koje su potom na isti način provodile „revolucionarnu pravdu“.

Kako bi se institucionalno nasilje širilo, Dzeržinski je u prosincu 1917. godine uputio apel za organiziranje *Čeke* u svim sovjetima što je dovelo do inflacije organa s izvanrednim ovlastima. U samo pola godine od dvadesetak članova *Čeka* je došla do više od 10 000 članova (O'Carroll, 1992). *Čeka* nije bila odgovorna niti jednom pravosudnom tijelu nego isključivo boljševičkoj vladi. Iako je smrtna kazna u Rusiji ponovno ozakonjena u lipnju 1918. godine, *Čeka* je svoju „pravdu“ izvršavanjem egzekucija provodila mimo ikakvog zakona. Prva veća akcija dogodila se u travnju 1918. godine kada je više od tisuću ljudi specijalnih *Čekinih* odreda krenulo prema Moskvi i uhitilo petstotinjak anarhista od kojih je 25 ubijeno na licu mjesta. Jedan od najpoznatijih terorističkih činova *Čeke* bilo je ubojstvo cara Nikole II i njegove obitelji u srpnju 1918., a akcija je poduzeta i protiv nekoliko članova menjševičke struje (Phillips, 2000: 46-47).

Kada je krajem kolovoza 1918. godine Fanny (Dora) Kaplan, članica Socijalističke revolucionarne partije izvršila atentat na Lenina, pritom ga ranivši s dva metka u glavu, Trotsky je to vidio kao priliku za „odmazdu masivnih razmjera“ (Miller, 2013: 167) pa je broj ubijenih političkih protivnika znatno porastao. Osim s političkim protivnicima i krupnim kapitalistima s kojima su od početka bili u sukobu, boljševici su se s vremenom sukobljavali i s drugim društvenim skupinama i slojevima, primjerice sa sitnim posjednicima i malim vlasnicima, nezadovoljnim tvorničkim radnicima, ali sve više i seljacima, posebno nakon što su vlasti započele s konfiskacijom zemlje i uzimanjem proizvodnih viškova. Rusija je utonula u građanski rat u kojemu se borilo više interesnih skupina podijeljenih po ekonomskim, političkim kao i drugim međusobno isprepletanim linijama.

Uslijed velikih društvenih trvenja i sve jačih kontrarevolucionarnih silnica, početkom rujna 1918. godine Lav Trocki je „inaugurirao je politiku crvenog terora“ (Miller, 2013: 164). Dva dana kasnije teror je dekretom sovjetske vlade postao službena politika, a *Čeka* je ovlaštena da sve „neprijatelje države zatvori u koncentracijske logore i ubije sve one uključene u antirevolucionarnu Bijelu gardu, urotnike i pobunjenike“ (Julicher, 2015: 7). Lenjin i Dzeržinski tada su od lokalnih rukovoditelja *Čeke* zahtijevali poduzimanje „preventivnih mjera“ protiv različitih kategorija u društvu (Werth, 1999: 69). Logika da svatko može postati „neprijatelj naroda“ će „ostati konstanta kroz povijest Sovjetskog Saveza“ (Miller, 2013: 168). Ta logika objašnjava razmjere državnog terorizma odnosno velik broj smrtno stradalih, a njezina će popularnost biti na vrhuncu tridesetih godina 20. stoljeća za vrijeme Staljinove vladavine.

Ilustrativan primjer posvudašnjosti neprijatelja navodi Julicher (2015: 7) opisujući scenu u kojoj su agenti *Čeke* došli u Moskovski cirkus kako bi uhitili Bim Bom klauna koji je ponekad publiku zabavljao zbijajući šale na račun režima. Dok je izvodio jednu točku, agenti su ga pokušali privesti, a on im je pokušao pobjeći na što se publika smijala smatrajući da je to dio performansa. *Čekini* agenti su potom izvadili oružje i klaun je ubijen hitcem u leđa pred cijelim auditorijem. Ovo je doslovan primjer metafore „terorizma kao kazališta“ koju upotrebljava jedan od najvećih autoriteta u području znanja o terorizmu Brian Jenkins. On je još 1974. godine rekao kako je ključno u terorizmu da ljudi „gledaju, a ne stradavaju“ (Jenkins, 1974: 4). Ipak, treba istaknuti kako u totalitarnim režimima ova metafora o kazalištu nije posve primjenjiva, budući da je terorizam takvih država odnio nebrojno života pa bi tu adekvatna bila njezina suvremena inačica koja kaže kako je bit terorizma „da mnogi gledaju, ali i da mnogi stradaju“ (Jenkins, 2006: 119)

Chaliand i Blin (2007: 202) navode da je već u jesen 1918. godine bilo između 10 i 15 tisuća prijevika smaknuća, a za usporedbu kažu kako je *Čeka* u dva mjeseca smaknula čak dva do tri puta više osoba nego Carstvo u devedeset dvije godine. *Čeka* je bila vrlo aktivna u suzbijanju radničkih štrajkova diljem Rusije s kojima su obračuni bili vrlo brutalni. Mnogi su uhićeni i deportirani u logore, a neki su odmah ubijani. Gotovo identične obračune *Čeka* je vodila i s dijelom seoskog stanovništva koji je odbijao propagiranje i nametanje boljševičkih komunističkih ideja te koji je bio nezadovoljan zbog rekvizicija i novačenja u Crvenu armiju. Najintenzivnije vrijeme seoskih buna bilo je krajem 1920. i početkom 1921. godine. Mnogi seljaci su dezertirali, a odgovor sovjetske vlade bio je uobičajen – brutalni državni terorizam. Brojke za deset ruskih pokrajina govore da je bilo 48 735 dezertera, od kojih je 7 325 uhićeno, 1 862 ubijeno, a 2 230 streljano (Werth, 1999: 88). Iako je *Čeka* izlazila sa

službenim podacima o broju „tretiranih“ s njihove strane, popisi ubijenih zbog klasne pripadnosti najmanje su precizni od svih²⁰⁴, a upravo su oni bili jedna od čestih meta boljševičkog terora *Čeke* pa tako u službenom glasilu kijevske podružnice u uvodniku izlazi sljedeći tekst:

*Naša moralnost nema preteče, naš je humanizam apsolutan jer počiva na novom idealu: uništiti svaki oblik ugnjetavanja i nasilja. Nama je sve dopušteno jer mi smo prvi na svijetu podigli mač, ne kako bismo ugnjetavali i porobljavali, nego kako bismo čovječanstvo oslobodili njegovih lanaca... Krv? Neka krv poteče potocima! Jer jedino krv može za sve vijekove vjekova crnu piratsku zastavu buržoazije obojiti u crveni barjak, zastavu Revolucije. Jer jedino nas konačna smrt staroga svijeta može za sve vijekove vjekova osloboditi od povratka tih šakala!*²⁰⁵ (Werth, 1999: 95)

Terora nisu bili pošteđeni ni članovi klera, tako primjerice Werth (1999: 116) navodi kako je u Petrogradu je 76 pripadnika Crkve osuđeno, a njih četvero, među kojima je bio i petrogradski mitropolit, je ubijeno, dok je u Moskvi na kazne logora osuđeno 148 pripadnika Crkve i laika, a šestero na smrtnu kaznu.

Treba napomenuti kako je, uslijed završetka građanskog rata došlo i do promjene u represivnom državnom aparatu kao i zakonskom okviru. Tako je početkom veljače 1922. godine dekretom ukinuta *Čeka*, a nju je zamijenio Narodni komesarijat unutrašnjih poslova (*Narodnyi komissariat vnutrennikh del - NKVD*²⁰⁶) (Lauchlan, 2013: 531). Promjena je bila samo nominalna jer su ovlasti i struktura nove institucije ostali identični. *Čeka* je bila „komisija“ što ukazuje na njezin efemeran karakter, a s NKVD-om represivni državni aparat dobiva obilježje permanentnosti. Drugim riječima, iza promjene naziva „krilo se ovjekovječenje i ozakonjenje terora kao načina rješavanja sukoba između nove države i društva“ (Werth, 1999: 117).

Ključne promjene u legislativi odvijale su se početkom lipnja 1922. godine kada je donesen novi Kazneni zakon. Bavcon i suradnici (1987: 50) tvrde kako je načelo „crvenog terora zamijenilo načelo 'revolucionarne zakonitosti'“. Smrtnoj kazni tako su po novom

²⁰⁴ Podaci za tek nekoliko gradova svjedoče o ekstremnom teroru koji je bio uperen u ovu klasu. U Harkovu je u od veljače do prosinca 1919. godine smaknuto između 3 000 i 5 000 ljudi. U Rostovu u jednom mjesecu ubijeno oko 1 000 ljudi, u Odesi u dva navrata između 1919. i 1920. godine ubijeno je prvo 2 200, a onda još između 1 500 i 3 000 osoba, u Kijevu u šest mjeseci 1919. godine oko 3 000 ljudi, u Ekaterinodaru od kolovoza 1920. godine do veljače 1921. godine najmanje 3 000 ljudi, u Armaviru od kolovoza do listopada 1920. godine ubijeno je između 2 000 do 3 000 ljudi. Detaljnije v. Werth (1999: 98).

²⁰⁵ U hrvatskom prijevodu ovoga citata dvije su pravopisne pogreške koje su u našem tekstu ispravljene. Riječ je o sintagmi „vijekove vjekova“ koja se u tekstu pojavljuje dva puta.

²⁰⁶ Zapravo je izravna *Čekina* nasljednica Državna politička uprava (*Gosudarstvennoye Politicheskoye Upravleniye - GPU*) koja je od 1933. godine postala sastavnica NKVD-a. NKVD je postao uvriježen naziv za tu političku policiju. Od 1954. godine, nakon Staljinove vladavine, NKVD će prerasti u Komitet državne sigurnosti KGB (*Komitet gosudarstvennoy bezopasnosti*).

zakonu podlijegale pobune, sabotaze, neredi, špijunaže i slična djela koja imaju karakter „kontrarevolucionarnih“, sudjelovanje ili pružanje pomoći „međunarodnoj buržoaziji“²⁰⁷. Kazna od minimalno tri godine zatvora ili doživotnog izгона bila ja predviđena za svaku propagandu koja može pomoći „međunarodnoj buržoaziji“ Werth (1999: 116-119).

S tom godinom završit će era crvenog terora, ali pokazat će se kasnije da je on bio uvod u teror još većih razmjera. Brojke smrtno stradalih uslijed državnog crvenog terora poprilično variraju. Od onih „službenih“ koje je objavljivala *Čeka* koje su daleko najmanje do onih različitih povijesnih stručnjaka koji su se bavili ovim pitanjem. Prema *Čekininim* izvješćima riječ je o 12 733 ubijenih do kraja građanskog rata, neke se procjene kreću oko 200 000 ubijenih u periodu od 1917. do 1922. godine (Phillips, 2000: 47). Negdje se taj broj kreće u rasponu od 250 tisuća pa čak do pola milijuna ubijenih (NWE, 2016), dok se pojedine procjene, koje uključuju smrtno slučajeve u radnim logorima i smrti koje su indirektna posljedica crvenog terora poput velike gladi, penju i do dva milijuna žrtava (Lewis, 2007).

Sumarno se može reći kako je i prije Staljinova Rusija, odnosno Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika kojega je Lenjin proglasio 1922. godine, imao sva bitna obilježja totalitarne države: eliminiranje svakog postojećeg političkog, ekonomskog i socijalnog pluralizma. Dokidanje natruha političkog pluralizma postignuto je osnivanjem Komunističke internacionale (*Kominterne*) 1919. godine koja je uključivala sve stranke koje su prihvaćale službenu državnu ideologiju besklasnog društva kao i boljševičku revolucionarnu nasilnu taktiku za njezino ostvarenje. Tako je komunizam postao jedina ideologija, a ujedinjeni komunisti jedina stranačka opcija. Iz tog monističkog centra u središtu kojega je bila Komunistička partija i Lenjin kao njezin umotvorac, ideje i akcije su se širile na sva druga društvena polja. Teror Lenjinova i boljševika bio je konstanta državnog djelovanja, a u određenim fazama dosegao je i velike razmjere. Sva obilježja totalitarne terorističke države koje je Rusija, odnosno SSSR imao od vremena uspostave komunističke vlasti, nakon dolaska Staljinova 1924. na čelo SSSR-a dodatno su naglašena i još više pomaknuta prema ideal-tipu totalitarne terorističke države. I u ovom slučaju, osim svih bitnih obilježja totalitarizma, zadovoljeni su i svi elementi državnog terorizma, počevši od nasilja i prijetnji nasiljem te anticipacije učinaka crvenog terora kojim se kroz psihološke učinke nastojao realizirati politički cilj komunista. To nije bio teror u rukavicama nego otvoreni teror na kojega se javno pozivalo s najviših instanci vlasti, a svoje ekstremne razmjere dobio je za vrijeme Staljinove vladavine.

²⁰⁷ Kazni doživotnog izгона sa zabranom povratka u državu uz prijetnju smaknuća, prvi su bili podloženi intelektualci, njih dvjestotinjak, koji su bili osumnjičeni za suprotstavljanje boljševizmu.

Procijene koje govore da je u periodu njegova obnašanja vlasti živote izgubilo dvadesetak milijuna ljudi signifikantne su same po sebi²⁰⁸. Samo je sustavni državni terorizam mogao uspostaviti takvu industriju smrti koja je dominantno obilježje tog totalitarnog režima. Još za vremena Lenjinove vlade Staljin je dobio važnu funkciju u kojoj je predsjedavao vladinim odborom za pitanja nacionalnosti. Bio je dio boljševičke partije, sudionik crvenog terora i učio je od najvećih ruskih revolucionara. Desetak godina nakon političke i terorističke škole koju je Staljin pohađao za vrijeme revolucije i nakon nje, pokazat će se njegova namjera da nadmaši svoga učitelja i prethodnika Lenjina kao i svu njegovu i svoju partijsku braću. Naglašavajući važnost partije i partijske ideologije, Lenjin je malo „zakazao“ u izgradnji kulta ličnosti, što je Staljin detektirao pa je s dolaskom na vlast, vjerojatno dijelom potaknut i primjerima dvaju drugih europskih totalitarizama, toj komponenti posvetio veliku pažnju²⁰⁹. Kada se Lenjinovo narušeno zdravlje dodatno pogoršavalo²¹⁰, Staljin je stranački napredovao pa je tako 1922. godine postao generalni sekretar Centralnog komiteta Partije. Lenjin je umro 1924. godine, a od nekoliko pretendenata na njegovo mjesto, Staljin je bio najbrži i najsnalažljiviji na putu prema vrhu. Prvi izraženiji sukobi u Partiji javili su se već 1923. godine, a međusobni obračuni bit će vrlo intenzivni i naredne četiri godine. Tako je i Staljinov uspon na čelno mjesto SSSR-a bio je obilježen nasiljem. Najprije je eliminirao najznačajnijeg protivnika Lava Davidoviča Trockog, koji je 1927. godine isključen iz Partije. Trocki je izgnan iz države, a ubijen je 1940. godine u Meksiku od strane sovjetskog tajnog agenta Ramona Mercadera planinarskim štapom-sjekiricom (Julicher, 2015: 94-95). Državni terorizam u vidu unutarstranačkih čistki, Staljin je posebno intenzivno provodio u prvim godinama svoje vladavine.

²⁰⁸ Kada je riječ o procjenama smrtno stradalih za vrijeme Staljinova režima, posebice stradalima u sustavu gulaga, treba znati da je riječ o velikom broju različitih procjena i da neke značajno variraju. U nekim slučajevima su razlike čak dvostruke. Tek se u 80-tima s političkim promjenama u Sovjetskom Savezu, odnosno s početkom *Glasnosti*, kada kreće i otvaranje sovjetskih arhiva, dolazi do preciznijih brojki smrtno stradalih. Detaljnije v. Rosefelde (1996) i Ellman (2002). I danas su mnoge brojke koje se objavljuju kontradiktorne i zapravo nema preciznih statističkih podataka, no jedna od najčešćih procjena ukupno stradalih kreće se oko 20 milijuna, što neposrednih što posrednih žrtava Staljinova režima.

²⁰⁹ Usporedno s rješavanjem svojih političkih protivnika Staljin je gradio svoju karizmu i kult ličnosti. Zanimljive primjere tu navodi Blažević (2010: 231) ukazujući na 1929. godinu kada pri obilježavanju dvanaest godina *Oktobarske revolucije* Staljin govori o „velikoj prekretnici“, a ubrzo nakon toga i slavljenje njegova rođendana postaje važan događaj u SSSR-u. Kult je svakodnevno jačao, a posebno je bio izražen nakon Drugog svjetskog rata i ruske pobjede u njemu.

²¹⁰ Nakon pokušaja atentata 1918. i ranjavanja s dva hica, Lenjin se oporavio, no posljedice će se kroz nekoliko godina pokazati vrlo teškima, a naposljetku će dovesti i do njegove smrti 1924. godine.

Početak prosinca 1934. godine Staljin nalaže promjene kaznenog zakona²¹¹, koje su odmah usvojene, a odnose se na istrage i razmatranja slučajeva terorističkih organizacija i terorističkih akata protiv pripadnika sovjetske vlasti te uključuju (Cvitanović, 2004: 1032):

- (1) Istragu u takvim slučajevima završavati u roku ne dužem od deset dana.
- (2) Optužnicu uručiti okrivljenima 24 sata prije početka glavne rasprave.
- (3) Slučajeve raspravljati bez sudjelovanja stranaka.
- (4) Ulaganje žalbi i molbi za pomilovanje ne dozvoljavati.
- (5) Presude na najstrožu kaznu izvršavati neposredno po donošenju presude²¹².

U kazneni zakon SSSR-a 1935. godine ulazi još jedan prijeporan zakon o kažnjavanju članova obitelji takozvanih izdajica domovine. Po istom su zakonu članovi obitelji izdajnika mogli biti deportirani u udaljene krajeve SSSR, neovisno o tome jesu li imali veze s izdajom ili ne. Utvrđeno je i da svakom kaznom, tako i smrtnom, mogu biti kažnjavana i djeca počevši od 12 godina naviše (Cvitanović, 2004: 1034).

Staljin je zakon donio zbog straha od gubitka vlasti i kako bi svoje obračune s političkim protivnicima učinio bržima i efikasnijima. Već je krajem prosinca 1934. godine po spomenutom zakonu o istrazi i razmatranju slučajeva terorističkih organizacija i terorističkih akata na smrt osuđeno trinaest članova Partije koji su bili osumnjičeni za ubojstvo Sergeja Kirova, inače istaknutog sovjetskog revolucionara i političara čija je smrt bila vrlo značajno mjesto za daljnju ekspanziju represivne politike. Tako jedan bivši politički zatvorenik kaže da je 1937. godina, kao početak veliki čistki, zapravo započela 1934. godine (Gross, 1988).

Državna politička uprava (*Gosudarstvennoye Politicheskoye Upravleniye* – GPU), koja je naslijedila *Čeku*, 1933. postaje sastavni dio NKVD-a, ključnog represivnog organa SSSR-a. GPU i NKVD su upravljali kaznenim sustavom, kojega su također zahvatile neke zakonske promjene. Od 1933. godine NKVD je izgubio dio svojih ovlasti i više nije mogao donositi naloge o izvršenju smrtne kazne bez odobrenja središnjih političkih vlasti, a i uvedena je procedura po kojoj je sve smrtne osude morala potvrditi specijalna komisija Politbira²¹³.

²¹¹ Zakon koji je bio temelj kasnije donošenih kaznenih zakona, usvojen je prvi put 1919. godine. Nakon revolucije i građanskog rata prvi kazneni zakon usvojen je 1922. godine, a onda 1926. Mnoge izmjene i dopune dogodile su se 1931., 1934., 1937. i 1947. godine.

²¹² Pod najstrožom kaznom misli se na smrtnu kaznu.

²¹³ Izvršni organ Centralnog komiteta Komunističke partije.

Godine koje su uslijedile, posebno od 1936. do 1938. nazivaju se godinama velikog terora ili velikih čistki kada je državni terorizam dosegao neviđene razmjere. Prema navodima Wertha (1999: 180), bila su dva su osnovna cilja velikog terora. Prvi se odnosio na uspostavu poslušne civilne i vojne birokracije sastavljene od mladih kadrova odgojenih u „staljinističkom duhu“. Drugim ciljem se htjelo do kraja eliminirati sve „društveno-opasne elemente“. Prema kaznenom zakonu osim onih koji su počinili djelo koje je opasno za društvo, kaznene sankcije obuhvaćale su i one koji su imali veze s kriminalnim krugovima i čije je djelovanje u prošlosti bilo opasno (Bavcon *et al.*, 1987: 51). To je obuhvaćalo velik broj ljudi, a najčešće bivše kulake, bivše kriminalce, bivše carske dužnosnike, bivše članove menjševičke i eserske stranke, ali i druge.

Staljin se tada razračunao s posljednjim istaknutim „starim boljševicima“ (Miller, 2013: 190) koji su osuđeni na smrt. Pošteđen nije bio nitko pa su tako uhićivani i obični građani na ulicama kako bi se „ispunile kvote 'kontrarevolucionarnih elemenata koje treba suzbiti'“ (Werth, 1999: 166). Koliko je teror bio centraliziran pokazali su kasniji dokumenti Politbiroa iz kojih je vidljivo da su zapovijedi kretale s najviše partijske instance, prvenstveno od Staljina. Najpoznatija akcija iz perioda velikih čistki bila je *Ježovščina*, akcija nazvana prema tadašnjem direktoru NKVD-a, Nikolaju Ježovu²¹⁴, ali je tu kao i svaku veću akciju kontrolirao Staljin, a na mnogim odlukama o smrtnoj kazni stajao je upravo Staljinov potpis. Prema nekim podacima o akciji *Ježovščina* samo je u 1937. i 1938. godini NKVD uhitio 1 575 000 osoba od kojih je 1 345 000 i osuđeno, a od osuđenih njih 681 692 je ubijeno. Za „najlakše utvrdive i najpoznatije kategorije“ među kojima su politički, gospodarski i vojni kadar, te pripadnici inteligencije sudili vojni sudovi i „specijalne konferencije NKVD-a“ (Werth, 1999: 172). Na razini svake pokrajine postojale su trojne komisije (trojke) koje je činio državni tužitelj, pokrajinski šef NKVD-a i policijske uprave, a koji su svakodnevno pregledavali više stotina dosjea i odlučivali o smrtnoj kazni. Između odluke i egzekucije znalo bi proteći od nekoliko dana do nekoliko tjedana.

²¹⁴ Iako je sudjelovao u provedbi čistki i samog je Ježova kasnije zahvatila *čistka* koja se primarno odnosila na čišćenje kadrova NKVD-a u koje je Staljin izgubio povjerenje te je osuđen za izdaju. Ježov je smaknut 1940. godine, a na njegovo mjesto Staljin dovodi dotadašnjeg zamjenika NKVD-a, zloglasnog Lavrentija Berija, koji će na toj poziciji ostati sve do kraja Staljinove vladavine i pod čijom će palicom sovjetska politička policija učiniti još mnoga zvjerstva. Za Berija se tvrdi da je bio prvi direktor tajne policije koji je osobno mučio svoje žrtve (Julicher, 2015: 147; Miller, 2013: 190; SE, 2016).

Ilustrativan je primjer dosjea (broj 24260)²¹⁵ iz vremena čistki gdje je na smrt osuđen Vasilij Klementovič Sidorov, gdje u zaključnom dijelu o odluci trojke iz 16. srpnja 1938. godine stoji sljedeće:

(...) Slučaj Sidorov, V. K. bivši trgovac, zajedno s ocem bio je vlasnik radnje. Optužen da je među kolhoznicima vodio kontrarevolucionarnu propagandu karakteriziranu defetističkim izjavama, praćenu prijetnjama komunistima, kritikom politike Partije i vlade. Presuda: strijeljati²¹⁶ Sidorova, Vasilija Klementoviča, konfiscirati svu njegovu imovinu. Presuda je izvršena 3. kolovoza 1938. Posmrtno rehabilitiran 24. siječnja 1989. Werth (1999: 177).

Slična, gotovo identična je i priča stotine tisuća drugih „neprijatelja naroda“. Vrlo su brutalni obračuni bili i s članovima inozemnih komunističkih partija. Tako su čistke zahvatile poljsku, mađarsku, talijansku, jugoslavensku i druge komunističke partije. One nisu zaobišle niti Kominternu budući da se njezine članove smatralo odgovornima za pobune u komunističkim partijama sovjetskih i drugih prijateljskih i suradničkih zemalja.

Velike gubitke uslijed čistki pretrpjele su vojne strukture, ali i inteligencija i znanstveni krugovi. Na udaru su bile i znanstvene i umjetničke akademije, instituti, pravosudne institucije, astronomi, statističari, kao i svi znanstvenici koji su odbijali nametnute staljinističke znanstvene istine i pravovjerje propagirano od Komunističke partije. Na udaru si bili i kulturni djelatnici kao i kler. Mnogi su osuđivani na smrtnu kaznu, a velik broj je i deportiran u logore. Neprijateljima su smatrani i mnogi državljani zemalja iz okruženja SSSR-a, budući da je Staljin isticao jedinstvenost sovjetskog socijalizma na kojega mnoge zemlje u okruženju gledaju negativno. Tako su Finska, Litva, Latvija, Estonija, Poljska, Rumunjska, Turska i Japan bile optuživane za špijuniranje koje te neprijateljske zemlje provode uz pomoć Velike Britanije i Francuske. U razdoblju od dvije godine tim mahnitim državnim terorizmom ubijeno je oko 700 000 ljudi, nekoliko stotina tisuća je deportirano u logore, takozvane gulage²¹⁷ koji su tridesetih godina 20. stoljeća nicali nevjerojatnom brzinom, i koji su činili samo jednu od komponenti kaznenog sustava Sovjetskog Saveza.

Naime, kazneni sustav SSSR-a kojim je upravljao NKVD činile su tri ključne komponente koje s nekim konkretnim podacima izdvaja Blažević (2010: 235): (1) popravni radni logor (gulag) uoči rata obuhvaćao je 53 logora, a primao je osuđene na više od tri godine zatvora („političke osuđenike“ i „opasne osuđenike po općem pravu“) odnosno oko

²¹⁵ Dosje broj 24260 je objavljen u *Voila-i*, br. 2-3, 1994., str. 45-46, a cijeli dosje dostupan je u *Crnoj knjizi komunizma* (1999) na stranici 177.

²¹⁶ U Werthovu tekstu „strijeljati“ je naglašeno velikim tiskanim slovima.

²¹⁷ Gulag je skraćenica za (Glavnoe Upravlenie Ispravitel'no-Trudovykh Lagerei), odnosno instituciju čiji bi prijevod glasilo “središnja administracija korektivnih radnih logora” (Salvadori, 2008: 589).

1,5 milijuna ljudi; (2) „radne kolonije“ kojih je bilo 425, a koje su bile namijenjene osobama osuđenima na kratke kazne za „zločine“ protiv javnog reda²¹⁸, a prije izbijanja rata tamo je bilo 315 000 zatvorenika, dok je nakon vrhunca čistki, 1938. godine, bilo njih 850 000; (3) „specijalna mjesta“ koja zajedno s „kolonijama“ tvore drugi gulag bila su namijenjena za sve one koji su „specijalno premješteni“ kojima je određen „trajan boravak“ u selima za naseljavanje kako bi se kolonizirala „negostoprimljiva“ područja.

Sustav gulaga desetkovao je i demoralizirao sovjetsko stanovništvo, a o njegovoj masivnosti najvjerodostojnije govore brojke. Prema nekim podacima u 1950. godini tim represivnim sustavom bio je obuhvaćen najveći broj ljudi u jednom trenutku, njih 5 milijuna. Kumulativna brojka kazuje da je za vrijeme cijelog Staljinova režima kroz sustav prošlo oko 18 milijuna ljudi, a da je između 6 i 7 milijuna ljudi protjerano u egzil (Barnes, 2011: 1).

Velik broj smrti bio je neposredan rezultat provedenih politika koje nisu izravno uključivale nasilne metode, ali jesu prijetnje silom. Jedna od najporaznijih brojki Staljinova terora je zasigurno ona o umrlima u vrijeme velike gladi između 1932. i 1933. godine. Ona nije bila uvjetovana prirodnim nepogodama, nego je, kako navodi Werth (1999:185), dominantno bila posljedica „politike prisilne kolektivizacije i grabežljivog ubiranja žetava na kolhozima.“

Nakon Drugog svjetskog rata Staljin je dodatno učvrstio svoju poziciju na čelu SSSR-a, a tomu je doprinijelo teritorijalno širenje kao i pobjednička pozicija nakon završetka rata. Crvena armija značajno je doprinijela pobjedi u Drugom svjetskom ratu, ali je i imala daleko najveće ljudske gubitke čime je SSSR sebi pripisivao i najveće zasluge za ratnu pobjedu. Na tom je slavodobitničkom valu Staljin nastavio s jačanjem kulta i nastavkom izgradnje totalitarne države, koja je sada uključivala i neke nove europske zemlje ili dijelove zemalja koje su tvorile sovjetski blok. Teritorijalno širenje i savezništvo u ratu s kapitalističkim zemljama za Staljina je nakon rata predstavljalo novu veliku opasnost za dogmu socijalističke države pa je nastojao spriječiti vanjske neprijateljske i subverzivne utjecaje. Naglasak je tada bio na unutarnjoj homogenizaciji što je dovelo do jačanja nacionalističkih, ali i antisemitskih tendencija pa su nove čistke po završetku rata bile uperene, između ostalih, i na Židove od kojih su mnogi deportirani u logore. Deportacije su bile vrlo važno političko sredstvo još za vrijeme rata kada je sovjetska vlada, uglavnom pod operativnim vodstvom NKVD-a, deportirala velik broj Nijemaca s teritorija sovjetskih zemalja, ali i mnogih drugih naroda i etničkih skupina. Poznat je primjer deportiranja Tatara s poluotoka Krima koji je započeo u

²¹⁸ U Blaževićevu tekstu navedeno je „zločine“ protiv *upravnog reda*. Svi navodni znaci kojima su označeni pojedini termini izravno su preuzeti iz Blaževićeva teksta. V. Blažević (2010: 235).

svibnju 1944. godine. Više od 180 000 ljudi deportirano je uglavnom u Uzbekistan (Pohl, 2000). Dio nije preživio taj put što zbog uvjeta što zbog egzekucija od strane pripadnika NKVD-a. Mnogi su odvedeni u logore gulag sustava gdje su bili podvrgnuti teškom radu i ekstremno teškim uvjetima uslijed kojih je više od 30 000 ljudi umrlo. S Tatarima su zajedno deportirani i krimski Bugari, Grci i Armenci. Velik broj ljudi deportiran je i s područja Kavkaza, ali i brojnih drugih dijelova SSSR-a. Masovne etničke deportacije dovele su do velikog povećanja broja ljudi u sustavu gulaga, a smamim time su ionako loši uvjeti postajali još gori. Werth (1999: 201) navodi kako se stopa smrtnosti u logorima s 8% u 1941. godini popela na 18% u 1943. godini. Po okončanju rata, 1946. godine u logorima je bilo oko pet i pol milijuna ljudi.

Iako dominantno govorimo o Staljinovu teroru i Staljinu kao glavnom odgovornom za državni terorizam koji je proveden u Sovjetskom Savezu, jasno je da totalitarni sustav ne može funkcionirati bez široke mreže podčinjenih i poslušnih koji rade u službi ideologije emitirane iz monističkog centra. Mnogi su se zbog straha podčinjavali i postajali dio industrije terorizma. Miller (2013: 194) kaže kako su oni koji su se podčinjavali Staljinu imali i određene interese, u smislu njihova profesionalnog napredovanja, sigurnosti radnog mjesta, uklanjanje konkurencije ili jednostavno osvetu. Na toj je matrici izgrađen represivni, teroristički aparat SSSR-a.

Diktatura proletarijata idejno se zagovarala još od prvih godina revolucije, za vrijeme Lenjina, a on ju je u baštinu ostavio Staljinu. Trebalo je uništiti svaku sastavnicu društva čiji su politički i ekonomski nazori bili proturječju s proklamiranom socijalističkom idejom. Hans Kelsen (2012: 247) za ideologiju Sovjetskog Saveza kaže: „Opasniji je protivnik od fašizma i nacionalnog socijalizma sovjetski komunizam, koji se bori protiv demokratske ideje pod krinkom demokratske terminologije.“ Borba se vodila, između ostalog, i korištenjem državnog terorizma enormnih razmjera. Terorizam je bio konstanta s manjim ili većim intenzitetom nasilja ili prijetnji nasiljem. Ono je bilo dominantno upereno protiv širokih slojeva vlastitog stanovništva, a u pozadini svega jest ideja ostvarenja socijalističke, to jest komunističke države. Njegovu viziju svijeta vrlo plastično je opisao Nikolaj Ivanovič Buharin 1935. godine dok je još bio u Staljinovoj milosti rekavši (Overy, 2005: 218): „Staljin, graditelj novoga svijeta, nadahnuo je plan gotovo nalik na bajku, gotovo čaroban, kako bi Moskva postala nova Meka, u koju će hrliti borci za sreću čovječanstva iz svih krajeva svijeta.“ Operacionalizacija te utopije ostavila je dubok trag na povijesti Europe i svijeta 20. stoljeća i postala jedna od njezinih najmračnijih epizoda.

4.2.4. Komunistička Poljska (1944. – 1989.)

Zbivanja u Sovjetskom Savezu kao virusna pojava širila su se na okolne zemlje. Poljska je imala zlokobnu sudbinu da su dvije najveće totalitarne europske tvorevine u 20. stoljeću često odlučivale o njoj i za nju. No, ruske i njemačke aspiracije i teritorijalne pretenzije prema Poljskoj imaju bitno dulju i dublju povijest, a posebno su značajne one iz 18. stoljeća kada je Poljska doživjela tri diobe, a Poljaci su „poniženi i vraćeni na nesretnu kategoriju ljudi bez države“ (Piotr, 2000).

Krajem rata, 1918. godine Poljacima je priznato pravo i težnja za obnavljanjem neovisne poljske države, koje na političkoj karti nije bilo 123 godine. Tako je 7.11.1918. ustrojena prva vlada neovisne Poljske (Tymowski, 1999: 113), a s povratkom neovisnosti počele su se događati i brojne političke i društvene promjene u Poljskoj. Provedeni su demokratski izbori za Sejm 1919. godine, a na čelo države zasjeo je socijalist Jozef Klemens Pilsudski koji na toj poziciji ostaje do 1922. godine.

Jedan od problema koji vrlo brzo javio bio je definiranje granica obnovljene države i vraćanje teritorija koji su Poljskoj oduzeti trima diobama. Sudaranje probuđenih nacionalnih svijesti u poljskom okruženju²¹⁹ dovelo je do napetosti u društvu i izbijanja sukoba za granice na različitim frontama pa je u periodu od 1918. do 1922. godine na granicama Poljske vođeno „šest konkurentskih ratova“ (Thadden, 1994: 53). U prvim poslijeratnim godinama su se na vlasti izmjenjivale vlade uglavnom sastavljene koaliranjem desnice i centra, a 1926. godine, nakon četiri godine izbivanja s političke scene, državnim udarom, uz pomoć vojske upravu nad Poljskom preuzeo je Pilsudski (Rotschild, 1963: 224).

Kao i brojne druge europske zemlje, a posebice one koje su sudjelovale u Prvom svjetskom ratu, i Poljska je iz njega izašla s velikim ljudskim gubicima te devastiranom ekonomijom, a to se odrazilo na socijalnu sliku zemlje koja je u poratnim godinama izgledala vrlo tmurno. S velikim brojem veterana i ranjenih, s visokom stopom nezaposlenosti, vrlo intenzivnim migracijama iz grada u selo i slično. Negativne gospodarske konjunktore dovele su 1923. godine i do visoke inflacije koja je 1924. godine prešla u hiperinflaciju koja je ne svom vrhuncu prešla 400 posto (Thadden, 1994: 19). Niti politička situacija nije bila iznimka

²¹⁹ Najizraženija stremljenja ka nacionalnim državama izražavali su Litavci, Ukrajinci i Bjelorusi, ali i Česi, Slovaci, Mađari, Letonci i Estonci (Tymowsky, 1999: 115).

pa su tako postali sve izraženiji sukobi desnice i ljevice, a problemi s izborom predsjednika 1922. godine pokazali su krhkost poljske demokracije²²⁰.

U dvadeset godina neovisnosti Poljska je sustavno izgrađivala institucije i ukupni društveni život zemlje, no pozitivni trendovi ponovno će biti zaustavljeni. Naime, kraj bilateralnih mirovnih sporazuma Njemačke i Sovjetskog Saveza s Poljskom, označilo je potpisivanje poznatog Ribbentrop-Molotov sporazuma 23. kolovoza 1939. godine kojim su dvije strane (njemačka i ruska) postigle dogovor o nenapadanju, ali je isti sporazum sadržavao i tajnu klauzulu prema kojoj su u sastav dviju država trebali ući i dijelovi Poljske. Sporazumom je stavljen pečat na Hitlerovu ekspanziju na Poljsku, kojom je 1. rujna 1939. i započeo najveći rat u ljudskoj povijesti. Vrlo brzo, već 17. rujna, Poljsku su napali i Rusi kada je došlo i do poljske kapitulacije. Tako je još jednom u povijesti Poljska doživjela diobu svog teritorija i teško vraćena neovisnost na kraju Prvog svjetskog rata je ponovno anulirana.

Za Poljsku nastupaju teške godine u kojima se zle sile dvaju totalitarnih tvorevina ponovno obrušavaju na njen narod i teritorij. Poljska je ovaj put podijeljena na dva dijela. Sovjetski Savez kojemu je pripala polovica teritorija i 14, 3 milijuna stanovnika (Tymovsky, 1999: 132-133). Staljin je započeo s intenzivnim deportacijama i egzekucijama onih Poljaka koji su smatrani prijetnjom – „najboljih i najsajajnijih“ (Piotr, 2000), a to je prvenstveno bila politička i vojna elita²²¹. Prema procjenama, između jednog i dva milijuna Poljaka je deportirano u unutrašnjost Rusije gdje su bili prisiljavani na rad i živjeli su teškim uvjetima pa ih je polovica u logorima i umrla (KSVM, 2016). I s njemačke strane praksa je bila identična, a nacisti su na tlu Poljske počeli s izgradnjom najvećih kompleksa koncentracijskih logora.

Hitler je vrlo brzo, već 1941. godine, prekršio Ribbentrop-Molotov sporazum te napavši Rusiju, preuzeo kontrolu nad čitavim poljskim teritorijem, koji je potom podijelio na dva dijela. Jedan dio je ušao u sastav Trećeg Reicha, a drugi dio je tvorio takozvano Generalno Guvernerstvo. Velik broj Poljaka deportiran je u logore, budući da su nacisti

²²⁰ Prema ustavu Poljske koji je donesen 17. ožujka 1921. godine, a kojemu je sastavljan prema uzoru Treće Francuske Republike, institucionalni dizajn Poljske sada se temeljio na trodiobi vlasti i parlamentarnom sustavu s dva doma (Sejm – donji dom i Senat – gornji dom), a na čelu države stajao je predsjednik. Ustav je jamčio puna prava i građanske slobode, jednakost i osobnu te imovinsku nepovredivost građana. S obzirom na institucionalne promjene u Sejmu i Senatu organizirani su izbori za predsjednika Poljske gdje je za predsjednika izabran kandidat ljevice i centra, koji je podržan i od strane manjina, Gabriel Narutowicz. S tim se izborom nisu složile desne opcije koje su organizirale demonstracije, a 1922. u atentatu predsjednik Narutowicz je ubijen. Detaljnije v. Tymowski (1999: 121).

²²¹ Iz tog je perioda i poznati slučaj Katynske šume, kada su 1940. godine Staljin naložio da se izvrši smrtna kazna za 21 857 ljudi koji su osuđeni kao „okorjeli i beskompromisni neprijatelji sovjetske vlasti“ (Fischer, 2007). Snage NKVD-a izvršile su egzekucije ljudi među kojima su bili su bili časnici, liječnici, znanstvenici, pravnici, inženjeri, svećenici i učitelji koju su u vrijeme rata ispunjavali vojnu obvezu. Tim pokoljem, kako i drugim sustavnim čistkama Staljin je želio ukloniti najopasniji dio društva – poljsku elitu.

htjeli pretvoriti Poljake u „naciju robova“ (Tymowski, 1999: 133), a posebno su na udaru bili poljski Židovi kao dio plana „konačnog rješenja židovskog pitanja“.

Nakon potpune okupacije od strane nacističke Njemačke, Poljaci sklapaju sporazum sa Sovjetskim Savezom te formiraju svoju vojsku u SSSR-u, ali sovjetske vlasti istovremeno vrše represiju i teror nad mnogobrojnim Poljacima. Uslijed otkrića pokolja u Katynskoj šumi 1943. godine, poljska vlada u egzilu prekida odnose sa SSSR-om, a poljski komunisti koji su se nalazili na teritoriju Sovjetskog Saveza se sve intenzivnije grupiraju. Krajem 1943. godine SSSR postiže dogovor sa zapadnim silama da povrati granicu koju je imao 1939. godine nakon diobe s Njemačkom. Pokazat će se za Europu, a napose poljski narod da je time samo jedno zlo zamijenjeno drugim. Poljski komunisti su sa SSSR-om počeli formirati vojsku, ali i druge institucije nezavisne od ranije proglašene poljske vlade u egzilu koja je zaklon potražila na zapadu. Tako je u srpnju 1944. godine osnovan Poljski odbor nacionalnog oslobođenja (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – PKWN*)²²² koji je djelovao pod protektoratom Sovjetskog Saveza. Poljski komunisti zajedno s Crvenom armijom napredovali su prema zapadu i potiskivali Nijemce. U borbi s nacistima veliki obol su dali Poljaci koji su podupirali takozvanu „Poljsku podzemnu državu“ (Nowak, 1986: 6) koja je bila povezana s vladom u egzilu, a uz njih se vezuje i najznačajniji događaj iz tog vremena - *Varšavski ustanak*. Rezultat ustanka velika je tragedija poljske povijesti u kojoj, osim što su vojno poraženi, velik broj Poljaka, njih oko 200 000, je smrtno stradao (Berend, 2001: 31). PKWN se uskoro proglasio poljskom vladom koju je priznao Sovjetski Savez²²³. Tadašnja Privremena vlada nacionalnog jedinstva²²⁴ nije uspjela sklopiti dogovor s predstavnicima PKWN-a, a uslijed pritiska Sovjetskog Saveza vlada PKWN-a dobiva vlast u poslijeratnoj Poljskoj čime započinje sustavni državni teror poljskih komunista. U poljskom primjeru očituje se ispreplitanje različitih kategorija državnog terorizma: unutarnji državni terorizam kojega provode poljski komunisti prema svom stanovništvu, vanjski državni terorizam kojega provodi Sovjetski Savez nad poljskim stanovništvom i državno sponzorirani terorizam u kome sovjetske vlasti pomažu poljskim komunistima u vršenju terora s ciljem ostvarenja njihovih, no ujedno i svojih političkih ciljeva.

²²² Jezgru *Odbora* činili su predstavnici Komunističke partije Poljske koja je osnovana 1942. godine.

²²³ Riječ je o tzv. *Lublinskoj vladi* koja je osnovana na zasjedanju u gradu Lublinu 21. srpnja 1944. godine, a koja je bila pandan antisovjetski orijentirane vlade u izbjeglištvu. Detaljnije v. Dukovski, 2005: 165.

²²⁴ Privremenu vladu nacionalnog jedinstva činili su predstavnici triju stranaka: Poljske radničke stranke (PPR), Poljske socijalističke stranke (PPS) te Poljske seljačke stranke (PSL).

Poljska je postala dio interesne sfere SSSR-a pa je i nova vlada bila sastavljena od komunističkih prosovjetskih kadrova. Takva vlada nije uživala povjerenje većine poljskog naroda, a kako bi zadržala vlast i ostvarila svoje i sovjetske političke ciljeve, osnovni alati bili su represija i državni terorizam. Oni nisu uvijek bili jednakog intenziteta, ali su imali kontinuitet. Sam dolazak na vlast komunističke prosovjetske vlade obilježen je nasiljem u kojem su se komunisti i sovjetske snage obračunavale s političkim protivnicima. Paczkowski i Bartošek (1999: 348) navode kako su komunisti u Poljskoj uvijek bili marginalna snaga bez ikakvih izgleda za osvajanje vlasti demokratskim putem. To je posebno došlo do izražaja 1947. godine kada komunisti odlučuju lažirati izborne rezultate²²⁵, ali i prije izbora kada koristeći tajne policijske snage uklanjaju ključne političke oponente. Pripreme za izbore na terenu uključivale su uhićivanja i kažnjavanja često praćena brutalnom silom. Između 50 000 i 60 000 političkih neprijatelja uhićeno je prije izbora od strane Ministarstva javne sigurnosti (*Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego* – MBP) i pripadajuće mu vojne postrojbe – Korpusa unutarnje sigurnosti (*Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego* – KBW) (Paczkowski i Bartošek, 1999: 349). Uhićenja su praćena ubojstvima, a u nekima su izravno sudjelovali lokalni komiteti Komunističke partije. Uhićeni su bili ispitivani uz prebijanja i mučenja te utamničeni u nehumanim uvjetima.

Poljska seljačka stranka bila je jedina opozicija komunistima²²⁶ i uživala je najveću potporu u poljskom narodu pa je jedini način za pobjedu bio lažiranje izbora²²⁷. „Pobjednicima“ izbora preostalo „samo očistiti bojišnicu i uhititi zarobljenike te potražiti sljedećeg neprijatelja“ (Dukovski, 2005: 232).

Neprijatelja je bilo i u vlastitim redovima pa su, posebno nakon eliminiranja oporbe, komunisti krenuli s unutarnjim čišćenjem. Komunisti su tako poslijeratnu Poljsku dodatno približili ideal-tipu totalitarnih država. Budući da su imali identične političke i ideološke ciljeve²²⁸, poljski komunisti dobili su vojnu i sigurnosnu poduku od sovjetskih kolega. U periodu konsolidacije vlastitog sigurnosnog i vojnog sustava, velik dio posla su odrađivali

²²⁵ Da nemaju niti teorijske mogućnosti osvojiti vlast komunisti su se uvjerali još na referendumu iz 1946. (Dukovski, 2005: 233) pa je sva pažnja bila usmjerena na „osvajanje“ izbora 1947. godine koje nije moglo proteći legalnim putem.

²²⁶ Iako je službeno postojalo višestranačje, Socijalistička stranka bila je glavni saveznik komunista, odnosno Poljske partije rada s kojom će se kasnije i ujediniti. Postojala je još Demokratska stranka koju su komunisti kontrolirali. Uspjeli su uništiti i Stranku rada koja je imala potporu Katoličke crkve.

²²⁷ Poljski komunisti na čelu s Władysławom Gomułkom lažirali su rezultate izbora 1947. godine i apsolutne pobjednike – Poljsku seljačku stranku, sa 69% glasova proglasili su gubitnikom izbora. „Pobjednici“ su svoj rezultat od 10,3% osvojenih glasova pretvorili u 80,1% i postali glavna politička snaga.

²²⁸ PKWN je tako početkom rujna izdao dekret o agrarnoj reformi koja je bila sastavljena u skladu s onom sovjetskom, a s druge strane Rusi su uhićivali vođe tzv. „podzemne države“.

Crvena armija i sovjetska javna i tajna policijska služba (NKVD). Izgradnja čvrstog sigurnosnog sustava počela je u resoru Ministarstva javne sigurnosti (MBP) koji će s Korpusom unutarnje sigurnosti (KWB) biti osnovni instrumenti za provođenje državnog terorizma.

Paczkowski i Bartošek (1999: 349) navode da je sigurnosni aparat primjenjivao cijelu lepezu metoda, od infiltriranja i provokacija, do pacificiranja odnosno „preventivnih akcija“ u mnogim pokrajinama. Navodi se da je u periodu od 1945. do 1948. godine ubijeno 8 700 osoba. A po uzoru na sovjetske i nacističke vlasti, organizirane su i masovne deportacije pa je tako u tri mjeseca 1947. godine deportirano 140 000 Ukrajinaca koji su u jugoistočnim dijelovima pružali otpor komunističkoj vlasti. Komunisti su nalazili protivnike u svim slojevima društva te vođeni logikom „tko nije s nama, protiv nas je“²²⁹, provodili politiku koja je podrazumijevala sustavno korištenje državnog terorizma vrlo dosljedno imitirajući Staljinov režim. Premda je komunistička vlast u Poljskoj sada već bila donekle ukorijenjena, teror nije zaustavljen. Štoviše, period između 1948. i 1956. godine se naziva periodom „sveopćeg terora“ (Paczkowski i Bartošek, 1999: 351). U tom periodu je trebalo konsolidirati društveno polje i u potpunosti ga podrediti ga političkom. Pošteđeni nisu bili ni partijski ni državni čelnici pa je jedna od prvih žrtava bio i dotadašnji vođa komunista Wladyslaw Gomulka za čije vladavine, 1948. godine, iz Poljske radničke partije i Poljske socijalističke partije nastaje Poljska ujedinjena radnička partije (Polska Zjednoczona Partia Robotnicza - PZPR)²³⁰ koja će biti na vlasti sve do 1989. godine. Gomulka je za standarde staljinista bio previše nacionalno i liberalno orijentirani komunist i makar je nominalno bio čelni čovjek Partije i Poljske, nije imao gotovo nikakav utjecaj na politička zbivanja. Uhićen je zajedno s još stotinjak partijskih dužnosnika 1951. godine i udaljen s vlasti (Berend, 2001: 84-85). Ipak, najveću prijetnju za komuniste je predstavljala Katolička crkva koja je imala velik utjecaj na poljsko društvo i bila je jedina institucija koja je za vrijeme staljinizma uspjela sačuvati neovisnost pa je Poljska partija rada započela „borbu za vlast na dušama“ (Dukovski, 2005: 233). Početkom 1950. godine započelo je uhićenje i zatvaranje biskupa, a nekima je i suđeno. Među poljskim klerom najpoznatija žrtva je bio kardinal Stefan Wyszynski koji je uhićen i interniran 1953. godine (Bonnici, 2008). Paczkowski i Bartošek, (1999: 354) navode da je u

²²⁹ Paczkowski i Bartošek (1999: 352) navode kako je u periodu između 1945. i 1947. godine tisuće osoba koje nisu bile dio oporbe niti sudjelovale u oporbenim aktivnostima postale žrtve „pacificiranja“, tj. „preventivnih operacija“.

²³⁰ U tekstu dalje uz ovaj naziv koristimo i naziv Komunistička partija Poljske, Poljska komunistička partija, Partija ili samo komunisti.

zatvoru završilo više od sto svećenika Katoličke crkve te da je 1951. godine zatvoreno više od 2 000 Jehovinih svjedoka koji su smatrani američkim špijunima.

Staljin je od 1949. do 1950. godine pozvao na „jačanje revolucionarne budnosti“ (Hopf, 2012: 93, b. 93) zbog strah od slabljenja utjecaja na zemlje koje su bile u interesnoj sferi SSSR-a. Partija pod patronatom SSSR-a svoju je pažnju usmjerila prvotno na vojne kadrove za koje su procijenili da je riječ o „špijunima i diverzantima“ pa je MBP i Vojna obavještajna služba Glavna obavještajna uprava (*Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego* - GZI WP) uhitila stotinjak časnika od kojih je većina suđena, a osuđeno je i smaknuto dvadeset osoba (Paczkowski i Bartošek, 1999: 352). Intenzivnija kontrola društva i zadaća „budnosti“ zahtijevala i jačanje sigurnosnog sektora. Paczkowski i Bartošek (1999: 353) navode kako mreža obavještajaca koja je imala 74 000 ljudi nije mogla zadovoljiti potrebe pa je 1949. godine odlučeno kako će se u poduzećima organizirati ćelije aparata sigurnosti (Referada za zaštitu). U okviru Ministarstva javne sigurnosti (MPB) posebno se vodila briga o zaštiti gospodarstva pa je služba za zaštitu gospodarstva u periodu od 1951. do 1953. godina postala najaktivnija s pet do šest tisuća uhićenja na godišnjoj razini. Provođena je i „Zaštita organiziranja poljoprivrednih zadruga“ kojoj je primarna misija bila nadzor kolektivizacije te kontroliranje provedbe dekreta o količini žita i mesa. Za to je bila zadužena policija i izvanredna komisija čiji je rezultat aktivnosti bilo zatvaranje tisuća seljaka. Iste su službe kontrolirale i gradsko stanovništvo, a njihove odluke su s vremenom postajale sve represivnije na što ukazuju i podaci prema kojima je u periodu između 1945. i 1948. godine na radne logore osuđeno 10 900 osoba, između 1949. i 1952. godine 46 700 osoba, a do 1954. u radne je logore poslano oko 84 200 osoba (Paczkowski i Bartošek, 1999: 353).

Krajem 1950. godine vlasti su provele i takozvanu „Operaciju K“ koja je bila dio politike „preventivnih operacija“ i u kojoj je samo u jednoj noći uhićeno 5000 osoba, a 1952. godine bilo je 49 500 političkih zatvorenika (Paczkowski i Bartošek, 1999: 353). Teror je počeo slabjeti 1953. u godini Staljinove smrti. Proces destaljinizacije i liberalizacije zahvatio je i sigurnosnu sustav koji radi sve manjim intenzitetom. Dužnosnici službe sigurnosti koji su bili na zlu glasu su otpušteni, a i broj ljudi sigurnosnog sistema je smanjen. MBP je reorganiziran i zamijenilo ga je Ministarstvo unutarnjih poslova (*Ministerstwo Spraw Wewnętrznych* – MSW) te je formiran poseban Komitet za javnu sigurnost (*Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego* – KBP).

Određene skupine u društvu, navlastito intelektualci, umjetnici, studenti zahtijevali su od vlasti određene reforme, a u tim uvjetima smanjenog nadzora se i šire mase počinju buditi i isticati loše strane komunističkog režima. Kada je u ljeto 1956. godine iznenada umro

Boleslaw Bierut, tadašnji predsjednik vlade i šef komunističke partije, destalinizacija i liberalne težnje poljskog društva postaju još naglašeniji, a na vlast ponovno dolazi Gomulka koji će se na toj poziciji zadržati do 1970. godine. Gomulka obećava „poljski put prema socijalizmu“ (Tymowski, 1999: 148) što je trebalo označiti kretanje prema većoj neovisnosti od SSSR-a, kao i brojne privredne zaokrete, pomirenje odnosno suživot s Crkvom te akceptiranje težnji poljskog naroda, napose onih identitetskih. Određeni pomaci su bili vidljivi, posebno smanjenje represije i manje ograničenje kulturnog djelovanja, a javljao se politički i (stranački) pluralizam. Bilo je to vrijeme poljskog odmaka prema autoritarizmu. To je ubrzo kod vlasti proizvelo pojačan strah od gubitka kontrole nad društvom pa se Partija vrlo brzo vratila svojoj politici i nastavila s prisilnim provođenjem reformi i implementiranja socijalističkog programa. Tako je poljski režim od najliberalnijeg već u početku 60-ih godina postao „stup pravovjernosti unutar komunističkog tabora“ (Dukovski, 2005: 235). Ponovno je ojačala cenzura i kontrola određenih društvenih elemenata, jačali su i napadi na Crkvu, a postojali su i sukobi unutar same partije.

Paczkowski i Bartošek (1999: 355-358) poljski sustav u periodu od 1956. do 1981. godine nazivaju „sustavom selektivne represije“. Premda je intenzitet u prvim godinama smanjen, represija i državni terorizam nikada nisu u potpunosti prestali. Najbolji primjer su demonstracije radnika, od kojih je prva i najpoznatija ona u Poznanu iz 1956. godine u kojoj su radnici prosvjedovali protiv eksploatacije, niskih plaća, protiv komunizma, protiv Rusa i slično. Prema nekim istraživanjima, u odmazdi komunističkih vlasti ubijeno je 58, a 650 ljudi je bilo ranjeno ili ozlijeđeno (Luczak, 2016).

S početka šezdesetih godina, policija je napadala i vjernike koji su branili pojedine vjerske objekte. U tim je godinama Ministarstvo unutarnjih poslova (MSW) osnovalo i samostalnu *Grupu D*, odnosno odjel koji je bio usredotočen na Crkvu i s njom povezane krugove ljudi, a koji će se kasnije obračunavati s članovima *Solidarnosti*. Metode kojim se koristio ovaj odjel bili su: učestali nasrtaji na imovinu (paljenje stanova, uništavanje vozila), napadi na aktiviste od strane „neznanaca“, prijetnje smrću, dijeljenje lažnih ilegalnih letaka i novina pa čak i otmice (Paczkowski i Bartošek, 1999: 360). Represija i državni terorizam bili su osnovni alat vlasti i 1968. godine kada su na udaru bili prosvjednici među kojima je najviše bilo umjetnika, znanstvenika, studenta i radnika koji su uhićivani, a mnogima su izrečene i presude s kaznama zatvora. Taj val čistki zahvatio je i velik broj Židova koji su morali napustiti zemlju, ali i brojne partijske dužnosnike (CIA, 1969).

Kada se poljski narod počeo sustavnije organizirati i demonstrirati protiv režima, vlast je Kaznenim zakonom odobrila nove mjere usmjerene protiv onih koji izražavaju

nezadovoljstvo ili se okupljaju u protestne organizacije. Sindikat *Solidarnost*²³¹ na čijem je čelu bio Lech Walesa postao je jedan od ključnih aktera političkog i društvenog života Poljske. Njegov je utjecaj toliko ojačao da komunistička vlast svojim novim metodama nije mogla puno toga učiniti pa je u noći s 12. na 13. prosinca 1980. proglašeno izvanredno stanje. Vlast je preuzelo Vojno vijeće nacionalnog spasa na čelu s Wojciechom Jaruzelskim, a još tri mjeseca prije vlasti su sa sigurnosnim službama raspravljale o akcijama koje u okviru opsadnog stanja smjeraju pokretnu protiv *Solidarnosti*. Jedna od njih bila je i akcija kodnog imena „Wiosna“ u kojoj je oko 1000 policajaca u neoznačenim automobilima trebalo uhititi oko 600 ljudi u Varšavi, a vojska je trebala zatvoriti određene lokacije u Varšavi i drugim velikim gradovima (CWIHP, 2016).

U velikoj i organiziranoj akciji čiji je cilj bio gušenje štrajkova, odnosno zastrašivanje vodstva članova *Solidarnosti* kao i zastrašivanje stanovništva paraliziranjem normalnog života²³², sudjelovalo je 70 000 vojnika, 30 000 policijskih službenika, 1 750 tenkova, 1 900 oklopnih transportera, 9 000 kamiona i automobila i nekoliko helikoptera i zrakoplova. Snage su bile pozicionirane u nekoliko ključnih gradova i industrijskih središta. Štrajkovi su ugušeni nakon deset dana. Bilanca je bila 14 mrtvih, stotine ranjenih, 4 000 uhićenih od kojih su neki odvođeni pred vojne sudove na temelju njihove nadležnosti za „prekršaje protiv ratnog stanja“ Paczkowski i Bartošek (1999: 358-359).

Glavnu je ulogu imala poljska Služba sigurnosti (*Služba Bezpieczeństwa – SB*) koja je nastojala različitim metodama razbiti *Solidarnost*, pridobiti za sebe njihove članove, ali i poticati ih na emigraciju korištenjem metode ucjena obitelji. Poljske vlasti su državni terorizam provodile u okviru zakona kojega su netom kreirale. Ratno stanje opozvano je tek 22. srpnja 1983. godine, ali su tisuće optuženih (političkih kažnjenika, ilegalnih sindikalaca, onih koji su ilegalno tiskali i distribuirali novine, knjige, i drugih) ostale u zatvoru. *Solidarnost* je jačala, a time je slabila odlučnost i snaga partijskog rukovodstva u obračunavanju s njezinim članovima.

Najjači je otpor pružala *Grupa D* sigurnosnog sustava koja je u listopadu 1984. izvršila okrutno ubojstvo svećenika Jerzyja Popieluszka (Redzioch, 2008: 22). Nakon

²³¹ *Solidarnost* je bila sindikat koji je imao reformatorsku, a pokazat će se kasnije i oslobodilačku ulogu za poljsko društvo koje je bilo pritisnuto komunističkim totalitarnim režimom od 1944. godine. Članstvo *Solidarnosti* povećavalo se enormnom brzinom, a osim radnika činili su ga intelektualci, ali i drugi slojevi društva.

²³² Paczkowski i Bartošek (1999: 358-359) navode da su bile isključene i sve telefonske veze što je posljedično dovelo i do velikog broja smrti jer mnogi nisu mogli pozvati hitnu pomoć, granice su bile zatvorene baš kao i benzinske crpke, za izlaske iz mjesta bilo je potrebno ishodovati dopusnicu, uveden je policijski sat kao i cenzura tiska.

odslužene svete mise, Popieluszka se s vozačem vraćao u župu kada su ih na cesti zaustavili tajni agenti obučeni u odore prometne policije. Nakon udaraca u glavu i gušenja, stavljen je u prtljažnik. Agenti su nastavili voziti njegov auto iz kojega je iskočio svećenikov vozač koji je prijavio otmicu. Popieluszku su još mučili sa svezanim užetom oko vrata od čega je na kraju i umro. Prije nego je bačen u Vislu oko jedne noge mu je svezana vreća s kamenjem. Ekstremno mučenje utvrdili su i liječnici kasnijom obdukcijom tijela. Paczkowski i Bartošek (1999: 360) ističu da je to samo jedan primjer od brojnih primjera ubojstva svećenika kao i osoba bliskih *Solidarnosti* iz 1980-tih koja nikada nisu razriješena.

Poljski totalitarni režim u određenim fazama bio je vrlo sličan Staljinovom tipu, napose u od 1949. do 1956. godine, kao i početkom osamdesetih kada je proglašenjem ratnog stanja (1981.-1983.) vlast legalizira brutalno korištenje sile u smirivanju radničkih štrajkova ali i drugih društvenih pokreta koji su Poljskoj u to vrijeme već bili uznapredovali. U drugoj polovici 80-tih godina režim je već korodirao uslijed dugogodišnjeg djelovanja snažnih društvenih aktera, ponajprije *Solidarnosti* i Katoličke crkve koje su najznačajnije bile u rušenju totalitarnog režima, a s njime i dokidanja terorističkih praksi i represije.

U posljednjim mjesecima režim je davao posljednje znakove života pa je 1988. godine ponovno došlo do nasilnog gušenja štrajkova, a 1989. godine su ubijena dva svećenika koja su svoju službu obavljala za jednu lokalnu organizaciju *Solidarnosti*. Iste je godine *Solidarnost* pobijedila na izborima, promijenjen je ustav čime je završila totalitarna poljska epoha.

U usporedbi s drugim totalitarnim režimima, nacističkim i sovjetskim, poljski izgleda kao *soft* verzija, no njegova totalitarna narav kao i terorističko djelovanje je neupitno. Valja na kraju naglasiti ono što u svom zaključku o poljskom komunističkom režimu ističu Paczkowski i Bartošek (1999: 360): „Zločinačke naravi od samog svojeg rođenja (1944.-1956.), sustav je uvijek, te u najširim razmjerima, bio pripravan posegnuti za silom (uključujući i vojsku).“

Sila i prijetnja silom, ciljano zastrašivanje širih masa koja je imalo snažan psihološki efekt, sustavnost i politički cilj kao ključni elementi terorizma prisutni su i u poljskom primjeru. Neupitno je da se režim izgradio na državnom terorizmu i sponzoriranom državnom terorizmu od strane vlasti Sovjetskog Saveza i da je na tim osnovama egzistirao četrdeset i pet godina.

4.2.5. Kina Moa Zedonga (1949. – 1975.)

Komunistička i teroristička slika Kine uvelike nalikuje onoj SSSR-a. Ona je naime i poslužila kao uzor Mao Zedongu u stvaranju novog poretka, čije je on postao utjelovljenje. Komunisti u Kini dolaze na vlast 1949. godine kada započinje izgradnja čvrstog totalitarnog režima u čijem je centru Komunistička partija Kine (KPK), a potom i kult Mao Zedonga koji uskoro postaje monistički centar totalitarnog režima iz kojega sve kreće i na kojemu sve počiva²³³. Iz njega uskoro započinje emitiranje svih oblikotvornih ideja – ukidanje svakog političkog, ekonomskog i socijalnog pluralizma; unificiranje, artikuliranje i usmjeravanje jedne utopijske ideologije; intenzivna i ekstenzivna mobilizacija upregnuta u potporu monističkog centra kojega utjelovljuje partija i Mao Zedong. Njemu se pak pripisuje odgovornost za smrt između 40 i 70 milijuna ljudi²³⁴. Ta ga činjenica stavlja na sam vrh liste svih zločinaca 20. stoljeća, odnosno stavlja mu „biljeg većeg masovnog ubojice nego što su to bili Hitler ili Staljin, a njegova indiferentnost prema ljudskoj patnji i pogibelji zastrašujuća je (Fenby, 2008: 380).“ Njegov uspon do kulta ličnosti neviđenih razmjera u Kini nije bio teško ostvariv, budući da carska mitologija kao i konfucijska tradicija, koje čine temelj tisućljetne povijesti kineskog društva, podrazumijevaju postojanje „Sinova Neba“ (Fenby, 2008: 33). Njihove nadljudske sposobnosti daju im legitimitet upravljanja narodom, a Mao je upravo bio jedan od Sinova.

Za raspravu o državnom terorizmu Maove Kine smatramo važnim istaknuti političke i društvene okolnosti koje su prethodile usponu Komunističke partije i njezinog vođe. Tijekom cijelog 19. stoljeća Kina je bila suočena s krizama na unutarnjem i vanjskom planu. Unutarnje su generirane teškom ekonomskom i političkom situacijom, a njih je dodatno naglašavala kriza vanjsko-političkih odnosa očitovana u Opijumskim ratovima²³⁵. Pod utjecajem zapadnih

²³³ Fenby (2008: 469-470) kaže kako je Maov kult bio u jezgri pokreta i da je njegova *Mala crvena knjiga* postala nacionalnom Biblijom koju su najviše nosili studenti. Maovi portreti i simboli su se pojavljivali svugdje i bili su sveprisutni. Vođa je i u svojoj i u tuđim glavama postao mitološki junak koji nadmašuje sve ljudske granice, a njegove su naredbe imale božansku moć.

²³⁴ Precizne brojke u ovom, kao uostalom i drugim slučajevima masovnog državnog terora s tisućama i milijunima žrtava, je teško dati. Margolin (1999: 423), koji također ističe kako nema sigurnih podataka, govori da je bilo između 50 i 70 milijuna žrtava. On kaže kako ozbiljnije procjene vode do brojke šest do deset milijuna izravnih žrtava. Nadalje, nekoliko desetaka milijuna ljudi je provelo dugo vrijeme u kažnjeničkom sistemu, a možda ih je 20 milijuna ondje umrlo. Također brojka od 20 – 43 milijuna „viška mrtvih“ u godinama od 1959. do 1961. su velikim dijelom posljedica teške gladi koja je bila rezultat politike Mao Zedonga.

²³⁵ I. opijumski rat vođen je od 1840. do 1842. godine, a poražena Kina je morala Velikoj Britaniji prepustiti Hong Kong, liberalizirati neka pravila uvoza i uvesti eksteritorijalni režim. Velika Britanija je kasnije tražila pravo trgovanja po čitavoj Kini te je 1856. godine pokrenula Drugi opijumski rat koji je trajao do 1860. godine i kojemu se pridružila Francuska. Kina je kapitulirala i morala se odreći Tajvana, nekih otoka kao i svojih interesa

silnica krajem 19. započinju društvene promjene, a dio kineskog društva, posebno građanski sloj i drugi viši slojevi, htjeli su reformaciju zastarjelog feudalnog sustava, uspostavu ustavne monarhije te razvoj domaće industrije kao i povratak neovisnosti koju je Kina imala prije Opijumskih ratova. Osim ozbiljnih političkih kriza i poniženja koja je Kina doživjela od stranih sila koji su obilježile drugu polovicu 19. i početak 20. stoljeća, Kinu nisu zaobišle ni prirodne katastrofe. Sve to je dovelo i do teške ekonomske i socijalne situacije u zemlji.

U velikoj i mnogoljudnoj zemlji poput Kine teško je govoriti o rascjepima u kontekstu cijele države, budući da se za svaku njezinu pokrajinu, odnosno grad može govoriti o višestrukim linijama raslojavanja. Ipak, može se reći da je u kineskom društvu postojao sloj koji je podupirao carsku Kinu i dinastijski sustav, dok su se drugi protivili takvom modelu smatrajući ga eksploatatorskim, kako od dinastije tako i imperijalnih sila. Uslijed porasta nezadovoljstva tadašnja dinastija Qing, koja je vladala Kinom od 17. stoljeća, znatno je oslabila i stvorena je oporba koja je pokrenula revoluciju 1911. godine. S prvim danom 1912. proglašena je Republika Kina čiji je prvi predsjednik bio Sun Jat-sen (Bowbils, 2000). Padom monarhije Kina je administrativno podijeljena na pokrajine i područja u kojima su apsolutnu vlast imali guverneri s vlastitim vojnim snagama. Uslijed sve većeg broja političkih aktera na sceni i različitih pritisaka, Ujedinjena liga Sun Jat-sena uključila je u svoju koaliciju desno orijentirane političke skupine i tako je 1912. nastao Kuomintang. Po završetku Prvog svjetskog rata Kuomintang dobiva potporu Sovjetskog Saveza i započinje suradnju s Komunističkom partijom koja je osnovana 1921. godine. Nakon smrti Sun Jat-sena 1925. godine u Kuomintangu jačaju desne tendencije, a formirano je i vojno krilo, odnosno Narodna revolucionarna armija (NRA) u kojoj je velik utjecaj imao Čang Kaj-šek. Vrlo brzo je došlo i do razdora među članovima KPK i Kuomintanga, a Čang Kaj-šek je izvršio državni udar i dao smaknuti neke članove Komunističke partije (Tomba, 2010: 155-156). Novi revolucionarni val nasilja počine 1927. godine i u njemu, na strani Komunističke partije, glavnu ulogu vodi Mao Zedong čija ideja o seoskom stanovništvu kao nositelju revolucionarnih zbivanja dobiva primat unutar Komunističke partije. S obzirom na to da je seosko stanovništvo činilo dvije trećine ukupnog stanovništva, ideje Zedonga i KPK su se vrlo brzo prihvaćale i širile. Podjele i tenzije između Kuomintanga i Komunističke partije, posebice njezina vojnog krila, Crvene armije, postajale su sve izraženije.

U periodu Drugog građanskog revolucionarnog rata, najžešći obračuni Crvene armije i Kuomintanga vođeni su 1934. godine kada je u čuvenom „Dugom maršu“ regrutirano veliko

u Koreji. Detaljnije o činjenicama Opijumskim ratovima njihovim utjecajima na „kinesku nacionalnu psihu“ v. Sneller (2012: 20-22).

ljudstvo od strane Crvene armije. U maršu dugom desetak tisuća kilometara s jugoistoka prema sjeverozapadu Kine krenulo gotovo 130 000 ljudi, njih 80 posto je izgubilo živote, što u obračunu s Kuomintangovim snagama što uslijed vrlo zahtjevnog puta i prirodnih prepreka koje su obilježile dio dugog marša (Salisbury, 1988)²³⁶.

Fenby (2008: 283) ističe da većina sudionika marša o komunizmu „nije znala puno ili nisu znali baš ništa“, ali je po završetku, upravo marš postao središnji element kineske komunističke priče i „dokaz da je pokret sadržavao posebnu snagu“ i Mao Zedonga kao „neupitnog vizionarskog vođu“. Tako još za vrijeme *Marša*, 1935. godine, Mao preuzima vrh Komunističke partije Kine (Tomba, 2010: 157).

Japanske agresivne težnje su pak prisilile Kinu da se 1941. godine uključi u rat protiv sila Osovine, među kojima je bio i Japan. U posljednjim mjesecima Drugog svjetskog rata, SSSR je objavio rat Japanu. U pohodu Crvene armije SSSR-a i kineske Crvene armije, Japanci su morali potpisati kapitulaciju i to su učinili 9. rujna 1945., a velika većina kineskog teritorija vraćena je u sastav Kine. Po okončanju Drugog svjetskog rata i sukoba s Japanom, podjela u kineskom društvu na komunističku struju oko KPK i Mao Zedonga s jedne i nacionalističkih snaga Kuomintanga s druge strane u punom se intenzitetu vraća na kinesku političku scenu. Do kraja 1949. godine komunisti pobjeđuju i uspostavljaju vlast u Pekingu, gdje je 1. listopada 1949. godine i proglašena Narodna Republika Kina (Bowbils, 2000).

Breme političkih i društvenih podjela, deseci milijuna mrtvih nakon građanskog rata, razorena infrastruktura kao i veliki problem gladi i siromaštva koji je kronično pogađao Kinu, ostavili su dubok trag na tu zemlju i njezino mnogobrojno stanovništvo. Iako je komunistička ideologija bila mnogima prihvatljiva, posebice u prvim godinama, velik dio stanovništva je bio protiv takvog načina organiziranja društva, disparitet u razvoju pokrajina bio je vrlo naglašen. Sveukupne okolnosti dovele su do toga da je „nacionalni moral bio u krpicama“, a „društvo izgubilo svoja sidrišta“ (Fensby, 2008: 381).

U duhovnoj i materijalnoj pustoši te prostrane i mnogoljudne zemlje koja je politički, ekonomski i kulturno vrlo heterogena, trebalo je nametnuti „adekvatnu“ ideju. Komunističke silnice pokazat će se najjačima pa je ideja komunističkog besklasnog društva postala službeni program kineske države. Kako bi ona s najviših razina doprla i uhvatila se na nižim razinama,

²³⁶ Iako je mnogo Kineza stradalo u vojnim okršajima i vojnim marševima od početka revolucionarnih zbivanja, 1911. godine do svršetka Drugog svjetskog rata, ali i nakon njega u obračunima komunističkih snaga i snaga Kuomintanga, najveći broj Kineza ipak je stradao uslijed velikih gladi koje su se sukcesivno javljale 1900., 1920. – 1921. i 1928. – 1930. godine, a posebno su pogodile sjeverni i sjeverozapadni dio zemlje. (Margolin, 1999: 428-429) navodi da je drugi val gladi odnio pola milijuna života dok je trećem taj broj bio između dva i tri milijuna.

teror vlasti bio je neizostavan instrument. Njemu je Komunistička partija, na čelu s Maom Zedongom, vrlo sustavno pribjegavala više od dvadeset pet godina, budući da je i sama revolucija u Kini, odnosno dolazak komunista na vlast bio obilježen terorom. Da je revolucija neodvojiva od terora potvrdili su i kineski komunisti.

I prije nego je Staljin provodio čistke u Sovjetskom Savezu kineski sovjeti su između 1927. i 1931. godine u Jiangxiu ubili 186 000 ljudi izvan borbi. Uglavnom je bila riječ o ljudima koji nisu željeli provesti radikalnu agrarnu reformu. Vrlo česte su mete bili i otpadnici, a jedan od revolucionarnih gerilaca je izrekao nešto čime je u potpunosti otkrio narav režima koji se kotrlja prema političkom tronu: „Ubijamo mnogo izdajica, tako da narod nema drugog izbora nego da nastavi putem revolucije (Margolin, 1999: 431).“ Margolin ističe da je Mao već tada bio kritiziran zbog svojih terorističkih ekscesa kojima je odvrćao od sebe stanovništvo

Ti će se ekscesi, po dolasku Mao Zedonga i Komunističke partije na vlast, pretvoriti u sustavno provođenje državnog terorizma. Nekoliko godina prije službenog preuzimanja vlasti, u dijelovima Kine gdje su komunisti imali većinu počeli su s provođenjem agrarnih reformi i urbanih čistki. Prema Margolinu (1999: 435) riječ je o „najkrvavijem valu represije koji je pokrenula Kineska komunistička partija“, a koji se potom raširio na cijelu zemlju i sustavno provodio putem organiziranih i dirigitiranih kampanja s vrha toliko da je poprimio „genocidan tok“. Kineska revolucija imala je obrnutu logiku od boljševičke jer je epicentar kineskih revolucionarnih zbivanja bio na selu i iz njega se val širio na gradove, dok je u Rusiji bilo obrnuto. Tako su prvi koraci vezani za selo i agrarnu reformu, a tek nakon toga komunisti pristupaju gradskim čistkama.

Dolaskom na vlast komunisti 1949. godine uspostavljaju totalitarni sustav, po uzoru na sovjetski, a upravo je u tim godinama sovjetski utjecaj na Kinu i bio najjači, posebice kada je riječ o obračunu s „neprijateljima“²³⁷. Zabranjeno je svako nekomunističko političko djelovanje i započinje jačanje brenda Komunističke partije kao i izgradnja Maovog kulta ličnosti, koji je kako kaže Fenby (2008: 379) „i nakon pobjede odnesene 1949. godine ostao

²³⁷ Osim suradnje u Drugom svjetskom ratu i prije njega, Kina je sa Sovjetskim Savezom u veljači 1950. godine zaključila ugovor o prijateljstvu, savezu i uzajamnoj pomoći, na razdoblje od 30 godina, ali nakon Staljinove smrti i destaljinizacije koja je zahvatila SSSR, dolazilo je i do pogoršanja odnosa Kine i SSSR-a pa je tako 1960. godine ukinuta i sovjetska pomoć Kini, a odnose su dodatno narušavali i povremeni granični sporovi (Eberhard, 1969: 329-334).

zakopan u konfliktima i nasilju“. Oporba je sustavno proganjana, kao i svi klasni neprijatelji, a prema nekim procjenama u tim je progonima ubijeno između 1 i 3 milijuna ljudi²³⁸.

Još je u lipnju 1942. godine Mao osnovao Generalni komitet za studije koji je imao funkciju nadzora. To tijelo osnovano je po uzoru na sovjetski NKVD, a korištene kampanje bile su sljedeće: kritika i samokritika, selektivna uhićenja koja se vode prema priznanjima koja daju drugi zatvorenici, javna poniženja, premlaćivanja, uzdizanje Maove misli koja se dekretira kao nepogrešiva i slično. Voditelj tog komiteta bio je Kang Sheng koji je na jednom mitingu sve prisutne označio agentima Kuomintanga i rekao im sljedeće: „Proces vašeg preodgajanja bit će još dug (Margolin, 1999: 434).“

Po uzoru na sovjetski sustav gulaga i Kinezi su gradili koncentracijske logore, takozvane *Laogai* – „Reforma kroz rad“ kojim je cilj bio odvrćanje od svake kontrarevolucionarne aktivnosti. Fenby (2008: 402) navodi da je sustav logora vrlo brzo obuhvaćao 15 milijuna ljudi, a financirao se onim što su proizvodili zatvorenici. Usprkos provođenju terora nad širokim masama, Maov režim je svoj legitimitet temeljio na povijesnoj ulozi u stvaranju Narodne Republike Kine, oslobađanju od japanskih okupatora kao i iskorjenjivanju klasnih razlika. Sustav kontrole koje su komunisti izgradili vrlo brzo nakon pobjede raspolagao je s imponantnim brojem ljudi. Već krajem 1950. godine bilo je oko 5,5 milijuna policajaca, 3,8 aktivista, a u 1953. godini 75 000 obavještajnih djelatnika koji su nadzirali rad policajaca i aktivista, a u političkoj policiji bilo je 1,2 milijuna ljudi (Margolin, 1999: 440).

Vrlo dobra ilustracija državnog terorizma kineskih vlasti jest kampanja pokrenuta 1950. godine kojoj je cilj bio eliminirati kontrarevolucionarne elemente, a 1951. godine sukcesivno će biti pokrenute još dvije akcije „Tri Protiv“ (protiv korupcije, rasipanja i birokratizma državnih i partijskih kadrova) pa „Pet Protiv“ (protiv mita, prijevare, izbjegavanje poreza, nesavjesnog obavljanja službe i razглаšavanja državnih tajni), a onda i „kampanja misli“ kojoj je cilj bio preodgoj intelektualaca (Chen i Chen, 1953: 5, 10-11). Svaki stav koji se iole razlikovao od službenog državnog mogao je biti sankcioniran. Autori ističu kako su ljudi poticani na denuncijacijske sastanke, iznošenje optužbi na javnim suđenjima, na suradnju s istražnim timovima, davanje informacija o neotkrivenim prijestupnicima, a cilj je bio da urbana populacija povede rat protiv buržoazije. Represivna vlast je prenesena na članove partije koji su koristili pomoć naoružane sile službe sigurnosti pa je u provođenjima akcija sudjelovalo nekoliko stotina tisuća ljudi. (Chen i Chen, 1953: 16) navode da je samo u Šangaju bilo 50 000 istražitelja, a da je u sedam najvećih gradova, prema službenim

²³⁸ Fenby (2008: 401) pak ističe kako je vrlo teško znati brojke, ali da s procjene kreću od 800 000 do 5 milijuna, a ministar financija, Bo Yibo, napisao je da je više od dva milijuna ljudi bilo eliminirano.

izvješćima, preko 340 000 trgovaca i industrijalaca proglašenom krivima po jednoj od pet točaka, a uz zatvorske kazne bilo je i osuda na smrt. Zatvoreno je 13 800 „uhoda“ od čega velik broj svećenika²³⁹, a i kineski kršćani su također bili na jakom udaru represivnog aparata. Vlast je iz tih akcija izašla i materijalno obogaćena budući da su optuženi vlasnici imovine morali platiti velike naknade, a i velik dio imovine i novca im je konfisciran (Chen i Chen, 1953: 16-18; Margolin, 1999: 441)

Po donošenju novog ustava iz 1954. godine Mao Zedong kao predsjednik Komunističke partije postaje i predsjednik NR Kine. Građenje njegova kulta je nastavljeno, a on je svakim danom sve više u sjenu baca Komunističku partiju²⁴⁰. Fensby (2008: 405) ističe kako se za posljednja tri desetljeća njegova života, svaka direktiva koju je izdao doživljavala kao evanđelje. Od 1956. do 1958. godine njegov je režim pokrenuo i neke političke kampanje. Prva kampanja „Stotinu cvjetova“ dovela je do jačanja liberalnih tendencija u društvu pa je vlast morala pokrenuti „antidesničarske kampanje“ protiv više od 450 000 ljudi, među kojima je najviše bilo sveučilišnih profesora, novinara, pisaca, umjetnika i studenata. Velik broj njih poslan je u radne logore na „preodgoj“, a dio je osuđen na zatvorske pa i smrtne kazne (Vidal, 2016: 5). Druga kampanja je bila „Veliki skok naprijed“, a cilj bio je poticanje stvaranja seoskih komuna. Velik broj seljaka preusmjeren je s poljoprivredne proizvodnje na primitivnu proizvodnju čelika. Kampanja je imala kontraefekt budući da je uslijed prisilne kolektivizacije poljoprivrede i nesnalaženja u novim okolnostima došlo do masovne gladi i prema procjenama oko 20 milijuna²⁴¹ ljudi je umrlo kao posljedica tih restrukturacija (Vidal, 2016: 3). Ukupan broj izravnih žrtava dvaju kampanja nije točno poznat, no procjenjuje se da je više od 400 000 ljudi bilo dio „antidesničarskih kampanja“ prije Kulturne revolucije od kojih je dio završavao u zatvoru, dio u radnim logorima, dio je prognan na selo, neki su otpušteni s posla, nekima su smanjene plaće, neki su bili pod stalnim nadzorom, a dio ih osuđen na smrtne kazne.

Sljedeća velika akcija koju je 1966. godine pokrenuo Mao Zedong s ciljem ubrzanja društvenog razvoja i jačanja ideologije bila je velika Kineska kulturna revolucija. Dio

²³⁹ Jedna od vidljivijih posljedica terora nad katoličkim svećenstvom bila je naglo opadanje broja misionara. Naime, 1950. godine u Kini je bilo 5 500 misionara dok je 1955. ta brojka spala na svega desetak misionara. U toj je kampanji jedan talijanski svećenik osuđen na doživotnu kaznu zatvora.

²⁴⁰ „On je bio svuda, njegova glava na poštanskim markama i novčanicama, njegovo ime se spominjalo u pjesmama koje su pjevala školska djeca svaki dan. Teror je odigrao svoju ulogu, ali, za sam početak barem, Predsjedavajući je od naroda tražio poslušnost, kao očinska figura koja će obnoviti red i koju je narod tražio nakon dugih godina razjedinjenosti - u davnoj prošlosti... (Fensby, 2008: 387-388).“

²⁴¹ Blažević (2010: 240) navodi da je uslijed „Velikog skoka naprijed“ i prirodnih nepogoda (suša i poplava) u pet godina umrlo oko 40 milijuna ljudi.

ljevičarskih pokreta se dodatno radikalizirao i kampanje su bile još agresivnije. Težilo se povratku izvornim revolucionarnim ciljevima. Jedan od ekstremnijih pokreta u službi Maove propagande bila je Crvena garda koja će vrlo brzo s vojskom igrati ključnu ulogu u provođenju programa Kulturne revolucije. Masovna ubijanja bila su jedan od ključnih obilježja Revolucije, a kako navodi Song (2011), činilo ih je pet različitih tipova: (1) masovni teror ili diktatura poticana od vlade – žrtve su ponižavane, a potom ubijene od strane rulje ili su prisiljene počinuti suicid na ulicama ili drugim javnim mjestima; (2) ubijanje nenaoružanih civila od strane oružanih snaga; (3) pogromi tradicionalne "klase neprijatelja" koje je poticala vlast, a provodili lokalni sigurnosni dužnosnici, policija, ali i mase; (4) ubojstva u sklopu političkog lova na vještice (velik broj osumnjičenih iz navodnih urotničkih grupa su mučeni do smrti tijekom istraga) i (5) zajednička ubojstva najčešće razoružanih zarobljenika iz frakcijskih oružanih sukoba.

Procjene o broju ubijenih su vrlo različite, a najčešće se govori o više od 2 milijuna ubijenih i preko 100 milijuna onih koji su na indirektan način osjetili teror koji je država provodila (Song, 2011). Upravo je vrijeme Kulturne revolucije, koje je trajalo deset godina, sve do 1976. godine, vrijeme najvećeg i najkrvavijeg terora Maove vlasti.

U predgovoru sabranih tekstova o pokoljima Kineske kulturne revolucije urednika Sung Jungjia (2012: 11)²⁴² navedeno je kako su vođe revolucije sustavno pljačkali, spaljivali i uništavali povijesna nalazišta, jedinstvene relikvije, knjige, umjetnička djela, ali su i vrbovali djecu protiv roditelja, studente protiv profesora, radnike protiv poslodavaca. Revolucija je dovela do velikog kaosa u zemlji, a teror je eskalirao do neslućenih razmjera. U njemu su vrlo važnu ulogu igrali upravo studenti koje su komunisti pridobili za svoje ideje i to posebno onaj dio koji je regrutiran u redove Crvene garde. Sung Jungji (2012) procjenjuje pak da je broj žrtava Kineske kulturne revolucije oko 3 milijuna.

A kako bi se shvatili razmjeri državnog terorizma kineskih komunista, dovoljno je dati samo osnovne informacije o nekoliko nasilnih pohoda. Primjerice, u gradu Qinghaiju su u siječnju 1967. godine dane upute o vojnoj represiji nad takozvanim reakcionarima, desničarima, kontrarevolucionarima i drugima. U napadu na *Ćinghajski dnevnik* ubijeno je 169 civila, a ranjeno 178, dok su s druge strane smrtno stradala 4 vojnika, a 46 ih je ranjeno

²⁴² Urednik Jungji je sabrao tekstove osam autora koji su periodu najvećeg otvaranja Kine, osamdesetih godina 20. stoljeća, kada je Komunistička partija pokrenula akciju rasvjetljavanja perioda Kineske kulturne revolucije, iskoristilo mogućnost uvida u podatke i dokumente. Nakon petogodišnjeg rada od 1984. do 1989. godine., ponovno su vlasti ugasile demokratske inicijative pa tako i ovu. No, sve ono što je prikupljeno u tom periodu, autori su skupili i objavili u različitim publikacijama od kojih je jedan i knjiga *Pokolji Kineske kulturne revolucije*.

(Šu, 2012: 77-98). U jugozapadnom dijelu Pekinga (Dasingu) također je pokrenuta akcija protiv spomenutih skupina gdje je u tri dana ubijeno 325 ljudi. Tada su ubijeni svi članovi 22 obitelji (Luouen, 2012: 51-76). U Huanu je između kolovoza i listopada 1967. godine izvršen pokolj u kojem je 4 193 ljudi ubijeno, a 326 ih je natjerano na samoubojstvo. U deset drugih gradova istog okruga 7 696 ljudi je ubijeno, a 1 384 natjerano na samoubojstvo (Čeng, 2012: 159-247). Mao i komunisti su 1967. godine i u Mongoliji pokrenuli nasilje velikih razmjera osnovavši „pokret za 'likvidaciju' koji, je djelovao s parolama: 'Uklonimo izdajnike', 'Razorimo Mongolsku stranku' i 'Pročistimo klase'“ (Di, 2012: 104). U nepune dvije godine ubijeno je 16 222 ljudi, a njih 340 000 je uhićeno, mučeno ili osakaćeno. Podaci nekih povjesničara govore o 23 700 mrtvih, 120 000 doživotnih invalida i 500 000 uhićenih. Trećina naroda je bila obuhvaćena terorom kineskih vlasti što u relativnim omjerima označava da je Mongolija pretrpjela najkrvaviji teror od svih dijelova Kine (Di, 2012: 99-157).

Sung Jungji (2012: 25) ističe kako vlasti i dalje nastoje zataškati ekstremne okrutnosti Kineske kulturne revolucije. Odgovornost se pokušava prebaciti na pobunjenike i Crvenu gardu premda su iza svega stajali Mao i Komunistička partija koji su u kolovozu 1966. godine pokrenuli crveni teror, i stvorili Crvenu gardu, odnosno njezinu najradikalniju frakciju Staru Crvenu gardu koja je i imala punu potporu sigurnosnog sustava. Jungji (2012: 26) navodi kako je ministar Javne sigurnosti otvoreno zatražio od svih državnih kadrova da ne sprječavaju tijek „poslova“, nego da radije „preuzmu ulogu njezinih savjetnika“ i da joj „pribavljaju informacije“. Štoviše, Jungji navodi da su većina ubojica bili vojnici i partijski aparatčici. Službeni završetak Kulturne revolucije označila je Maova smrt 1976. godine. Njome je završena desetogodišnja najkrvavija epoha kineske povijesti. Maov je totalitarni režim primjer državnog terorizma najvećih razmjera u ljudskoj povijesti čiji je epicentar bio on sam, odnosno njegov kult ličnosti i ideologija koju je propagirao, a što vrlo zanimljivo oslikava Fenby (2008: 554):

Karizmatični, narcisoidni Sin Neba imao je iza sebe golemi kult ličnosti, smatrao je sebe sposobnim mijenjati ljudsku narav kroz masovne kampanje te je zahtijevao potpunu lojalnost revolucionarnoj stvari onako kako bi je on odlučio definirati. Nitko i ništa nije bilo pošteđeno od potpune predanosti i spremnosti da se ponudi što god bi on zahtijevao. Privatni život nije ništa značio, narod je bio prazna stranica papira, obični brojevi koje vođa može koristiti kako mu je drago. Maoistička autokracija dosegla je vrhove do kojih nisu stigli ni Hitler ni Staljin... Snažna organizacija terora osiguravala je pokornost, ogromni gulag gutao je stvarne ili izmišljene protivnike, a masivna propagandna mašinerija hranila je naciju mitovima. (...) Bio je čudovište, no čudovište koje je narod poštovao kao simbol nove Kine...

U kineskom slučaju, baš kao i u slučajevima ranije raspravljenih totalitarnih režima, elementi državnog terorizam nisu upitni. Bila je to organizirana upotreba sile i nasilja kao i prijetnja upotrebom sile, kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora

ekstremnih razmjera i na temelju psiholoških učinaka, ostvarivao Maov i partijski politički cilj. Neosporno je i Maova Narodna Republika Kina bila teroristička država *par excellence*. Kasnih sedamdesetih započinje kinesko otvaranje i demontaža totalitarnog režima, no demokratske silnice ni danas nisu snažne pa demokracija još uvijek nije glavna i *jedina igra u gradu*.

4.2.6. Sjeverna Koreja od 1945. do danas

Iako je većina totalitarizama s 20. stoljećem postala dio povijesti, totalitarni režim Sjeverne Koreje jedini prkosi vremenu i uspijeva se održati sve do danas. Budući da je Sjeverna Koreja rođena pod patronatom jednog od najvećih totalitarizama u povijesti, onim Sovjetskog Saveza, ona je od početka, dakle od 9. rujna 1945. godine, imala totalitarnu narav. Ustav, koji je donesen nekoliko dana prije proglašenja DNR Koreje, definirao je Sjevernu Koreju kao republiku s jednostranačkim političkim sustavom.

Danas je to jedna od najzatvorenijih zemalja, a samim time i jedna od najnepoznatijih, no njezina povijest je vrlo dobro poznata. Budući da je po završetku Drugog svjetskog rata ukupan korejski teritorij bio podijeljen između pobjednika na dvije okupacijske zone, sovjetsku i američku²⁴³, a pregovori o ujedinjenju 1948. godine između dviju strana nisu postignuti, nastale su dvije Koreje – Sjeverna ili Demokratska Narodna Republika (DNR) Koreja i Južna Koreja, odnosno Republika Koreja. U DNR Koreji je uspostavljen režim po uzoru na sovjetski, a na čelu mu je bio Kim Il Sung, vođa Radničke partije Koreje. Uz stalnu prisutnost SAD-a i saveznika s jedne strane te SSSR-a i Kine s druge, borbe za korejski teritorij vodile su se od lipnja 1950. sve do sklapanja mirovnog sporazuma 27. srpnja 1953. godine²⁴⁴. Ljudski i materijalni gubici s obaju strana²⁴⁵ bili su iznimno veliki, a posebno je stradalo gospodarstvo Sjeverne Koreje. Korejski rat se stoga svrstava među najrazornije i najokrutnije ratove 20. stoljeća (Klinčić, 2008; Calvocoressi, 2003: 128-132).

²⁴³ Sporazumom kojega su 1945. godine potpisale SAD i SSSR propisano je privremeno upravljanje dviju sila. Koreja je podijeljena duž 38. paralele pa je tako SAD je preuzeo kontrolu nad južnim dijelom, a SSSR nad sjevernim (Calvocoressi, 2003: 128).

²⁴⁴ Rigoult (1999: 518) navodi kako usprkos potpisanom sporazumu rat zapravo nikada formalno nije okončan jer je 27. srpnja primirje potpisano samo sa snagama UN-a.

²⁴⁵ Sjedinjene Američke Države imale su 142 530 žrtava od toga 33 269 poginulih, preostale snage koalicije UN-a od 16 532 stradalih, njih je 3 094 poginulo. Najveće žrtve podnijela je Južna Koreja čijih je 1 312 836 ratnih žrtava, a od toga 415 004 poginulih (138 000 vojnika), 250 000 teško je ranjeno, 200 000 tisuća je nestalo, a 100 000 postali su taoci. Komunistički saveznici imali su, prema procjenama, 2 milijuna žrtava, a sa svake strane stradalo je još otprilike milijun civila.

I po završetku rata Sjeverna Koreja je i dalje uživala podršku Kine i SSSR-a, dok su iza Južne Koreje i nadalje stajale UN-ove koalicijske snage, predvođene SAD-om. Sredinom pedesetih godina, uslijed jačanja napetosti između Kine i SSSR-a, korejsko vodstvo se okreće unutarnjem čišćenju kako prosovjetski ili prokineski kadrovi unutar Radničke partije Koreje ne bi doveli do sukoba. Kim Il Sung je time nastojao održati ravnotežu prema oba svoja saveznika, no kretanja na međunarodnoj političkoj sceni dovela su do povlačenja DNR Koreje iz međunarodnih političkih i gospodarskih tokova čime je započela politika izolacionizma. Sjeverna Koreja se okrenula jačanju vlastitih snaga, prije svega vojnih, a to je ionako slabo gospodarstvo, dodatno pritisnuto sankcijama SAD-a i drugih zemalja, dovelo u još težu situaciju. Novi ustav DNR Koreje donesen je krajem 1972. godine, kada je Sjeverna Koreja proglašena socijalističkom republikom. Kim Il Sung postaje njezin predsjednik i tim ustavom „učvršćuje svoju vlast u neupitnu diktaturu jednog čovjeka“ (Yoon, 2003: 1295). Istih su godina vođeni ponovni pregovori Sjeverne i Južne Koreje o mogućem ujedinjenju, ali dogovor nije postignut tada kao ni desetak godina kasnije. Tek je 1991. postignuto rješenje o zasebnom ulasku u sastav Ujedinjenih naroda kao i sporazum o pomirenju, suradnji i nenapadanju te denuklearizaciji (UN, 1992).

Sredinom 80-ih ponovno dolazi do uspostavljanja boljih odnosa sa SSSR-om, kada sovjetske vlasti odlučuju vojno i ekonomski pomoći Sjevernoj Koreji. Nakon Kim Il Sunga 1994. godine vlast preuzima njegov sin Kim Jong Il.

Sjeverna Koreja je potpisala sporazum sa Sjedinjenim Američkim Državama kojim je načelno odustala od daljnjeg razvoja i proizvodnje nuklearnog oružja²⁴⁶, a ovaj put je zauzvrat tražila pomoć SAD-a i drugih zapadnih zemalja, no sjevernokorejski izvoz naoružanja u neke zemlje dovodi do trzavica između SAD-a i Sjeverne Koreje. Tih godina Sjevernu Koreju je pogodila i velika glad koja je trajala nekoliko godina i za vrijeme koje je, prema procjenama, od 1994. do 1999. godine umrlo više od milijun ljudi (Haggard i Noland, 2005: 7)

Krajem 2011. godine umro je Kim Jong Il kojega nasljeđuje sin Kim Jong Un koji nastavlja još zaoštreniju politiku prema Južnoj Koreji, SAD-u i svim „neprijateljskim zemljama“ i čije diktatorske crte samo dodatno učvršćuju totalitarni režim DNR Koreje. I u 2015. i 2016. godini Sjeverna Koreja nastavila je s programom nuklearnoga i raketnoga naoružavanja i provela nekoliko testiranja oružja i raketnih letova kojima se protivi međunarodna zajednica, a najviše SAD, Južna Koreja i Japan.

²⁴⁶ Sjeverna Koreja nikada nije u potpunosti pristala na potpuni vanjski nadzor nuklearnog naoružanja, zbog čega je bila izložena sve većim pritiscima stranih (zapadnih) sila, napose SAD-a. Odnosi su dodatno pogoršani kada je Sjeverna Koreja 2006. godine izvela nuklearni pokus. Detaljnije v. ACA (2016).

Za razumijevanje naravi sjevernokorejskog režima, potrebno je poznavati i političko ustrojstvo Sjeverne Koreje kao i njezinu službenu političku ideologiju. U Ustavu iz 1948. godine definirao da je na čelu DNR Koreje predsjednik koji je i generalni sekretar Radničke partije, a ujedno i predsjednik Nacionalne komisije za obranu te vrhovni zapovjednik oružanih snaga. No, 1988. godine, kada je na čelu države bio Kim Jong Il, funkcija državnog poglavara je ukinuta i on je postao vrhovni vođa režima, dok osoba koja predsjedava Narodnom skupštinom je službeno državni poglavar, dakle, druga osoba po važnosti u zemlji (Vujić, 2013: 111). Iako institucionalni dizajn podrazumijeva postojanje zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, u praksi on funkcionira bitno drugačije. Vlast i moć uvijek je bila koncentrirana u obitelji Kim pa je tako i funkcija vođe *de facto* nasljedna i korejski režim ima sva bitna obilježja dinastijskog režima. Takozvani *kimizam* vrlo je ukorijenjen u sjevernokorejsko društvo zbog povijesnih zasluga obitelji Kim, prije svega utemeljenja Demokratske Narodne Republike Koreje 1945. godine kada je Kim Il Sung postao „otac sjevernokorejskog naroda“²⁴⁷.

U Sjevernoj Koreji zapravo ne postoje značajniji društveni rascjepi jer je od prvog dana totalitarni režim nastojao unificirati politički i društveni život zemlje i u tome je dobrim dijelom uspio. Režim je njegovao specifičan nacionalizam koji je izniknuo iz antizapadne orijentacije, odnosno ksenofobije spram Amerikanaca, ali i Japanaca. Upravo je na antiamerikanizmu dobrim dijelom i građeno jedinstvo naroda, budući da se Amerikance uvijek isticalo kao glavne krivce za podjelu Koreje na dvije države. Jedinstvu korejske nacije svakako doprinosi činjenica da je Sjeverna Koreja u etničkom smislu jedna od najhomogenijih zemalja svijeta s manje od 1% nekorejskog stanovništva. Iako preciznih podataka o Sjevernoj Koreji nema, prema nekim procjenama u njoj živi oko 24 milijuna ljudi i to je dominantno gradsko stanovništvo (oko 60%), no ni to nije proizvelo rascjep u Sjevernoj Koreji. Gospodarski je riječ o vrlo slabo razvijenoj zemlji čije je stanovništvo, što zbog slabih mogućnosti što zbog prirode režima, kroz povijest nerijetko bježalo u Južnu Koreju. Posljedica je to ponajprije službene političke ideologije, takozvane *Juche* ideologije²⁴⁸ koja se

²⁴⁷ Komunizam u Koreji nije započeo s Kim Il Sungom 1945. godine jer su se još početkom 20. stoljeća u Koreji javile dvije grupacije koje su zagovarale boljševizam, koje su se međusobno zaratile pa su, kao što kaže Rigoulot (1999: 519), prve žrtve komunizma u Koreji bili sami komunisti. Jedna od dvaju grupacija osnovala je 1921. godine Korejsku komunističku partiju, a njoj se suprotstavila druga frakcija. Komunisti su u Koreji bili i predvodnici borbe protiv Japana koji je 1910. Koreju pretvorio u svoju koloniju. Mnogi su komunisti stradali kasnije pri samoj podjeli zemlje, nakon kapitulacije Japana. Kim Il Sunga, koji je bio zapovjednik jedne gerilske grupe u borbi protiv Japana, sovjetske su vlasti kasnije stavile na čelo Sjeverne Koreje.

²⁴⁸ *Juche* ideologija je ugrađena u statut Radničke partije na V. kongresu stranke u studenom 1970. godine. v. Rigoulot (1999: 518).

temelji na tri načela: načelo nezavisnosti u politici, gospodarska samodostatnost i narodna samoobrana unutar nacionalnog teritorija (Vujić, 2013: 115). Unutar iste ideologije promovira se i internacionalistička revolucionarna politika kojoj je primarni cilj ujedinjenje dvaju Koreja.

Iako povijest države nije tako duga, okolnosti u kojima je utemeljena, važni povijesni događaji i konstantna paranoja poticana od strane političkog vrha, doveli su do toga da je Sjeverna Koreja danas diplomatski i ekonomski najizoliranija država svijeta. Propagandni mediji koji su u službi očuvanja postojećeg totalitarnog režima donose slike u kojima se na suvremenom primjeru može vidjeti kako funkcionira istinski totalitarni sustav.

U prilično homogenom društvu, bez ikakve političke opozicije ili drugih značajnijih društvenih rascjepa, uz postojanje snažnog kulta ličnosti²⁴⁹, režimu nije bilo teško nametnuti i provoditi političku ideologiju. Ipak, i ovome je totalitarnom sustavu osim propagandne svojstven državni terorizam, premda njegovi razmjeri, upravo zbog navedenih razloga nisu bili toliko ekstenzivni kao primjerice u Kini, SSSR-u i Hitlerovoj Njemačkoj. S druge pak strane, podaci koji govore o teroru kojega su provodile sjevernokorejske vlasti teško su dostupni pa su informacije koje je iznio službeni Pyongyang i svjedočanstva onih koji su uspjeli pobjeći, ključni za raspravu o državnom terorizmu u Sjevernoj Koreji.

Jedan od prvih slučajeva državnog terorizma u Sjevernoj Koreji bio je obračun s dijelom komunističkih aktivista koji su se 1945. godine usprotivili Kim Il Sungovu dolasku na vlasti. Tada je dio njih ubijeni u Pyongyangu, a ne zna se je li riječ o nekoliko desetina ili nekoliko stotina ubijenih. Režim je krajem 1945. i početkom 1946. godine počeo progoniti i nacionaliste, budući da su oni osudili odluku donesenu 1945. godine kojom je Koreja stavljena pod patronat SSSR-a i to na rok od pet godina. Vođa nacionalista Cho Man Sik zatvoren je 5. siječnja 1946. godine, a smaknut je u listopadu 1950. godine kao i mnogi njegovi bliski prijatelji (Rigoulot, 1999: 519).

Po uspostavi prosovjetski orijentirane vlasti, represija je provođena i nad širim stanovništvom jer trebalo je implementirati sovjetski model u sjevernokorejsko društvo. Prije svega, trebalo je provesti agrarnu reformu. Svi koji su se tome usprotivili, svi za koje se posumnjalo da surađuju s Japanom te svi politički protivnici i zemljišni vlasnici mogli su, u

²⁴⁹ Kalendar Sjeverne Koreje računa se prema godini rođenja njezinog prvog predsjednika Kim Il Sunga. Za drugog predsjednika, odnosno vrhovnog vođu režima, Kim Jong Ila, službeno se proklamira kako je prohodao u osmom tjednu i kako napisao je više od 1 500 knjiga. Također, rođendan svakog vođe Sjeverne Koreje slavi se kao državni praznik. To je samo par ilustrativnih primjera koji govore o snazi kulta ličnosti sjevernokorejskih vrhovnih vođa. Više detalja i bizarnosti o korejskim vođama dostupno na URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/northkorea/8965694/50-fascinating-facts-Kim-Jong-il-and-North-Korea.html> (26.10.2016.)

najmanju ruku, očekivati uznemiravanje. Rigoulot (1999: 519-520) kaže da je uspostavljanje komunističkog režima u Sjevernoj Koreji u početku u manjoj mjeri dovelo do „krvave kupke“, a u većoj mjeri do bijega u južnu zonu za stotine tisuća pripadnika različitih društvenih slojeva, budući da se do 1948. godine moglo prilično lako prijeći na južni dio poluotoka.

Komunisti su željeli, ne samo cijelu Sjevernu Koreju preobratiti na komunizam, nego su se nadali i ujedinjenju s Južnom Korejom koja je također trebala biti „komunizirana“. Jedan od značajnijih terorističkih akata Sjeverne Koreje dogodio se 1968. godine kada su napali južnokorejsku predsjedničku palaču u Seulu, ali su svi napadači u tom pokušaju ubijeni (CIA, 1983: 4). Poznati teroristički napad dogodio se i u Burmi u listopadu 1983. godine kada je napadnuta seulska vlada. U napadu je poginulo šesnaest osoba, od toga četiri južnokorejska ministra (CIA, 1983: 1-3) Značajan je i čin podmetanja eksploziva u avion Korea Air Linea u studenom 1987. godine kada je poginulo 115 ljudi. Za taj primjer Rigoulot (1999: 521) kaže kako Sjeverna Koreja „nije bila tek sumnjiva: ona je bila kriva“, budući da je jedan terorist Sjeverne Koreje uhićen i tako je otkrivena cijela pozadina napada. Ispostavilo se da je iza svega postojala namjera Pyongyanga, koji je tom akcijom podriivanja južnokorejske vlasti, htio pokazati kako Seul nije sposoban osigurati održavanje Olimpijskih igara koje su sljedeće godine bile u Seulu.

Sjeverna Koreja je davala azil teroristima drugih zemalja i obučavala mnoge terorističke skupine pa je time, osim izravnog državnog terorizma, Sjeverna Koreja bila i sponzor terorizma. Dajući povijesni pregled razvoja sjevernokorejskog sponzoriranja terorizma, Bechtol ističe (2010: 45) kako je ono započelo na ideološkim osnovama i da je u početku međunarodni terorizam u kojeg je bila uključena Sjeverna Koreja bio financiran od strane Sovjetskog Saveza, a da je potom sama postala podrška terorističkim grupama širom svijeta. Bechtol navodi primjere obuke različitih terorističkih grupa od strane vojske Sjeverne Koreje. Na popisu terorističkih grupa kojima je Sjeverna Koreja davala pomoć našli su se članovi PLO-a, različite sirijske i libanonske terorističke grupe, ETA, Abu Nidal organizacija, IRA, talijanske Crvene brigade, japanska Crvena armija, filipinski MNLF (*Moro National Liberation Front*), različiti turski radikali, a kasnije su toj listi pridruženi i Hezbolah, kurdski PKK, Tamilski tigrovi i drugi (Bechtol, 2010: 47-48, 50).

Baš kao i u Staljinovu SSSR-u i u Sjevernoj Koreji su postojale čistke, a sjevernokorejski se režim prvo morao obračunati s unutarnjim neprijateljem. Rigoulot (1999: 521) navodi kako je od dvadeset i dva člana prve sjevernokorejske vlade čak sedamnaest ubijeno, pogubljeno ili počišćeno. I po samom potpisivanju primirja u Sjevernokorejskom

ratu na meti su bili neki visoki dužnosnici Radničke partije. Početkom kolovoza 1953. godine pokrenut je i veliki proces kojim se željelo uništiti neke domaće komuniste pa im se sudilo kao američkim špijunima koji pokušavaju srušiti režim. Druga pak čistka targetirala je dužnosnike povezane sa SSSR-om, treća one prokineske. Čistke su se odvijale sukcesivno u pedesetim godinama, a onda jedna 1960. godine, potom 1967., 1969., 1972., 1977., 1978., 1980., itd.

U čistki koja je provedena 1969. poznat je primjer nestanka osamdesetak studenata Revolucionarnog instituta za strane jezike u Pyongyangu. To su bile sustavne čistke dirigitirane s vrha. Slična čistka provedena je i 1997. godine kada su na udaru bili časnici kao i partijski dužnosnici koji su imali određene reformatorske težnje. Rigoulot (1999: 522) prenosi iskustva prebjega, odnosno onih koji su uspjeli pobjeći od režima, a koji navode kako se dio komunističkih kadrova pretvarao u žrtvene jarce kako bi se izbjegla kompromitacija vlasti. Ti su kadrovi završavali u zatvoru, logoru ili su bili ubijeni.

Točan broj smrti iza kojeg stoji vrh Pyongyanga se ne zna, ali neke rekonstrukcije i procjene mogu se, kako kaže Rigoulot (1999: 523) izvoditi analizirajući kazneni zakonik prema kojemu je smrtna kazna predviđena za čak 47 kaznenih djela koja se mogu klasificirati na pet kategorija zločina: (1) zločini protiv suverenosti države; (2) zločini protiv državne uprave; zločini protiv državnog vlasništva; (3) zločini protiv osoba; (4) zločini protiv imovine građana i (5) vojni zločini. Prema procjenama stručnjaka u periodu najvećih čistki, dakle između 1958. i 1960. godine, oko devet tisuća ljudi je isključeno iz Partije i bili su osuđeni na smrt, a s obzirom na to da je bilo deset čistki, gruba aproksimacija kaže da je živote izgubilo oko 90 000 članova Partije, ne računajući ostale društvene slojeve.

I sjevernokorejski sustav je, po uzoru na sovjetski, imao razvijen sustav zatvora i logora različitih tipova, između ostalog i radnih. Mnoge su žene bile zatočene u radnim logorima i bile podvrgnute različitim oblicima torture. Tako jedna bivša članica Partije²⁵⁰ opisuje kako su žene tjerali da rade kao životinje pa su primjerice od šest ujutro do ponoći izrađivale papuče, revolverske futrole, torbe, opasače, detonatore za eksplozive, umjetne cvjetove. Žene koje su bile trudne prisiljavane su na pobačaje, a svako rođeno dijete u zatvoru bilo je odmah ugušeno ili zaklano. Rigoulot daje i primjer pjesnika iz Venezuele koji je bio sklon sjevernokorejskom režimu i koji je došao u Pyongyang kako bi prevodio propagandne tekstove, a nakon što je izrazio sumnju u učinkovitost propagande završio je u zatvoru gdje je svjedočio brutalnom korištenju sile nad zatvorenicima. Neki drugi izvori govore i o mučenju

²⁵⁰ Ovo je svjedočanstvo dala bivša članica Partije Li Sun Ok koja je uspjela pobjeći u Južnu Koreju. Rigoulot navodi da je razgovor s autoricom nastao 1997. godine.

gladovanjem ili posluživanjem pokvarene hrane pa su mnogi zatvorenici obolijevali i umirali uslijed takvih uvjeta.

Logorski i zatvorski sustav je vrlo sustavno osmišljen i obuhvaća: (1) „stanice za hitne slučajeve“ koji su privremeni zatvori i u kojima se čekaju osude za lakša politička kaznena djela; (2) „centri za obnavljanje“ radom koji postoje u gotovo svim gradovima i u kojima su smješteni oni za koje se procjenjuje da su asocijalni, besposleni ili lijeni koji u takvim centrima ostaju tri mjeseca do godinu dana, često bez suđenja i jasne optužbe; (3) „centri za prisilan rad“ koji su smješteni širom zemlje i u kojima se nalazi od petsto to dvije tisuće osoba koje se sude za krađe, pokušaj ubojstva, silovanja, djeca političkih zatvorenika, osobe koje pokušavaju pobjeći iz zemlje i drugi; (4) „zone deportacije“ u kojima su smješteni oni za koje se smatra da su nepouzdanici (primjerice obitelji onih koji su pobjegli iz zemlje, obitelji bivših vlasnika zemlje, itd., te su zone smještene u udaljenim krajevima, u njih su prognani deseci tisuća ljudi; (5) „zone specijalnog režima“ odnosno koncentracijski logori primarno namijenjeni za političke zatvorenike²⁵¹ u kojima je bilo zatvoreno između 150 000 i 200 000 ljudi. Zone specijalnog režima uglavnom bile smještene na teško pristupačnim planinskim dijelovima zemlje na njezinu sjeveru²⁵². Logori su prvotno nastajali za zatvaranje partijskih kadrova, odnosno političkih protivnika i „zločinaca“ koji su se protivili Kim Il Sungu, a posebno velik broj takvih „zločinaca“ i „neprijatelja“ bio je kada je na VI. kongresu Radničke partije Sjeverna Koreja postala dinastijska komunistička tvorevina i kada je uspostavljen princip *kimizma* prema kojem samo članovi obitelji nasljeđuju vođu režima.

Rigoulot (1999: 525) daje jedan plastičan opis logora nastao na temelju iskustava bivših zatvorenika koji se prisjećaju slika visokih bodljikavih žica, njemačkih ovčara, naoružane straže, minskih polja, izolacije i teškog rada kojim su zatočenici iscrpljivani nerijetko do smrti. No, najviše im se u sjećanje urezala glad, to jest mučenje glađu. O surovosti režima govore i priče bivših logoraša o nadljudskim naporima kojima su bili izvrgnuti oni koji su kopali tajne tunele, radili na nuklearnim postrojenjima, irigacijskim kanalima, sječi drva, kamenolomima, rudnicima i drugdje. Neki su logoraši služili i kao žive mete za vježbe gađanja, a torture i seksualno nasilje bili su sastavni dio zatvorskog i logoraškog života. U Sjevernoj Koreji uveden je i sustav obiteljske odgovornosti prema

²⁵¹ Prema navodima Rigoulota (1999: 524) tada ih je postajalo dvanaest, a točan broj danas kao i točne podatke za bilo koji od ovih tipova zatvora ili logora vrlo je teško, gotovo nemoguće, dobiti.

²⁵² Rigoulot (1999: 524-526) ističe da je najveća zona Yodoka u kojoj je zatočeno oko 50 000 ljudi. Unutar logorskih sustava postojali su i kvartovi prema „težini“ slučajeva pa su tako u jednom kvartu bili oni koji su se mogli nadati izlasku, ali i takozvani „kvartovi visoke sigurnosti“ odakle nije bilo šanse za izlazak. Godine 1992. dvojica koja su uspjela pobjeći iz Yodoko zone svjedočila su o bešćutnosti režima, kilometrima elektrificirane žice, gusto postavljenim promatračnicama, javnim procesima pogubljenja onih koji su pokušali pobjeći, itd.

kojemu su u slučaju osude jednog člana obitelji i svi drugi članovi bili zatvoreni u logore, a u vrijeme čistki iz 1958. godine ta se odgovornost protezala sve do treće generacije²⁵³.

Posebno je zanimljivo svjedočenje bivšeg stražara An Myung Chula koji je radio u logoru Hoiryonga. Njegovo svjedočanstvo koje je objavljeno 1995. godine²⁵⁴ ukratko donosi i Rigoulot (1999: 526). On je najprije pobjegao u Kinu 1994. godine, potom u Seul i tamo prenosi iskustva sa svog bivšeg radnog mjesta. Govori o postojanju „sporog pogubljenja“ koje se određuje za „loše podanike“ odnosno za:

Nepokorne, odgovorne za pobunu, ubojice, trudnice (svaki seksualni odnos propisom je zabranjen zarobljenicima), koljače stoke, one koji uništavaju materijale što se upotrebljavaju za rad. U ćeliji, pričvršćuje im se veliki komad drveta između svinutih nogu i stražnjice i potom ih se ostavlja da tako kleče. Loša cirkulacija krvi s vremenom uzrokuje poremećaje, pa čak ako ih i oslobode, oni više ne mogu hodati i umiru nakon nekoliko mjeseci.

Svjedok An govori i kako su smaknuća u logoru prestala biti javna od 1984. godine, ali su ubojstva postala toliko česta praksa da su izazivala sve manje užasa budući da su svi već bili naviknuti na njih. Namjesto užasa tako je došao revolt onih koji su svjedočili surovosti. Načini pogubljenja prepuštani su agentima službe sigurnosti koji su se služili različitim tehnikama, od brzog ubijanja hicem iz puške, do sporog ubijanja i mučenja. Potonje se moglo izvršavati štapom, bacanjem kamenja ili lopatom. An opisuje i druge stravične načine ubijanja i navodi kako je u njegovom logoru bilo četiri do pet smrti svaki dan što uslijed gladi, nesreće ili egzekucije. Revnost i lojalnost stražara bila je nagrađivana ulaskom u Partiju i mogućnošću pohađanja fakulteta pa su mnogi stražari namjerno tjerali zatvorenike u bijeg, a potom bi ih „uhvatili“ kako bi zaslužili nagradu²⁵⁵. Prema njegovu iskazu u sjevernokorejskim logorima korištene su metode kakve su postojale u nacističkim logorima²⁵⁶. An navodi kako su režimska uhićenja provođena u diskreciji, bez zakonske

²⁵³ Priča mladog prebjega govori kako je funkcionirala „obiteljska odgovornost“. Naime, Kang Chul Hwan je stigao u logor 1977. godine kada je imao svega devet godina. U zatočeništvu je bio zajedno s ocem, jednim bratom i oba djeda, a njihova kolektivna (obiteljska) krivnja proizlazi iz činjenice da je jedan od njegovih djedova izrekao neke pohvale o životu u Japanu. Detaljnije v. Rigoulot (1999: 525).

²⁵⁴ Prema Rigoulotovom navodu, širi izvodi svjedočanstva dostupni su u *Coreana-i*, biltenu *Društva za korejske studije*, broj 1. iz ožujka 1995. godine.

²⁵⁵ An ističe kako su osim stražarima logori bili osigurani i psima koji su također bili izdresirani za napadanje i ubijanje ljudi. Tako su u logoru 13., u kojemu je on službovao, psi napali dva zatvorenika od kojih su ostale samo kosti, a 1991. godine psi su rastrgali i dva petnaestogodišnja dječaka.

²⁵⁶ Tako je An jednom čuo razgovor osoblja logora 13. koji su raspravljali o dimu koji je izlazio iz dimnjaka jedne od zgrada kompleksa (*Trećeg biroa*) gdje je jedan upitao je li istina da se tijela prešaju kako bi se iz njih iscijedila mast, a drugi odgovara kako je osjetio miris krvi i vidio kosu prilijepljenu za zidove, a dim je dolazio iz krematorija u kojima su spaljivane kosti zločinaca. Jedna od metoda bila je i puštanje zatvorenika da umru od gladi kako bi se proučila njihova otpornost. An je naveo i primjer korištenja živih meta gdje, kada bi uzmanjkalo ljudi u Trećem birou, onda bi jedan crni kamion, tzv. *Gavran* stigao u logor jedanput mjesečno da uzme nove ljude i tako bi odvezio njih 40 do 50 u nepoznatom smjeru.

procedure i bez znanja obitelji ili susjeda, a kada utvrde da je netko iz njihove blizine „nestao“ pitanja se ne postavljaju zbog straha od iste sudbine.

Rigoulot (1999: 527) na kraju nastoji dati bar okvirnu procjenu broja stradalih u zatvorskom i logorskom sustavu Sjeverne Koreje od 1953. do 1998. godine. Procjene radi prema kretanjima u jednom od logora pa tako kaže da je broj sjevernokorejskih zatvorenika otprilike 200 000, a ako se uzme da je svaki dan oko 100 smrtnih slučajeva, što znači 36 500 godišnje, što bi značilo da u četrdesetpetogodišnjem periodu taj broj iznosi oko 1,5 milijun ljudi.

Politička policija postoji od 1973. godine od kada djeluje pod imenom Nacionalno ministarstvo političke zaštite, a koje je kasnije preimenovano u Agenciju nacionalne sigurnosti. U sustav društvene kontrole još ulazi i Ured socijalne sigurnosti koji djeluje od 1953. godine, Pravni komitet društvenog života koji djeluje od 1977. godine te Nacionalni komitet za cenzuru koji pod tim imenom djeluje od 1975. godine, premda je zasigurno postojao u nekom obliku i ranije budući da je cenzura provođena i ranije²⁵⁷. U Sjevernoj Koreji gledaju se i slušaju oni sadržaji koje emitiraju državne stanice, a i danas Sjeverna Koreja ima svoj „nacionalni internet“ pa svjetska zbivanja ne mogu doći do javnosti. Naime, ona dolaze u onoj mjeri koji odgovara vlasti. U slučaju promjene zaposlenja potrebno je ishoditi suglasnost lokalne vlasti. Još su brojni, prilično bizarni slučajevi, kontrole stanovništva koji pokazuju kako ne postoji privatni i javni život i da politika kontrolira ukupno društvo²⁵⁸. Treba napomenuti i kako Sjeverna Koreja ima jednu od najvećih vojski na svijetu na čije financiranje otpada velik dio državnog budžeta što dodatno usložnjava tešku gospodarsku i socijalnu situaciju sjevernokorejskog društva.

Osim kontrole društvo je i sistematizirano, odnosno podijeljeno u različite društvene kategorije prema geografskom, političkom, klasnom ali i drugim kriterijima. Među silnim podjelama i klasama postoji i takozvana „neprijateljska klasa“ koja je mnogobrojna, a na temelju tako konstruiranih kategorija vrlo često se provodi diskriminacija po različitim osnovama. Tako primjerice, hendikepirane osobe ne smiju živjeti u glavnom gradu²⁵⁹.

²⁵⁷ Sve navedene službe sudjeluju u provođenju kontrole, a dio njih je zadužen i za indoktrinaciju. Primjerice, jednom tjedno su svi morali pohađati „tečaj indoktrinacije, kao i sastanak kritike i samokritike, tzv. „životnu bilancu“ gdje svatko sebe mora optužiti za barem jednu političku grešku i uputiti najmanje dva prigovora ostalima. V. Rigoulot (1999: 528). Poseban su sustav nadzora prolazili oni koji su kadrovski služili režimu.

²⁵⁸ Primjerice, zabranjeno je nošenje plavih (*jeans*) traperica jer one simboliziraju neprijateljsku kapitalističku Ameriku. Ženama je dopušteno ošišati se na 28 različitih načina, a muškarci na izbor imaju 10 frizura (Payton, 2015).

²⁵⁹ Detaljnije o podjelama društva prema različitim kriterijima v. Rigoulot (1999: 529-531).

O razmjerima brutalnosti sjevernokorejskog režima najviše se zna na temelju iskaza i svjedočanstava onih koji su uspjeli pobjeći iz ralja režima, a trendovi odnosno kretanja u tom društvu ne daju naslutiti da će doći do skorog većeg otvaranja zemlje, a posebice ne rušenja totalitarnog režima, iako su uvjeti života i životni standard u toj zemlji gotovo na samom dnu svjetske ljestvice. Da režim održava terorističku narav govore i neki recentni slučajevi. Tako je primjerice krajem 2013. godine državna novinska agencija Sjeverne Koreje objavila da je smaknut drugi najmoćniji čovjek zemlje i tetak aktualnog vrhovnog vođe Kim Jong-una, Chang Song-thake. Agencija je objavila kako je uhićen pod optužbom za pokušaj državnog prevrata kojega je planirao s grupom svojih pristaša. Također je navedeno da je u sudskom procesu sve priznao, a prema nekim navodima usmrćen je tako što je skinut do gola i bačen među pse, njih 120, koji su ga rastrgali dok su ostali partijski dužnosnici gledali tu scenu (Morse, 2014).

Upravo ovaj živući totalitarizam i državni terorizam kao njegov sastavni dio, pridonose razumijevanju razmjera zločina takvih režima. Današnjica Sjeverne Koreje pokazuje u kojoj se mjeri činjenica „monopola na silu“ može zloupotrijebiti i koliko država od svoje primarne uloge očuvanja poretka i sigurnosti može postati zločinačka organizacija koja putem organiziranog nasilja i prijetnji te posredstvom straha koji ima enormne učinke, vlada nad onima koji su njezin konstitutivni dio i bez kojih ona ne bi mogla postojati. Weberovu vladavinu (*Herrschaft*) ovdje je u potpunosti zamijenila sila (*Macht*).

Tako i sjevernokorejski primjer u posve zadovoljava jednadžbu državnog terorizma. Oslanjanje na državni terorizam već se više od sedamdeset godina pokazuje kao svrhovit način ostvarenja političkih ciljeva, prije svega očuvanja vlasti. Sjeverna Koreja koristila je terorizam kako za postizanje unutarnjih političkih ciljeva, ali i za vanjske te je bila i sponzor više terorističkih organizacija u svijetu.

4.2.7. Uganda u vrijeme Idi Amina (1971. – 1979.)

Da totalitarizmi i državni terorizam nisu kulturno ni geografski uvjetovani dokazuje i primjer jedne afričke države koja je u drugoj polovici 20. stoljeća bila poprište krvavog državnog terora koji je iza sebe ostavio brojne ljudske žrtve. Kao i u svakom drugom slučaju i ovdje je potrebno poznavati okolnosti koje su dovele do stvaranja tog krvavog režima u ranim 1970-ima. Ključno mjesto svakako je ugandska kolonijalna povijest. Naime, u vrijeme velikih europskih kolonijalnih pohoda, na području današnje Ugande postojalo je nekoliko monarhijskih entiteta od kojih su neki međusobno bili u konfliktnim odnosima. Najvažniji je

bio entitet Buganda kojim po kojem je Uganda i dobila ime, u kojem je vladao *kabaka* (kralj) Eduard Mutesa II (Calvocoressi, 2003: 651; UHCOC, 2016).

Prvi Europljani koji su stigli na tlo današnje Ugande bili su Britanci u drugoj polovici 19. stoljeća, a nakon njih su vrlo brzo došli i misionari. Uganda je postala dio interesne sfere Velike Britanije, a 1895. godine proglašen je britanski protektorat Uganda na čijem je čelu bio britanski guverner. Pod patronatom Velike Britanije jačalo je ugandsko gospodarstvo, no s vremenom je jačala i nacionalna odnosno antikolonijalna svijest domicilnog naroda pa od kraja 40-ih godina 20. stoljeća glasovi koloniziranih postaju sve jači i organiziraniji. To je dovelo do toga da je 1962. godine Ugandi omogućena samouprava, a na prvim izborima iste godine pobjeđuje Narodni kongres Ugande na čijem čelu je bio Milton Obote. On je zemlju iste godine doveo do neovisnosti od britanskih kolonizatora, a u listopadu 1963. godine proglašena je federalna republika u sklopu Commonwealtha. Kabaka Eduard Mutesa II. postaje počasni predsjednik Ugande i potvrđuje privremeni savez suprotstavljenih strana – Narodnog kongresa Ugande i prokraljevske (promonarhijske) stranke Kabaka Yekka koja se do tada glasno zalagala za zaštitu institucije i moći kralja Bugande. Taj je politički brak bio kratkog vijeka jer su unutarnje napetosti suprotstavljenih pozicija Obotea i Mutesa kao i secesijske tendencije sve više jačale. Tako 22. veljače 1966. Obote proglašava izvanredno stanje, stavlja izvan snage Ustav iz 1962. godine i preuzima svu vlast u državi. Niti dva mjeseca nakon suspenzije starog, Obote u Parlamentu predstavlja novi Ustav, koji je usvojen istoga dana bez rasprave. Njime je ukinut dotadašnji federalni sustav kraljevstava, sve izvršne ovlasti dane su u ruke predsjedniku, a u ukinuta je opozicija. U svibnju 1966. godine kraljevska palača je napadnuta od strane nacionalne vojske kojom je zapovijedao general Idi Amin, a zapovijed za napad izdao je sam Milton Obote (Calvocoressi, 2003: 653; UHCOC, 2016).

Nakon što je krajem 1969. godine na predsjednika Obotea bio pokušaj atentata, još je veći naglasak stavljen na zabranu svake političke opozicije i time je ugandskom totalitarnom režimu, uz ranije ustavne promjene, udaren važan stup koji će vrlo brzo najvećem zločincu u povijesti Ugande, Idi Aminu, poslužiti kao temelj za provođenje samovolje. Premda i Oboteov režim ima vrlo naglašene totalitarne crte, Idi Amin će totalitarizam u Ugandi kao i državni terorizam dovesti na „vrlo visoku razinu“, koja nimalo ne zaostaje za europskim totalitarizmima s početka i sredine 20. stoljeća kao ni za totalitarizmima azijskih komunističkih zemalja. Do 1971. godine na vlasti je bio Milton Obote i stranka Narodnog kongresa Ugande, bez političke opozicije, a politički kurs skrenuo je bitno u lijevo.

Idi Amin je bio bliski suradnik Obote s kojim je zajedno radio na jačanju ugandske vojske, no njihovi odnosi su se vremenom pogoršavali. Idi Amin je u međuvremenu saznao i da ga Obote namjerava uhititi, ali ga je on preduhitrio i 1971. izveo državni udar kojim je Obote svrgnut, a Amin postaje predsjednik Ugande (Calvocoressi, 2003: 660; UHCOC, 2016). Njegovim dolaskom na vlast u toj višestrukoj podijeljenoj plemenskoj zemlji započela je najcrnja epoha njezine povijesti.

Da bi provodio svoju politiku i nametnuo se kao apsolutni vladar u izrazito podijeljenoj zemlji, Idi Amin je posegnuo za državnim terorizmom jer je jedino tako mogao provoditi zacrtanu politiku. Što je zemlja podjeljenija i što su društveni rascjepi brojniji i izraženiji, potrebna je veća sila za njihovo premošćivanje i uprezanje naroda u jedinstven politički projekt. Upravo je to činio Idi Amin pa ne čudi da se na njegovu primjeru ponekad postavlja pitanje razlikovanja čovjeka i čudovišta²⁶⁰, i da je Uganda za vrijeme njegove vladavine dobila naziv „klaonica“ (Ullman, 1978: 529).

Osnovna crta raslojavanja ugandskog društva i države jest plemenska pa je tako najkrvavije obračune Idi Amin vodio upravo protiv „neprijateljskih“ plemena. I sam Amin je rođen u obitelji u kojoj su majka i otac bili iz različitih plemena. Prema pisanju istraživača Freda Guweddeka s Makerere Sveučilišta u Ugandi, Idi Aminov otac Andreas Nyabire je iz plemena Kakwa. Riječ je o dominantno katoličkom plemenu što je bio i Idi Aminov otac sve dok 1910. godine nije konvertirao na islam i promijenio ime u Amin Dada²⁶¹. No, kako ga je otac napustio, Idi Amin je odrastao s majčinom obitelji²⁶², koja je bila iz plemena Lugbara. Pohađao je islamsku školu, gdje je briljirao u citiranju Kurana, a nakon nekoliko godina napustio je školu i povremeno radio dok nije regrutiran u britansku kolonijalnu vojsku gdje je napredovao i dosegao najviši čin koji jedan afrički časnik može postići u britanskoj kolonijalnoj vojsci (Kasuka, 2013: 82-83).

Nasilno osvajanje vlasti od strane Idi Amina i njegovih pristaša od početka je bilo popraćeno propagandom kojom su Obote i njegova vlada optuženi za korupcijske radnje²⁶³, a Amin je za sebe govorio kako je vojnik, a ne političar te da će vojna vlada biti privremena i

²⁶⁰ Primjerice, dokumentarni film redatelja Grega Bakera iz 1997. godine, koji tematizira lik i djelo Idi Amina Dade, nosi naziv *Idi Amin: Monster in Disguise* ili u hrvatskom prijevodu *Idi Amin: Prerušeno čudovište*.

²⁶¹ Otuda i Idi Aminu nadimak *Dada*.

²⁶² Prema navodima Guweddekoa, majka mu je bila travarica koja je između ostalih, liječila članove kraljevske obitelji Buganda.

²⁶³ Iako su korupcijske radnje u vrhu tadašnje vlasti vjerojatno i postojale, Amin je tu informaciju širio putem medija kako bi stekao legitimitet i naklonost naroda Ugande. Obote je pobjegao u Tanzaniju gdje mu je tamošnji predsjednik ponudio utočište, a produžilo mu se i dvadesetak tisuća ljudi koji su pobjegli od Aminova režima.

trajati samo do organiziranja i provedbe novih izbora. Također je obećao kako će pustiti sve političke zatvorenike. Njegov dolazak na vlast pozdravila je tada i većina Ugandana kao i međunarodna zajednica²⁶⁴. O aklamaciji govori i Calvocoressi (2003: 660) navodeći kako je Idi Amin „pozdravljen isprva kao solidna vojnička ličnost (i boksački prvak) s uglednom britanskom naobrazbom“, no nadodaje da je upravo taj pozdravljeni Amin „zaveo vladavinu terora“.

Već tjedan dana nakon državnog udara, 2. veljače 1971. godine, Amin je zaboravio obećanja i proglasio se predsjednikom Ugande, vrhovnim zapovjednikom oružanih snaga, načelnikom glavnog stožera i načelnikom zrakoplovstva. Najavio je i kako će određene ustavne odredbe biti suspendirane i kako će formirati savjetodavno Vijeće obrane kojega će činiti časnici, a na čijem će čelu biti on sam. Svoje najave Amin je vrlo brzo krenuo i realizirati. Uspostavljeni su vojni sudovi koji su hijerarhijski bili iznad građanskog prava i sudova, vojnici su stavljeni na čelo brojnih, što postojećih što novouspostavljenih sudova, a svi novi civilni ministri bili su pod vojnom stegom. Boyle (2015: 13) navodi primjer Odredbe 8. kojom je zapečaćeno urušavanje vladavine prava u Ugandi. Naime, Odredbom 8. su svi državni dužnosnici dobili imunitet tako da se u njihovim slučajevima nisu mogli primjenjivati građanski postupci i kazneno pravo. Osnovni cilj je bio eliminirati sva pravna sredstva za kontrolu, prije svega oružanih snaga koje su imale dominantnu ulogu u režimu, ali i drugih važnih komponenti poput Vojne policije, Jedinice javne sigurnosti i drugih posebnih jedinica stvorenih za potrebe represivnog djelovanja režima.

Da je riječ o terorizmu, a ne nekom drugom obliku nasilnog djelovanja države, jasno ukazuju i primjeri namjernog javnog sramoćenja i mučenja kojima su pojedinci izlagani s ciljem zastrašivanja šire populacije. Tako je major Aminove vojske svezao majora neprijateljskog plemena ispred jednog lokalnog hotela, a potom ga ispred okupljenog mnoštva mučio i ubio (nav. u Boyle, 2015: 11).

Jedan od važnih elemenata Idi Aminovog državnog terorizma bio je novoformirani Državni zavod za istraživanje koji je zamijenio obavještajnu agenciju. Njega su činili pripadnici Aminove etničke skupine koji su poznati i kao „elitna tjelesna straža“, čija je osnovna misija bila „izvršavanje atentata na pojedince koji se nisu dokazali korisnima“ (Boyle, 2015: 10). Sljedećih će nekoliko godina upravo sjedište tog *Zavoda* postati poprište

²⁶⁴ Curtis (2007: 396) navodi kako je tadašnja britanska vlada na čelu s Edwardom Heathom pozdravila i podržavala Aminovu vladavinu tijekom prve godine na vlasti. Premda Curtis navodi kako je većina zlodjela počinjena poslije toga razdoblja, on smatra kako Britanija snosi znatnu odgovornost jer je omogućila Aminu konsolidiranje režima.

različitih svireposti vlasti. Ustanovljene su i druge sigurnosne agencije kojima je primarni cilj bio iskorjenjivanje svih opozicijskih glasova jer je višestranačje formalno zabranjeno još za vrijeme Obotea. Tu su zadaću prije svega imale Vojna policija i Jedinica za javnu sigurnost.

Na udaru zločinačkog režima Idi Amina najprije su se našle pristaše bivšeg predsjednika Obotea, a onda i „neprijateljske“ etničke skupine, odnosno različita plemena, budući da imala različite vizije ustrojstva Ugande, ali su i podržavala različite vođe. Samo u roku mjesec dana nakon udara, ubijeno je 400 vojnika koji su bili na strani Obotea (Boyle, 2015: 10).

Meta državnog terora uskoro su postale i druge etničke grupe kao i vjerske vođe, suci, odvjetnici, studenti i intelektualci, osumnjičenici za kriminal, strani državljani. Tijela većine ubijenih su bacana u rijeku Nil što je, prema nekim izvorima, dovelo i do začepjenja brane, a Idi Amin je dobio epitet „mesar Ugande“ (CNN, 2003; Hayner, 1994: 613).

Ubijanja različitih grupacija ljudi u Ugandi za vrijeme vladavine Idi Amina postala su sastavi dio njegove politike. Točan broj ubijenih nije poznat, a procjene se kreću od 50 000 do 500 000 ubijenih i nestalih od 1971. do 1979. godine. Jedan od Aminovih ministara rekao je da je samo u periodu između 1971. i 1973. godine smrtno stradalo između 80 000 i 90 000 ljudi (Boyle, 2015: 1; Calvocoressi, 2003: 660-661).

Neki od najpoznatijih ljudi ubijenih za vrijeme Aminova terora su bivši premijer i kasniji ministar pravosuđa Benedicto Kiwanuka, nadbiskup anglikanske crkve Janani Luwum, bivši guverner Središnje banke Ugande Joseph Mubiru, prorektor Makerere svučilišta Byron Kawadwa, dramski pisac Byron Kawadwa, dva ministra iz Aminova kabineta Erinayo Wilson Oryema i Charles Oboth Ofumbi i drugi (Boyle, 2015: 13)²⁶⁵. I prema samoj selekciji žrtava vidi se sustavnost nasilnog vladanja i ciljanje na one društvene skupine koje predstavljaju potencijalno najveću opasnost za režim i koji mogu ugroziti totalitarne zamisli Idi Amina.

Vrlo brzo je Idi Amin krenuo u obračun i s manjinskim narodima koji su živjeli u Ugandi. Godine 1972. pokreće i ekonomski rat kojemu je cilj bio oduzimanje vlasništva pojedinim skupinama za koje je tvrdio da nepravedno uživaju bogatstva Ugande. Na meti su prvenstveno bili Židovi i azijski narodi koji su živjeli u Ugandi. Nayenga (1979: 128) kaže da sve dok nije protjerao Židove i manjinske azijske narode, Idi Amin je smatran „umjerenim liderom“. Najprije su na red 1972. godine došli Židovi koji, kako kaže Nayenga nisu htjeli prodati oružje Idi Aminu kako bi napao susjedne zemlje, ali prema nekim tumačenjima je i

²⁶⁵ Puno saznanja o naravi Aminove vladavine iznio je Henry Kymebe u svojoj knjizi *State of Blood*, inače bivši ministar zdravstva u Idi Aminovoj vladi koji je pobjegao u Veliku Britaniju, no s obzirom na raniju njegovu povezanost s Oboteom i britanskim vlastima, postoji sumnja u vjerodostojnost njegovih iskaza. Te sumnje i neke objektivne prigovore iznio je Nayenga (1979) u svom kritičkom preglednom članku o literaturi nastaloj o režimu Idi Amina.

kod Amina postojala mržnja prema Židovima kakvu je imao i Hitler. Smatrao je da iskorištavaju Ugandu i njezin narod, da su nepravедno bogati, da su nepošteni i slično.

Azijski narodi su za njega bili simbol kolonijalnih osvajanja²⁶⁶. Najvećim dijelom to su bili Indijci koje su britanski kolonizatori davno poslali u Ugandu. Prema nekim procjenama 1970-ih godina bilo je između 50 000 i 80 000 Indijaca, ali i Pakistanaca kao i drugih azijskih naroda i etničkih skupina. Mnogi od njih su posjedovali vlastita poduzeća i u prosjeku su bili vrlo uspješni poduzetnici. Idi Amin je naredio njihovo prisilno iseljavanje i bilo im je dopušteno da sa sobom ponesu robe u vrijednosti 50 funti i nekoliko osobnih stvari. Sve ostalo što su posjedovali morali su ostaviti vlastima. Boyle (2015: 12) navodi da svi oni koji bi uzeli sa sobom više od dozvoljenog, ako su otkriveni, bilo bi im sve oduzeto, a često bi ih i tukli. Te 1972. godine iz Ugande je iselilo oko 60 000 pripadnika azijskih naroda i to većinom u Veliku Britaniju, ali i u druge zapadne zemlje, a do 1979. ostao ih je gotovo neznatan broj. Osim ljudskog deficita uslijed protjerivanja manjinskih naroda, došlo je i do snažnog gospodarskog pada budući da su neke ključne gospodarske aktivnosti upravo vodili protjerani ljudi.

Kako je provodio čišćenja na unutarnjem planu, Idi Amin je istovremeno postojao sve omraženiji u međunarodnim krugovima, a i on je sam inicirao prekide diplomatskih odnosa s pojedinim zemljama, prije svih s Velikom Britanijom čije je kompanije i nacionalizirao. Na vanjskopolitičkom planu okrenuo se suradnji s Libijom i Sovjetskim Savezom i od njih je tražio pomoć. Unutarnji politički potezi Idi Amina kao i oni na vanjskopolitičkom planu, doveli su do toga da i Sjedinjene Američke Države prekinu diplomatske odnose s Ugandom i zatvore svoju ambasadu²⁶⁷.

Idi Amin je osim državnog terorizma podržavao terorizma nedržavnih grupa tako je osim aktivne uloge imao i pasivnu sponzorsku. Primjer koji to potvrđuje jest iz lipnja 1976. godine kada je otetom zrakoplovu francuske nacionalne aviokompanije *Air Francea* dozvolio slijetanje na tlo Ugande. Naime, zrakoplov je bio otet od strane dvaju terorista palestinske

²⁶⁶ Neki pak navode kako je Amin ustvrdio da mu je Bog naredio da te narode izbaci iz zemlje u roku tri mjeseca, dok drugi ističu kako je taj negativan stav spram naroda Azije duboko ukorijenjen budući da su oni uvijek bili uspješniji na gospodarskom planu. Koji god razlog uistinu bio točan, Idi Amin je smatrao da su ti narodi i etničke skupine nepoželjan politički faktor u njegovoj državi pa je stoga i poduzeo mjere protjerivanja. Detaljnije v. (Nayenga, 1979).

²⁶⁷ Bivši američki ambasador u Ugandi, Patrick Melady, koji je svojoj matičnoj zemlji preporučio zatvaranje ambasade, Aminov je režim ocijenio rasističkim, izgubljenim, brutalnim, neracionalnim, smiješnim, militarističkim i ponajviše ksenofobičnim. Melady je zajedno sa suprugom, Margaret Badum Melady, 1977. godine napisao i objavio knjigu *Idi Amin Dada: Hitler in Africa*. Iako se ta knjiga često uzima kao relevantan izvor za proučavanje Idi Aminova režima, neki autori upozoravaju na njezinu konstruktivističku, odnosno mitološku dimenziju s obzirom na poziciju iz koje autori pišu. V. (Nayenga, 1979).

organizacije Narodne fronte za oslobođenje Palestine (PFLP-a) i dva člana njemačke terorističke organizacije Revolucionarna ćelija kojima su se kasnije na tlu Ugande pridružili još neki teroristi. Većina taoca je oslobođena, a zadržani su samo Židovi i oni koji su odbili napustiti ih. Kako bi oslobodila preostale taoce Država Izrael je pokrenula „Operaciju Entebbe“ kojom je oslobođena većina taoca. Troje ih je smrtno stradalo, četrdesetak ugandskih i jedan izraelski vojnik je ranjen, a u toj je akciji smrtno stradao poznati izraelski časnik Yonatan Netanyahu²⁶⁸. Ovaj će incident dodatno narušiti ugled Ugande, odnosno Idi Aminova režima.

Kao i svaki totalitarni vođa i Idi Amin je gradio kult ličnosti. Još od prvih dana kada je preuzeo vlast nastojao je istaknuti svoje iznimne vojničke sposobnosti na koje je kasnije nadograđivao i one druge, prvenstveno političke. U svojoj vladavini Amin je iskazivao i neobične crte ličnosti i nepredvidiva ponašanja pa se prozvao „kraljem Škotske“ i „gospodarom zemaljskih zvijeri i morskih stvorova“²⁶⁹. Kada je Britanija 1977. godine prekinula diplomatske odnose s Ugandom, Aminova propaganda je u medijima objavila kako je on porazio Britance i pritom si dao titulu - „osvajatelj britanskog carstva“ (Keately, 2003).

Kako su odmicala sedamdesete godine, Amin je imao sve više nezadovoljnika i u svojim uskim krugovima, a posebno među širim slojevima. Mnogi su bježali iz totalitarnog i neurotičnog okruženja u kojemu ni najbliži suradnici nisu bili sigurni. Nakon što je pod sumnjivim okolnostima u prometnoj nesreći ozlijeđen visoki vojni i politički dužnosnik iz Aminova kabineta, general Mustafa Adrisi, dio ljudi blizak Adrisiju pobunio se protiv Idi Amina smatrajući ga odgovornim za pokušaj ubojstva generala. U strahu od odmazde dio pobunjenika je pobjegao u Tanzaniju. Sukobi su nastavljeni, a Amin je bio prisiljen pobjeći i potražiti zaklon u Libiji gdje je bio do 1980. godine kada dobiva azil u Saudijskoj Arabiji. Njegovim bijegom iz zemlje završilo je sedam najcrnijih godina u povijesti Ugande. I ovaj empirijski primjer zadovoljava definiciju državnog terorizma kao i državnog sponzoriranja terorizma. Svi potrebni elementi definicije su evidentni u vladavini Idi Amina, a to je vrlo sustavno prikazala i autorica Boyle koja u zaključuje kako je vlast u Ugandi između 1971. i

²⁶⁸ Detaljnije v. dokument: „Hijacking of Air France Airbus by Followers of Popular Front for the Liberation of Palestine - Israeli Action to liberate Hostages held at Entebbe Airport - Inconclusive Debate at UN security Council - Ugandan Recriminations against Britain and Kenya - Severance of Diplomatic Relations with Uganda by Britain“, dostupno na URL: <http://web.stanford.edu/group/tomzgroup/pmwiki/uploads/1377-1976-08-KS-a-RCW.pdf> (28.10.2106.)

²⁶⁹ Po jednoj od titula koje si je dao nastala je i ekranizacija njegova lika i djela. Film „Posljednji škotski kralj“, (izvorni naziv: *The Last King of Scotland*) redatelja Kevina Macdonalda, prikazuje njegov život i vladavinu naglašavajući upravo kontroverzne i ekstremne Aminove karakterne crte. Postoje nagađanja da je Idi Amin bolovao od više psihičkih bolesti pa se time ponekad tumači njegovo nepredvidivo ponašanje.

1979. godine „ispunila sve potrebne uvjete da se režim smatra terorističkim“ (Boyle, 2015: 14). Idi Amin je organiziranom upotrebom sile i prijetnjom silom, posredstvom širenja straha, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastojao realizirati svoje političke ciljeve. I ovdje kao i u svakom slučaju državnog terorizma, *cost-benefit* logika u odabiru strategije je bila ključna, a za realizaciju totalitarnih ideja sila je neizbježan instrument. Državni terorizam je tako *sine qua non* totalitarne države.

4.3. DRŽAVNI TERORIZAM U AUTORITARNIM DRŽAVAMA

4.3.1. Srbija – sarajevski atentat 1914. - državno sponzorirani terorizam

Napetosti između Austro-Ugarske i Srbije sežu iz vremena Berlinskog kongresa, odnosno 1878. godine pa i neposredno prije toga kada je Austro-Ugarska svoje vanjskopolitičke prioritete usmjerila na područje Balkana. Berlinski je kongres uključivao austro-ugarsko tutorstvo nad Bosnom i Hercegovinom, što je bila uvertira za austro-ugarsku aneksiju Bosne i Hercegovine u listopadu 1908. godine. Kongres je imao višestruki efekt na politička i društvena zbivanja u Austro-Ugarskoj, na Balkanu, a navlastito u Srbiji²⁷⁰. Dogovorom postignutim na Berlinskom kongresu zaustavljeno je jačanje ruskog utjecaja na prostoru Balkana, što je bio i osnovni cilj Kongresa. Aneksijom Bosne i Hercegovine, austro-ugarske su vlasti željele ostvariti i drugi cilj – onemogućiti dominaciju Srbije na Balkanu, odnosno zaustaviti stvaranje regionalne sile koja bi mogla ugroziti samu Austro-Ugarsku. Upravo stajanje na put tadašnjoj Kraljevini Srbiji²⁷¹ koja je imala teritorijalne pretenzije kao i tendenciju stvaranja velike južnoslavenske države u kojoj bi Srbija imala glavnu riječ, postalo je ključno mjesto prijepora odnosa Austro-Ugarske i Srbije.

Za razumijevanje srpske unutarnje i vanjske politike, potrebno je poznavanje nekoliko ključnih povijesnih mjesta s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Donošenju Ustava iz 1888. kojim je Srbija postala ustavna monarhija, najjača parlamentarna stranka postaje Radikalna stranka

²⁷⁰ Na Berlinskom kongresu koji je održan u lipnju i srpnju 1878. godine sudjelovali su predstavnici Njemačke, Austro-Ugarske, Rusije, Velike Britanije, Francuske, Italije i Osmanskog Carstva, a u nekim pitanjima bili su uključeni i predstavnici Grčke, Rumunjske, Srbije i Crne Gore. Berlinskim kongresom je, između ostalog, trebalo biti riješeno i pitanje Bosne i Hercegovine. Budući da je vlast Otomanskog Carstva gotovo u potpunosti oslabila pa i nestala s tog područja, Austro-Ugarska je dobila pravo starateljstva nad cijelim područjem Bosne i Hercegovine. Detaljnije o političkim prilikama prije Berlinskog kongresa i samom Kongresu v. Bušić (2016: 48-50).

²⁷¹ Srbija je stekla neovisnost Berlinskim kongresom 1878. godine. Kraljevinom se proglasila 1882. godine, a 1888. godine ustavnom monarhijom.

Nikole Pašića koja će odigrati značajnu ulogu u nadolazećim godinama. Prva parlamentarna iskustva Srbije Popović-Obradović (2008: 79) naziva „radikalnim osvajanjem države kao organizacije“, budući da se svako manjinsko i opozicijsko djelovanje suzbijalo. No, čak ni takav parlamentarizam u Srbiji nije dugo potrajao, budući da jer kralj Aleksandar Obrenović 1893. izveo državni udar čime započinje vrijeme „nestabilne ustavnosti“, a od 1897. bit će uspostavljen i „osobni režim krune“ (Popović-Obradović, 2008: 76). Uz pritisak Rusije koja je bila sklona Radikalnoj stranci, 1901. godine donesen je novi Ustav koji je bio kompromisno rješenje kralja i stranaka, prvenstveno Pašićeve Radikalne stranke. Ni taj Ustav nije dugo potrajao, jer je krajem svibnja 1903. izvršen novi državni udar, ovaj put od strane dijela vojske koja je ubila kralja Aleksandra, a vlast preuzima revolucionarna vlada. Na snagu je ubrzo vraćen ustav iz 1888. godine čime je uspostavljen oblik građansko-demokratskog režima i obnovljen parlamentarizam. Na vlast dolazi dinastija Karađorđevića i ponovno Pašićeva Radikalna stranka. S prevratničkim činom iz 1903. godine događa se i značajan obrat političko vojnih odnosa jer vojska koja je bila pod vlašću kralja, se sada postavlja iznad kralja. Vojne strukture koje su okončale rat prozapadno orijentirane dinastije Obrenović „postale su politička sila“, a položaj „institucije koja stoji iznad ustava i zakona dugovali su (...) radikalnoj vladi i radikalnoj skupštini“ (Perović, 2008: 39).

Popović-Obradović (2008: 224) kaže kako u tumačenju političkog režima u Srbiji od 1903. do 1914. godine vlada „tipičan povijesni mit“ i „zabluda o 'zlatnom dobu' slobode i parlamentarne demokracije“. Da je riječ o autoritarnom, a ne demokratskom režimu govore i činjenice na koje ukazuje i autorica. Naime, samo rađanje režima proizašlo je iz nasilja do tada vladajućeg kralja. Nadalje, inicijacija liberalnih političkih institucija i parlamentarizma bila je samo formalna, budući da u Srbiji nisu postojale elementarne društvene pretpostavke, prije svega nije postojalo građansko društvo. Socijalni karakter i politička kultura srpskog društva neupitno su imali sva obilježja predmodernosti. U takvim okolnostima, radikali kao stranački hegemoni, svoju su popularnost stekli odbacivanjem liberalne ideologije, a fundamenti društvene i državne organizacije bili su egalitarizam i kolektivizam. „Antiindividualizam, država kao patrijarhalna zajednica, ekonomski egalitarizam i nacionalno-teritorijalni mitovi, a naročito onaj o Kosovu, bile su, naime, temeljne odrednice političke svijesti toga društva (Popović-Obradović, 2008: 225-226).“ To ukazuje da se Radikalna stranka ne može svrstati u red građanskih i da je njezino prihvaćanje liberalnih institucija bilo odraz pragmatičnosti stranačkog vodstva. Višestranačje je više bilo paravan demokracije nego stvarni demokratski doseg Srbije. Upravo je to jedna od prepoznatljivih karakteristika autoritarnih sustava – postojanje nominalnog, ali ne i stvarnog političkog

pluralizma. Naime, dvije su radikalne stranke, stara Radikalna stranka i Samostalna radikalna stranka, ideološki i programski bile gotovo identične. Apsolutna dominacija starih radikala zapravo ukazuje na monizam koji je podrazumijevao stavljanje volje stranke iznad zakona i ustava što je obilježje „partijske države“ Popović-Obradović (2008: 219) i razumijevanja parlamentarne vlade kao neograničene vlasti većine što je bio sastavni dio identiteta i programa Radikalne stranke.

Popović-Obradović (2008: 227) kaže kako su u tom periodu bile ugrožene „elementarno pravno-političke pretpostavke – zakonitost i poštivanje ustavnih sloboda i prava, s jedne, i nesporna prednost civilne nad vojnom vlašću, s druge strane“. Najbolji dokaz tomu su politički progoni pa i fizička eliminacija pristaša starog režima kao i stalne povrede načela slobode izbora. Politička borba je tako često bila praćena „brutalnim fizičkim obračunima, u kojima je bilo i političkih ubojstava“ (Popović-Obradović, 2008: 227). Slobodno političko djelovanje bilo je gotovo nemoguće pa su mnogi koji bi se upustili u opozicijsko djelovanje doživljavali prijetnje i fizičke napade najčešće od strane vojnih kadrova. Vladajuća stranka i vojska bile su u sprezi, no i sami organi vlasti su provodili izravno nasilje. Tako je 1907. godine po naređenju ministra unutarnjih poslova Nastasa Petrovića ubijen član kontrarevolucionarnog pokreta Milan Novaković. To je, kako navodi Popović-Obradović (2008: 243) izazvalo rezignaciju kod opozicije koja je postavljala pitanje: "da li svaki režim mora biti vjeran svom porijeklu i ... održavati (se) onim istim načinom na koji je i postao“.

Važnost i uloga vojske u režimu također su važni za razumijevanje autoritarnog karaktera režima. Udar koji je na kraljevski dvor izveden 1903. izvršile su vojne strukture koje su omogućile dolazak radikala pa je vojska tako imala zasluge za dolazak Karađorđevića na prijestolje kao i vraćanje Pašićevih radikala na vlast. Važno je istaknuti i kako je militarizacija države i društva rezultat srpskog opredjeljenja za „rat kao način rješavanja srpskog nacionalnog pitanja“ (Popović-Obradović, 2008: 188). Srpske teritorijalne pretenzije, koje su bile osnovna odrednica velikosrpskog programa Nikole Pašića, ali i vojnih struktura, postale su ključne za odnos vlade i vojske, a i srpska strateška odrednica vanjske politike. No, treba reći da su odnosi vojnih elita, kraljevskog dvora i Pašićeve vlade prolazili različite krize, prvenstveno zbog „borbi oko moći i položaja“ (Bušić, 2016: 63). Ipak, pripreme Srbije za ratna osvajanja, vojsku su učinile najvažnijom institucijom čiji je autoritet bio neupitan. Premda vojska formalno nikada nije preuzela vlast čime su parlamentarizam i ustav, formalni kakvi su i bili, ostati sačuvani, kroz cijelo razdoblje od 1903. do 1914. svojim djelovanjem vojska je ugrožavala autonomiju legalnih institucija. Svoje političke ciljeve ostvarivala je kroz

postojeće institucije režima „koristeći se autoritetom sile koja je novi režim stvorila i koja ga u svakom trenutku može osporiti” (Popović-Obradović, 2008: 97).

Osim vojnih sve važniju ulogu dobivaju i paravojne organizacije koje su imale podršku i izravnu pomoć državnog vrha. Takva kretanja na srpskoj političkoj sceni dodatno su intenzivirana 1908. godine kada Austro-Ugarska stavlja pod svoju kontrolu Bosnu i Hercegovinu. Premda su subverzivne aktivnosti sa srpske strane postojale i prije aneksije Bosne i Hercegovine, nakon 1908. godine one su postale sve organiziranije. Kraljevina Srbija je tražila je načine kako se osloboditi Austro-Ugarske čizme nad područjima koja su dio njezine interesne sfere, prvenstveno Bosne i Hercegovine. Željela je, naime, realizirati panslavensku ideju, odnosno stvoriti zajedničku južnoslavensku državu u kojoj bi ona imala ulogu „balkanskog Pijemonta”²⁷².

Dio vojne srpske elite, kroz paravojne kanale, okreće se dobro poznatoj metodi rješavanja političkih pitanja – terorizmu u vidu atentata. Naime, radikalna frakcija pansrpske tajne organizacije Narodna obrana koja je osnovana 1908. godine u vrijeme aneksijske krize s ciljem promoviranja srpskih nacionalnih i kulturnih interesa, 1911. godine je stvorila tajnu terorističku organizaciju Ujedinjenje ili smrt poznatiju pod imenom Crna ruka. Osnovu organizacije činili su mladi srpski časnici, a na čelu je bio prvi čovjek obavještajne službe srpskog glavnog stožera, potpukovnik Dragutin Dimitrijević Apis²⁷³. Ta je organizacija preko svog lista *Pijemont* pozivala na militarizaciju i djelovanje kojim će se realizirati velikosrpske težnje. Tako je 3. rujna 1911. odaslan simptomatičan sadržaj poruke: „(...) nikakvi sporedni obziri, nimalo sentimentalnosti, prije svega i iznad svega zdravi i državotvorni nacionalni egoizam... Kao predstavnica vladara i naroda, vojska je pravedna... Ispod njezinog čekića ispadaju modelirane karakteristike općeg – red i poslušnost, a ne nered i revolt”. Apis se u provedbi tajnih operacija isključivo oslanjao na „provjerene srpske nacionaliste”, a ubrzo su se Narodna obrana i njezino terorističko krilo Crna ruka, povezali s organizacijom Mlada

²⁷² Ideju predvodnice balkanskih zemalja Srbija je gajila još za vrijeme dinastije Obrenovića, koji su vladali Srbijom od 1815. do 1842. godine i od 1858. do 1903. godine. Srbija se nametala kao ključna komponenta za stvaranje zajedničke južnoslavenske države. Srpsko inzistiranje bilo je znak Austro-Ugarskoj da se aktivnije uključi u kreiranje politike na Balkanu kako bi spriječila stvaranje regionalne sile. Da je „balkanski/južnoslavenski Pijemont” bio *lajtmotiv* srpske politike dokazuje i *Pijemont* list kojega je izdavala Crna ruka, a kojemu je i kralj Aleksandar Karađorđević donirao velika novčana sredstva (MacKenzie, 2014: 16).

²⁷³ Apis je imao velik utjecaj na srpsku vojsku i politiku s početka 20. stoljeća. Sudjelovao je u uroti i smaknuću kraljevskog para Obrenović za koje je smatrao da vode nedostojnu i nepatriotsku politiku i pomogao dinastiji Karađorđević da preuzme vlast u Kraljevini Srbiji. Sve to je dalo dodatnu važnost Dimitrijeviću Apisu koji je potom pokrenuo i niz reformi u srbijanskoj vojsci. Sve do samog atentata na prijestolonasljednika Apis je igrao vrlo značajnu ulogu u srpskom društvu. Njegova uloga u organizaciji atentata na cara Franju Ferdinanda dokazana je na solunskom procesu kada je osuđen na smrt i strijeljan 1917. godine. a 1953. godine proces je obnovljen i Apis je tada rehabilitiran. Detaljnije o Apisu v. MacKenzie (2014).

Bosna koju je predvodio Gavrilo Princip. Mlada Bosna je bila nacionalistički pokret koji se početkom 20. stoljeća javljao u različitim gradovima Bosne i Hercegovine, a koji je u početku bio nekoherentan skup aktivista. Bili su nadahnuti europskim nacionalističkim pokretima 19. stoljeća i anarhističkim idejama, a njihov ideal bio je nacionalno oslobođenje od Austro-Ugarske i ujedinjenje južnoslavenskih naroda, a za „krajnji cilj imali su ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Kraljevinom Srbijom“ (Bušić, 2016: 57)²⁷⁴. Mlada Bosna je tako vrlo brzo postala predmet instrumentalizacije srpske politike koja je tu organizaciju htjela upregnuti u svoj politički program. Njezini članovi postali su svojevrsna produžena ruke srpskih vlasti, a vrhunac djelovanja i suradnje sa srpskim vlastima²⁷⁵ bio je atentat na austro-ugarskog prestolonasljednika, nadvojvodu Franje Ferdinanda 28. lipnja 1914. godine. Ubojstvo Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije imalo je snažne reperkusije, ne samo na Austro-Ugarsku, već cijelu Europu i svijet jer je taj događaj označio i neposredan povod za početak Prvog svjetskog rata. Ne čudi stoga da neki autori upravo taj teroristički čin nazivaju „najutjecajnijim činom modernog terorizma“ (Friedman, 2003: 61). Na ovom primjeru evidentna je moć odnosno globalni učinci koje terorizam može imati. Upravo zbog važnosti ovog događaja za svjetsku povijest u slučaju Srbije odabran je samo jedan slučaj državnog terorizma, preciznije državno sponzoriranog terorizma koji je ujedno i početna točka dijakronijske analize državnog terorizma u radu.

Premda su dugo postojale podijeljenosti u shvaćanju odnosa atentata i terorizma, a koje među dijelom struke postoje i danas²⁷⁶, naše je stajalište da je atentat jedan od *modus operandi* terorizma, a i u ranije revidiranoj konsenzusnoj definiciji, odnosno trećoj konsenzusnoj definiciji Alexa Schmida, atentat je uključen u tipologiju terorističkih akata. Schmid (2011c: 606-607) atentate definira kao namjerno i predumišljajno selektivno ubojstvo visoko rangiranih ili istaknutih osoba u vodstvu zajednice koje se priprema tajno i ima karakter iznenađenja. Budući da u pozadini atentata mogu biti različiti motivi, oni mogu ali i ne moraju imati karakter terorističkih činova, premda je demarkacijska linija između onoga što jest i što nije terorizam ponekad teško određiva. Smatramo da je atentat teroristički čin ako

²⁷⁴ Apis i Crna ruka imali su važnu ulogu za privlačenje kadrova Mlade Bosne u Balkanske ratove.

²⁷⁵ Neki izvori govore da je osim vojno-obavještajnog vrha o pripremama operacije za ubojstvo Franje Ferdinanda bio upoznat i vrh političke elite Kraljevine Srbije koji nije učinio ništa da spriječi taj akt. V. Bušić (2016: 60-61).

²⁷⁶ Atentat je kao političko oružje najviše korišten za vrijeme takozvanog prvog globalnog vala terorizma u drugoj polovici XIX. stoljeća, a mahom su ga koristili anarhisti. Taj se period naziva i „zlatno doba terorizma“. Atentat je bio njihova primarna nasilna strategija, anarhisti su atentate i terorizam pretvorili u globalni fenomen. Atentat je ponovno zauzeo važno mjesto u „trećem valu“ terorizma, odnosno „valu nove ljevice“ od kraja 1960-ih godina. O raspravama o atentatu u kontekstu terorizma detaljnije v. Bilandžić i Lucić (2015b), a o valovima terorizma i atentatu kao *modus operandi* v. str. 44 i b. 35.

žrtva nije isključivo primarni cilj već služi i kao generator šoka i straha među širom populacijom i dakako, ako se njime nastoji postići neki politički cilj. Sarajevski atentat upravo je primjer atentata koji ima sva bitna obilježja terorizma iza kojega je stajala obavještajna služba Kraljevine Srbije. Organizirana upotreba sile na Franju Ferdinanda kojom se posredstvom širenja straha i slanja poruke zemljama u okruženju, prije svega Austro-Ugarskoj, nastojao ostvariti politički cilj Kraljevine Srbije. Terorizam je iskorišten kao racionalan instrument za destabilizaciju uloge Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i njezinih političkih planova na širem području koje je u interesnoj sferi Kraljevine Srbije.

4.3.2. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija od sredine 1960-tih

Oko definiranja režima Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) u periodu između 1945. i 1990. mnogo je prijevora u smislu je li riječ o totalitarnom ili autoritarnom režimu, do kada, u kojoj mjeri i slično. Juan Linz, na čiju se tipologiju u radu oslanjamo, Jugoslaviju je uvrstio u autoritarne režime i to podtip „posttotalitarni autoritarni režim“ (Linz, 2000: 245)²⁷⁷. Međutim, Linzov naziv podtipa upućuje da je Jugoslavija imala totalitarnu fazu, a to je, prema Linzu, faza neposredno nakon nastanka SFRJ pa do Staljinove smrti 1953. godine²⁷⁸. Cipekova stajališta također potvrđuju postojanje totalitarnih i autoritarnih faza te „komunističke diktature“ koja je trajala sve do 1990. godine (Cipek, 2004: 24).

Slovenski sociolozi Flere i Klanjšek (2014: 243) tvrde kako od sredine 1960-ih Jugoslavija nije bila totalitarna premda je imala elemente totalitarnog režima. Kao argumente navode da su federalne republike u velikoj mjeri bile autonomne, da mnoge tvrtke nisu djelovale u sklopu državno upravljane ekonomije, da su objavljeni milijuni primjeraka vjerskih publikacija, a da je Titov kult, iako promican, imao smanjen utjecaj zbog federalne naravi države. U tom smislu za period do 1953. uglavnom postoji konsenzus mnogih znanstvenika da je riječ o totalitarnoj fazi režima, nakon čega režim sve više dobiva obilježja autoritarizma. Državni teror u toj prvoj fazi ne razlikuje se od ranije analiziranih

²⁷⁷ Zbog Linzove tipologije SFRJ je uvrštena u autoritarne režime, no ovdje je samo obuhvaćen period od sredine 1960-tih pa do kraja 1980-tih, to jest period kada režim poprima autoritarne karakteristike, ali ne u svim sferama jednako niti istovremeno što je raščlanjeno dalje u tekstu.

²⁷⁸ Linz navodi da je Staljinova smrt 1953. godine označila početak kraja totalitarnih režima u mnogim zemljama Jugoistočne i Srednje Europe. Osim Jugoslavije Linz ovdje navodi i primjere Poljske, Mađarske, Čehoslovačke, Istočne Njemačke, Rumunjske, Bugarske i Albanije.

postrevolucionarnih modela terora u totalitarnim komunističkim režimima SSSR-a i Poljske. Njegovo glavno obilježje su čistke neprijatelja i političkih oponenta²⁷⁹.

Sredina 1960-tih smatra se početkom jačeg prodiranja autoritarnih tendencija, premda nisu svi suglasni s tom ocjenom. Primjerice, za Wolfganga Merkela odgovor je pak jednoznačan: „Titova Jugoslavija nikad nije bila totalitarni režim nego, bez dvojbe, autoritaran personalistički režim u kojemu je Partija imala dodatnu vladavinsku funkciju (Merkel, 2011: 1)“. I na institucionalnoj razini odgovor je također jednoznačan, ali ne i identičan s Merkelovim, bar kada je riječ o hrvatskom i slovenskom stajalištu, prema kojima je režim bivše države bio totalitaran. Sabor Republike Hrvatske 2006. godine je donio *Deklaraciju o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. – 1990. godine* (NN, 76/06). U Sloveniji je 2011. godine Ustavni sud donio odluku kojom je zabranjeno da se ulici u izgradnji da ime po Josipu Brozu Titu jer je rečeno da „Tito simbolizira totalitarni režim“ (Flere, 2012: 8).

Smatramo da prva, neupitno totalitarna faza, nije okončana Staljinovom smrću, budući da su sva ključna obilježja totalitarizma i dalje zadržana. Prije svega tu je ideologija koja se emanira iz monističkog centra kojega utjelovljuje komunistička Partija na čelu s Titom. Slabljenje totalitarnih tendencija započet će tek desetak godina nakon Staljinove smrti.

U jugoslavenskom slučaju predmet interesa ovog rada odnosi se na period od sredine 1960-tih pa do kraja 1980-tih. Ovaj period je posebno značajan u kontekstu državnog terorizma jer je tada zaživio klasični državni terorizam u kojemu su ciljana ubojstva postala važan *modus operandi* u obračunu s političkim neistomišljenicima. No, za razumijevanje naravi režima, a napose primjene državnog terorizma u periodu kojega razmatramo, važno je poznavati kontekst koji mu je prethodio.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija sljednica je nekoliko višenacionalnih država. Mijenjajući imena kao i ustroje, u Drugom svjetskom ratu se našla se na udaru

²⁷⁹ Revolucionarni zakoni omogućili su osuđivanje brojnih neprijatelja pred narodnim i vojnim sudovima. Bilandžić (1985: 105) navodi kako je samo 1947. godine zbog kaznenih djela „protiv naroda i države“ osuđena 10 211 osoba, a zbog kaznenih djela „protiv narodne privrede“ 47 126 osoba. Među istaknutim osuđenicima bio je i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. Čišćenje se vrlo brzo proširilo i na partijske kadrove, posebno nakon sukoba sa Staljinom, pa će na meti biti takozvani informbiroovci, odnosno oni koji su bili pod sovjetskim utjecajem. Kosić (2003: 30-32) navodi kako se točan broj stradalih informbiroovaca ne zna, ali između 50 i 60 tisuća ljudi je isključeno iz Partije, a velik broj njih je završavao u zatvorima i logorima. Prema konzervativnim procjenama oko 3 800 ih je smrtno stradalo. Niti svi izbačeni iz Partije kao ni svi osuđeni nisu bili stvarne pristaše Staljina i Informbiroa, ali su režimu bili nepoćudni. Akcije čišćenja bile su u rukama tajne policije OZNA-e (Odjeljenje za zaštitu naroda), a masovne likvidacije vršile su jedinice Jugoslavenske armije. Aleksandar Ranković, drugi čovjek u državi i prvi čovjek OZNA-e, je 1952. objavio izvješće u kojemu je navedeno: „Kroz naše je logore i zatvore između 1945. i 1951. prošlo 3 777 776 logoraša i zatvorenika, a broj likvidiranih narodnih neprijatelja iznosi 586 000 (Klinger, 2014: 143).“

talijanskih i njemačkih okupatora te njihovih saveznika u zemlji, ponajprije četnika, ljotićevara i ustaša. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) organizira partizanski otpor i nakon pobjede u ratu 1945. godine i prvih izbora, komunisti uspostavljaju jednopartijski režim na čelu kojega je Josip Broz Tito, koji od 1953. postaje doživotni predsjednik Jugoslavije i čiji će kult u narednim godinama jačati.

Ustav višenacionalne države koju je činilo šest republika (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Slovenija i Srbija) te dvije autonomne pokrajine (Vojvodina i Kosovo), donesen je 1946. godine. Slogan „bratstvo i jedinstvo“ označavao je političku zajednicu u kojoj su socijalizam i zajednička država bili iznad nacionalizama federalnih republika. Prve godine vladavine Tita i KPJ obilježile su čistke nepodobnika i kontrarevolucionara. Jugoslavija je u svim sferama društva kopirala totalitarni sovjetski model. Čak je i sam Tito u lipnju 1950. godine izjavio kako je Partija „gajila suviše iluzije i suviše nekritički primala i presađivala kod nas sve što se radilo u Sovjetskom Savezu“ (Bilandžić, 1980: 12). Prema sovjetskom uzoru stvoren je i birokratsko-centralistički sistem sa snažnom vojskom i policijom. Jugoslavenska narodna armija je bila važna komponenta za očuvanje ideologije i centralizma, a od Tita je dobila zadaću očuvanja zajednice. Žunec i dr. (2013:57) navode kako to nije bilo slučajno, budući da je zajednica „bila dovoljno nestabilna da je morala biti zaštićena represijom“.

Kada je 1948. Tito došao u sukob sa Staljinom, rukovodstvo KPJ počinje s razradom idejne koncepcije samoupravnog socijalizma, odnosno radničko-upravljanog tržišnog socijalizma koji će postati svojevrsan jugoslavenski brend. Prve godine režima uz političko (ideološko) prožimanje svih oblasti društvenog života, kojemu je „osnovni zadatak (...) bio učvršćenje vlasti“ (Bilandžić, 1985: 144) obilježit će i revolucionarne mjere poput nacionalizacije, konfiskacije imovine, kolektivizacije i sl. Početkom 1960-tih republike dobivaju veću političku autonomiju i počinju se diferencirati prema vlastitim ekonomskim interesima, ali sve više i prema etničkom određenju. To je doprinijelo liberalizaciji društvenog života, no građanska participacija i aktivna mobilizacija za politička i društvena pitanja i dalje je poticana i usmjeravana kroz jedinu stranku – Komunističku partiju i monopolističke sekundarne grupe²⁸⁰. Time je Jugoslavija i nakon 1960-tih zadržala bitna obilježja totalitarnog

²⁸⁰ U tom kontekstu ne možemo se složiti s Linzovom raščlambom i govoriti o posttotalitarnom autoritarnom režimu nakon 1953., a o čistom autoritarnom režimu nije moguće jednoznačno govoriti niti nakon 1965. godine, budući da je partija i dalje monolitni centar moći koji kroz različite društveno-političke organizacije nastoji kontrolirati ukupna politička i društvena kretanja. Uz dominantnu organizaciju - Komunističku partiju koja je 1952. preimenovana u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), važnu ulogu su imale i brojne druge satelitske organizacije koje su djelovale na republičkim nivoima. Među najvažnijima su: Socijalistički savez radnog naroda

režima pa je u tom smislu još uvijek teško govoriti isključivo o autoritarnom tipu, osim u sferi privrednih kretanja. Potonja su uistinu označila odmak prema autoritarnom sustavu. Za to je bila ključna privredna reforma 1965. godine kojom je započela liberalizacija gospodarskog života uzrokovana krizom koja se javila početkom 1960-tih. Reformom se htjelo ojačati i decentralizirati sustav samoupravnog socijalizma. Batović (2010: 539) navodi kako su privredna reforma i smjena potpredsjednika Jugoslavije Aleksandra Rankovića 1966. rezultirale „popuštanjem partijske stege i policijskog nadzora nad društvom te većom slobodom i djelovanjima kulturnih institucija i medija“. To se najviše odražavalo na primjeru odnosa s Katoličkom crkvom²⁸¹. Tako su siječnju 1965. u Beogradu započeli pregovori Jugoslavije s predstavnicima Svete Stolice koja je tražila poštivanje slobode savjesti i vjere. Jugoslavija i Vatikan su u lipnju 1966. godine potpisali *Protokol*. Formalno je to označilo mogućnost pluralizacije jednog dijela društvenog života, no u stvarnosti volja Partije je često bila iznad slova zakona, a to se posebno odnosilo na mjesne komunističke dužnosnike. Akmadža, (2013: 320-324) navodi kako su u mnogim sredinama korištene iste metode kao i prvim poratnim godinama.

Društveno-ekonomske promjene pratile su i novele kaznenog zakona. One su započele još ranije pa su 1959. nastupile promjene na području kaznenih djela protiv naroda i države kojima su „smanjene strogosti kaznene represije“ te je došlo do zamjenjivanja „represije nerepresivnim preventivnim socijalnim i svim drugim mjerama“ (Bavcon *et al.*, 1987: 191). Ova ocjena se ne može univerzalno primijeniti na sve promjene kaznenog zakona, budući da je za takozvanu „neprijateljsku propagandu“ zona kažnjivosti proširena i bio je „dovoljan već sam eventualni umišljaj“ dok je za „klevetu protiv države“ trebao biti „utvrđen direktan umišljaj“ (Bavcon *et al.*, 1987: 194)²⁸².

Jugoslavije (SSRNJ), Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR), Savez socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ), Antifašistički front žena (AFŽ) i druge.

²⁸¹ Naime, Titova želja od samog dolaska na vlast bila je odvajanje Katoličke crkve u Hrvatskoj od Rima kako bi država imala veći utjecaj na brojne katolike, posebno u Hrvatskoj. Kako vodstvo Katoličke crkve u Hrvatskoj nije pristajalo na takav zahtjev, našlo se na udaru vlasti, a 1952. su i prekinuti diplomatski odnosi Jugoslavije i Svete Stolice. U tom periodu mnogi su svećenici i redovnici suđeni, a neki i ubijeni. Među osuđenima u tom periodu jest i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac koji je osuđen 1946. godine. Detaljnije o Katoličkoj crkvi za vrijeme komunističke vladavine u Jugoslaviji v. Akmadža (2013).

²⁸² Autori izražavaju dilemu jesu li te promjene označile pooštavanje političke represije na ideološkom i političkom području ili su pak bile legalizacija postojeće prakse, no u svakom slučaju vlast je imala „usklađeno oružje koje bi se moglo svakog trena prema potrebi upotrijebiti“ (Bavcon *et al.*, 1987: 194).

Smjena drugog čovjeka u državi, Aleksandra Rankovića²⁸³, potpredsjednika SFRJ-a i prvog čovjeka tajne policije, koji je zagovarao centralizaciju i jačanje saveznih ovlasti, bila je važna za daljnje „mekšanje“ jugoslavenskog režima. Ranković je nosio i „etiketu zaštitnika srpskih interesa“ pa se smatralo da je njegovo zagovaranje centralizma pokušaj „nametanja srpskog hegemonizma“ koji je postajao sve veći jugoslavenski problem (Batović, 2010: 549).

Reformski zahtjevi ekonomskog, političkog i kulturnog predznaka će utjecati na dezintegracijske procese u SFRJ. Težnje za većom decentralizacijom i autonomijom te želja za isticanjem nacionalnog identiteta najjače će biti izražene među Hrvatima pa će državni vrh sve češće posezati za represijom i državnim terorizmom kako bi ušutkao glasove nezadovoljnika i onemogućio njihovo djelovanje. Tako se početkom 1970-ih u Hrvatskoj javio kulturno-politički pokret Hrvatsko proljeće koje je „nastalo kao rezultat težnji za novim ustavnim i političkim uređenjem odnosa u federaciji“ (Zakošek, 2012: XXV). Bio je to nacionalni pokret nastao u okviru Saveza komunista Hrvatske (SKH), čiji su nositelji dominantno bili članovi Centralnog komiteta SKH, a usporedno s njima djelovali su i studenti kao i neke institucije, prije svega Matica hrvatska²⁸⁴.

Tito će 30. studenog i 1. prosinca 1971. u Karađorđevu na sastanku Saveza komunista Jugoslavije osuditi kretanja u Hrvatskoj kao i vodstvo pokreta. Tom „sjećom Hrvatske u Karađorđevu“²⁸⁵ državni vrh je različitim obavještajnim manipulacijama odlučio likvidirati pokret u Hrvatskoj. Socijalistička Republika Hrvatska će od tada biti pod još jačom kontrolom vojske i policije. Mnogi članovi su izbačeni iz Partije, a dio Hrvata koji je sudjelovao u pokretu završio je u zatvorima, gdje su neki mučeni i umrli, a nakon toga uslijedio je i značajni val iseljavanja Hrvata od kojih su mnogi izvrgnuti progonima, a u iseljeništvu su nazivani „proljećarima“ (Komisija URPŽ, 1999: 5). To ukazuje da liberalizam u političkoj sferi nije pratio kretanja u privrednom području te da su i dalje Tito i KPJ bili nositelji jedine dopustive vizije države i društva. To je esencija totalitarnog režima pa se, formalno gledajući, može govoriti da je SFRJ do svog raspada zadržala totalitarnu logiku. No, sadržajno gledajući, moć Partije i vođe su s vremenom opadali i oni nisu bili u stanju kontrolirati sve

²⁸³ Na Brijunskom plenumu u travnju 1966. godine, na kojem je donesena odluka o smjeni Rankovića, istaknuto je kako je razlog smjene navodno prisluškivanje Tita i vodećih ljudi KPJ od strane Udbe kojoj je na čelu bio Ranković, no smatra se da su razlozi za smjenu bili puno složeniji od navedenih. V. Batović (2010: 549-553).

²⁸⁴ O početku pokreta postoje različita tumačenja pa tako Klasić (2012: 57) navodi da je prema nekim tumačenjima to bilo 17. ožujka 1967. kada je donesena *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, a prema drugima se navodi 15.-17. siječnja 1970. i Deseta sjednica CK SKH.

²⁸⁵ Pod istim naslovom „Sjeća Hrvatske u Karađorđevu 1971.“ izdana je knjiga autoriziranih zapisnika 21. sjednice SKJ. U knjizi se pokazuje kako je Partija donosila odluke o sankcioniranju aktera Hrvatskog proljeća. Detaljnije v. Pišković (ur.) (1994).

izraženije nadiranje društvenog i političkog pluralizma, a napose nacionalnih težnji. Društveni pluralizam je u jednoj mjeri dopuštan, premda i dalje kontroliran, no politički nije bio dopustiv i to se najbolje vidjelo na primjeru Hrvatskog proljeća. Ti će događaji, a posebno represija prema dijelu Hrvata dovesti do jačanja aktivnosti političkih emigranata. Oni su se sve bolje organizirali i tako postajali sve veća prijetnja ideji i opstojnosti SFRJ.

Reforme pokrenute 1960-tih kao i previranja 1970-tih ipak su dovela do značajnijih političkih promjena koje su se reflektirale u novom Ustavu iz 1974., kojime su potvrđeni ranije doneseni amandmani. Ustavom je afirmirana državnost federalnih republika, a u tekstu Ustava Socijalističke Republike Hrvatske, stajalo je, između ostalog, da je „Hrvatski narod, zajedno sa srpskim narodom i narodnostima u Hrvatskoj, (...) uspostavio svoju državu Socijalističku Republiku Hrvatsku i na temelju prava na samoodređenje, uključujući i pravo na odcjepljenje i udruživanje s drugim narodima, svojom slobodno izraženom voljom, a radi zaštite svoje nacionalne nezavisnosti i slobode, slobode svih naroda i narodnosti koji žive u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj... (NN 8/74)“ Reforme zamišljene Ustavom iz 1974. nisu polučile željne rezultate jer je politički konsenzus u federaciji bilo sve teže postići. Prepreka je bilo proturječje „između proširenih ovlasti republika i pretenzija preostalih saveznih institucija, prije svega Saveza komunista i Jugoslavenske narodne armije“ (Zakošek, 2012: XXIV). Takav kontekst odnosa unutar federacije kao i tekst republičkog Ustava bit će dodatni poticaj hrvatskim nacionalistima za aktivnosti usmjerene na stvaranje samostalne hrvatske države. Intenzivnije aktivnosti što nenasilne što nasilne, dovest će do sve nasilnijeg odgovora države. Ključnu ulogu u takvom političkom djelovanju imao je sigurnosno-obavještajni aparat nadziran od strane Tita i Partije. Najvažniji akter bila je Služba državne bezbednosti (SDB) ili u hrvatskoj inačici Služba državne sigurnosti (SDS)²⁸⁶. Službe, kako savezna tako i republičke, vrlo su aktivne bile u sprječavanju proturežimskih faktora i prije sredine 1970-tih, a državni terorizam kojega su provodile od polovice 1960-ih do 1990. godine najistaknutiji je bio u inozemstvu²⁸⁷. Inozemno djelovanje jugoslavenskih službi pravdano je „potragom za

²⁸⁶ Preteča SDS-a (SDB-a) je Uprava državne bezbednosti (UDB) ili kako ju se najčešće naziva „Udba“, a ona je pak nastala preustrojem OZNA-e (Odjeljenje za zaštitu naroda) 1946. godine. Taj naziv i ustroj imala je sve do 1966. i Brijunskog plenuma kada nastaje SDS/SDB. Premda je to službeni naziv sigurnosne službe SFRJ, kolokvijalni naziv „Udba“ i dalje će biti najčešće upotrebljavan i koristit će se sve do raspada SFRJ.

²⁸⁷ U dokumentu „Poslovi i funkcija službe državne bezbednosti SSUP“ iz 1971. godine u dijelu posvećenom „neprijateljskoj emigraciji“ navedeno je kako je polazna pretpostavka da republičke i pokrajinske SDB analiziraju djelatnost svojih nacionalnih grupacija neprijateljskog dijela emigracije, a da SSUP SDB, između ostalog, odlučuje o „organiziranju i izvođenju specijalnih akcija u inozemstvu“ (SSUP SDB, 1971: 12-13, prema Leljak, 2016: 431). Tako organizirano djelovanje vidljivo je i u „Odluci o utvrđivanju poslova državne bezbednosti koje vrše pojedini savezni organi uprave“ prema kojoj SSUP „daje saglasnost službama državne bezbednosti u republičkim i pokrajinskim sekretarijatima za unutrašnje poslove za primenu sredstava i metoda u inostranstvu (SSUP, 1984: 4 prema Leljak 2016: 521).

ratnim zločincima, odnosno sprečavanjem terorističkih akcija protiv Jugoslavije“ (Klinger, 2014: 146). Tako je „mekšanje režima“ u pojedinim unutarnjim sferama, dovelo do jačanja represije izvan granica države. Povećana aktivnost jugoslavenskih službi zamjetna je od 1966. godine kada broj ubojstva, nestanaka i otmica hrvatskih emigranata značajno raste²⁸⁸.

Osnovna ideja i konačni cilj hrvatskih političkih emigranata bio je rušenje ustavnog poretka SFRJ i stvaranje neovisne hrvatske države. Državne službe su najčešće koristile izraz „ustaška emigracija“, a kasnije je to postala „hrvatska neprijateljska emigracija“. U autoriziranim tekstovima predavanja održanih u Školskom centru SSUP SDB -a jednoj grupi operativaca SDB-a, a koji su objavljeni 1969. godine, velik dio je posvećen upravo emigraciji. Navodi se da je Jugoslavija 1965. godine brojila emigraciju između 240 000 i 250 000 tisuća ljudi, koja nije bila jedinstvena i koja je organizirana na nacionalnoj osnovi. Prema tadašnjim procjenama SDB-a, ukazivalo se da je između 10 000 i 20 000 emigranta aktivno bilo protiv Jugoslavije, a neprijatelji Jugoslavije još od 1945. pripadali su različitim grupacijama kao što su „četnici, ustaše, ljotićeveci, belogardejci i drugi“ (Leljak, 2016: 141-143) U tekstovima SDB-a opisane su specifičnosti svake emigracije: srpske, hrvatske, makedonske, albanske, slovenske, kao i nekih drugih grupacija koje su za režim predstavljale potencijalnu opasnost.

U hrvatskoj emigraciji uglavnom imamo ustaški pokret, koji ima veći broj grupa i grupica, negde jačih, negde slabijih. Ima ih gde god postoje naši emigranti od Australije i Južne Amerike pa do zapadne Evrope: Austrije, Njemačke, Francuske i Švedske itd. Ima i medju njima antagonističkih pokreta, jedni su direktni naslednici Pavelića, drugi sebe smatraju takvima, a onima prvima to negiraju, treći su naslednici Luburića, četvrti traže nekakvu demokratsku organizacij, ma da su svi na ustaškim osnovama i ma da medju njima nema nekih bitnih razlika. (SDB SFRJ, 1969: 70 prema Leljak, 2016: 153)²⁸⁹

Lučić (2013: 151) navodi kako je hrvatska emigracija bila organizirana u više od 30 organizacija, a najopasnijima su smatrane: Hrvatski oslobodilački pokret (HOP), Hrvatsko narodno vijeće (HNV), Hrvatski narodni otpor (HNO) i Hrvatsko revolucionarno bratstvo (HRB). Iako su težile istom cilju, hrvatskom samoodređenju, organizacije nisu bili unisone u svim stajalištima pa je to jedan od razloga njihove brojnosti. Tu su činjenicu kasnije vrlo često iskorištavale jugoslavenske službe koje su za mnoga politička ubojstva tvrdile kako je riječ o međusobnim obračunima emigranata pokušavajući time zataškati svoju uključenost u nelegalnim radnjama kojima bi se narušio međunarodni ugled SFR Jugoslavije.

²⁸⁸ U prvih dvadeset godina režima, od 1945. do 1965., koje nisu dio naših razmatranja, prema nekoliko izvora ubijena su 4 hrvatska politička emigranta, a od 1966. do 1989. ubijeno je 69 hrvatskih emigranata V. (HNV, 2015).

²⁸⁹ Sadržaj svih dokumenata jugoslavenskih službi citiran je doslovno, bez interveniranja u jezik i stil teksta.

Emigrantsko organiziranje i sve veći broj članova u osnovanim organizacijama, zahtijevali su i sve bolju organiziranost državnih službi. Država je bila vrlo aktivna u stvaranju kvalitetne suradničke mreže „ugrađene u žarišta neprijateljske emigracije“, a najviše suradnika²⁹⁰ bilo je u SR Njemačkoj i Australiji (Tafra, 2000: 12). Angažiranje suradnika moglo je biti dobrovoljno, ali i prinudno, a u pravilniku SDB-a o suradnicima zaduženim za emigraciju stoji sljedeće:

Ako saradnik obradjuje terorističku grupu ne može to da bude intelektualac, to mora biti siledžija kao što su i oni jer inače ne može da opstane niti se može uspešno uključiti u tu situaciju. Prema tome od ličnosti saradnika zavisi kakva se sredstva koriste. Saradnika imamo, kao i drugde, za raznorazne svrhe. Imamo saradnika koji su ugradjeni u određene organizacije, imamo saradnika-informatora (...) a imamo saradnika i za nekakve posebne akcije kao, na primer, koji treba da prenese neko pismo, da nekog zove telefonom i da mu preti... (SDB SFRJ, 1969: 92 prema Lejnak, 2016: 175).

Kada su hrvatski emigranti organizirani u *Hrvatsko revolucionarno bratstvo*, pod dominantnim vodstvom članstva iz Australije, u lipnju 1972. godine, izveli diverzantsko-terorističku akciju blizu Bugojna u SR Bosni i Hercegovini s ciljem podizanja ustanka i rušenja jugoslavenskog režima, došlo je do brutalnog odgovora države. Poznata pod nazivom Akcija Fenix 72²⁹¹ slomljena je od strane jugoslavenskih vlasti. Od ukupno devetnaest članova takozvane Bugojanske skupine, koji su aktivno sudjelovali u akciji, četiri su poginula u sukobu s jugoslavenskim snagama, trinaest ih je zarobljeno od kojih je devet likvidirano bez suđenja. Četvorici je suđeno i svi su dobili smrtne kazne u kojima je navedeno da je obrazloženje „izostavljeno kao nepotrebno“, a jedan od njih je pomilovan i smrtna kazna je zamijenjena kaznom 20 godina zatvora (Vukušić, 2012a: 102-118). Iako slomljena, Akcija Fenix 72 bila je vrlo značajna jer je potaknula hrvatsku emigraciju na još jače djelovanje pa i nasilne akcije, a s druge strane i državni terorizam SFR Jugoslavije postat će još intenzivniji. Odmah po izbijanju akcije, savezne i republičke službe su pokrenule sustavnu akciju progona i ubojstva svih onih za koje su smatrali da su suradnici *feniksovaca*, a na posebnom udaru su bili iseljenici iz Australije. U lipnju i srpnju 1972. godine, uhićeni su i osuđeni Ivo Ivkić, Mato Kojić, Josip Barišić i Stjepan Čolig mada, kako navodi Vukušić, „nisu pronađeni nikakvi relevantni dokazi za optužbe“ (Vukušić, 2012a: 119). Uskoro su zbog sumnje za vezu

²⁹⁰ Prema definiciji dostupnoj u dokumentu „Suradnik i veza Službe državne sigurnosti“ RSUP SDS-a iz 1975. godine suradnik je definiran kao „građanin, državljanin Jugoslavija ili strane zemlje koji u principu dobrovoljno, tajno, disciplinirano i trajno radi po uputama SDS na obradi djelatnosti klasnog neprijatelja ili u akciji Službe ili društva protiv klasnog neprijatelja“ dok je „veza naš građanin ili strani državljanin koji isto tako disciplinirano i trajno djeluje; međutim, on ne djeluje kontinuirano, on djeluje povremeno, a što ga bitno razlikuje od suradnika“ (RSUP SDS, 1975: 10 i 12 prema Lejnak, 2016: 769 i 770).

²⁹¹ Akcija je poznata još i pod nazivom Planinske lisece, Bugojanska akcija, ali i Akcija Raduša 72 kako je nazvana unutar Saveznog sekretarijata unutarnjih poslova Službe državne bezbednosti (SSUP SDB).

s Akcijom Fenix 72 slijedile i egzekucije od strane države. Među ubijenima su Ante Miličević, hrvatski emigrant iz Australije, koji je uhićen u Dubrovniku krajem lipnja 1972., a njegova sudbina nikada nije rasvijetljena niti su pronađeni njegovi posmrtni ostaci. Stjepan Crnogorac koji je studirao u Salzburgu također je bio pod tretmanom SDB-a i republičkih službi, nestao je početkom srpnja 1972. godine i njegova sudbina također je ostala nepoznata javnosti. Nikola Raspudić, član Hrvatskog revolucionarnog bratstva u Australiji bio je sljedeća žrtva jugoslavenskih vlasti. Kada je došao u Hercegovinu krajem srpnja 1972. uhićen je i određen mu je pritvor. Na teret mu se stavljalo pomaganje ustaškim teroristima kao i sudjelovanje u ratu u Vijetnamu protiv oslobodilačkih snaga, a 7. kolovoza njegovoj obitelji je poslana obavijest da je „izvršio samoubojstvo“ u mostarskom zatvoru (Vukušić, 2012a: 127).

Najviše odjeka u javnosti dobio je slučaj likvidiranja Stjepana Ševe i njegove obitelji. Ševo je bio aktivni hrvatski politički emigrant u Njemačkoj i smatralo ga se jednim od ključnih aktera HRB-a u Europi. Prema dokumentaciji Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Službe državne sigurnosti (RSUP SDS) Stjepan Ševo je praćen od nekoliko suradnika republičkih službi te je na temelju saznanja o njegovoj djelatnosti, donesena odluka da bude ubijen. To je učinjeno u 24. kolovoza 1972. u blizini Venecije gdje je Ševo sa svojom suprugom i njezinom devetogodišnjom kćerkom bio na ljetovanju. Istragu o slučaju vodile su talijanska i njemačka policija, a utvrđeno je da je obitelj ustrijeljena za vrijeme vožnje u automobilu. Svjedoci u istrazi utvrdili su da je te večeri s obitelji Ševo u automobilu bila četvrta osoba za koju se pretpostavlja da je egzekutor, odnosno agent SDS-a (Vukušić, 2012a: 133). Iako nitko nije kazneno odgovarao za ovu kao ni za druge smrti koje se smatraju dijelom osvetničkog plana za Akciju Fenix 72, dostupna dokumentacija ukazuje da iza svega stoji SDB, odnosno sam državni vrh – Tito i Komunistička partija Jugoslavije koja je usmjeravala aktivnosti službi²⁹², a za ubojstvo obitelji Ševo, najčešće se vezuje ime agenta SDS-a, Vinka Sindičića (Tomašević, 2014).

Za likvidacije u inozemstvu korištena je suradnička mreža koju je trebalo „posebno obučiti i pružiti svaku pomoć pri izvršavanju zadataka“ (SSUP, 1974: 83 prema Leljak, 2016: 709). U dokumentu SSUP-ova Centra za stručno obrazovanje u dokumentu „Operativna obrada – Materijal – II deo“ u dijelu koji govori o okončanju obrade koja može rezultirati „realizacijom“ ili „obustavom“ navedeno je kako realizacija uključuje: „(1) krivična gonjenja

²⁹² O cijeloj Akciji Fenix 72, sudbini njezinih sudionika kao i onih koje se sumnjičilo za povezanost s akcijom detaljnije v. Vukušić (2012a). Vukušić u knjizi *Tajne iz Udbinih arhiva: egzekucije bez suđenja. Četrdeseta obljetnica „Akcije Fenix 72“* donosi i niz dokumenta koji ukazuju na povezanost državnog vrha s likvidacijama.

lica, podnošenjem krivične prijave; (2) fizičkim uništenjem lica – objekta obrade; (3) angažovanjem objekta obrade; (4) upozorenjem objekta obrade i (5) protjerivanjem iz zemlje/ako je u pitanju stranac/itd. (SSUP, 1974: 76 prema Leljak, 2016: 702).“

Spomenuti Vinko Sindičić, hrvatski emigrant i suradnik sigurnosnih službi u Jugoslaviji koji je istovremeno bio i suradnik njemačke Savezne službe za zaštitu ustavnog poretka (*Bundesamt für Verfassungsschutz* - BfV), kazneno je odgovarao pokušaj likvidacije pred škotskim sudom. Kada je jugoslavenski državni vrh odlučio da treba smaknuti predsjednika Hrvatskog državotvornog pokreta (HDP) Nikolu Štedula, angažiran je suradnik Sindičić. On se 16. listopada 1988. Štedulu, koji je bio u jutarnjoj šetnji sa psom, približio automobilom i u njega ispalio nekoliko hitaca. Sindičić je pod lažnim imenom Rudolf Lehotzky uhićen na londonskom aerodromu na kojega je bio sletio iz Edinburgha. Škotski istražitelji utvrdili su da osoba Rudolf Lehotzky uistinu postoji i da su joj ukradeni dokumenti u hotelu u Zagrebu. Štedul je preživio pokušaj atentata, a Sindičić je osuđen na petnaest godina zatvora (Vukušić, 2012b: 106-109).

Suradnička mreža jugoslavenskih službi u SR Njemačkoj bila je ključna i u likvidaciji za koju je 2008. godine na njemačkom Visokom zemaljskom sudu u Münchenu osuđen suradnik republičke (hrvatske) Službe državne sigurnosti, Krunoslav Prates. Njemu je na teret stavljeno sudjelovanje u ubojstvu političkog emigranta Stjepana Đurekovića 1983. godine, koji je ubijen u mjestu Wolfratshausenu u Pratesovoj garaži gdje je Đureković tiskao svoje publikacije²⁹³. Presuda je 2009. godine postala pravomoćna, a pet godina kasnije, u listopadu 2014. godine, započelo je i novo suđenje u slučaju Đureković. Tada su se na optuženičkoj klupi istog suda našli Pratesovi nadređeni - Zdravko Mustač, koji je u vrijeme ubojstva Đurekovića obnašao dužnost ravnatelja hrvatske Službe državne sigurnosti i Josip Perković voditelj odjela SDS-a zaduženog za emigraciju. U kolovozu 2016. godine Mustač i Perković su nepravomoćno osuđeni na doživotnu kaznu zatvora zbog sudjelovanja u likvidaciji Stjepana Đurekovića. Predsjednik sudskog vijeća Manfred Dauster pri izricanju presude rekao je kako je Mustač krajem 1982. ili početkom 1983. godine ovlastio Perkovića da pripremi likvidaciju Stjepana Đurekovića, a da je glavni motiv ubojstva bila „eliminacija političkog protivnika režima“ (Hina, 2016).

²⁹³ Đureković je objavljivao različite publikacije između ostalog i političke romane u kojima je kritizirao, prije svega, privredni sustav Jugoslavije i način upravljanja, kao i Titov diktatorski način vladanja. Budući da je želio da njegove knjige ugledaju svjetlo dana, emigrirao je u Njemačku. U jednom intervjuu je izjavio kako se dugo dvoumio oko napuštanja domovine, ali da je na kraju „osjetio jaku moralnu i patriotsku obvezu da o toj cjelokupnoj groznoj istini o Jugoslaviji upozna(m) ne samo svoje zemljake nego i svjetsku javnost“ (Vukas, 2014: 66).

Još prije početka samog sudskog procesa Perkoviću i Mustaču, njemačko Savezno državno odvjetništvo je navelo kako su između 1970. i 1989. godine u Njemačkoj ubijena najmanje 22 hrvatska emigranta i da se kod svih tih ubojstava „vjerojatno radilo o državno-terorističkoj pozadini“ (Janković, 2014). U nepravomoćnoj presudi koja je u ožujku 2017. u pisanom obliku uručena svim stranama u sporu, Visoki zemaljski sud u Münchenu ustvrdio je sljedeće:

Sagledavajući sve ovdje spomenute dokaze u njihovoj cjelini, ovaj je Senat uvjeren kako je likvidacija iseljenika u inozemstvu predstavljala državnu praksu postupanja bivše socijalističke Jugoslavije. Veliki broj krvnih delikata na njemačkom tlu te okolnost da su počinitelji mogli živjeti nekažnjeno u Jugoslaviji čine vrlo jak indiciju za ovu konstataciju, pri čemu je ovaj Senat svjestan činjenice da nisu nužno morale biti točne konstatacije do kojih su tada došli drugi njemački sudovi. Ovo još više vrijedi za procjene tada nadležnih odjela policije i službi za zaštitu ustavnog poretka. (Jurasić, 2017)²⁹⁴

Za slučaj ubojstva Brune Bušića, jednog od najutjecajnijih hrvatskih emigranata, koji je ubijen u listopadu 1978. godine u Parizu, 1998. godine pokrenut je sudski postupak u Hrvatskoj u kojemu se za ubojstvo sudilo Vinku Sindičiću. Prema pravomoćnoj presudi iz 2005. godine Sindičić je oslobođen optužbi, premda je za vrijeme samog procesa mijenjao iskaze. U prvom danom iskazu prozvao je vrh savezne i republičke sigurnosne službe za organizaciju Bušićeva ubojstva, a isto je učinio i ranije obraćajući se pismom državnim vrhu Hrvatske 1998. u kojemu je Zdravka Mustača i Josipa Perkovića prokazao kao odgovorne ne samo za Bušićevo ubojstvo, nego i za pokušaj ubojstva Nikole Štedula (Vukušić, 2012b: 126-134). Prema nepravomoćnoj presudi u slučaju Mustač i Perković, očito je da se s hrvatskim sudom ne slaže ni Visoki zemaljski sud u Münchenu koji navodi kako postoje snažne indicije da se i u slučaju Bušićeva ubojstva radi o državnom terorizmu SFRJ:

Međutim, već sama učestalost zbivanja nameće zaključak da su likvidacije bile dio jugoslavenske prakse, a od toga polazi i većina bivših radnika jugoslavenskih sigurnosnih službi koji su saslušani u svojstvu svjedoka. Navedeno posebno jasno dolazi do izražaja u vezi ubojstva Brune Bušića u Parizu koje je uslijedilo baš onda kada je više visokopozicioniranih radnika hrvatske Službe državne sigurnosti (Manfreda, Dragin i Zelić) odnosno SDB-a (Čolak) sa zadatkom praćenja boravilo u Parizu. Još prije nego što se pročulo za ubojstvo, Manfreda, Dragin i Zelić dobivaju nalog da trenutno napuste Pariz, a u Zagrebu ih je dočekaio politički načelnik hrvatskog SDS-a Bilić. Kao jasan indicij ovaj Senat vrednuje i navode svjedoka Müllera koji se po pitanju načina postupanja jugoslavenske tajne službe počev od vrbovanja sve do konspirativnih kontakata u potpunosti uklapaju u cjelovitu sliku rada jugoslavenske tajne službe. Da se o specijalnim akcijama čiji su predmet bile likvidacije nije moglo pronaći gotovo nikakve dokumente moguće je bez daljnega objasniti time da arhive u Zagrebu, a o čemu je izvijestio

²⁹⁴ Ovaj dio teksta nepravomoćne presude Marinko Jurasić je objavio u Večernjem listu, 30. ožujka 2017. godine, a u izravnoj komunikaciji s autorom dobili smo na uvid i prošireni dio navoda iz nepravomoćne presude Visokog zemaljskog suda u Münchenu koja se službeno vodi pod brojem 7 St 5/14, a koju je autor Jurasić dobio na uvid. Budući da u vrijeme pisanja rada nepravomoćna presuda nije bila javno dostupna, u kontaktu s gospodinom Jurasićem došli smo do određenih navoda za koje nam je on pismenim putem (e-mailom) potvrdio autentičnost.

vještak Nielsen, nisu u potpunosti prenesene, dok su srpska tijela vlasti znanstvenicima poput vještaka Nielsena omogućila uvid samo u ograničenom opsegu te njemačkom pravosuđu u okviru pravne pomoći dala samo određenu vrstu uvida u tamo postojeće arhive. (Jurasić, 2017)²⁹⁵

O političkim ubojstvima i zatvaranjima u bivšoj SFR Jugoslaviji govori se i u izvješćima Amnesty Internationala. Slučaj ubojstva dvojice hrvatskih emigranta, Brune Bušića i Nikole Miličevića, ubijenog u Frankfurtu 1980. godine, spominje se u izvješću iz 1981. godine kao i slučaj ubijenog srpskog emigranta Dušana Sedlara, koji je ubijen u travnju 1980. u Düsseldorfu (AI, 1980: 5). U izvješću iz 1985. godine Amnesty International ukazuje na slučaj Josipa Majerskog koji je na sudu u Münchenu priznao da je bio suradnik SDS-a i da mu je zadatak bio infiltracija u redove hrvatske emigracije. U sudskom procesu je rekao kako mu je bilo zapovjedbno da ubije Brunu Bušića u Parizu, ali da je on to odbio (AI, 1985: 8-9).

Amnesty International izražavao je u svojim izvješćima zabrinutost za kršenje ljudskih prava, a posebno su bila istaknuta uhićenja i zatvaranja ljudi zbog njihovog nenasilnog nastojanja ostvarenja ljudskih prava, prije svega prava na slobodu izražavanja, informiranja i udruživanja (AI, 1980: 9; 1985: 9-10). Samo u travnju i svibnju 1981. godine za političke prekršaje osuđeno je 553 ljudi, od čega je 84 posto presuda za verbalni delikt. Krajem 1979. i početkom 1980-tih najviše je uhićenja i osuda bilo na Kosovu, budući da su proturežimska kretanja kosovskih Albanaca i njihova težnja za neovisnošću od Srbije bile sve izraženije. Masovni prosvjedi u ožujku i travnju doveli su i do toga da su jugoslavenske vlasti 1981. godine proglasile izvanredno stanje. Najmanje je 2000 ljudi uhićeno, a 506 njih je po kratkom postupku osuđeno na različite kazne, od toga ih je 245 osuđeno na kazne zatvora od 1 do 15 godina (AI, 1981: 7; 1985: 12-14).

U izvješćima se navode primjeri otmica emigranata u inozemstvu koji su potom izvođeni pred sudove u Jugoslaviju. Vjenceslav Čížek, hrvatski emigrant, koji je pisao članke i crtao karikature u emigrantskim publikacijama., otet je 1977. godine. dok je bio na putu u Milanu, a sljedeće godine je u Sarajevu osuđen na 15 godina zatvora zbog, kako se navodi, „kontrarevolucionare uloge i subverzivnog djelovanja prema jugoslavenskom socijalističkom sustavu“ (AI, 1980: 6; AI, 1985: 9). Navedeni su i primjeri suđenja istaknutim hrvatskim intelektualcima poput Vlade Gotovca, Franje Tuđmana i Marka Veselice koji su zbog svog disidentskog djelovanja također bili osuđeni na zatvorske kazne (AI, 1981: 8; 1985: 14-15). Sudski proces u slučaju Đureković koji je započeo u Münchenu 2014. i koji je svoj nepravomoćni epilog dobio u kolovozu 2016. samo je otvorio pitanje terorističkog djelovanja

²⁹⁵ Dio teksta nepravomoćne presude dobiven u izravnom kontaktu s autorom Jurasićem. V. prethodnu bilješku.

bivše države prema „neprijateljskoj emigraciji“. Prema dostupnim podacima u periodu od 1966. do 1989. godine jugoslavenske službe su ubile 69 hrvatskih emigranata, 2 su nestala, 20 ih je preživjelo atentate, 4 ih je oteto, a na jednog je izvršen pokušaj otmice (HNV, 2015)²⁹⁶.

U Njemačkoj je, osim slučaja Đureković koji je dobio i sudski epilog, bilo još slučajeva jugoslavenskog državnog terorizma. U dokumentarnom filmu „Ubojstvo u Titovo ime“ njemačkih autora Philipa Grüllla i Franka Hofmanna, svjedoci vremena i različiti stručnjaci govore o seriji (desetinama) nerazjašnjenih ubojstava hrvatskih emigranata. U filmu se prikazuje kako je jugoslavenski režim, odnosno Tito, 1972. izradio tajnu direktivu za vođenje „specijalnog rata“²⁹⁷. Njome su tajne službe dobile ovlasti za progon pripadnika političke opozicije u inozemstvu, a u potpisu direktive je bilo Titovo ime. Neki akteri u filmu te događaje opisuju kao „vođenje rata na njemačkom teritoriju“ za koji je Njemačka država znala, ali na koji nije reagirala, budući da joj je opstanak Jugoslavije bio u interesu (ARD/BR&DW, 2014)²⁹⁸.

Jugoslavenske službe nisu bile usmjerene samo na hrvatske emigrante, iako su oni bili najčešća meta s obzirom na to da su njihove političke aktivnosti bile najizraženije i da su bili najbrojniji. Jedno od posljednjih ubojstava u izvedbi sigurnosnih službi SFRJ dogodilo se u veljači 1990. godine. Tada je u Bruxellesu ubijen Enver Hadri, albanski emigrant. Za njegovo ubojstvo su na belgijskom sudu u odsustvu osuđeni bivši agenti SDB-a, Andrija Drašković i Veselin Vukotić. Hadri je bio predsjednik Odbora za zaštitu ljudskih prava Albanaca. Dok je u svom automobilu čekao na semaforu, iz automobila koji je stajao pored njega je pogođen

²⁹⁶ Za isti period, od 1966. do 1989. godine, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, koja je osnovana 1991. godine posebnim zakonom Sabora Republike Hrvatske u *Izješću o radu od 28. travnja 1992. do 15. rujna 1999.* u kojemu tematizira poratne žrtve državnog terora SFRJ u inozemstvu utvrdila je 65 ubojstava hrvatskih emigranata i jednu otmicu sa smrtnim ishodom (Komisija URŽ, 1999: 6-7). U *Izješću* se nalaze i opisi nekih primjera državnog terorizma sigurnosnih službi SFRJ. Detaljnije v. u dokumentu (Komisija URŽ, 1999).

²⁹⁷ Savet za poslove državne bezbednosti, na čijem je čelu bio Josip Broz Tito, u svom izvješću sa sjednice iz ožujka 1972. godine pod točkom 3. u kojoj je razmatrana procjena aktivnosti unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja Predsjedništvu SFRJ dao je i određene preporuke. Jedna od njih je i suprotstavljanje „mirnodopskoj agresiji“ kroz „specijalni rat“ koji je stanje između rata i mira (Predsjedništvo SFRJ, Savet za poslove DB 1972: 6 prema Leljak, 2016: 447). Kao posljedica tih preporuka, a posebno Akcije Fenix 72, nekoliko mjeseci kasnije, u srpnju, donesena je *Direktiva*. Vukušić (2012a: 97-99) donosi detalje o *Direktivi* i njezinom provođenju kao i presliku faksimila naslovnice Titova primjerka – Izješćaj o sprovođenju *Direktive* iz 1973. godine.

²⁹⁸ Dio filma posvećen je Luki Kraljeviću, emigrantu koji je preživio pokušaj atentata, ali je ostao slijep uslijed ranjavanja. On je s Robertom Zagajskim, sinom ubijenog emigranta Đure Zagajskog, privatnim istragama pokušava doći do egzekutora i nalogodavaca ubojstava. Zagajski dolazi do zaključka da je i iza ubojstva njegova oca stajao Zdravko Mustač, načelnik republičke Službe državne sigurnosti. Kada Zagajski odlazi bivšem dvostrukom agentu Milanu Doriću (Hamziju), koji je radio za jugoslavensku, ali i njemačku tajnu službu, on mu govori da „nitko nije ubijen nedužan“. Jugoslavenska sigurnosna služba, „Udba“ kako je nazivaju u filmu, je sastavljala popis za ubojstva i pomno planirala svako od njih. O u filmu svjedoči i jedan od bivših profesionalnih pripadnika SDB-a („Udbe“), Božidar Spasić, koji opisuje način na koji su angažirani plaćeni ubojice za ubojstvo „jako teških terorista“. U slučaju kada bi se pogriješilo u izvođenju akcije i kada bi ostali tragovi, slijedilo je zataškavanje isplanirano s državnog vrha.

hicem u glavu. Istraga je pokazala da je riječ o političkom ubojstvu iza kojega stoji državna sigurnosna služba. Osim dvojice osuđenih s tim ubojstvom se povezuje još nekoliko osoba čija se imena vežu i s kriminalnim miljeom u Srbiji i Crnoj Gori (Qirezi, 2016).

O važnosti državnog vrha o donošenju odluka sigurnosnih službi govori prvi čovjek osječkog centra SDS-a, Dragoljub Krnić²⁹⁹:

Služba državne sigurnosti, to je bila politička policija. Ona je bila u funkciji politike i CK. Prema tome, nije se smjelo ništa dogoditi što nije odgovaralo partiji. Služba nije smjela izvoditi ni bezazlenije akcije ukoliko bi teme narušavala neki interes politike. Nije se moglo ići mimo zvanične politike, bez obzira kakva je bila, pogrešna ili ispravna. Služba je bila samo izvršilac. Netko je u CK pratio školstvo, neko ovo, neko ono, a netko je pratio Službu. To je radio Marko Bezer, izvršni sekretar CK. Specijalne akcije su išle sa što manje ljudi, ali su morale biti pokrivene. Iza njih je morao stajati politički vrh, ili savezni ili republički. Dok je Tito bio živ i Bakarić predsjednik saveznog savjeta, oni bi dobili informacije od službe: gdje su problemi, kakvi problemi i tako dalje. I onda su se konzultirali, dogovarali i donijeli nekakvu odluku. Ako se radilo o nečemu u Hrvatskoj, tada je bio red da se upozna Zagreb. To bi radio taj predstavnik iz Hrvatske u saveznom Savjetu. On bi prenio odluku republičkom Savjetu i CK. Bezer je o tome morao razgovarati u CK i predsjedništvu Republike. Šef partije i barem predsjednik Predsjedništva to su morali znati i odobriti. (nav. u Vukušić, 2012b: 167).

I u jugoslavenskom slučaju, posebno na primjerima politički motiviranih ubojstava, evidentni su svi ključni elementi državnog terorizma. Vlasti su sustavno koristile silu i prijetile silom, a sve s ciljem širenja straha na one koji nisu pristajali na nametnuti jugoslavenski ideal koji je proizlazio iz monističkog centra utjelovljenom u Titu i Partiji. Posredstvom širenja straha, a na temelju anticipiranih reakcija psiholoških učinaka na širu populaciju, nastojao se ostvariti politički cilj – očuvati neprijeporni multinacionalni jugoslavenski okvir te njegovo nužno i idealno unutarnje socijalističko uređenje. Jugoslavenski režim je uvidio kako tu ideju bez upotrebe nasilja neće moći očuvati, stoga je terorizam bio racionalan izbor vlasti jer društveno opasne elemente, odnosno političke neprijatelje, najsigurnije je bilo fizički eliminirati.

No, jugoslavenski primjer je opetovano pokazao kako logika državnog terorizma, kojom se nastoje anulirati društvene proturječnosti, može dovesti do još izraženijih rascjepa, a time i do intenzivnijeg nasilja. Pokazalo se da je uspjeh državnog terorizma bio ograničenog trajanja i da nije mogao sačuvati režim u kojemu su ispod prividnog zajedništva i uniformnosti, odnosno *bratstva i jedinstva*, sve izraženije postajale društvene proturječnosti. Ideološko i ograničeno fizičko nasilje koje je država provodila nad dijelom neistomišljenika, a posebno nad onima koji su željeli njezin raspad, vrlo brzo će se preliti u nasilje širih razmjera koje će označiti početak kraja te multinacionalne države.

²⁹⁹ Krnić je bio jedan od intervjuiranih u istraživanju koje je provodila Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava za slučajeve državnog terora.

4.3.3. Španjolska Francisca Franca (1939. – 1975.)

Španjolski režim od kraja tridesetih godina 20. stoljeća do 1975. godine za Juana Linza jest paradigmatski primjer autoritarnog režima. On ga je u znanost uveo 1964. godine radom „An Authoritarian Regime: The Case of Spain“. Novi nedemokratski tip Linz je izdvojio na temelju četiri ključne dimenzije po kojima se on razlikuje od totalitarnog režima. To su: pluralizam, ideologija, leaderski stil i mobilizacija. Autoritarni politički sistem ima ograničeni, ali ne i odgovorni politički pluralizam, bez razrađene ili politički usmjerene ideologije, on sadrži prepoznatljive mentalitete, bez ekstenzivne i intenzivne mobilizacije, osim u nekim točkama razvoja, u kojemu vođa ili povremeno manja grupa, vrši vlast u okviru loše definiranih, ali prilično predvidljivih granica (Linz i Stepan 1998: 58-59). Jedna od ključnih značajki autoritarnog režima, a istovremeno i vrlo uočljiva razlika autoritarnih i totalitarnih režima, ogleda se i u dominantnoj ulozi oružanih snaga u vršenju represivnih funkcija države, što znači visok stupanj autonomije vojnog aparata. Upravo su to ključna obilježja Francovog režima u Španjolskoj. Do takvog razvoja situacije i formiranja režima došlo je uslijed Građanskog rata koji je trajao između 1936. i 1939. godine kada se brojni društveni rascjepi još produbljuju, a institucije nisu bile dovoljno razvijene za njihovu apsorpciju i amortizaciju.

Rascjep konzervativci nasuprot liberala te rascjep autonomaši nasuprot centralista, koji se dijelom preklapao s prvim, ostavio je najviše traga u španjolskom društvu, a javili su se još u 19. stoljeću. Jačali su i različiti pokreti, najviše republikanski, ali i oni nacionalni u Kataloniji i Baskiji, koji su zahtijevali federalno uređenje zemlje i veću autonomiju. Separatističke struje uvijek su bile na strani liberalne politike, dok je s druge strane konzervativna struja snažno pristajala uz politiku krune i centralizaciju Španjolske. Osim pobuna na unutarnjem planu, Španjolska se suočila i s nemirima u svojim kolonijama pa je od kolonijalne velesile spala na tek nekoliko posjeda na zapadu i sjeveru Afrike.

Početak 20. stoljeća nije donio značajnije promjene, osim što je kraljevsku vlast preuzeo Alfons III. koji je vladao sve od 1902. do 1931. godine. Kontinuitet smjene konzervativaca i liberala na vlasti nije prekinut, a ni unutarnja politička kriza nije bila riješena, niti smanjena. Štoviše, stanje je postajalo sve napetije. U Prvom svjetskom ratu Španjolska je zauzela poziciju neutralnosti i time ojačala svoje gospodarske aktivnosti, no to je tek privremeno utišalo društvene napetosti. Vojnim udarom 1923. godine uspostavljena je vojna diktatura generala Miguela Primo de Rivere koji je uskoro vratio civilnu vladu, no do društveno-političkog stabiliziranja Španjolske nije došlo. Svjetska gospodarska kriza 1929.

godine bila ja akcelerator velikih ekonomskih i socijalnih problema u Španjolskoj. Primo de Rivera morao je odstupiti s vlasti 1930. godine³⁰⁰, a iste godine španjolski republikanci i socijalisti ujedinili su se u Revolucionarni komitet i zatražili su rušenje monarhijskog poretka u čemu su imali sve veću potporu naroda. Nakon parlamentarnih izbora sredinom 1931. godine, za koje Ranzato (2008: 213) kaže da su „prvi vjerodostojni u povijesti države“, Španjolskom je vladala republikansko-socijalistička koalicija. Iste godine, početkom prosinca, donesen je i novi ustav kojim je Španjolska definirana kao republika koja je jamčila poštivanje ključnih demokratskih uzusa: slobodu govora, tiska, savjesti i vjeroispovijesti i privatnog vlasništva.

No, posljedice svjetske gospodarske krize ponovno u prvi plan stavljaju nagomilane i neriješene društvene probleme poput radničkih pitanja i nezaposlenosti, agrarne reforme, vojne reforme, obrazovnog pitanja, autonomaških tendencija Katalonije, Baskije i Galicije, odnosa s Katoličkom crkvom i drugih. Sve glasniji postaju protesti širom Španjolske, a odgovor države bio je i vrlo represivan. Jedan od slučajeva je iz 1933. godine kada je u Casas Viejasu, masakrirana anarhistička obitelj od strane posebnih policijskih jedinica (*Guardia de Asalto*) (Ranzato, 2008: 214). Iste je godine vladajuća koalicija izgubila na izborima, a pobjedu odnosi blok stranaka s centra i desnice. S tim izborima započela je još veća polarizacija Španjolske na liniji osnovnog rascjepa ljevica-desnica. Ustanci su javljali širom zemlje, a odgovor vlasti bio je vrlo nasilan. Tako je stotinama prosvjednika izrečena smrtna presuda, 30 000 tisuća ljudi je uhićeno, a mnogi su udaljeni s radnih mjesta. Potezi vlade nagnali su ljevicu i lijevi centar na udruživanje koje im je na izborima 1936. godine donijelo pobjedu. Ta već toliko puta viđena politička smjena na španjolskoj političkoj pozornici³⁰¹ samo je perpetuirala stanje političke napetosti i jake političke podjele na desnicu i ljevicu koja će te iste, 1936. godine, nakon ubojstva jednog parlamentarnog zastupnika desne opcije, dovesti do građanskog rata.

³⁰⁰ Iako je 1931. godine odstupio s vlasti Primo de Rivera je nastavio sa svojim političkim aktivnostima pa je tako 1933. godine osnovao Falangu (*Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista*) što je španjolski pandan fašističke organizacije. Nakon Riverine smrti Falangu preuzima Francisco Franco koji ju je 1937. godine ujedinio s monarhističkom Karlističkom strankom u jedinstvenu organizaciju na čijem je čelu bio on sam. Za vrijeme Građanskog rata većina aktivnosti Falange bila je posvećena pripremi pripadnika za vojna i paravojna djelovanja. Za vrijeme diktature Francisca Franca bila je to jedina legalna politička organizacija koja je raspuštena 1977. godine. Detaljnije v. Payne (1961).

³⁰¹ Taj veliki društveni rascjep nerijetko se objašnjava s jedne strane nacionalistima koji su većinom bili rimokatolici i na čijoj je strani bila vojska, većina velikih zemljoposjednika i poslodavaca. S druge strane su bili republikanci koje je dominantno činila urbana radnička klasa, poljoprivrednici i veći dio obrazovane srednje klase. Na političkom polju rascjep je bio evidentan između pristaša Falange, odnosno fašistički orijentirane stranke s jedne strane i s druge strane stranke militantnih anarhista. Između ta dva ekstremna spektra političke scene bili su monarhisti i konzervativci te liberali i socijalisti, no u prvom planu su bile dvije ekstremne orijentacije koje su i bile glavni akteri Građanskog rata.

Vojnu pobunu 1936. godine poveo je general Francisco Franco, najprije u Maroku 17. srpnja, a vrlo brzo je pobuna zahvaćala najveće španjolske gradove. Budući da je to vrijeme „procvata“ europskih totalitarizama koji su željeli, svaki sa svojom ideologijom, pokoriti svijet, ni Španjolska u Građanskom ratu nije ostala pošteđena utjecaja izvana. Republikanci se formiraju u Regularnu narodnu republikansku vojsku, a pomoć su imali od Staljinova Sovjetskog Saveza kao i brojnih pripadnika takozvane Internacionalne brigade koja su činili dobrovoljci iz 53 zemlje svijeta, njih oko 45 000 (Bandres i Llavona, 1997: 4)³⁰². Zajedničkim snagama uspjeli su spriječiti izbijanje pobune u dva najveća grada, Madridu i Barceloni, no usprkos tome, vojna hunta predvođena Francom uspjela je preuzeti vlast u gotovo pola Španjolske te su u studenom 1936. godine Njemačka i Italija priznale vladu Francisca Franca kojoj su za vrijeme rata pružale pomoć³⁰³.

Iako su republikanci pružali jak otpor u mnogim gradovima, padom Madrida 28. ožujka 1939. godine rat je bio *de facto* okončan, a republikanci definitivno pobijeđeni od strane Franca. Francovu vlast priznale su tada i druge velesile, najprije Velika Britanija i Francuska u veljači, a onda i SAD 1. travnja 1939. godine kada je on i službeno proglasio kraj krvavog Građanskog rata³⁰⁴ i uspostavio svoju diktaturu, odnosno autoritarni poredak. Franco je donio niz mjera na vanjskom i unutarnjem plan. Jedno od bitnih obilježja Španjolske njegova doba je i državni korporativizam u kojem je država igrala ključnu ulogu u donošenju ekonomskih odluka kojima je tako htjela ostvarivati i šire političke ciljeve. Kao i u Prvom svjetskom ratu i u Drugom se Španjolska izjasnila za neutralnost, no ona je bila više deklarativne naravi jer je Španjolska pružala različite oblike pomoći silama Osovine. Neizostavan element Francove vladavine, od samog uspona na vlast, odnosno prije službenog (međunarodnog) priznanja pa do okončanja vladavine 1975. godine bio je i državni terorizam.

³⁰² Bandres i Llavona navode da je među strancima koji su se borili na strani republikanaca najviše bilo Francuza (oko 10 000), Nijemaca i Austrijanaca (5 000), Poljaka i Austrijanaca (5 000), Talijana (3 500), Amerikanaca (2 800), Britanaca (2 000), državljana tadašnje Jugoslavije (1 500), Čeha (1 500), Kanadana (1 000), Mađara (1000), Skandinavaca (1000), itd. Mnogi od njih koji su zarobljeni od strane Francovih falangista bivali su podvrgnuti različitim psihološkim testovima koji su bili u službi ideologije. Istraživanje je „pokazalo“ kako su „marksisti“ zapravo ljudi s brojnim nedostacima odnosno poremećenim temperamentom te ljudi osrednjeg kvocijenta inteligencije koji imaju urođenu revolucionarnu crtu ličnosti. Istraživanja je provodio psihijatar dr. Antonio Vallejo Negra, inače šef psihijatrije Francove vojske. Detaljnije o istraživanju i rezultatima v. (Bandres i Llavona, 1997).

³⁰³ U vojnom smislu Njemačka je poslala oko 16 000 svojih vojnih i civilnih instruktora, a fašistička Italija pomogla je sa 75 000 boraca Francovoj vojsci. Franco je također koristio pomoć iz kolonijalnih posjeda, dominantno iz Maroka gdje je regrutirao 75 000 vojnika i od kuda je i krenuo u svoj vojni pohod (Bandres i Llavona, 1997: 3)

³⁰⁴ Španjolski građanski rat trajao je 986 dana. Procjene smrtno stradalih variraju od 500 000 do milijun, a početkom 1939. godine u druge zemlje (Francusku, sjevernu Afriku, Meksiko, SSSR i dr.) izbjeglo je oko 650 000 ljudi.

U pojedinim fazama Francove vladavine intenzitet državnog terora poprimio je tolike razmjere da ga neki nazivaju i „španjolskim holokaustom“ (Preston, 2012). Političko nasilje u Španjolskoj i prije dolaska Franca na vlast nije bilo neobična pojava. Državni udari i razne druge forme nasilja 19. i 20. stoljeća bile su sastavni dio španjolske politike, no institucionalizacija terora koja je uslijedila nakon Francova preuzimanja vlasti i koja će trajati tridesetak godina ipak je bila novost za španjolsko društvo. Ideologije i modeli fašističkih europskih tvorevina, od kojih su neke bile bliske Francove saveznice, zasigurno su poslužile kao predložak po kojemu je *El Caudillo*³⁰⁵ nastojao organizirati Španjolsku. Već su i nepune tri godine Španjolskog rata dale naslutiti kakva će biti narav novog režima. Francovi falangisti u periodu između 1936. i 1939. godine ubili su nekoliko desetaka tisuća ljudi za koje su smatrali da su dio republikanske lijevo-centrističke političke struje, a još su stotine tisuća uhitili (Anderson, 2009: 7)³⁰⁶. U siječnju i veljači 1939. godine oko 500 000 španjolskih republikanaca je izbjeglo u Francusku (nav. u Messenger, 2008: 145).

Franco je po dolasku na vlast, do kraja 1939. godine, donio Zakon o političkoj odgovornosti prema kojemu su dane široke ovlasti za uhićenje pa je u prva tri mjeseca uhićeno više od 200 000 ljudi. Dio ih je umro od posljedica mučenja, a mnogi su godinama bili izloženi nehumanim zatvorskim uvjetima. Većina onih koji su bili uhićeni još za vrijeme Građanskog rata također su postali žrtve Francova autoritarnog režima. Strijeljanje političkih neprijatelja bila je često korištena metoda državnog terora. U mnogim slučajevima bila je riječ o izvansudskim ubojstvima u kojima se nije niti pokušala utvrditi krivnja osumnjičenih, premda je pobjednička Francova vojska, želeći stvoriti privid legalne represije, u mnogim gradovima formirala vojne sudove.

Anderson (2009: 15.) navodi primjere iz južne Španjolske i tamošnjih što manjih sudova, što onih u provincijskim središtima. U mjestu Pozoblanco, dva su vojna suda počela s radom krajem svibnja 1939. godine, nakon manje od dva mjeseca izvršene su prve smrtne kazne, a do 1940. godine 151 osoba je poslana na strijeljanje. Sud u Villanueva de Córdoba s radom je započeo u studenom 1939., a do rujna 1940. godine 100 ljudi je ubijeno. S vremenom je represija postala centraliziranija pa su iz lokalnih zatvora uhićeni slani u veća središta. Tako je u Cordobi kao središtu provincije između 1939. i 1945. godine osuđeno i

³⁰⁵ *El Caudillo* i *Generalissimus* dvije su titule koje si je Franco uzeo 1939. godine (Ranzato, 2008: 220).

³⁰⁶ Ruiz (2009: 473) navodi kako brojke o stradalima za vrijeme Građanskog rata često variraju, a on navodi sumarnu brojku mrtvih s obje strane (falangista i republikanaca). Riječ je 150 000 mrtvih što uključuje i 50 000 poginulih nakon rata. Ruiz govori o različitim interpretacijama događaja iz španjolske povijesti i naglašava nekonzistentnosti u prikazu broja žrtava koje je ostavila jedna i druga strana. Navodi podatke o velikom broju stradalih od republikanskog nasilja posebno za vrijeme Građanskog rata.

ubijeno 83 ljudi iz okolnih sela, a 77 je umrlo u zatvoru uslijed bolesti. Većina osumnjičenih nalazila se na sudskim klupama vojnih sudova zahvaljujući praksi prijava (denuncijacija). Dovoljno je bilo za nekoga reći da je republikanac ili da surađuje političkim oponentima, a to su najčešće radili susjedi koji su bili Francove pristaše ili su iz straha, kako bi pokazali lojalnost novom režimu i kako sami ne bi postali njegove žrtve, prokazivali druge. Režim je poticao tu praksu i čak je Kodeks vojnog pravosuđa regulirao proces donijevši „povelju prijava“ kojom je za svako prokazivanje trebao biti pokrenut proces jer je „svaka prijava vrijedna razmatranja“ (Anderson, 2009: 16), a do 1941. godine prijave su se mogle predati i nepotpisane. Nakon što bi uspostavili vlast u nekom mjestu, falangisti su osnivali posebne centre za prijave. U novinama i drugim publikacijama stavljeni su oglasi kojima se ljude poticalo na prijavu republikanca, a svako neprijavlivanje smatralo se zločinom. Strah koji su takve prakse poticale imao je enormne razmjere, a režim je tako htio postići lojalnost na najnižim razinama i biti siguran da je teren čist. Anderson ovakve prakse uspoređuje s nacističkim praksama te kaže da njihova radikalna priroda „stvara klimu terora i represiju nad vlastitim stanovništvom u većoj mjeri nego što je to bilo za vrijeme nacističke diktature u Njemačkoj“ (Anderson, 2009: 8).

Duboka i višestruka podijeljenost španjolskog društva u vrijeme Francova režima baština je nekih ranijih vremena, a ponajviše vremena Građanskog rata. Te podjele dodatno je naglašavala negativna gospodarska situacija nakon Drugog svjetskog rata. Socijalno raslojavanje i osiromašenje bilo je sve vidljivije. Francov režim su uglavnom podržavali zemljoposjednici, bankarski i poslovni sektor koji su činili okosnicu državnog korporativizma Španjolske. Osim toga *El Caudillo* je bio zagovornik monarhije te je svoju Falangu ujedinio s monarhističkom strankom, a 1947. godine je obnovio monarhiju i postao doživotni regent.

Španjolsku je osim toga karakterizirala etnička i kulturna heterogenost koja se najjasnije manifestira u autonomaškim i separatističkim težnjama nekih dijelova zemlje, napose Katalonije i Baskije. Premda su i ti društveni rascjepi nasljeđe iz ranijih vremena, uslijed gospodarske krize nakon Drugog svjetskog rata i politike koju je Franco vodio, ti su rascjepi postajali sve izraženiji. Iako se Francov režim usko povezivalo s Katoličkom crkvom, taj je odnos bio vrlo složen. Franco se deklarirao kao katolik i inzistirao je na nacionalnom katoličanstvu. Tu je dominantno bila riječ o instrumentalizaciji vjere kako bi zadobio podršku većinskog katoličkog naroda u Španjolskoj, ali i u Portugalu s čijim je, također autoritarnim vođom Antóniom de Oliveira Salazarom blisko surađivao. Katoličanstvo je istovremeno označavalo i branu od komunizma pa je time Franco htio zadobiti i naklonost Zapada koji je vodio Hladni rat protiv komunističkog Istoka. Na sceni je bila politizacija religije od koje je i

Crkva imala određene koristi jer su vjerske prakse ponovno bile dozvoljene, a Katolička crkva dobila je povlašten položaj i u početku je stajala uz režim. Dio katoličkog svećenstva posebno onog u Baskiji i Kataloniji djelovao je proturežimski i dominantno je bilo na strani stanovništva, a protiv nasilja i iskorištavanja kojega su vlasti provodile. Takvi su slučajevi javljali i u drugim dijelovima Španjolske, a kler koji je stao na stranu osiromašenih slojeva nazivan je „crvenim svećenstvom“ (STN, 2009).

U Barceloni su se javljali buntovi studenata i radnika, a najmasovniji je bio onaj iz veljače i ožujka 1951. godine u kojemu je sudjelovalo više stotina tisuća ljudi različitih društvenih slojeva. Oni su tri tjedna iskazivali svoje nezadovoljstvo zbog svakovrsnog iskorištavanja i nasilja režima. Građani Barcelone prosvjedovali su prvenstveno zbog jedanaestogodišnje vladavine koja je dovela do značajnog pada plaća, pada zaposlenosti, velike inflacije, nestašice dobara, a napose nestašice hrane. Glad je bila jedan od ključnih problema Španjolske između 1939. i 1951. godine i „pomogla je u oblikovanju društvenih stavova prema režimu“ (Arco Blanco, 2010: 478). Također, neki dijelovi regije nisu se bili oporavili od stradanja u Građanskom ratu, a u zatvorima je bio velik broj političkih zatvorenika od kojih su mnogi poslani u radne logore. Nasilje režima i dalje se sukcesivno provodilo. Rezultat svega bio je pokret koji je rezultirao generalnim štrajkom u kojem je sudjelovalo oko 300 000 radnika, a vrlo brzo se širio i na druge gradove. Štrajk se održao 14 dana, budući da su vlasti počele uhićivati štrajkaše. Više od tisuću štrajkaša bilo je uhićeno, a podaci o ubijenima su različiti. Naime, u bazi *Global Nonviolent Action Database* (2016) stoji kako nitko nije ubijen, dok se u nekim izvorima može naći podatak o jednom ubijenom prosvjedniku i nekoliko ranjenih prvog dana štrajka, ali i troje ubijenih (Richards, 1999: 565). Opravdano je pretpostaviti da zbog straha od eskalacije nasilja i daljnjeg širenja buntova diljem zemlje, režim nije poduzeo oštrije mjere, a Ruiz (2009: 466) navodi da studije koje su istraživale lokalno nasilje, na razini gradova, ukazuju da je „birokratizacija ubijanja uzrokovala manje ubijanja nakon 1. travnja 1939. godine“ i da prema nekim nalazima broj stradalih u trima velikim središtima Barceloni, Madridu i Valenciji zajedno ne premašuje brojku od 10 000 ljudi.

U Baskiji koja se suočavala s vrlo sličnim problemima kao Katalonija odgovor na Francov režim intenzivirano je oružano djelovanje ETA-e. U kolovozu 1968. vlasti su proglasile izvanredno stanje za ovu pokrajinu. Lijevo orijentirani slojevi stanovništva kao i zagovornici separatizma i autonomije i dalje su bili pod stalnim nadzorom vlasti kao i pod djelovanjem represivnog sustava. Kada su u Madridu i Barceloni 1969. godine izbili studentski prosvjedi, uvedeno je tromjesečno izvanredno stanje. Ono je bilo odgovor i na

kretanja u drugim dijelovima Španjolske i na sve organiziranije prosvjede različitih društvenih slojeva i pokreta, a Franco je proglas izvanrednog stanja pravdao postojanjem „međunarodne strategije koja utječe na mnoge zemlje“³⁰⁷ misleći pritom na komunističku opasnost koja za Francov režim nikada nije potpuno nestala. Bio je to znak da je režim u velikoj krizi. Franco je zatvorio Sveučilište u Madridu koje je bilo jedno od središta proturežimskih buntova, a vrlo brzo je isto učinio i s onim u Barceloni, dok su mediji u cijeloj zemlji podvrgnuti strogoj cenzuri. Izvanrednim stanjem suspendirano je pet pravnih akata (CT, 1969). Prvi koji se odnosi na slobodno izražavanje ideja sve dok one nisu protivne osnovnim principima države značio je u ovom slučaju da nema slobodnog izražavanja ideja, a time se targetiralo pokrete i različite buntove širom zemlje. S tim povezan bio je i suspendirani zakon o slobodi susreta i udruživanja koje imaju legalne namjere. Suspendiranjem zakona koji se odnosio na pravo življenja na cijelom teritoriju Španjolske omogućeno je protjerivanje šezdesetak Baskijaca izvan granica Španjolske koji nisu smjeli ući u zemlju bez pristanka vlasti. Izvan snage stavljen je i zakon kojim je propisano da španjolski državljani ne smiju biti zadržavani u pritvoru osim na način propisan zakonom koji kaže da svi uhićeni u roku 72 sata moraju biti oslobođeni ili predani pravosudnim tijelima. Nakon što su donesene ove mjere, uhićenja studenata postala su raširena, a nezadovoljstvo u društvu samo je raslo. Izvanredno stanje je prekinuto nakon tri mjeseca, a sva događanja prije 1969. godine označavala su početak kraja Francova režima kojemu će kasniji sve brojniji socijalni, kulturni, etnički i drugi buntovi zadavati udarce, a konačni udarac bila je Francova smrt 1975. godine. Budući da je njegovog najizvjesnijeg nasljednika Luisa Carrera Blanca 1973. godine ubila ETA. Upravljanje Španjolskom preuzeo je kralj Juan Carlos koji je zemlju poveo iz autoritarnog prema demokratskom režimu, a tek će početkom 1980-tih biti uspostavljena demokracija i započet će njezina konsolidacija.

Sila, prijetnja silom, utjerivanje straha širim masama i stvaranje psihoze među pojedinim društvenim slojevima svojstveno je i Francovu autoritarnom režimu. Politički cilj je bilo stvaranje jedinstvene Španjolske uzdignute iznad brojnih društvenih rascjepa. Centralizirana, tradicionalno orijentirana, korporativistička, nacionalna s imperijalnim aspiracijama bila je vizija Francove države. Državni terorizam je i u ovom primjeru autoritarnog režima bio racionalan izbor za ostvarenje političkog cilja. Njegovi razmjeri gotovo su neusporedivi s onim totalitarnih država, ali neupitno je sila, koja ima karakter terorizma, bila važan oslonac vlasti.

³⁰⁷ Ovo stoji na naslovnici *Chicago Tribunea* od 25. siječnja 1969. godine.

4.3.4. Argentinska vojna hunta (1976. – 1983.)

Argentinsku povijest 20. stoljeća obilježile su burne političke i društvene prilike. Neutralna pozicija u Prvom svjetskom ratu kao i ključna diplomatska uloga koju je Argentina imala za gotovo cijelu Latinsku Ameriku, priskrbila joj je pogodnu političku poziciju u prvim desetljećima 20. stoljeća. Kada je tridesetih godina svijet pogodila velika gospodarska kriza, u Argentini se opća društvena situacija vrlo usložila. Tako je 1930. godine Argentina bila suočena s vojnim udarom iz redova desno orijentiranih vojnih kadrova. Vojska je uvijek imala značajnu ulogu u argentinskom društvu, a u 20. stoljeću ona je bila involvirana u sva značajnija događanja u zemlji. Štoviše, vrlo često je upravljala zemljom u kojoj su smjene civilne i vojne vlasti bile sastavni dio političkog života. U tom periodu vojska nikada nije stavljena pod civilni nadzor, već je dominantno nadzirala i upravljala političkim i društvenim kretanjima, što je sputavalo demokratizaciju zemlje. Velika gospodarska kriza nije donijela samo vojni udar i smjenu vlasti u Argentini, već i ideologiju koja će postati trajno obilježje argentinske politike. Premda je politička podjela na ljevicu i desnicu bila vidljiva u argentinskom društvu, i za jednu i drugu „ideologiju“ populizam je bio zajednički nazivnik³⁰⁸.

Novi državni udar dogodio se u periodu burnih svjetskih previranja i samog vrhunca Drugog svjetskog rata, 1943. godine. Njime je vojska željela svrgnuti reakcionarni režim zemljoposjednika koji su na vlasti bili od 1930. Vođe prevrata nisu imali namjeru samo preuzeti vlast od onih koji su „pokazali da nisu ništa naučili“, nego su osmislili svoj program kojemu su temeljni principi bili „Argentina Argentincima“, „Argentina svjetska sila“ i „ostvarenje društvene pravde u zemlji“ (Calvocoressi, 2003: 775-776). Do 1946. godine na mjestu predsjednika bilo je nekoliko generala, a na izborima 1946. godine pobjeđuje jedan od najistaknutijih osoba vojnog režima, Juan Domingo Peron. Njegovu devet godina dugu autoritarnu vladavinu obilježilo je argentinsko skretanje ulijevo u smislu gospodarske politike i socijalnih mjera. Populizam tog vremena nerijetko se naziva i *peronizam*³⁰⁹, a za njega je karakteristično i ograničavanje slobode izražavanja kao i političkog djelovanja. Unatoč

³⁰⁸ Kos-Stanišić (2014: 33) navodi da je latinskoamerički, a samim time i argentinski populizam, specifičan povijesni fenomen kojemu je prethodila Velika depresija, nakon koje je slijedio period ubrzane ekonomske i društvene modernizacije uslijed koje sastavni dio političkog života postaju one grupe stanovništva koje su do tada bile isključene iz političkih kretanja. Autorica ističe i kako se populizam, premda nema striktnu ideologiju često, poziva na ekonomski nacionalizam, a jedno od najznačajnijih obilježja su karizmatične vođe bez kojih nema populizma. Detaljnije v. Kos-Stanišić (2014).

³⁰⁹ Iako je u početnim godinama *peronizam* bio koherentan pokret, s vremenom su se u njemu razvile suprotstavljene frakcije – lijeva i desna – koje će se u 1970-tima pokazati vrlo kobnom za Peróna i cijelu stranku.

popularnosti koju je uživao i za argentinske prilike neobično dugom opstanku na vlasti³¹⁰, i on svrgnut vojnim udarom, a zbog loših gospodarskih pokazatelja i sve teže socijalne situacije dvije ključne institucije argentinskog društva – vojska i Crkva – okreću se protiv Juana Perona. Nezadovoljstvo unutar vojske bilo je toliko da su ga 1955. godine vojnim udarom smijenili s vlasti³¹¹.

Njegovim odlaskom s vlasti Argentinu je pogodio izrazito jak val političke nestabilnosti sa sukcesivnim državnim udarima 1962., 1966. i 1971. godine i čestim promjenama predsjednika, no u pozadini svake stvarne političke odluke i dalje je stajala vojska. Autoritarni režim toga vremena branio je ili opstruirao političko djelovanje peronistima kao i svim properonistički orijentiranim grupacijama. To je dovelo do jačeg organiziranja civilnog društva, posebno sindikalnih i radničkih pokreta bliskih politici *peronizma*. Sve jači i radikalniji glasovi nezadovoljnika doveli su i do nasilnih obračuna s vlasti, ali i vrlo nasilnih odgovora države. Peronistima je ponovno dopuštena politička aktivnost 1971. godine, a nakon predsjedničkih izbora 1972. godine pobjeđuje peronistički kandidat koji Juanu Domingu Perónu omogućuje povratak na vlast 1973. godine³¹². Nakon samo šest mjeseci svog posljednjeg, trećeg, mandata na čelu Argentine, Juan Perón umire 1974. godine. Dužnost predsjednice republike preuzela je dotadašnja potpredsjednica i Peronova supruga Isabel Perón Martínez. Ona je vladala uz pomoć Jose Lopeza Rege, osnivača radikalne desne frakcije Argentinske antikomunističke alijanse te je pod njegovim

³¹⁰ Treba istaknuti kako niti Perónova devetogodišnja vladavina ipak nije prošla bez nemira i tenzija. Iste godine po dolasku na vlast uslijed pobune vojske koja je smatrala da Perónova socijalna politika i pogodovanje radnicima ide nauštrb vojnih interesa, Perón je, premda i sam argentinski časnik, bio uhićen i odstupio je sa svih pozicija koje je obnašao u državi. Njegove pristaše, kojih je tada bio popriličan broj, organizirali su demonstracije pa je pušten iz pritvora i već se 1946. godine vratio na vlast. Sljedeće godine, 1947., raspustio je koalicijske stranke i osnovao Peronističku stranku (*Partido Peronista*). Detaljnije o tome i *peronizmu* općenito v. Kos-Stanišić (2014: 35-40).

³¹¹ Premda je otišao s vlasti i emigrirao u Španjolsku, Perón je i dalje imao kontrolu nad Peronističkom strankom, a s distance je nastojao utjecati i na neke druge dijelove društveno-političkog života, prvenstveno na sindikate i radničku klasu unutar koje je Perón uvijek imao najjaču potporu.

³¹² Pod pritiskom vojnih očekivanja, ali i očekivanja šireg društva, posljednja peronistička vlada nastojala je utišati radikalne frakcije unutar svojih redova. Zbog straha od ponovnih vojnih udara i pod jakim utjecajem svog osobnog tajnika Jose Lopeza Rege, koji je osnovao Argentinsku antikomunističku alijansu (*Triple A*), Peron je bio suglasan s gušenjem radikalnih lijevih peronističkih frakcija. Tu su posebnu opasnost predstavljali mladi, kojima se ranije i sam Perón služio za ostvarenje svojih političkih ciljeva. Peronistička mladež i *Montonerosi* (pripadnici lijeve urbane gerile) postali su tako meta pokolja u lipnju 1973. godine u blizini aerodroma Ezeiza kod Buenos Airesa. Tada je više od dva milijuna peronista došlo je pozdraviti Juana Peróna koji se vratio iz španjolskog egzila i koji je bio u društvu predsjednika Hectora Campora, inače pripadnika lijeve frakcije peronista. Tada je pripadnik desne peronističke frakcije i terorističke grupacije *Triple A* otvorio paljbu po pripadnicima mladeži i *Montonerosima*. Prema službenim izvorima tada je poginulo desetak ljudi, a tristotinjak peronista je ranjeno, no očevici tvrde da je bilo puno više žrtava. Ovo nije bio izoliran primjer jer su iz posljednjih godina peronizma, a napose šest mjeseci posljednjeg mandata Juana Peróna poznati primjeri nestanaka, mučenja, ubojstava, progona političkih oponenta i potencijalnih destruktivnih političkih faktora. Detaljnije v. Alfonsin (1986: 22, b. **) i Kos-Stanišić (2014: 39, b. 8).

utjecajem nastavila politiku koju je pred kraj života započeo i njezin suprug Juan Perón. Bila je to politika obračunavanja s lijevom frakcijom peronista koja je uključivala i državno nasilje. Isabel Perón je potpisala niz uredbi kojima je sigurnosnim i vojnim snagama odobrila razračunavanje s lijevim političkim strujama, napose s marksističkim pokretom Narodnom revolucionarnom vojskom koja je osnovana 1970. godine. Iz tog vremena posebno je značajna pobuna stotinjak revolucionara u provinciji Tucumán. Odgovor vlade Isabel Perón bio je vrlo žestok. Uredbom broj 261/75 u veljači 1975. godine naloženo je oružanim snagama da se pokrenu potrebne vojne operacije (Rossignoli, 2015: 149)³¹³. Na pobunjenike su poslana oružana snaga kako bi ugušile pobunu. Broj političkih ubojstava u periodu između 1973. i 1976. godine od strane ekstremne desnice, koja je kasnije preko Lopeza Regea zapravo imala ključnu ulogu u obnašanju vlasti, jest 1165. S druge strane broj ubojstava koji se pripisuje revolucionarima u tom periodu je 480 (Robben, 2012: 307).

Političku nestabilnost i žestoke obračune lijevih i desnih peronista dodatno je uzdrmao snažan ekonomski potres u vidu naftne krize 1974. godine koji je bio akcelerator novog vojnog udara. Isabel Perón Martínez nije izdržala niti puni mandat, budući da je 1976. godine vojnim udarom zbačena s vlasti koju tad preuzima tročlana vojna hunta na čelu s generalom Jorge R. Videlom koja nastavlja s državnim terorom, ali sada još sustavnijim i s dalekom širim razmjerima.

Novi dolazak vojske na vlast u ožujku 1976. godine za Argentinu nije bila nikakva novost, ali dugotrajnost vojne vladavine i metode korištene za opstanak na vlasti će se pokazati kao jedno od najkrvavijih razdoblja novije argentinske povijesti. Glavna obilježja terora su ubojstva političkih protivnika te nestanci i ubojstva civilnog stanovništva, a sve u okviru takozvane Nacionalne sigurnosne doktrine (Pion-Berlin i Lopez, 1989: 10). Vrijeme je to takozvanog Prljavog rata³¹⁴ (*Guerra Sucia*) u kojemu je službeno evidentirano oko 10 000 ubijenih i nestalih, iako je prema procjenama iz različitih izvora riječ o više od 30 000 ljudi.

Videla je po dolasku na vlast široj javnosti obznanio program djelovanja vojne hunte jasno dajući do znanja kakva će obilježja imati novouspostavljeni režim:

³¹³ U listopadu iste godine doneseno je još nekoliko novih dekreta kojima je naloženo „iskorjenjivanje“ gerilskih pokreta na cijelom teritoriju Argentine. To su dekreti broj 2770/75, 2771/75 i 2772/75.

³¹⁴ Termin Prljavi rat prvi put se pojavio u ožujku 1974. godine. Tim se nazivom htjelo opisati „prljavo“ stanje u Argentini uslijed djelovanja pobunjeničkih marksističkih skupina koje su uzrokovale kaos u zemlji i koje je državna policija trebala sustavno „počistiti“. Kasnije su termin preuzeli lijevi *peronisti* kako bi prokazali desne vodove smrti koji su vodili taj „prljavi rat“. Termin je opet dobio novo značenje nakon državnog udara u ožujku 1976. godine kada su *Montonersi* (lijeva urbana gerila) optužili vladine snage za ratne zločine. Vrlo brzo se pojam koristio i u argentinskoj vojsci kako bi se njime opisale nekonvencionalne metode koje su koristile obje zaraćene strane – i lijeva i desna frakcija peronista. Detaljnije v. Robben (2012: 307).

Oružane snage su preuzele upravljanje državom s ciljem ispunjenja obveza od kojih se ne može odstupiti. One su to učinile nakon mirnog razmatranja nepopravljivih posljedica za sudbinu naroda koje bi bila rezultat drugačijeg stava. Odluka je usmjerena na dokidanje bezakonja, korupcije i subverzije. Tijekom tog razdoblja, koje započinje danas, oružane snage će razvijati program reguliran jasnim standardima internog reda i napornog rada s potpunim pridržavanjem etičkih i moralnih načela, pravde, integriteta čovjeka i poštivanjem njegovih prava i dostojanstva (...) sa zadatkom iskorjenjivanja, jednom zauvijek, svih poroka koji utječu na naciju. Miller (2013: 211)

Društvo je trebalo depolitizirati nametanjem režima koji počivaju na teroru odnosno strahu od terora koji dovodi do potpunog podčinjavanja masa državnoj politici u kojoj je naglasak na pravilima i procedurama, a ne toliko na ideologiji kao u slučaju totalitarnih režima. Budući da je argentinsko društvo i prije vojnog udara 1976. godine bilo obilježeno brojnim unutarnjim konfliktima, Videla je dao još veću nadležnost vojsci da iskorijeni takve pojave. Bio je to kontinuitet politike koju je u posljednjim mjesecima svog vladanja započeo Juan Perón, a potom nastavila njegova udovica Isabel Perón Martínez. Ovaj put odgovor je bio još sustavniji. Država je podijeljena na pet „obrambenih zona“ gdje je svaka zona obuhvaćala hijerarhijski podređene podzone, područja i potpodručja nad kojima je uspostavljena mreža kontrole kako nad teritorijem tako i nad stanovništvom. Operativna djelatnost time je bila decentralizirana. Izvršenje operacija vodilo se na nižim teritorijalnim razinama, ali je postojala ovisnost o hijerarhijski nadređenoj zoni iz koje su dolazile naredbe (Rossignoli, 2015: 149).

Nositelji institucionaliziranog nasilja, odnosno državnog terorizma bili su takozvani „vodovi smrti“, to jest posebne operativne grupe za „čišćenje“ pobunjeničkih skupina i svih političkih faktora koji unose „nered“, a to su bile sve oporbene i lijevo orijentirane političke i društvene organizacije. Kao najozloglašeniya jedinica u cjelokupnoj modernoj povijesti vojnih hunti Latinske Amerike bila je Operativna grupa 3.3.2., specijalna grupa mučitelja i ubojica. Posebno su surova mjesta bila takozvani ESMA (*Escuela Superior de Mecánica de la Armada*) zatočenički centri (Miller, 2013: 209-211).

Miller navodi kako su u tim centrima osuđeni zatvorenici bivali drogirani do nesvjesnog stanja, potom zamotavani u jutene vreće i vezani utezima, da bi onda iz vojnih zrakoplova bili bacani u Atlantski ocean ili La Platu. Takva su se ubojstva nazivala „letovi smrti“. Prema dostupnim podacima na taj je način usmrćeno između 1 500 i 2 000 ljudi (Miller, 2013: 211). Priznanje da su na takav način usmrćivali zarobljenike dao je kapetan mornarice Francisco Scilingo u ožujku 1995. godine, a neka od tijela ubijenih skrivana su i tajno zakopavana na selima ili vojnim objektima (Robben, 2012: 310).

Ilegalna uhićenja provodile su specijalne jedinice koje su uhićene odvodile u tajne pritvore (zatočeničke centre) gdje su ispitivani pod mučenjem i držani u nehumanim uvjetima u periodu koji je mogao trajati od nekoliko dana do nekoliko mjeseci. Boravkom u tajnom pritvoru uhićenik postaje „legalna“ žrtva režima koju se može ili transferirati u obični zatvor ili pustiti na uvjetnu slobodu. S druge strane, ako se odluči da ja u određenom slučaju potrebna egzekucija, onda uhićeni postaju predmet „transfera“ što je značilo da je za tu osobu određeno ubojstvo i uklanjanje tijela. Tako jedan general i pripadnik vojne hunte te upravitelj važne provincije Buenos Airesa o operativnoj provedbi izložene Videline strategije, odnosno birokratiziranom nasilju režima, kaže sljedeće: „Najprije smo morali ubiti sve subverzivne aktere, potom njihove pristaše i simpatizere, onda one indiferentne, te smo, naposljetku, morali ubiti i sve uplašene (Miller, 2013: 211).“

Nacionalno povjerenstvo za nestale osobe (*Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas* – CONADEP)³¹⁵ je identificiralo 340 koncentracijskih logora koji su bili skriveni iza vojnih i policijskih objekata u kojima su se provodila zlostavljanja, koja su u većini slučajeva bila pod nadzorom časnika.

Prema podacima Pion-Berlina i Lopeza (1989: 12) argentinska vojska je trostruko češće koristila nasilne strategije od nenasilnih. Režim se koristio ideologijom koja je naglašavala obranu nacionalne sigurnosti, a kao što je i sam Videla naglasio u svom programskom govoru, to je borba za „iskorjenjivanje“ neprijatelja „jednom zauvijek“. Kako bi se ispunio takav politički program, nikakve druge osim nasilnih metoda zapravo nisu bile pogodne. Bio je to racionalni izbor državnog vrha. Nasilje i prijetnje nasiljem, strah kojega generiraju i psihološki učinci na temelju kojih se postiže podčinjavanje stanovništva, bili su sastavni elementi djelovanja hunte. Nacionalna sigurnosna doktrina bila je *lajtmotiv* državnog terorizma koji je imao najveće razmjere od svih ostalih hunti Latinske Amerike. Razloge tome Linz nalazi u jakom prodiranju ideologije u oružane snage Argentine i tvrdi da čim više totalitarna logika uđe u oružane snage da je time i represija gora (Linz, 2000: 26).

O brutalnosti terora, posebno onog u koncentracijskim logorima svjedoče kasniji iskazi kako žrtava, ali i počinitelja koji su bili sudski procesuirani. To su bila mjesta strašnih mučenja gdje su završavali svi politički (državni) neprijatelji. Uhićenja su bila nepravomoćna,

³¹⁵ Povjerenstvo je osnovano 1983. godine od strane argentinske vlade . Osnovni cilj *Povjerenstva* bio je istraživanje utvrđivanje sudbina tisuća nestalih za vrijeme vladavine vojne hunte. Izvješće *Povjerenstva* nazvano je *Nunca Más!* (Nikad više!) po završnoj riječi sudca koji je u procesu 1985. godine osudio članove vojne hunte Detaljnije v. URL: <http://www.derechoshumanos.net/lesahumanidad/informes/argentina/informe-de-la-CONADEP-Nunca-mas-Indice.htm> (28.10.2016.).

kao i sva kasnija postupanja i konačno egzekucije velikog broja uhićenih. Osim takozvanih „letova smrti“, odnosno bacanja živih ljudi iz vojnih zrakoplova u more, vrlo se okrutno postupalo i sa ženama i djecom koja su često otimana od majki s opravdanjem da će i ta djeca postati subverzivni politički faktori što treba spriječiti pa su djeca davana vojnim obiteljima (Robben, 2012: 310). Jedna od zatočenica logora kojoj je pri samom uhićenju oteto dvogodišnje dijete, a koja je potom provela dvije godine u zatvoru bez ikakve optužnice, bila je i Alicia Partnoy, studentica i aktivistkinja Peronističke mladeži. Partnoy je proživjela mučenja i zlostavljanja, a vlasti su joj otele dijete o kojemu više nije imala saznanja. Njezine su zatvorske bilješke prokrijumčarene iz zatvora te anonimno objavljivane u časopisima za ljudska prava.³¹⁶ Za vrijeme vladavine hunte, otimca djece je bila jedna od metoda državnog terora usmjerena prema lijevo orijentiranim aktivistima, ali i drugim protivnicima režima. Djeca su otimana od majki koje su bili zatočene u različitim centrima i zatvorima i davana obiteljima lojalnim režimu. Prema procjenama na taj je način od „nepoćudnih“ roditelja oteto oko 500 djece (Parsons, 2014).

Jedan od žrtava terora koji je uspio izbjeći smrtni ishod bio je i katolički aktivist za ljudska prava, Adolfo Perez Esquivel. On je u 70-tim godinama 20. stoljeća bio na čelu organizacije za ljudska prava SERPAJ (*Servicio paz y justicia*). Napustio je sveučilišnu karijeru i krenuo s izgradnjom mreža organizacije diljem Latinske Amerike zbog čega je 1977. godine bio uhićen, zatvoren i mučen od strane argentinskih vlasti. Nakon 14 mjeseci, uslijed jakih pritisaka je oslobođen, a 1980. godine dobio je Nobelovu nagradu za mir (NNI, 2016).

Argentinski autoritarni vojni režim osim političkog programa imao je ekonomski program, što je jedno od obilježja autoritarnih režima, pa su tako neke žrtve državnog terora upravo bile žrtve ekonomske ideologije. Režim se zalagao za slobodno tržište, a to je značilo i spremnost na korištenje sile kako bi se oslabio pritisak radničkih (sindikalnih) tendencija u društvu. Budući da su lijevi (radnički) pokreti imali već dugu tradiciju u argentinskom društvu kao i jak utjecaj na ekonomska kretanja, cilj vojnog režima bila je radikalna transformacija gospodarskog života i opće prihvaćanje nove ekonomske ideologije.

Nacionalna sigurnosna doktrina i nova ekonomska ideologija često su osnaživale jedna drugu jer ekonomski progres nije bio moguć bez postizanja visoke razine sigurnosti u društvu.

³¹⁶ „Mala škola“ bilo je ime koncentracijskog logora u kojemu je bila Partnoy. Ona je uspjela pobjeći iz zatvora u SAD gdje je svoju priču objavila u memoarima *Mala škola: priče o nestanku i opstanku* koji su nastali 1986. godine. Detaljnije o biografiji Alicie Partnoy v. URL: <http://www.unhcr.org/about-us/promref/3b725514e/partnoy-alicia.html> (28.10.2016.).

Pozivajući se tako na jedan Videlin govor, Pion-Berlin i Lopez (1989: 17) navode kako *Prljavi rat* protiv subverzivnih faktora uključuje poseban plan prodiranja u industrijske sindikate. Osnovni cilj bio je uklanjanje nepoželjnih elemenata, a oni su prema Videlinom viđenju osobito prisutni u industrijskim i obrazovnim sektorima³¹⁷.

Vojni režim uspio je u svom naumu suzbijanja pobune i subverzivnih političkih aktera sustavnim provođenjem državnog terora, a termin „prljavi rat“ koji je mijenjao značenja ovisno u kontekstu i akteru koji ga je koristio, u vrijeme Videline vojne hunte postao je sinonim za pravednu borbu protiv „subverzivnih elemenata koji su prijetili argentinskom nacionalnom biću i argentinskoj zapadnoj kršćanskoj kulturi“ (Robben, 2012: 308). I premda se o naravi Prljavog rata s jedne strane govori i kao o građanskom ratu i kao o terorizmu subverzivnih grupa, pokreti za ljudska prava ocijenili su taj rat kao državni terorizam³¹⁸, odnosno sustavnu nasilnu politiku države provedenu radi ostvarenja *Nacionalne sigurnosne doktrine*, ideologije slobodnog tržišta i drugih politika definiranih u programu vojnog režima koji je trajao sve do 1983. godine.

Osim državnog terorizma vojne hunte na argentinskom primjeru evidentan je i državno-sponzorirani terorizam SAD-a. Naime, Argentina je zajedno s nizom drugih južnoameričkih zemalja sudjelovala u Operaciji Condor koja je trajala od šezdesetih do osamdesetih godina 20. stoljeća (Rossignoli, 2015: 146). Operacija Condor kao jedna od tajnih akcija iz vremena Hladnog rata podupirana je od strane SAD-a čije su sigurnosno-obavještajne aktivnosti bile usmjerene na pomaganje desnim političkim opcijama koje su u svim zemljama Latinske Amerike imale diktatorska i autoritarna obilježja. Dovođenjem na vlast takvih političkih opcija Sjedinjene Američke Države željele su suzbiti ljevičarske pokrete u Latinskoj Americi i tako spriječiti utjecaj SSSR-a³¹⁹.

³¹⁷ Iako su se žrtve vojnog režima nastojale zataškati ili bar umanjiti ipak je 1975. godine, pod vrlo opasnim okolnostima osnovano Argentinsko stalno vijeće za ljudska prava koje je dalo vrlo važne podatke o žrtvama državnog terora. Podaci prikupljeni od *Vijeća* uključuju osnovne informacije za 5 500 žrtava. Prema podacima najviše žrtava je bilo upravo u industrijskom sektoru koji su najčešće bili povezani sa sindikalnim kolektivima.

³¹⁸ Pojam „državni terorizam“ zapravo postaje supstitut „prljavog rata“, ali tek padom autoritarnog vojnog režima 1983. godine. Vojske je poricala teror i zločin koji je činila u sedmogodišnjem periodu, ali nakon urušavanja režima, sve češća su postala javna svjedočenja i iskazi onih koji su proživjeli i preživjeli teror vojne hunte. Kada su 1985. godine pokrenuti sudski postupci protiv nekih lidera hunte, mnogobrojne osobne tragedije su izašle u javnost i kroz njihova priznanja zločina. Jorge Videla i bivši zapovjednik mornarice Eduardo Massera osuđeni na kazne doživotnog zatvora, Roberto Eduardo Viola osuđen je na 17 godina zatvora, Armando Lambruschini na 8, a Orlando Ramón Agosti na 4 godine. Detaljnije v. <http://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/1118> (30.11.2016.)

³¹⁹ O državno-sponzoriranom terorizmu SAD-a i tajnim akcijama u kojima su sudjelovale, v. 4.4.1. *Državni terorizam Sjedinjenih Američkih Država*.

Sve do 1983. godine Argentina je imala čvrst autoritarni režim poduprt državnim terorizmom koji je prema nekim procjenama odnio oko 30 000 života (Calvocoressi, 2003: 778). Uslijed teške gospodarske krize i neuspjeha na vanjsko-političkom planu, odnosno vojnog poraza od Velike Britanije 1982. godine i gubitka Falklandskih otoka, režim je doživio kolaps. Dolaskom na vlast Raula Alfonsina 1983. godine, Argentina se počela jače otvarati demokratskim utjecajima. Taj vođa Radikalne stranke je još 1976. godine izjavio da se pred Argentinom otvara ključno pitanje - hoće li ići prema demokraciji ili prema totalitarizmu (Alfonsin, 1986: 49). U vrijeme njegove vladavine Argentina započinje svoj postautoritarni demokratski put, a najvidljiviji momenti suočavanja s autoritarnom prošlošću očitovani su u procesuiranju zločina vojne hunte kao i u različitim programima reparacije štete žrtavama državnog terorizma. Iako je u Argentini 1990. godine nastupio zakon o oprost, kojim su svi ranije osuđeni članovi hunte pušteni na slobodu, činjenica da je državni vrh provodio državni terorizam bit će ponovno potvrđena u novim sudskim presudama, napose onoj iz 2013. godine. Budući da su zločini okarakterizirani i kao genocid (PJN, 2013)³²⁰ u njima je još više naglašena zločinačku narav vojnog režima, a Argentina je time učinila svojevrsan presedan optuživši cjelokupni državni vrh vlastite države za najteže moguće zločine, između ostalog i za državni terorizam.

4.3.5. Libija u vrijeme Gaddafija (1969. – 2011.)

Do Al Qaida-inog terorističkog napada 11. rujna 2001. godine, rušenje *Boeinga 747* američke zračne kompanije *Pan Am*, 21. prosinca 1988. godine na znamenitom letu 103 iz Londona prema New Yorku, bio je najpoznatiji teroristički zločin usmjeren prema Zapadu i zapadnjacima. Zrakoplov s 259 putnika i članova posade nakon eksplozije bombe pao je na škotski gradić Lockerbie čijih je 11 stanovnika tada poginulo. U velikoj istrazi američkih i britanskih istražitelja došlo se do saznanja da iza svega stoje libijski agenti, a potkraj 1991. godine od Libije je zatraženo izručenje dvojice agenata koji su bili osumnjičeni za organizaciju tog čina. Libija je tada zaniijekala svoju i umiješanost svojih agenata i odbila je izručiti dvojicu svojih državljana. To je dovelo do međunarodnih sankcija Libiji koje su zatražile SAD i Velika Britanija, a odobrilo Vijeće sigurnosti. Nakon godina sankcija i pregovora, Libija se nagodila s Washingtonom i Londonom te je dvojicu svojih državljana izručila Nizozemskoj gdje im je suđeno, ali po škotskom zakonu. Jedan je proglašen krivim, a

³²⁰ Presuda je donesena 2013. godine. Slučaj se na argentinskom sudu vodio pod službenim brojem 2955/09, a još se naziva i „ALMEIDA, Domingo y otros s/ Inf. art. 80, 139, 142, 144, 146, 45, 54 y 55 del C.P.”

drugi je oslobođen optužbi. Pravo priznanje Libije u državnu umiješanost u teroristički čin dogodilo se u kolovozu 2003. godine kada je libijska vlada preuzela odgovornost za slučaj i obvezala se platiti odštetu obiteljima poginulih, ukupno 2,7 milijardi dolara, odnosno 10 milijuna dolara svakoj obitelji (CNN, 2016a). U libijskom slučaju bespredmetno je govoriti o tome je li riječ o državnom i državno sponzoriranom terorizmu, kada je i sam bivši libijski predsjednik Muammar al-Gaddafi 2003. godine javno priznao odgovornost Libije u slučaju *Pan Am leta 103*. No, bitno je ukazati na neke značajke libijskog autoritarnog režima kao i na druge slučajeve državnog terorizma kako prema vlastitom stanovništvu, tako i onog usmjerenog prema drugim zemljama.

Tom sjevernoafričkom muslimanskom zemljom često su upravljali strani vladari i njezinu povijest obilježila višestoljetna strana vladavina. Početkom 20. stoljeća dijelove libijskog teritorija prisvojila je Italija, a 1934. godine Mussolinijeva vlast ujedinjuje libijske pokrajine i pretvara ih u svoju koloniju – Libiju. Saveznici oslobađaju Libiju 1943. godine, 1949. joj Generalna skupština UN-a priznaje neovisnost, a 1951. Libija dobiva prvi ustav i iste godine postaje Ujedinjena Kraljevina Libija na čelu s kraljem Idrisom I. Početkom pedesetih godina Libija postiže i sporazum o savezništvu s Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama ustupivši im svoje zrakoplovne baze. Kada je 1969. godine državnim udarom na vlast došao pukovnik Moamar al-Gaddafi njegova nacionalistička vlada počela je pregovore s Britancima i Amerikancima o „brzom iseljavanju njihovih vojnih baza“ (Martignetti, 2003: 382). Sveukupna politička i društvena klima u Libiji počele su se značajno mijenjati. Gaddafi i njegove pristaše po dolasku na vlast, ukinuli su monarhiju i uspostavili Libijsku Arapsku Republiku. Premda Gaddafi od 1974. godine nije imao nikakvu formalnu funkciju, stvarna vlast je pripadala njemu, njegovoj obitelji i uskom krugu suradnika, on je bio neosporni „otac libijske revolucije“.

Vrlo brzo po dolasku na vlast, Gaddafi navodi pet točaka svog programa koje su bile aluzija na pet stupova islama, a uključivale su: (1) suspenziju svih postojećih zakona i uvođenje šerijatskog prava; (2) čišćenje zemlje od političke bolesti, (3) stvaranje narodne policije za zaštitu revolucije; (4) administrativnu revoluciju i (5) kulturnu revoluciju (Simons, 1996: 218)³²¹. Libijski politički sustav nije poznao političke stranke niti političku oporbu, a

³²¹ Operacionalizacija pet točaka uslijedila je vrlo brzo. Gaddafi je pokrenuo kampanju islamizacije i arabizacije kako bi libijsko društvo „očistio“ od zapadnog utjecaja. Osim što je odmah po dolasku zatvorio američke i britanske baze kojima su se one služile do tada, protjerao je mnoge strance i većinu libijske židovske zajednice. Ukidao je i sve zapadne simbole pa je tako čak dao ukloniti sve prometne znakove napisane na latinici. Zabranio je konzumaciju alkohola. Katedralu u Tripoliju pretvorio je u džamiju, a onu u Bengaziju je pretvorio u sjedište Arapske socijalističke unije. Posebno je mučan primjer talijanske zajednice, kojoj je, prije nego što ju je potjerao

u svojoj *Zelenoj knjizi* Gaddafi je istaknuo da je „stranka je suvremeni oblik diktature“ i „moderni instrument diktatorske vlasti“ pa je Libija bila „narodna država“ s „izravnom demokracijom“³²².

Specifičnost libijskog društva su i brojna međusobno izolirana plemena koja zbog velike prostorne udaljenosti nikada nisu činila kohezivno političko i društveno tijelo. Svjestan opasnosti potencijalnih društvenih rascjepa, Gaddafi je uspio „različitim 'trgovinama' s glavnim plemenima pridobiti njihovu podršku“ (Cvrtila, 2012: 50). Socijalni programi poput besplatnog školstva, zdravstva i stambene pomoći financirani prihodima od nafte, libijskom društvu su donijeli poboljšanje životnih uvjeta. Budući da je u Libiji osnovna škola bila obvezna, između 80 i 90 posto stanovništva bilo je pismeno po čemu je Libija bila daleko iznad prosjeka afričkih zemalja. Naftnim bogatstvom financirani su i brojni infrastrukturni projekti, a država nije imala vanjskog duga. Sve to je izdvajalo Libiju od afričkih država, a po mnogim pokazateljima, Libija je bila i iznad nekih bogatih arapskih zemalja što je Gaddafiju dugo vremena osiguravalo stabilnost režima. Upravo je to jedno od ključnih obilježja gotovo svih arapskih autoritarnih režima – nacional-populistički socijalni sporazumi (paktovi) koji strukturiraju odnos države i društva. Što su sporazumi čvršći, potrebni su manji kapaciteti prisile u društvu, a režim je otporniji na subverzivne utjecaje. Heydemann (2007: 26) to naziva „omeđenom prilagodljivošću“. Izvori legitimnosti arapskih nedemokratskih poredaka su kako to navodi Schlumberger (2007: 11) religija, ideologija kao i mjera percepcije materijalnog blagostanju koju ima stanovništvo, a tu nije bio izuzetak ni Gaddafijev režim i njegova apsolutistička vladavina.

Usprkos postojanju čvrstih društvenih sporazuma, četiri dekade vladavine Moamara al-Gaddafija obilježilo je i korištenje državnog terorizma za ostvarenje kako unutarnjih tako i vanjskih političkih ciljeva. Već je ranije istaknuto kako potonju činjenicu u libijskom primjeru nije potrebno posebno argumentirati budući da je i sam Gaddafi 2003. godine priznao kako iza rušenja američkog putničkog zrakoplova na letu iz Londona prema New Yorku, u kojem je poginulo 270 ljudi, stoje libijski državni agenti. To nije izoliran slučaj međunarodnog terorističkog djelovanja Libije, no osim po međunarodnom i međunarodno-

iz Libije, prisilio da ekshumira ostatke svojih mrtvih u Libiji i da ih sa sobom ponesu u Italiju. Taj događaj je čak prenošen uživo na televiziji. Detaljnije v. Eljahmi (2006).

³²² *Zelena knjiga* Moamara al-Gaddafija prvi put je objavljena 1975. U njoj je iznio svoju ideologiju, odnosno „rješenje problema demokracije“, a to je „vlast naroda“. Nadalje, iznio je i rješenje „ekonomskog problema“ koje je za Gaddafija bio socijalizam, te je naposljetku iznio i „socijalnu osnovu Treće univerzalne teorije“ koja problematizira sve bitne društvene sfere (obitelj, pleme, naciju, žene, manjine, obrazovanje, glazbu i umjetnost, sport, itd.). Gaddafi je smatrao kako ideje iznesene u knjizi imaju važnost ustava. Detaljnije v. <https://goo.gl/CZZI8H> (08.11.2016.)

sponzoriranom terorizmu, Libija je poznata i po unutarnjem terorističkom djelovanju kao sastavnom elementu Gaddafijeva autoritarnog režima.

Nakon što je državnim udarom preuzeo vlast u Libiji i nastavio vladati osebujnim stilom, Gaddafi je dobio nekoliko nadimaka koji slikovito govore o naravi njegove vladavine. Vrlo često ga se nazivalo „Che Guevarom Afrike“, a američki predsjednik Reagan osamdesetih godina nazvao ga je „bijesnim psom Bliskog istoka“ (Recknagel, 2011). Gaddafijeva ideologija velikim dijelom temeljila se na postavkama socijalističkog društvenog uređenja, a i metode koje je koristio dobrim dijelom su nalikovale onima socijalistički orijentiranih totalitarnih država. Promjenom ustava, 1977. godine, Gaddafi je Libiju proglasio „državom masa“³²³. Tvrdio je kako takvo uređenje omogućuje narodnu zastupljenost, a u praksi to je značilo njegovo dublje poniranje u društvo čime je autoritarni režim zapravo poprimao i neka obilježja totalitarnog, a samim time i državni teror je bivao intenzivniji. Prvi veći primjer uslijedio je odmah po proglašenju „države masa“ kada je Gaddafi dao ovlaštenje za usmrćivanje 22 časnika koja su 1975. godine pokušala puč kao i za nekoliko civila (Eljahmi, 2006). Kako bi kontrolirao „državu masa“ i suvereno upravljao njome, Gaddafi je uspostavio snažan represivni sustav, a Revolucionarni odbori koje je Gaddafi stvorio uključivali su 10-20% ukupnog libijskog stanovništva koje je sustavno nadziralo sve ostale³²⁴. Nadzirani su bili svi – zaposleni u državnim uredima, tvornicama, školama, a za koje bi režim utvrdio da su disidenti, bili bi ubijani, kako oni u zemlji tako i u inozemstvu. Kao i zakonodavna, niti sudska vlast u Libiji nije imala stvarnu moć niti neovisnu poziciju, a i njezino ustrojstvo bilo je vrlo manjkavo pa su režimske elite to iskorištavale i prazninu pravosudnog sustava nadopunjavale snagama sigurnosti koje su često uznemiravale obične građane. Veliku moć u svojim rukama imali su upravo Revolucionarni odbori koji su bili i „djelitelji pravde“ te su mogli odrediti zatvorske kazne s vrlo malo ili bez dokaznog materijala. Posebno su u fokusu njihova rada bili oni članovi Nacionalnog kongresa koji bi iskazali svoje neslaganje s režimskom politikom. Svako neslaganje bilo je protuzakonito prema Zakonu broj 75 iz 1973. godine koje je negiralo slobodu izražavanja.

Institucionalizirano nasilje provodili su i Gaddafijevi vodovi smrti koji su, kako kaže Eljahmi (2006), „terorizirali stanovništvo“, a državni agenti su posebno bili aktivni nakon što je 1980. godine Gaddafi naredio likvidaciju disidenata domaćih i inozemnih, ili kako ih je on

³²³ Libiju je tada preimenovao u Socijalističku narodnu Libijsku Arapsku Džamahiriju, a džamahirija na arapskom označava „državu masa“.

³²⁴ Tu procjenu donio je američki State Department usporedivši taj sustav nadzora s onim Saddama Husseina i Kim Jong Ila (Eljahmi, 2006).

zvao „pasa lualica“. Brojna smaknuća disidenata bila su javna, a kasnije bi bila emitirana na državnim televizijskim kanalima. Čak se i sudjelovanje u političkim razgovorima sa strancima kažnjavalo s tri godine zatvora. Eljahmi (2006) navodi nekoliko istaknutijih primjera državnog terora pa tako i onaj iz prosinca 1993. godine kada su libijski agenti oteli bivšeg libijskog ministra vanjskih poslova i disidenta Mansura Kikhia, samo mjesec dana prije nego što je trebao dobiti državljanstvo Sjedinjenih Američkih Država. Tek nekoliko godina nakon istrage CIA-e utvrđeno je da su egipatske službe otele Kikhia i predale ga libijskim vlastima koje su ga potom ubile (NY Times, 1997). Libijski agenti djelovali su širom svijeta pa je tako i 1980. godine libijski agent pokušao ubiti disidenta i doktoranda Sveučilišta u Coloradu, Faisala Zagallaia koji je pogođen hicem od kojega je djelomično oslijepio (NY Times, 1981).

Amnesty International je više puta u svojim izvješćima ukazivao na kršenja ljudskih i građanskih prava u Libiji, posebno postupanja s političkim zatvorenicima. To je 1988. godine i dovelo do određenih promjena zakonskog okvira, no narav režima nije se značajno promijenila, državni teror je ostao njegova konstanta, makar je sam Gaddafi u ožujku iste godine pred Nacionalnim kongresom rekao kako su neka ranija politička uhićenja i osude na smrt bila pogrešna jer su neki od tih ljudi nevini te da će Libija postati mjesto gdje se „ljudska prava poštuju“, a bilo je najavljeno i ukidanje smrtne kazne (AI, 1991: 1).

Za postupke političkih uhićenja i daljnjih postupaka s uhićenima do tada su bila nadležna gotovo sva najvažnija državna tijela – Vojna obavještajna služba, Vojna policija, Istraživački odjel i Revolucionarni odbori – i svi su se mogli pozvati na izvanredno stanje, odnosno ignorirati važeće zakone premda ni oni često nisu bili jamac ljudskih i građanskih prava. U lipnju 1988. godine, donesen je *Veliki zeleni dokument* odobren od Nacionalnog kongresa kojim je nanovo regulirano pitanje smrtne kazne, postupanja sa zatvorenicima, pravedno suđenje i drugo³²⁵.

Amnesty International je konstantno naglašavao problem arbitrarnih uhićenja i pritvor bez suđenja, uskraćivanje prava na pravično suđenje i pozvao na uvođenje mjera zaštite od mučenja i zlostavljanja. U izvješću iz 1997. godine (AI, 1997), Amnesty navodi da se stotine zatvorenika drže u zatvorima bez izrečenih kazni ili suđenja, od kojih su neki u zatvoru i

³²⁵ Treba istaknuti kako je Libija još 1970. godine postala potpisnica Međunarodnog sporazuma o ljudskim i političkim pravima, međunarodnog ugovora koji je usvojila Opća skupština UN-a još 1966. godine. Libija je bila i potpisnica Afričke povelje o ljudskim i građanskim pravima 1985. godine i bila je prva potpisnica koja je podnijela dvogodišnji izvještaj o mjerama koje su poduzete za provedbu tog sporazuma, no kao i u brojnim drugim primjerima ni u Libiji spomenuti međunarodni ugovori nisu imali posebnu težinu i njihovo se kršenje nije problematiziralo.

petnaest godina. Prema navodima Amnestyja, žrtve su dio cijelog političkog spektra, od islamista, Ba'athista, komunista i drugih, ali da među zatvorenicima bez kazne ili suđenje dominiraju osumnjičeni članovi ili pak pristaše islamističkih skupina. Usprkos libijskim i međunarodnim zakonima kojima je tortura bila zabranjena³²⁶, u izvješću se navodi kako postoji rutinizirana praksa torture političkih zatvorenika koja podrazumijeva fizičko i psihičko mučenje za vrijeme ispitivanja, a priznanja iznuđena pod torturom se kasnije u sudskim postupcima. Uslijed mučenja i zlostavljanja bilo je i smrtnih stradanja zatvorenika baš kao i uslijed teških zatvorskih uvjeta. U istom izvješću iz 1997. godine Amnesty navodi i slučajeve nestanaka kako u Libiji tako i izvan Libije kao i prakse izvansudskih pogubljenja. Samo prema službenim objavama s kojima je raspolagao Amnesty International, u periodu između 1992. i 1997. godine ubijeno je najmanje 38 ljudi.

Posebnu zabrinutost izazvao je zakon o „kolektivnom kažnjavanju“ prema kojemu je državi omogućeno sankcioniranje cijele obitelji, naselja ili šireg područja za nedjelo pojedinaca. Jedan primjer iz izvješća AI-a (1997: 34) vrlo dobro oslikava okrutnost državnog terora Gaddafijeva režima. U ranim jutarnjim satima 25. rujna 1995. godine snage civilne sigurnosti ušle su u kuću Abdallaha al-Zayyania u Bengaziju te pritom uhitili njega, njegovu suprugu, dvije kćeri te dva unuka i sve to bez uhiđenog naloga. Rečeno mu je kako neće biti pušten dok se brat njegove supruge ne preda vlastima. Sin Abdallaha al-Zayyania, bio je navodni pripadnik jedne islamističke skupine te je ubijen nekoliko dana ranije na jednoj farmi izvan Bengazija, zajedno s još nekoliko njih, a brat al-Zayyanijeve supruge uspio je pobjeći. Budući da ga nisu mogli pronaći, službe su pokušale na vrata njegovoj rodbini čiji su članovi postali sukrivci za ono što se dogodilo u Bengaziju. Sudbina 'Abdallah al-Zayyani i njegovoj obitelji je ostala nepoznata. Nasilje i prijetnja nasiljem, širenje terora i psihološki učinci koji su postignuti takvim djelovanjem, bili su, uz postojeće društvene sporazume, jamac unutarnje političke stabilnosti režima. Terorizam je, dakle, Gaddafiju poslužio kao svrhovit instrument za ostvarenje političkih ciljeva.

Od ovih primjera unutarnjeg državnog terorizma u svjetskoj javnosti više su odjeknuli slučajevi libijskog međunarodnog terorizma i sponzoriranja terorizma, prvenstveno usmjerenog protiv zapadnih zemalja, napose Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije. Još iz ranijih godina Hladnog rata Libija je bila bliža sovjetskoj, to jest antizapadnjačkoj strani. Sovjetske i libijske vlasti imale su dobre odnose, a Sovjetski Savez je u Libiji gledao

³²⁶ Osim prema *Ženevskoj konvenciji*, praksa mučenja bila je zabranjena i prema libijskom zakonu. Prema Članku 435. kaznenog zakona zabranjeno je bilo mučenje zatvorenika i za prekršitelje zakona bila je predviđena zatvorska kazna i do 10 godina. I prema zakonu broj 20. iz 1991. godine mučenje je bilo zabranjeno.

prijateljsku zemlju dok su konfrontacije s SAD-om postajale sve češće i jače³²⁷. U kontekstu napetih odnosa dvaju zemalja potrebno je razumijevati i ranije spomenuti *slučaj Lockerbie*, odnosno rušenje američkog civilnog zrakoplova 1988. godine. Osim tog, najpoznatijeg slučaja, Libija je izravno sudjelovala ili bila pokrovitelj još nekoliko poznatih međunarodnih terorističkih akata. Još je sedamdesetih godina 20. stoljeća Libija formirala kampove za obuku i davala oružje kao i sigurno utočište nekim terorističkim organizacijama, odnosno njihovim članovima. Libija je surađivala s organizacijama različitih ideologija i političkih ciljeva, budući da je sa svakom od njih je imala zajednički interes. Libija je surađivala s IRA-om, ETA-om, talijanskim Crvenim brigadama kao i nekim palestinskim grupama, primjerice PLO-om i drugima³²⁸. Libijska potpora Irskoj republikanskoj armiji može se svesti na izreku „neprijatelj mog neprijatelja je moj prijatelj“. Gaddafi je svojom potporom IRA-i htio kazniti Britance jer su 1986. godine američkim vojnim zrakoplovima ustupili baze za polijetanje i bombardiranje Tripolija u akciji kodnog imena Operacija Kanjon El Dorada. Libija je kao odgovor Velikoj Britaniji dala financijsku pomoć IRA-i. Ahmad (2012: 8) tvrdi da je Gaddafi malo toga znao o kampanji IRA-e i njezinim ciljevima, ali je znao da imaju zajedničkog neprijatelja što je bio dovoljan razlog za sponzoriranje te terorističke organizacije.

Šestorica libijskih terorista, pripadnika Islamskog džihada, su 1989. godine iznad saharske pustinje u državi Čad srušila francuski putnički zrakoplov na letu *UTA 772* u kojemu je poginula 171 osoba. I za taj slučaj Libija je deset godina kasnije preuzela odgovornost i pristala isplatiti odštetu obiteljima stradalih. Prema rezultatima provedenih istraga za oba slučaja je Gaddafi znao, štoviše tvrdi se da ih je on osobno zapovjedio. Za *slučaj Lockerbie* riječ je bila o osveti SAD-u za zračne napade na Libiju, dok je u drugom slučaju libijski motiv bio osveta Francuskoj za potporu Čadu koji je bio u dugogodišnjem graničnom sporu s Libijom (Reynolds, 2003). Od brojnih libijskih primjera izdvajamo još onaj iz 1986. godine kada je u tadašnjem Zapadnom Berlinu u diskoteci *Le Belle* nakon bombaškog napada smrtno stradalo troje ljudi, a njih 230 je ozlijeđeno. Najčešći gosti diskoteke bili su američki vojnici koji su i bili meta terorista. I za ovaj teroristički čin Libija je kasnije preuzela odgovornost i

³²⁷ Napeti odnosi Libije i SAD-a bili su za trajanja cijelog Hladnog rata. Prvi oružani sukob izbio je još 1981. godine u Zaljevu Sidra kojega je Libija svojatala od 1973. godine. Konfrontacija je s vremenom postajala samo naglašenija. Libija je sve više podupirala različite radikalne skupine, a napose one antiameričke. Libijski režim je širom svijeta izvodio atentate na svoje političke disidente, ali i na različite načine bio uključen u terorističke akte diljem svijeta što je SAD potaknulo da uvede gospodarske sankcije Libiji 1982. Amerikanci su 1986. izveli zračne i pomorske napade na Tripoli i Benghazi i pokušali su ubiti Gaddafija. Kao što navodi Calvocoressi (2003: 588) to je samo dodatno učvrstilo Gaddafijevu poziciju u zemlji.

³²⁸ Prema nekim navodima Sjedinjenih Američkih Država Libija se sumnjiči i za pokušaj atentata na lidera Čada, Egipta, Saudijske Arabije, Sudana, Tunisa i Zaira (današnje Demokratske Republike Kongo). V. (Kaplan, 2007).

dogovorila isplatu odštete. Američka administracija za taj je napad odmah optužila Libiju što joj je ujedno poslužilo kao povod za zračne napade na Tripoli, Operaciju El Dorado³²⁹.

Libijski su primjeri možda i „najzahvalniji“ u kontekstu razumijevanja državnog terorizma, prije svega kao vanjskopolitičkog instrumenta kojim se nastoje postići određeni ciljevi. U libijskom primjeru je vrlo razvidno i kako terorizam ima obilježje akcije-reakcije te kako jedno državno nasilje izaziva drugo, a ono opet treće i time se perpetuira stanje u kojem se interesi nastoje ostvariti najbržim mogućim putem, a to je nerijetko državni terorizam.

Kraj vladavine Moamara al-Gaddafija završio je baš kako je i započeo - nasiljem. Bez obzira na relativnu unutarnju stabilnost režima koja je obilježila većinu njegove vladavine, vanjsko-političko djelovanje Libije ugrozilo je njegov režim i na kraju ga koštalo i vlasti. Podupirući Iransku revoluciju kao i neke radikalne arapske režime, Libija je dodatno pogoršavala svoje odnose sa Zapadom, ali i Saudijskom Arabijom, Jordanom, Irakom i drugima. Od 1992. godine Libija je zbog terorizma pod međunarodnim sankcijama, a tek s priznanjem odgovornosti za terorizam desetak godina kasnije, koje je dijelom došlo i zbog sve teže gospodarske situacije u zemlji, Libija se otvara prema zapadnom svijetu.

Političko otvaranje pojačalo je i društveno raslojavanje na one koji su podupirali Gadafijev režim i protivnike režima pa Libiju 2011. godine zahvaća takozvano Arapsko proljeće³³⁰. Pobuna je izbila u gradu Bengaziju, koji je uvijek bio svojevrsni oporbni centar Gadafijeva režima. Oporbene skupine ujedinile su se u Nacionalno tranzicijsko vijeće koje se smatralo legitimnim predstavnikom pobunjenika, a Vijeće je imalo i potporu zapadnih i drugih zemalja kojima je u interesu bilo što brže rušenje režima. Kako bi sve bilo *lege artis*, UN je donio rezoluciju 1973³³¹ kojom je uspostavljena zabrana letenja čime je velikim dijelom zaustavljeno djelovanje režimskih snaga, no istom je rezolucijom omogućeno i korištenje svih mjera za zaštitu civila s ciljem sprječavanja zločina protiv humanosti te je tako omogućena strana intervencija, odnosno vojno djelovanje NATO-ovih snaga na području

³²⁹ Zračna i pomorska akcija je izvedena samo deset dana nakon napada na berlinsku diskoteku, a u njoj je stradalo dvadesetak ljudi. Napad je prvotno opisan kao odmazda, a potom kao samoobrana u skladu s člankom 51. Povelje. Calvocoressi (2003: 169-170) navodi kako je to pozivanje na Povelju bilo „plitko i licemjerno“ i da se radilo o nezakonitom činu, a i da prema ratnom pravu taj potez nije opravdan jer čin koji se poduzima ne smije biti nesrazmjern onome koji ga je potaknuo. Opća skupština UN-a osudila je taj jednostrani čin SAD-a. A SAD su, kako bi opravdale svoj potez, Libiju označile „terorističkom državom“.

³³⁰ Riječ je o prosvjedima u arapskom svijetu koji su započeli s društvenim previranjima u Tunisu krajem 2010. godine gdje je i došlo do promjene vlasti. Pokret se vrlo brzo „prelio“ na Egipat gdje također došlo do promjena na čelu države, a jedna od zemalja u nizu bila je i Libija koju je također zahvatio val prosvjeda koji je okončan rušenjem Gadafijeva režima. Detaljnije o *Arapskom proljeću* u Libiji v. Liolos (2012: 592-593).

³³¹ Rezolucija je prihvaćena 17. ožujka 2011. godine, a od petnaest država članica Vijeća sigurnosti UN-a, deset je glasova bilo za, dok ih je pet bilo suzdržano (Brazil, Indija, Kina, Njemačka i Rusija). Detaljnije o rezoluciji v. URL: <http://www.un.org/press/en/2011/sc10200.doc.htm#Resolution> (08.11.2016).

Libije³³². I susjedne zemlje su stale na stranu pobunjenika, što je bila logična posljedica izolacionističke, ali i agresivne politike koju je vodio Gaddafi³³³. Tako su do listopada 2011. godine, poduprti zračnim snagama NATO-a, pobunjenici osvojili sva strateška mjesta u Libiji i ubili aktualnog predsjednika Muammar al-Gaddafija. Okončanjem autoritarnog režima, stanje u Libiji kvalitativno se nije promijenilo jer je zemlja upala u svojevrsno stanje kaosa. Naime, nakon što je stari ustav iz 1969. godine proglašen ništavnim, novi nije donesen, a unatoč provedenim izborima i izabranim predstavnicima još 2012. godine, zavladao je anarhično stanje i stanje građanskog rata koje i danas traje.

4.3.6. Iran šaha Pahlavija (1953. – 1979.) i sponzoriranje terorizma 1980-ih

Islamska Republika Iran jedna je od ključnih zemalja Bliskog istoka po svom vojno-političkom utjecaju. Velikim dijelom važnost Irana kao regionalne sile proizlazi i iz činjenice naftnog i plinskog bogatstva kojega zemlja posjeduje. Energetski potencijal, te političke i povijesne okolnosti uvjetovali su i razvoj nuklearnog programa kojima Iran nastojao sačuvati svoju važnu stratešku ulogu u i održati ravnotežu moći sa svojim ključnim takmacima u regiji – Saudijskom Arabijom i Izraelom (Amin i Khan, 2015; Waltz, 2012). Odnos triju zemalja kao i uloga SAD-a presudni su za razumijevanje mnogih političkih kretanja, kako onih povijesnih tako i suvremenih. Potrebno je stoga vratiti se i nekoliko desetljeća unatrag u vrijeme Iranske revolucije kada Iran dobiva politička i društvena obilježja koja su mu uvelike i danas svojstvena.

Jedna od najstarijih zemalja (civilizacija) svijeta često je bila na udaru različitih osvajačkih pohoda, no usprkos prisilnoj arabizaciji i islamizaciji u 7. stoljeću, sačuvala je velik dio svoje bogate perzijske kulture. U 19. i 20. stoljeću na tom su se području sučeljavali britanski i ruski interesi budući da su obje sile nastojale proširiti svoja sfere utjecaja na Bliskom istoku. Kada krajem 19. stoljeća na čelo Irana (Perzije) dolazi šah Mozaferuddin, država se sve više otvara stranom kapitalu, a 1901. godine izdana je i prva koncesija za vađenje nafte britanskom državljaninu William D'Arcyju (Mafi, 2008: 409).

³³² Ovdje je riječ o primjeni koncepta humanitarnog intervencionizma, za koji je već rečeno kako generalno ima pozitivne konotacije, ali i da vojna dimenzija nerijetko izaziva prijepore jer se poistovjećuje s imeprijalističkim tendencijama pojedinih zemalja. I u libijskom slučaju javili su se prijepori o opravdanosti NATO-ove intervencije. Vrlo zanimljivu razradu ponudio je Pattison (2011: 271-277) koji opravdanost ove akcije zapadnih sila dovodi u pitanje na tri razine: prva je etika humanitarnih intervencija, druga razina je epistemološka u smislu procjene dugoročnog uspjeha intervencije i treća se tiče pitanja selektivnosti.

³³³ Cvrtila (2012: 50) navodi da su na stranu pobunjenika stale i sve zemlje Arapske lige, a da su izravnu pomoć pobunjenici dobili od Saudijske Arabije i Katara.

To nije odgovaralo nekim slojevima iranskog društva, prije svega nacionalistima, domaćim veleposjednicima i svećenstvu pa je 1906. godine izbila revolucija u Teheranu kojom je šah Mozaferuddin prisiljen na odstupanje od apsolutističkih praksi te na uvođenje parlamentarnog sustava i donošenje novog ustava koji je na snazi bio sve do Iranske revolucije 1979. godine. I premda od 1906. godine formalno parlament ima suverenu vlast *de facto* je i tada kruna (šah) bila jedini izvor autoriteta (ICS, 2016).

Već sljedeće godine Iran su pogodile nove promjene, no ovaj put su one došle izvana. Naime, 1907. godine Iran je podijeljen na tri interesne zone: britansku, rusku te neutralnu zonu koja je bila predmet interesa i britanske i ruske strane. Iranska neutralnost u Prvom svjetskom ratu nije odviše značila velikim silama koje su iskoristile teritorij Irana i vojne trupe poslale u svoje interesne zone. Državnim udarom 1925. godine s vlasti je svrgnuta dinastija Kadžara i ustoličena dinastija Pahlavi.

Iako je u početku Drugog svjetskog rata Iran bio više naklonjen Hitlerovoj Njemačkoj³³⁴, 1942. godine ponovno sklapa savez s Velikom Britanijom i Sovjetskim Savezom te 1943. godine objavljuje rat Nijemcima. Poslijeratno razdoblje vrijeme je velike nestabilnosti u Iranu. Brojne pokrajine traže autonomiju³³⁵, a na unutarnjem planu česte su promjene vlade. Zabranjena je komunistički orijentirana stranka Tudeh, a 1951. godine, nakon ubojstva premijera Ali Razmare, novi postaje vođa Nacionalne fronte, Mohammad Mosadek. Jedan od prvih poteza čovjeka koji je „u vlastitoj zemlji uživao istinsku popularnost“ (Calvocoressi, 2003: 434), bio je donošenje zakona o nacionalizaciji naftne industrije kojom su Britanci eksproprirani i osnovana je nova iranska naftna kompanija. Britanci prekidaju diplomatske odnose s Iranom te se na svoju stranu pridobili i SAD, a Mosadekovom politikom nisu se slagali neki nositelji političkog i vojnog života u zemlji. Među njima bio je i šah Reza Pahlavi koji je imao potporu Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije. Američka CIA će 1953. godine tajnom akcijom³³⁶ smijeniti Mosadeka i na

³³⁴ Nijemci su jake veze s Iranom nastojali zadržati obećanjem pripojenja Bahreina Iranu nakon što pobjede u ratu, a Bahrein je u to vrijeme bio pod britanskom kontrolom (Kalinić, 2014: 126).

³³⁵ Moskva je na sjeveru Irana poticala odvajanje nekih dijelova i njihovo pripojenje Azerbajdžanu kao jednoj od zemalja SSSR-a. Poticali su i Kurde na osnivanje autonomne pokrajine pa su tako 1945. godine uz rusku pomoć Narodna Republika Azerbajdžan i Kurdska Narodna Republika proglasile svoju samostalnost, a neke dijelove na sjeveru Irana okupirale su sovjetske vlasti (Kalinić, 2014: 2019).

³³⁶ Saznanja otkrivena u CIA-inim dokumentima govore da je 1953. godine upravo CIA u suradnji s britanskom Tajnom obavještajnom službom (*Secret Intelligence Service* – SIS) u operaciji *Ajax* srušila iranskog premijera Mohammada Mosadeka i na vlast dovela šaha Rezu Pahlavija. Ovo rušenje legalno i demokratski izabrane vlasti u drugim suverenim zemljama, postat će važan dio vanjske politike SAD. Detaljnije u dijelu 4.4.1. *Državni terorizam Sjedinjenih Američkih Država*.

čelo vlade dovodi novog premijera, dotadašnjeg generala Fazlollaha Zahedija, koji zbog straha za svoju vlast uspostavlja autokratsku vladavinu „uz potporu Washingtona“ (Kalinić, 2014: 131).

Šah Pahlavi je vrlo brzo obnovio i odnose s Velikom Britanijom, a zapadne kompanije opet su dobile mogućnost eksploatacije iranske nafte. Šah je bio svjestan krhkosti svoje vlasti i nastojao ju je pod svaku cijenu sačuvati pa je s tim ciljem, opetovano uz pomoć SAD-a, stvorena Sigurnosno obavještajnu agencija - SAVAK (*Sazamane Etelaat Va Amniate Kechvar*), čije su tajne agente uvježbavali CIA-ini agenti. Ona je bila ključna za provođenje institucionaliziranog nasilja, odnosno državnog terorizma koje će potrajati sve do Iranske revolucije 1979. godine.

Iranski pisac i politički aktivist u egzilu Reza Baraheni (1976), koji je i sam bio politički zatvorenik, navodi kako je prema nekim procjenama u dvadesetogodišnjem periodu SAVAK-ova operativnog djelovanja tisuće ljudi ubijeno, više od 300 000 tisuća ih je bilo uhićeno i pritvoreno. Baraheni navodi primjer kada je samo u jednom danu, 5. lipnja 1963. godine, ubijeno 6 000 ljudi. Amnesty International govori o slučaju iz 1972. godine kada je izvršeno više od 300 smaknuća političkih zatvorenika, kao i 22 smaknuća u prvih devet mjeseci 1976. godine te ukazuje i neka priznanja koja je dala sama iranska vlada. Osim ubojstava političkih zatvorenika mnogi su politički aktivisti ubijeni na ulici ili tijekom policijskih racija dok su se „opirali uhićenju“ što je navedeno i u službenim izvješćima vlade prema kojima je od siječnja do listopada 1976. godine bilo 69 smrtnih slučajeva (AI, 1976: 9).

I u izvješću o broju zatvorenih i usmrćenih Amnesty Internationala, navodi se da je tek riječ o procijenjenom broju političkih zatvorenika. Sam šah Pahlavi je 1976. godine izjavio kako se u zatvorima nalazi oko 3 000 tisuće političkih zatvorenika koji su za njega „svi teroristi“ (AI, 1976: 6). Zamjenik ravnatelj SAVAK-a iste godine je rekao kako je riječ o 3 200 zatvorenika, dok su strani novinari i iranske grupe u egzilu dale bitno veće procjene, rekavši da se taj broj kreće od 25 000 do 100 000. Amnesty (1976: 6) navodi kako je opće poznato bilo da mnogi od zatvorenika nisu sudjelovali u nasilnim akcijama i da je među njima bio velik broj teologa, pisaca, redatelja, glumaca, sveučilišnih profesora.

Amnesty International je u izvješću iz 1976. godine izrazio svoju zabrinutost posebno kada su u pitanju: „proizvoljna uhićenja osumnjičenih političkih protivnika koja se drže u izolaciji dugi period prije nego budu suđeni i optuženi; korištenje mučenja i nedostatna pravna zaštita i nezadovoljavajući pravni postupci, pogubljenja i neslužbene smrti“ (AI, 1976: 1). U istom izvješću stoji kako je glavni oslonac u vladanju šaha Pahlavija s jedne strane vojska, čiji je on i vrhovni zapovjednik, a s druge strane SAVAK koja je i osnovana 1957.

godine za „sigurnosne potrebe zemlje i sprječavanje bilo kakve zavjere koja bi štetila javnom interesu“ (AI, 1976: 1). Čelnog čovjek SAVAK-a imenovao je izravno šah Reza Pahlavi, a on u svojim rukama ima neograničenu moć. Amnesty navodi da je SAVAK u potiskivanju političke oporbe bio ekstremno nemilosrdan te je sustav doušnika korišten na svim razinama što je stvaralo atmosferu straha svih onih koji se nisu slagali s režimom. Upravo su to ključni elementi državnog terorizma: sila i prijetnja silom, utjerivanje straha širim masama kako bi se ostvario politički cilj.

Aktivnosti SAVAK-a nisu ostale samo u granicama Irana nego su proširene i na zemlje koje su imale brojnu zajednicu iranskog naroda. Tako su primjerice i iranski studenti koji su studirali u inozemstvu bili pod državnim nadzorom, a dio njih je nakon povratka iz inozemstva uhićen i zatvoren. SAVAK je svoje aktivnosti provodio i veleposlanstvima drugih zemalja gdje su pojedini agenti vršili zabranjene obavještajne aktivnosti. Kada je 1975. godine ukinut, makar i simbolički, politički pluralizam te uvedeno jednostranačje, postalo je jasno da autokratski režim nastoji ugušiti sve političke protivnike. *Rastakhiz* (Nacionalni preporod) postao je jedina legalna stranka u Iranu, a prilikom njezina formiranja šah Reza Pahlavi je izjavio da svi oni koji odbijaju podržati stranku mogu „ili napustiti zemlju ili ići u zatvor“ (AI, 1976: 2).

Što se tiče legislative u okviru koje su djelovale snage režima i prema kojima se postupalo s osumnjičenima to su bili dijelovi iranskog kaznenog zakona³³⁷ i vojnog kaznenog zakona i procedura³³⁸, a procesom i procedurom pritvaranja upravljao je SAVAK, koji je odgovoran za unutarnju sigurnost države pa je u tom smislu i bio ovlašten djelovati kao istražitelj svih navodnih političkih zločina te podizati optužnice protiv osoba uključenih i sporne navedene akte. SAVAK je, dakle, izravno bez odobrenja bilo koje sudske instance mogao narediti uhićenje osobe osumnjičene za politički zločin³³⁹. Ni u kojem slučaju, niti na

³³⁷ Iz dijela kaznenog zakona i posebnog Zakona o kažnjavanju osoba koje djeluju protiv sigurnosti i nezavisnosti države iz 1931. godine kazna se izričala za one osobe koje: „formiraju ili pripadaju organizacijama koje se protive monarhiji ili zastupaju lijevu (kolektivističku) ideologiju“; „koje imaju separatističke tendencije“; „koje poduzimaju oružane napade protiv vlasti“; „koji se bave propagandnim aktivnostima na zahtjev ljudi koji poduzimaju gore navedene zločine ili koji djeluju protiv monarhije izvan Irana“ (AI, 1976). Predviđene sankcije za kršenje navedenih članaka kretale su se od trogodišnje kazne zatvora do smrtne kazne. Detaljnije o kaznenom zakonu v. (AI, 1976: 2-3).

³³⁸ Prema vojnom kaznenom zakonu i procedurama definiranim u Člancima od 316. do 320. predviđeno je suđenje i kažnjavanje onih koji sudjeluju u zavjeri, atentatu na Šaha ili princa. Isto je predviđeno i za one koji su izazvali ili namjeravali izazvati rušenje uspostavljene vlasti ili poremetiti nasljeđivanje prijestolja ili koji pozivaju ljude da uzmu oružje protiv vlasti. Za sva navedena djela predviđena je smrtna kazna. Detaljnije v. (AI, 1976: 3.)

³³⁹ Prema Vojnom zakonu iz 1938. godine praksa je ipak malo restriktivnija pa tamo gdje istražitelj naloži uhićenje u roku od 24 sata mora biti osigurana suglasnost Ureda vojnog tužitelja, inače subjekta neovisnog o SAVAK-u.

jednoj razini, osumnjičeni nisu imali pravo na odvjetnika po svojoj želji, nego cijelo vrijeme do donošenja sudske odluke bivali su izolirani i tek im je deset dana prije suđenja dodijeljen branitelj. SAVAK je kontrolirao cijeli predmet i istražni postupak, a optuženi nisu išli pred sud dok spisi koje je pripremao SAVAK nisu bili „zadovoljavajući“. To je bio period proizvodnje dokaza i konstrukcije cijelog slučaja po mjeri SAVAK-a koji nad sobom nije imao nikakvu kontrolu. Proces suđenja svim političkim zatvorenicima odvijao se pred vojnim sudovima.

Ovakva kršenja ljudskih prava u Iranu događala su se usprkos činjenici da je Iran jedan od potpisnika UN-ove Opće deklaracije o ljudskim pravima. Štoviše, šah Reza Pahlavi je 1968. godine bio domaćin Međunarodne konferencije o ljudskim pravima kada je javno izrazio potporu Deklaraciji i poštivanju ljudskih prava (AI, 1976: 5). Iran je svoju deklarativnu potporu poštivanju ljudskih i političkih prava potvrdio i ratifikacijom Međunarodnog sporazuma o građanskim i političkim pravima.

A da je iranska praksa daleko od teorije, potvrđuju brojni primjeri i svjedočenja onih koji su bili žrtve tog državnog terorizma. I sami uvjeti političkih zatvorenika bili su vrlo nehumani. Oni su prije suđenja bili smješteni u jednom od dva zatvora u Teheranu, a nakon suđenja bili bi transferirani u druge zatvore kako u Teheranu tako i izvan njega. Pritvori u kojima su bili prije suđenja imali su vrlo često loše uvjete u vidu ekstremne vrućine ili hladnoće, loših higijenskih uvjeta, hrane i sl., a jednaki ili čak još teži uvjeti bili su u zatvorima u koje su zatvorenici slani nakon suđenja. Politički zatvorenici bili su podvrgavani torturi usprkos tome što iranski kazneni zakon zabranjuje torturu. Reza Baraheni u jednom svom iskazu navodi sljedeće:

Većina strašnih instrumenata nalazila se na drugom katu. Nisam bio tamo, ali ured mog istražitelja Dr. Rezvana bio je odmah pored te komore i kada je jednoga dana bio pozvan u drugi ured na neke konzultacije, ušao sam u tu sobu i kratko je razgledao. Podsjeća na drevne egipatske grobnice, a rezervirana je za one za koje se sumnja da su teroristi ili za one koji su optuženi da su pokušali napasti Šaha ili nekoga od kraljevske obitelji. Ne prolaze svi zatvorenici isti proces, no generalno to je ono što se događa najvažnijim zatvorenicima. Najprije biva pretučen štapovima i toljagama od strane nekoliko mučitelja istovremeno. Ako ne prizna krivnju, biva obješen naopačke i tučen. Ako ni to ne uspije, onda biva silovan; a ako i nakon toga još uvijek pokazuje znakove otpora, daje mu se strujni udar koji ga pretvara u psa koji urla; ako je i dalje tvrdoglav čupaju mu se nokti, a ponekada i svi zubi, a u nekim iznimnim slučajevima užarena željezna šipka mu se stavlja na jednu stranu lica i probija na drugu tako da gore cijela usta i jezik. Jedan mladić je ubijen na takav način. (AI, 1976: 8)

Amnesty navodi da smrti uslijed mučenja nisu bile rijetkost, ali da su službeni podaci bili nepouzdana i kontradiktorni, a sama činjenica da se obiteljima nisu davala tijela za ukop i više su nego indikativna u tom smislu. I sam šah Pahlavi u nekim je intervjuima priznao

postojanje torture pa je tako u intervjuu francuskom *Le Monde*-u na pitanje o korištenju tortura rekao: „Zašto mi ne bismo koristili iste metode kao vi Europljani? Mi smo naučili sofisticirane metode torture od vas. Vi koristite psihološke metode kako biste izvukli istinu: mi radimo to isto (Shawcross, 1989: 200).“ U drugom intervjuu CBS-u 1975. godine rekao je da SAVAK koristi iste metode kao i sve druge tajne službe.

Uz represiju šah Reza Pahlavi je provodio Bijelu revoluciju kojom je želio promovirati „konceptiju napretka i modernosti“ (Ansari, 2001: 12). Reforme nisu polučile željene rezultate. Štoviše, proizvele su još veći broj nezadovoljnika. Najglasniji Pahlavijev protivnik bio je ajatolah Homeini koji je zbog toga i protjeran u Tursku. Sve aktivnije u borbi protiv vladajuće politike bile su i razne vjersko-političke organizacije koje su bile nezadovoljne sve većom liberalizacijom zemlje. Šahu su se osim neuspjelih reformi zamjerale sustavna represija provođena nad političkim oponentima, korupcija, prozapadnjačka politika koja pogoduje interesima bogatih zapadnih zemalja i uskoj kliki na vlasti i drugo.

Šah Pahlavi je i na vanjsko-političkom planu vodio politiku koja je izazivala sve više prigovora, posebno arapskih zemalja zbog iranskih pretenzija na neke arapske dijelove teritorija kao i zbog gospodarske suradnje s Izraelom. Bez obzira na sve veći broj nezadovoljnika, šah Pahlavi je i dalje imao potporu SAD-a, a na unutarnjem planu jedino mu je vojska ostala lojalna. No, niti ta potpora nije bila dovoljna da šah odgovori na brojne unutarnje i vanjske izazove te je u siječnju 1979. godine morao odstupiti s vlasti, a na čelo Irana dolazi ajatolah Homeini i konzervativno šijitsko svećenstvo s kojima i započinje Iranska revolucija. Tada je srušena monarhija, a na referendumu u ožujku odlučeno je da se Iran proglasi islamskom republikom i tako je monarhija zamijenjena teokracijom. Započelo je vrijeme režima „koji je bio još netolerantniji od šahova, premda možda nešto manje krvoločan i korumpiran“ (Calvocoressi, 2003: 438).

Revolucija je tako stubokom promijenila iransko društveno-političko uređenje, ali pokazat će se kasnije da je njezin utjecaj na cijelu bliskoistočnu regiju kao i svijet u globalu bio itekako velik. Izvoz iranske nafte je obustavljen, imovina koju je Iran imao u SAD-u je zamrznuta, a kulminacija napetih odnosa dviju zemalja rezultirala je teheranskom talačkom krizom iz 1979. godine kada je grupa iranskih studenata, pristaša ajatolaha Homeinija, ušla u američku ambasadu i zarobila 52 osobe koje su se tamo zatekle³⁴⁰. Mladi radikali zahtijevali su od SAD-a da izruči šaha Pahlavija, koji je zbog liječenja izbjegao u SAD, no američke vlasti nisu popustile pritisku iz Teherana. Iranu se uslijed napetosti razvio snažan

³⁴⁰ V. iznad, str. 96.

antiamerikanizma, a Homeini je za SAD počeo rabiti naziv *Veliki Sotona* (Kalinić, 2014: 149). Samo godinu i pol dana nakon Revolucije, pokrenut je Iračko-iranski rat koji je trajao od 1980. do 1988. godine³⁴¹.

Po dolasku Homeinija, važna komponenta iranske politike postaje sponzoriranje terorizma. Osnovni cilj bio je spriječiti veći utjecaj i angažman SAD-a na Bliskom istoku pa je Iran je podržavao radikalne šijitske, ali i druge ekstremističke skupine u regiji. Za SAD je upravo Iran označen kao jedan od najaktivniji sponzora terorizma i od 1984. godine kontinuirano se nalazi na listi država sponzora terorizma koju godišnje objavljuje američki State Department.

No, Byman je 2008. godine istaknuo kako je sudjelovanje Irana u međunarodnom terorizmu znatno smanjeno u odnosu na 1980-te i da ulogu primata u sponzoriranju terorizma ima Pakistan, a ne Iran (Byman, 2008: IX, 11). Kada je riječ o Iranu uvijek se apostrofira njegova veza s Hezbolahom, budući da je riječ o jednoj od najpoznatijih terorističkih organizacija. Poznato je da Iran Hezbolahu nudi vojnu obuku³⁴², financijsku potporu, potporu u oružju te ideološku podršku. Vođe Hezbolaha i vjerski dužnosnici Irana kao i iranske sigurnosne strukture imaju izrazito bliske veze. Štoviše, Iran je pomogao u stvaranju Hezbolaha koji nastao iz niza malih slabih, ali radikalnih šijitskih grupa u Libanonu. I Bilandžić (2014: 228) ističe zanimljivu činjenicu koja govori o bliskim vezama Irana i Hezbolaha. Naime, prvi čelnik Hezbolaha bio je šijitski klerik Muhammad Hussein Fadlallah čiji je pokrovitelj bio tadašnji iranski veleposlanik u Siriji, Ali Akbar Mohtashemi. Lideri Hezbolaha otvoreno su izražavali lojalnost iranskoj revolucionarnoj vladi te je u zamjenu za iransku potporu Hezbolah provodio terorističke i druge aktivnosti koje su bile u interesu Irana. Premda su i danas Iran i Hezbolah vrlo bliski, kontrola i utjecaj Irana je bitno manji nego osamdesetih godina. Lideri Hezbolaha i dalje iskazuju vjernost aktualnom vjerskom vođi Irana, ajatolahu Ali Khameneiu, ali ta povezanost i odanost nije niti blizu onoj iz vremena ajatolaha Homeinija³⁴³. Pored toga, u međuvremenu je došlo i do svojevrstne emancipacije Hezbolaha, budući da su kroz godine vrlo bliske suradnje s Iranom, kao i česte

³⁴¹ Na stranu Irana stale su Libija i Sirija, dok je Irak imao potporu brojnih zemalja od Saudijske Arabije, Jordana, Egipta. Iako su SSSR i SAD proglasile svoju neutralnost u ovome ratu, načelno su bile više na strani Saddama Husseina. Na istoj su strani bili i Istočni blok, Francuska, Brazil, Zapadna Njemačka, Velika Britanija i Kina. Detaljnije v. Kalinić (2014: 152-153) i Bišćević (1987: 178-186).

³⁴² Neposredan povod za nastanak Hezbolaha bila je izraelska vojna invazija na Libanon pa su u periodu njegova nastajanja tisuće pripadnika iranske Revolucionarne garde trenirali članove Hezbolaha i tako uvelike pridonijeli razvoju njegovih sposobnosti i terorističkih kapaciteta. Detaljnije o nastanku Hezbolaha i iranskim utjecajima na nj v. Bilandžić (2014: 227-233).

³⁴³ Byman (2008: 3-4) navodi da je u slučaju Irana dominantno riječ o državnoj potpori teroristima jer su vjerske vođe Irana uvijek bili, a i danas su, upoznati sa svim aktivnostima Hezbolaha.

borbe s Izraelskim obrambenim snagama (IDF) njihovi organizacijski i vojni kapaciteti znatno ojačali. Također, Hezbolah je stvorio vlastitu mrežu simpatizera i sponzora u Libanonu, a i širom svijeta pa je i time njihova ovisnost o Iranu bitno manja. Suradnja Irana i Hezbolaha postoji, ali taj je odnos danas „više partnerski nego *proxy*“, kako kaže Byman koji govoreći o kategorijama aktivnog sponzoriranja terorizma (kontrola, koordinacija, kontakt) ističe kako se u slučaju Irana i Hezbolaha radi o koordinaciji. Naime, prema svim saznanjima Iran i dalje usko surađuje s Hezbolahom, i to prvenstveno kada je riječ o nekim ključnim odlukama o aktivnostima Hezbolaha u Libanonu, ali i u inozemstvu. No, Byman (2008: 3, 11) tvrdi kako Hezbolah ima svoje vlastite planove i kako radi s određenim stupnjem neovisnosti od svojih iranskih sponzora. Nadalje, to nije jedina kategorija sponzoriranja terorizma svojstvena Iranu. Utvrđeno je i da je Iran često u kontaktu s brojnim sunitskim salafističkim-džihadističkim grupama iako je stvarna koordinacija između Irana i tih grupa vrlo ograničena. Nakon 11. rujna 2001. godine, mnogi su članovi Al Qaide koristili Iran kao tranzitnu zonu, a postoje i saznanja da su neki od njih tamo našli i sigurno utočište. Iran je održavao i dobre odnose s nekim palestinskim grupama, a jedna od tješnjih suradnji je ona s Palestinskim islamskim džihadom, ali i s Hamasom kojemu Iran daje i ograničena financijska sredstva i vojnu obuku. Iako je intenzitet odnosa s navedenim skupinama u opadanju, izvješća međunarodne organizacije *International Crisis Group* (ICG, 2005; ICG, 2007) govore da su iranske aktivnosti nakon pada režima Saddama Husseina preusmjerene na Irak. Iran je nakon 2003. godine u Irak razmjestio tisuće obavještajaca i paravojnih grupa kako bi povećao svoj (šijitski) utjecaj u toj zemlji u kojoj je nakon intervencije SAD-a nastao kaos. Byman (2008: 13) navodi kako su iranski motivi za sponzoriranje terorizma dominantno strateške prirode, a ideologija igra manje važnu ulogu. Nekoliko je strateških prednosti koje Iran nastoji ostvariti državnim sponzoriranjem terorizma: iskazati svoju moć i snagu posredstvom terorizmom i time utjecati na kretanja izvan svoje granice; koristiti prisilnu moć terorizma preko različitih posredničkih (*proxy*) aktera, a to se posebno odnosi na Irak i Siriju; pokazati svoju moć na unutarnjem planu; odvratiti druge sile od pokušaja utjecaja na Iran i njegove interese posebno se to odnosi na SAD i Saudijsku Arabiju. Iransko sponzorstvo terorizma nedvosmisleno ukazuje kako je riječ o racionalnom instrumentu kojim se nastoje ostvariti politički ciljevi.

4.3.7. Saudijska Arabija - noviji primjeri državno sponzoriranog terorizma

Političko uređenje Saudijske Arabije počiva na Temeljnem zakonu koji je donesen u ožujku 1992. godine kada ova arapska država službeno postaje nasljedna monarhija.

Unutarnje uređenje države počiva na vjerskom učenju Kurana i šerijatskom pravu te propisima i dekretima koje izdaje kralj. Kralj koji je na čelu Saudijske Arabije ujedno je i nositelj zakonodavne i izvršne vlasti, vrhovni zapovjednik oružanih snaga te važan čimbenik sudske vlasti. On je neupitni suveren Saudijske Arabije, no posredno, putem priznavanja šerijata, i Bogu kao izvoru zakona je dana suverenost (Royal Order No. A/91, 1991). Saudijska Arabija danas je jedan od najčvršćih autoritarnih režima s izrazito naglašenim islamskim identitetom. Autoritarni ustroj države podrazumijeva i stanovitu upotrebu sile za očuvanje režima, ali budući da je Saudijska Arabija zemlja čvrsto vezana praksama i tradicijama duboko ukorijenjenima u šerijatsko pravo, državna sila koja proizlazi kao sankcijska mjera kršenja šerijata nije u fokusu ovoga rada. Režim Saudijske Arabije ovdje se dominantno promatra kao sponzor terorizma, no za razumijevanje saudijske uloge u svijetu i njezinih ciljeva koje nastoji ostvariti sponzoriranjem terorizma, potrebno je poznavati neka ključna mjesta saudijske povijesti.

Formacija kraljevstva započinje polovicom 18. stoljeća kada je osnovan emirat Nedžd kojega je osnovao emir Muhammad ibn Saud, ujedno i osnivač dinastije Sudida. Krajem 18. stoljeća ostvario je savez s islamskim naučiteljem Muhammad ibn Abd al-Wahhabom, osnivačem puritanske saudijske sekte vahabija koja predstavlja „glavnu inspiraciju fundamentalističke, salafijske varijante islama“ (Matić, 2011: 40), a ujedno je i državna religija Saudijske Arabije. Savez ibn Sauda i al-Wahhaba osigurao je da Saudijci početkom 19. stoljeća preuzmu kontrolu nad dvama svetim gradovima islamske vjere – Mekom i Medinom, što je bitna odrednica saudijske povijesti, ali i sadašnjosti.

Abdulah Aziz Ibn Saud kreće u nova osvajanja u 1920-tima pa je tako „mačem stvorio novu državu koja se od 1932. naziva Kraljevina Saudijska Arabija“ (Calvocoressi, 2003: 458). Saudijska Arabija zauzima gotovo čitavi prostor Arapskog poluotoka što joj daje iznimno značajno geostrateško mjesto. No, još veću važnost u međunarodnom kontekstu joj daju najveće zalihe nafte na svijetu koje su Amerikanci počeli istraživati još 1933. osnovavši zajedničku kompaniju *Aramco - Arabian American Oil Company* (Anderson, 2014). Ibn Saud je zahvaljujući aranžmanima sa SAD-om i velikim prihodima od nafte gospodarstvo zemlje digao na visoku razinu. Modernizacija društva najviše se očitovala na infrastrukturnom planu jer islamski temelji zemlje i autoritarni režim nikada nisu dovedeni u pitanje. Svaki vladar na čelu monarhije zalagao se za modernizaciju, ali ne i za reforme jer je primarni interes bio očuvati vladajuću dinastiju.

Ležišta nafte i svjetska ekonomija, koja uvelike ovisi o saudijskoj nafti, jamac su stabilnosti tog nedemokratskog režima, ali i jamac da mnogi potezi Saudijske Arabije, među

kojima je i sponzoriranje terorizma, uglavnom prolaze bez ili s neznatnim reakcijama zapadnih sila. Zanimljiva je činjenica da je ropstvo u Saudijskoj Arabiji ukinuto tek 1962. godine i da su mnoge zapadne demokracije, usprkos teškim kršenjima ljudskih prava, surađivale s kraljevskom obitelji kao što je i danas slučaj. Matić (2011: 39) kaže kako je upravo to, na nafti zasnovano bogatstvo, omogućilo Saudijskoj Arabiji da razvije osjećaj samopouzdanja i važnosti koji se manifestira u njihovom povećanom angažmanu u promoviranju vlastite puritanske verzije islama koja je vrlo često u diskrepanciji s demokratskim načelima.

Promocija nije samo pitanje unutarnjeg očuvanja poretka, nego prije svega dio vanjske politike Saudijske Arabije koja podrazumijeva širenje političkog i vjerskog utjecaja na druge islamske zemlje. Islam je uvijek bio važan vanjsko-politički instrument saudijske monarhije, a u promoviranju i „izvozu“ vehabističke inačice islama sudjeluju država, bogati pojedinci, različite fondacije i drugi. Ona je važna i u borbi za dominaciju u pojedinim zemljama Bliskog istoka koju sunitska Saudijska Arabija vodi sa šijitskim Iranom još od Iranske revolucije, odnosno Iračko-iranskog rata 1980. godine kada je Rijad dopremao oružje i novac Iračanima.

Kroz povijest su se na unutarnjem planu javljale i pobune šijita protiv većinskog sunitskog stanovništva i kraljevske loze, ali i militantnih islamističkih skupina kojima su suradnja sa zapadom kao i neki drugi potezi vladajuće dinastije predstavljali iskrivljavanje i odstupanje od pravih islamskih vrijednosti. Najpoznatijih pobuna je ona iz 1979. godine kada je došlo do sukoba u džamiji u Meki gdje je za vrijeme hadža i jutarnje molitve oko 100 000 ljudi postalo taocima radikalne ekstremne skupine koju je vodio pripadnik bivše nacionalne garde al-Utaibi. Otmičari su tražili od kraljevske obitelji da odstupi s prijestolja te da se šerijatsko pravo uvede u sve zemlje arapskog svijeta. U dvotjednom sukobu vlasti i militantata poginulo je 330 ljudi, a svih 70 militantata zajedno s njihovim vođom je smaknuto (Fazlagić-Šestić i Knipp, 2013).

Saudijska Arabija je u Drugom svjetskom ratu zadržala poziciju neutralnosti, a netom prije završetka rata osnovala je Ligu arapskih država, s ciljem međusobnog približavanja članica i suradnje na različitim poljima. Neki kritičari kažu da je organizacija „više predstavljala svoje autokratske režime nego svoje državljane“ (Masters i Sergie, 2014)³⁴⁴.

³⁴⁴ Ligu arapskih zemalja ili Arapsku ligu tvore 22 zemlje : Egipat, Sirija, Jordan, Libanon, Irak, Saudijska Arabija, Jemen, Somalija, Alžir, Libija, Džibuti, Tunis, Oman, Maroko, Katar, Mauretaniya, Kuvajt, Sudan, Pales tinska Samouprava, Ujedinjeni Arapski Emirati i Komori. Iako je jedan od proklamiranih ciljeva asocijacije jačanje suradnje među arapskim zemljama, njihovo jedinstvo je vrlo krhke naravi, štoviše među mnogim članicama postoje oštre podjele i neslaganja. Najrecentniji primjer je vojni sukob Saudijske Arabije i Jemena

Pedesete i šezdesete godine 20. stoljeća obilježile su burne promjene na prijestolju³⁴⁵ kao i pojačana međunarodna aktivnost³⁴⁶. Sedamdesetih godina Saudijska Arabija započinje s modernizacijom vojske gdje ponovno blisko surađuje sa SAD-om kao glavnim distributerom oružja. Zbog svojih kroz povijest uglavnom dobrih veza sa Sjedinjenim Američkim Državama, Saudijski su uvijek morali biti vješti u vođenju vanjske politike i odnosa s drugim islamskim zemljama, budući da se u većini njih Amerikanci doživljavaju kao neprijatelji. Objašnjavajući povijest vojne suradnje Saudijske Arabije i SAD-a, Otterman (2003) navodi kako je monarhija 1991. godine podržala SAD u Zaljevskom ratu i da je isto je učinila i 2003. godine kad je podržala savezničku invaziju na Irak, dopuštajući napade sa saudijskog tla i zračnog prostora. Otterman (2003) ističe kako su za potonji rat „saudijski vođe, suočeni s velikim unutarnjim protivljenjem ratu, u više navrata negirali dopuštanje napada sa saudijskog tla“.

Sredinom 1970-ih, nakon ubojstva kralja Faisala, monarhijom *de facto* vlada Fahd koji krunu dobiva 1982. i zadržava je do 2005. Nakon Fahda prijestolje je pripalo njegovu polubratu Abdullahu koji je vladao do siječnja 2015. i bio poznat kao vladar s iznimno jakim utjecajem na unutarnjem, ali posebno na vanjskom planu. Za vrijeme kralja Abdullaha u Saudijskoj Arabiji su započele i određene reforme, doduše vrlo oprezne i spore, ali u saudijskom kontekstu značajne. Saif (2014: 412) navodi da je kralj Abdullah prihvatio politiku koja se nije sviđala klerikalnim krugovima i koji su je nazivali „pozapadnjačenom politikom“.

Kralja Abdullaha je naslijedio Salman bin Abdul Aziz al-Saud čiji su potezi u kratkom vremenu nagovijestili vrlo burno političko vrijeme u zemlji i izvan nje. Vrlo brzo kralj Salman pokrenuo je rat sa susjednim Jemenom, a i odnosi sa SAD-om su na najnižoj razini u dugoj tradiciji američko-saudijskih odnosa

Da je Saudijska Arabija godinama sponzor radikalnih islamskih pokreta u svijetu javna je tajna. Osamdesetih godina 20. stoljeća, za vrijeme Hladnog rata, Saudijska Arabija je zajedno sa Sjedinjenim Američkim Državama financirala islamske militante u borbi protiv sovjetske vojske u Afganistanu (Byman, 2005: 191). Upravo iz jedne takve islamističke

koji je započeo u ožujku 2015. godine agresijom Saudijske Arabije na Jemen. Detaljnije o ustrojstvu organizacije kao i međusobnim odnosima v. Masters i Sergie (2014).

³⁴⁵ Nakon smrti kralja Ibn Sauda, 1953. godine, krunu preuzima njegov sin Saud. U puču 1964. godine kralj Saud zbačen je s prijestolja, a vlast dolazi u ruke njegova polubrat Faisal za kojega se kaže da je „stvarno vladao zemljom i prije negoli je stupio na prijestolje“ (Calvocoressi, 2003: 459).

³⁴⁶ Saudijska Arabija igrala je važnu ulogu 1960. godine pri osnivanju Organizacije zemalja izvoznice nafte (OPEC-a), a nekoliko godina kasnije i u osnivanju Organizacije islamske suradnje koja je, nakon UN-a, najveća međunarodna organizacija u svijetu.

skupine nastala je i Al Qaida koja se također povezuje sa saudijskim sponzorstvom (Byman, 2005: 223, 224). No, rijetko se može čuti da je Saudijska Arabija sponzor terorističkih skupina, a isto tako rijetko se mogu vidjeti reakcije demokratskih zemalja na takva postupanja Saudijske Arabije. Slučaj iz rujna 2016. godine ipak govori da i tu postoje određene naznake promjena. Američki Kongres je 28. rujna 2016. godine većinom glasova, a unatoč vetu kojega je uložio predsjednik Barack Obama, odobrio zakon „Pravda protiv pokrovitelja terorizma“ (U.S. Congress, 2016). Prema donesenom zakonu obitelji žrtava stradalih u napadu Al Qaidae 11. rujna 2001. godine mogu tužiti Saudijsku Arabiju i tražiti odštete zbog postojanja veze između monarhije i terorističke organizacije. Naime, većina osoba uključenih u akciju bili su državljani Saudijske Arabije. Ipak, veto američkog predsjednika na predloženi zakon govori o važnosti Saudijske Arabije kao partnera SAD-a. Unatoč očiglednom i nadaleko poznatom kontinuiranom i vrlo izraženom kršenju ljudskih prava, Rijad je uvijek imao potporu kako SAD-a tako i Velike Britanije, čak i nakon 11. rujna 2001. godine. Odnos Saudijske Arabije i SAD-a jedan je od najjasnijih primjera hipokrizije međunarodnog sustava u kojemu su političke odluke i ishodi rezultat čistih kalkulacija gdje *logika očekivanih posljedica* dominira nad *logikom primjerenosti*.

Za Bymana (2005: 4) pak nema dileme, Saudijska Arabija jest sponzor terorizma. Na listi zemalja sponzora terorizma za 2015. godinu nalaze se Iran, Sudan i Sirija premda empirija govori o puno većem broju zemalja koje sponzoriraju terorističke aktivnosti, bilo aktivno ili pasivno³⁴⁷. Posljedica je to činjenice politizacije procesa određivanja i imenovanja pojedine države kao sponzora terorizma iza kojega stoji SAD, ali i druge zemlje.

Za slučaj 11. rujna 2001. godine Byman navodi kako je Saudijska Arabija imala pasivnu ulogu u kojoj države namjerno, zbog vlastitih interesa, toleriraju određene aktivnosti terorističkih skupina. Drugim riječima na sceni je bila „znajuća tolerancija“ odnosno jedini oblik pasivnog terorizma kojega uzimamo kao relevantan u radu, izostavljajući preostale oblike pasivnog sponzoriranja - nenamjerna nezainteresiranost, neznanje i nesposobnost. Upravo to, smatra Byman (2005: 15), dogodilo se na primjeru 11. rujna kada je Saudijska Arabija svjesno zatvarala oči na aktivnosti Al Qaide i to prvenstveno zbog mnogobrojnih Saudijaca koji gaje naklonost prema onom što je činila i čini ta teroristička skupina. Kraljevina je tako džihadistima povezanim s Al Qaidom dopuštala prikupljanje financijskih sredstava za svoje aktivnosti, ali i regrutiranje boraca.

³⁴⁷ V. dio 3.4.5.3. *Državno sponzorirani terorizam*.

Ipak, novija saznanja o napadima na njujorške blizance i Pentagon, kao i na neuspjeli pokušaj napada na Bijelu kuću, ukazuju da je Saudijska Arabija imala veću i aktivniju ulogu u tom činu. Zacarias Moussaoui³⁴⁸, član Al Qaide koji je nakon priznanja krivnje za terorističke napade 11. rujna, koja mu je stavljena na teret i za koju je 2006. godine osuđen na doživotnu kaznu zatvora, odlučio je 2014. godine dati novi javni iskaz o organizaciji samog čina. U svjedočenju je dao neke vrlo inkriminirajuće iskaze za Saudijsku Arabiju, napose za kraljevsku obitelj. Prema Moussaouiovim tvrdnjama, važni članovi kraljevske obitelji bili su ključni donatori različitih terorističkih mreža u kasnim devedesetima pa tako i Al Qaide. Imenovao je princa Turki al-Faisal al-Sauda, bivšeg šefa obavještajne službe, jednim od ključnih ljudi za sponzoriranje Al Qaide. Moussaoui je rekao kako je sam bin Laden sastavljao listu donatora kako bi znao tko je financirao „sveti rat“ i da su na toj listi spomenuti i Saudijci. Izjavio je i da se u Kandaharu, drugom najvećem gradu Afganistana, našao sa službenikom veleposlanstva Saudijske Arabije u SAD-u s kojim je trebao zajedno otići u Washington kako bi pronašli prikladnu lokaciju za ispaljivanje projektila *Stinger* kojim su namjeravali pogoditi predsjednički zrakoplov *Air Force One*. Zacarias Moussaoui je rekao kako je jedan saudijski princ, kojega nije imenovao, platio njemu i još devetnaestorici drugih otmičara poduke iz škola letenja (Corcoran, 2014).

Sve njegove navode demantiralo je saudijsko veleposlanstvo koje se pozvalo na izvješće nalaza istrage iz 2004. godine prema kojemu nema dokaza o saudijskom financijskom pomaganju Al Qa'idi. U izvješću su također naveli kako je Moussaoui „poremećeni kriminalac, čiji su odvjetnici predstavili dokaze da je bio mentalno poremećen, stoga njegove riječi nemaju kredibilitet“ (Burke, 2015). Saudijski predstavnici tvrdili su kako je riječ o pokušaju podrivanja američko-saudijskih odnosa. I sam je bin Laden, nakon Moussaouiova priznanja i osude na doživotnu kaznu zatvora 2006. godine, izjavio kako Moussaoui nema veze s 11. rujnom 2001. godine i kako su u akciji sudjelovala samo „devetnaestorica braće“³⁴⁹ koje je on osobno angažirao (D'Amato, 2015). Premda je Moussaoui imao dijagnozu još na početku procesa, psiholog nadležan za slučaj izjavio je kako Moussaoui može sudjelovati u procesu i odgovarati za optužbe koje su mu bile stavljene na teret.

³⁴⁸ Moussaoui je uhićen nekoliko tjedana uoči napada 11. rujna 2001. i u vrijeme počinjenja napada bio je zatvoren. Prije toga bio je u Njemačkoj, gdje je u suradnji s tamošnjom ćelijom Al Qaide, imao lekcije pilotiranja koje je platio 14 000 dolara, što se uzima kao dokaz da se pripremao postati jedan od otmičara 11. rujna. Detaljnije v. (CNN, 2016b).

³⁴⁹ Zbog kontroverzi oko uloge Moussaouia u terorističkom činu 11. rujna 2001., dobio je i naziv „dvadeseti otmičar“.

Sumnju pa čak i izravne optužbe za povezanost saudijskih vlasti i Al Qadie izrazio je i Bob Graham, koji je od 1987. do 2005. godine bio senator demokrata, a koji je obnašao dužnost supredsjedatelja povjerenstva Kongresa za napade 11. rujna 2001. godine. Od američkih vlasti je tražio objavljivanje povjerljivih dokumenata u kojima se tematizirala veza saudijskih vlasti i terorista. Nakon što je dio spornih dokumenta objavljen, Graham je u rujnu 2016. godine pozvao predsjednika Obamu da se javnosti predoče još neka saznanja koje postoje u pojedinim dokumentima koji imaju oznaku tajnosti, a koji bi bili korisni za primjenu zakona „Pravda protiv pokrovitelja terorizma“. Graham je izrazio sumnju mogućeg manipuliranja vlasti SAD-a i objavljivanja lažnih informacija uz istovremeno stavljanje povjerljivosti na one dokumente koji sadrže važne podatke i dokazuju postojanost veze Saudijske Arabije i Al Qaide (Graham, 2016). Unatoč kontradiktornosti stavova koji postoje oko povezanosti Saudijske Arabije i Al Qaide, neupitno je da stanovita veza postoji. Ostaje otvoreno pitanje koliko daleko je išlo njezino sponzoriranje ove terorističke organizacije. Je li riječ „samo“ o pasivnom sponzoriranju ili je uloga monarhije bila daleko veća.

Al Qaida dakako nije jedina teroristička skupina s kojom se povezuje Saudijska Arabija. Sa saudijskim sponzorstvom povezuje grupacija koja djeluje u Pakistanu Lashkar-e-Taiba (Byman, 2005: 171), Islamska država (Samuels, 2016) i njezine ćelije po svijetu, PLO (CRS, 2007: 9-10), Hamas (CRS, 2007: 16) kao i brojne druge radikalne grupacije i pokreti širom svijeta, što je potvrdila i njemačka Savezna obavještajna služba (*Bundesnachrichtendienst – BND*) u svom izvješću 2016. godine (Dearden, 2016).

No, Byman (2016) vrlo dobro apostrofira kako je razumijevanje saudijskog odnosa s teroristima puno teže nego u slučaju Irana gdje je jasno uočljiv državno sponzorirani terorizam. Naime, u saudijskom slučaju sponzoriranje se najčešće odvija putem različitih fondacija od kojih je dio njih pod izravnim pokroviteljstvom države, a neke imaju posredne veze s vlastima. Razgranatost i brojnost kraljevske obitelji dodatno otežava razlikovanje službenog i neslužbenog sponzoriranja terorizma. Jedan od oblika poticanja islamskog radikalizma koje je svojstveno Saudijskoj Arabiji jest financiranje radikalnih propovjednika, izgrađivanje džamija, izdavanja udžbenika (Byman, 2005: 64).

Council of Foreign Relations (CFR)³⁵⁰ 2002. godine je objavio izvješće u kojemu navodi: „Već godinama pojedinci i dobrotvorne organizacije sa sjedištem u Saudijskoj Arabiji su najvažniji izvor sredstava Al Qaide. I godinama već saudijski dužnosnici zatvaraju oči pred tim problemom (CFR, 2002: 1).“ CFR navodi kako sporne dobrotvorne organizacije koje

³⁵⁰ Riječ je o uglednoj nezavisnoj i nestranačkoj organizaciji stručnjaka i publicista koja je osnovana 1921. godine u New Yorku, a koja se, između ostalog, bavi i problematikom financiranja terorizma.

financiraju Al Qaidu imaju sjedišta u nekoliko zemalja svijeta³⁵¹ kao i svoje podružnice, ali ističu da su upravo one saudijske najrazvijenije i da najviše sudjeluju u financiranju „mudžahedina“ (CFR, 2002: 7-8). Stručnjaci CFR-a u istom su izvješću istaknuli kako je SAD-u nakon 11. rujna 2001. poduzeo mnoge uspješne inicijative za smanjenje dotoka novca teroristima, ali isto tako su naveli da te napore „otežava nedostatak (...) političke volje saveznika SAD-a“ (CFR, 2002: 21).

Sporna saudijska dobrotvorna organizacija koja se spominje u izvješću iz 2002. jest Al Haramain. U ažuriranom izvješću iz 2004. godine navodi se kako su zajedničkom akcijom Saudijsaca i SAD-a te organizacije u mnogim zemljama zatvorene, ali se ispostavilo da su ponovno otvarane pod drugim imenima. Primjerice, u Bosni i Hercegovini je u prosincu 2003. godine pored Travnika otkrivena organizacija *Vazir* za koju je utvrđeno da je bila „reinkarnacija organizacije Al Haramain Bosna“ (CFR, 2004: 5).

Saudijska Arabija bila je i velik sponzor Bosni i Hercegovini za vrijeme rata 1990-tih, a velik dio novca bio je usmjeren mudžahedinskim borcima koji se bili dio El Mudžahid postrojbe koja je počinila brojne zločine za vrijeme rata. Saudijska Arabija ostala je i nakon rata veliki financijer Bosne i Hercegovine ulažući u različite projekte, a to financiranje ima svoj interes kojega apostrofira i Azinović u svojoj knjizi *Al-Kai'da u Bosni i Hercegovini: Mit ili stvarna opasnost*:

Činjenica je da nakon 1979., Saudijska Arabija svoju pomoć zemljama u kojima je većinsko muslimansko stanovništvo uslovljava izvozom vehabizma. To je, naime, očigledno slučaj i u BiH. Recimo, ako Saudijska Arabija ovdje finansira izgradnju džamije, onda je ona izgrađena po njihovim arhitektonskim mjerilima. U toj džamiji se propagira vehabizam što je poprilično doprinijelo radikalizaciji jednog, na sreću, veoma malog procenta bosanskih muslimana. (Bećirević prema Azinović, 2007)

Da postoji veza između saudijskog novca i financiranja radikalnih skupina širom svijeta pa tako i Al Qaide pokazalo se i prilikom jedne akcije FBI-ovih istražitelja u Bosni i Hercegovini. Naime, u ožujku 2002. godine, agenti FBI-a su u akciji pretrage dobrotvorne saudijske organizacije koja je djelovala u Sarajevu pronašli rukom ispisan popis navodnih 20 financijera Al Qaide (CRS, 2007: 3).

Činjenica jakih savezničkih veza SAD-a i Saudijske Arabije, a koja počivaju na interesima dviju zemalja, doprinosi zamaglivanju pa i skrivanju uloge Saudijske Arabije u sponzoriranju terorizma. No, posljednjim pogoršanjem odnosa saveznica sam je američki vrh počeo izlaziti s oštrijim ocjenama Rijada. Tako je predsjednik Obama u ožujku 2016. optužio

³⁵¹ Pored Saudijske Arabije tu su Afganistan, Pakistan, Kuvajt i SAD-u.

vehabijski režim Saudijske Arabije za širenje ekstremizma posebno na Indoneziju. Rekao je kako su Saudijska Arabija kao i neke druge zemlje Perzijskog zaljeva u Indoneziju slale velika novčana sredstva, ali i vjerske učitelje kako bi širile ideje ekstremne vehabijske inačice islama (Goldberg, 2016)³⁵².

Neovisno o stupnju involviranosti monarhije u terorističke aktivnosti u svijetu, neupitno je da iza svega stoji racionalni razlozi za podršku onim grupacijama koje promiču ideologiju koju zastupa Saudijska Arabija. Također, postojanje zajedničkih neprijatelja je još jedan od racionalnih interesa Saudijsaca zbog kojih se odlučuju na sponzoriranje pojedinih ekstremnih skupina. Bez obzira na sve kvalitativne i kvantitativne razlike terorizma, ciljna racionalnost je zajednička svim akterima, bilo izravnim počiniteljima ili njihovim sponzorima. U saudijskom slučaju, cilj je zadržati vodeću poziciju na Bliskom istoku, ali i proširiti svoj utjecaj na mnoge muslimanske zemlje u svijetu kao i one gdje postoji brojna muslimanska zajednica kroz nametanje i jačanje vehabističke varijante islama.

4.4. DRŽAVNI TERORIZAM U DEMOKRATSKIM DRŽAVAMA

4.4.1. Državni terorizam Sjedinjenih Američkih Država

Demokracija i vladavina prava neodvojive su jedna od druge. U slučaju različitih, bilo unutarnjih ili vanjskih ugroza, stabilna demokracija i pravni poredak ne bi smjeli biti ugroženi. Demokratski i pravni uzusi ne bi se trebali podčinjavati ugrozama u smislu fleksibilizacije. Oni naprosto moraju koegzistirati s različitim prijetnjama i jedini odgovor na njih, ako se ne žele narušiti demokratske vrijednosti, može biti demokratski i u okviru postojećeg pravnog poretka. Upravo je fleksibilizacija demokracije i pravnog poretka karakteristika mnogih demokracija diljem svijeta pa tako i onih najstarijih i najrazvijenijih među kojima su i Sjedinjene Američke Države. Također, logika geopolitičkih interesa zamagljuje, a ponekad i briše granicu totalitarnih, autoritarnih i demokratskih praksi, jer za ostvarenje političkih ciljeva u okviru dominantne paradigme realizma, *logika očekivanih posljedica* dominira nad *logikom primjerenosti* i jedina konstantna međunarodnog poretka i

³⁵² Osim optužbi za pomaganje ekstremistima, Barack Obama je u intervjuu na 85 stranica, izrazio i ponos zbog neinterveniranja u Siriji, rekavši kako je riječ o sektaškom sukobu u kojega ih je htjela uvući Saudijska Arabija. Tu su odluku Obami i SAD-u Saudijski posebno zamjerali jer su očekivali čim prije svrgavanje s vlasti Bashara al-Assada koji uživa potporu Irana, najvećeg neprijatelja Saudijske Arabije. Na pitanje o savezništvu sa Saudijscima, Obama je odgovorio da su „stvari puno složenije nego se čine“. Detaljnije v. Goldberg (2016).

odnosa među državama jest „organizirana hipokrizija“. Za vrijeme Hladnog rata bila je to borba za utjecaj dvaju velesila, a danas je to dominantno protuterizam. I u jednom i u drugom slučaju glavnu riječ su imale i imaju Sjedinjene Američke Države koje su upravo na tom planu pokazale da državni terorizam nije rezerviran samo za totalitarne i autoritarne režime.

Ova stara demokracija današnje konture vuče iz 18. stoljeća kada je 1776. donesena Deklaracija o neovisnosti kojom su Sjedinjene Američke Države proglašene slobodnima i neovisnima od britanske krune, a 1787. godine „očevi utemeljitelji“ na čelu s prvim predsjednikom Georgeom Washingtonom donijeli su ustav³⁵³ prve moderne demokratske države u svijetu. Samo donošenje ustava iznjedrilo je dvije orijentacije različitih političkih stajališta. S jedne strane bili su „federalisti“ inače zagovornici jake, centralizirane federalne vlasti, dok su s druge strane bili „antifederalisti“ koji su težili većoj suverenosti država članica (Deren-Antoljak, 1991: 110). Konfederaciju je na samom početku tvorilo trinaest država (trinaest ranijih kolonija), a vrlo brzo u njezin sastav ulazile su i druge države. Uslijedio je gospodarski uzlet SAD-a, a konfederacija se sve više širila. Kao važna strateška komponenta američke politike 1823. definirana je Monroeova doktrina koja je počivala na tri glavna koncepta: „odvajanje sfere utjecaja Europe i Amerike“, „sprječavanje kolonizacije“ i „sprječavanje intervencije“ (U.S. OH, 2016). Doktrina je vrlo brzo primijenjena u praksi kada SAD poduzima akcije u Srednjoj i Južnoj Americi, gdje uvelike uspostavlja svoju kontrolu. Theodore Roosevelt je 1901. godine formuirao „dodatak Monroeovoj doktrini“ (Calvocoressi, 2003: 763), u kojem su naglašena imperijalistička i hegemonistička obilježja SAD-a. Srednja i Latinska Amerika postaju prvorazredni vanjskopolitički interes, što se najjasnije ogleda u poznatoj krilatici toga doba – „Amerika Amerikancima“. Roosevelt u doktrinu uključuje mogućnost preventivnih akcija kojima je SAD-u dao pravo interveniranja u zemlje Srednje i Latinske Amerike ako bi njihova politika bila protivna interesima SAD-a.

U prvim godinama Prvog svjetskog rata Amerikanci zastupaju politiku neutralnosti, a od prodaje oružja članicama Antante izrazito profitiraju, najprije financijski, a ubrzo i politički. I Thomas Woodrow Wilson, koji se na razini retorike zalagao za neinterveniranje, poslao je vojsku u Meksiko, Haiti, Dominikansku Republiku, Kubu, Nikaragvu i još neke dijelove Srednje Amerike. U prvim godinama Prvog svjetskog rata, SAD su zadržale poziciju neutralnosti, a „njemačke protuameričke diplomatske akcije u Latinskoj Americi“ (Rochat, 2008: 88) bile su ključne da Sjedinjene Države u travnju 1917. objave ulazak u rat na strani Antante.

³⁵³ Temeljni zakon SAD-a nikada nije mijenjan, već su mu dodavani amandmani kojih je do danas 27.

Po završetku Prvog svjetskog rata SAD se vraća izolacionističkoj politici, a nakon gospodarske krize koja će trajati od 1929. do 1932., politikom *New Deal* Franklina D. Roosevelta nastoje se sanirati štete krize. Istovremeno SAD provodi politiku popuštanja prema susjedima, uspostavlja dobre odnose sa SSSR-om i ponovno zauzima poziciju neutralnosti koju će vrlo brzo napustiti ponovno zbog agresivne Njemačke politike i straha od pobjede nacizma. Nakon Njemačkog napada na SSSR i napada japanske zračne flote na američku luku Pearl Harbor, objavljujući rat Japanu SAD postaje jedna od zemalja Saveznica. SAD je vodio žestoke borbe prvenstveno u Tihom oceanu, a uskoro se pridružuju Saveznicima i u kopnenim bitkama (Luna, 2008: 269, 274). Sjedinjene Američke Države iz rata su izašle kao „profiteri“, budući da su osim pobjede ostvarile i značajna financijska sredstva prodajom oružja te istovremeno izgradile vlastitu snažnu vojsku i razvile moćnu vojnu tehniku koju sve do danas nitko nije nadmašio³⁵⁴.

U posljednjim mjesecima Drugog svjetskog rata predsjednik SAD-a postaje Harry Truman čiji prvi potezi ukazuju na promjene i „čvrsti kurs u odnosu prema Sovjetskom Savezu“ (Vukadinović, 2001: 26). Tako u drugoj polovici četrdesetih godina 20. stoljeća dolazi do zahlađenja odnosa, odnosno Hladnog rata između SAD-a i SSSR-a koje će obilježiti svijet i međunarodne odnose sljedećih četrdesetak godina. Vrijeme je to ekstremne bipolarizacije svijeta, a neprijateljstvo se očitovalo u nadmetanju dvaju sila za geopolitičko prvenstvo, ekonomske interese i ideološki utjecaj. Amerikanci su vjerovali kako se Sovjetski Savez sa svojom komunističkom ideologijom sprema na osvajanje Europe i svijeta, dok je SSSR smatrao da SAD i njegove kapitalističke zapadne saveznice žele iskorijeniti komunizam. I jedna i druga strana smatrale su kako će se ti ciljevi nastojati ostvariti svim sredstvima, ali „nadasve silom ili prijetnjom nezadržive snage“ (Calvocoressi, 2003: 19).

Premda su i jedna i druga sila inicirale stvaranje vojnih saveza³⁵⁵, blokovska politika SAD-a (Zapada) protiv SSSR-a (Istoka) nikada nije iz hladnog sukoba prešla u oružani. Bez obzira na to što se dvije strane nikada nisu izravno vojno sukobile, u nastojanju da pod svoj utjecaj stave pojedine zemlje svijeta, obje su sile posrednički ulazile pa čak i inicirale različite sukobe. Izravni rat dvaju sila prvenstveno se manifestirao u utrci za naoružanje te u borbi za ideološko osvajanje zemalja diljem svijeta, a u pozadini svega bio je, dakako, politički interes dvaju sila. Kako je SSSR na unutarnjem planu gospodarski, ali i ideološki slabio, njegov

³⁵⁴ Malešević (2011: 347) kaže kako su Sjedinjene Američke Države „pravo vojno carstvo“ i jedina država vojno prisutna u 153 zemlje svijeta koja „ima tehnički *know-how*, mogućnosti punjenja gorivom, laserski vođene projekte, brodove nosače zrakoplova, itd.“

³⁵⁵ SAD je stvorio NATO savez 1949. godine, a SSSR je odgovorio stvaranjem Varšavskog pakta 1955. godine.

geopolitički utjecaj bivao je sve manji dok je američki sve više rastao da bi se, nakon potpunog urušavanja sovjetskog bloka 1990. godine, SAD ponovno izdigao na čelo međunarodnog svjetskog poretka. Bez obzira na promjene koje su uslijedile krajem 20. stoljeća, logika interesa i oslanjanja na vojnu silu ostala je dominantno obilježje američke vanjske politike, a samim time i međunarodnih odnosa. Suvremeni primjeri međunarodne borbe protiv terorizma dokaz su kontinuiteta američke vanjske politike koja uključuje i provođenje aktivnosti koje spadaju u područje državnog terorizma.

Zaokret u vanjskoj američkoj politici dogodio se početkom 20. stoljeća spomenutom Monroeovom doktrinom. Premda još od tog vremena postoje određeni vanjskopolitički potezi koji bi se mogli razmatrati kao primjeri državnog terorizma kao i intrigantni slučaj bombardiranja japanskih gradova Hiroshime i Nagasakija 1945. godine³⁵⁶, u fokusu rada su dva aspekta američke politike – tajne akcije iz vremena Hladnog rata koje se službeno nazivaju *covert actions* i novija povijest politike protuterorizma koja se najčešće kolokvijalno naziva „rat protiv terora“ (*war on terror*).

U vremenu konfrontacije SAD-a i SSSR-a i nastojanja širenja interesne sfere širom svijeta, tajna djelovanja bila su sastavni dio strategija mnogih države, bilo da je riječ o ugrozama koje su prijetile nacionalnoj sigurnosti ili prilikama za ostvarenje nacionalnih interesa. Jedan od vrlo korištenih instrumenata u tom slučaju bile su takozvane tajne akcije. Za Godsona (1981: 1) je riječ o akcijama „treće opcije“ koje se nalaze između diplomacije i rata, a podrazumijevaju pokušaje vlade da utječe na događaje u drugim državama ili teritorijima bez otkrivanja svoje umiješanosti³⁵⁷. Za vrijeme Hladnog rata one su bile važan, prije svega, američki instrument za postizanje strateških ciljeva, a nerijetko su dovodile do ugroze nacionalne sigurnosti u zemljama u kojim su provođene. Ključna u provedbi tajnih akcija bila je Središnja obavještajna agencija SAD-a (*Central Intelligence Service* - CIA). CIA je u svijetu aktivno provodila politiku rušenja vlada u drugim zemljama, ubijanja nepodobnih državnika i uspostavljanja podobnih, to jest proameričkih, gušenja pobuna i slično. Bilandžić (2005: 222-223) navodi kako je riječ prikrivenom (tajnom) djelovanju čiji su

³⁵⁶ Oko ovog slučaja, koji, makar je ubrzao okončanje Drugog svjetskog rata, i danas postoje brojni prijepori i pitanja je li to bio vojno i moralno opravdan čin Sjedinjenih Država. Za neke je ovaj potez SAD-a posve opravdan u svakom smislu pa čak i moralnom jer je njime „spriječeno veće zlo“, a za neke je bacanje nuklearnih bombi na Japan jedan od najvećih terorističkih akata u povijesti. U predgovoru zbornika radova *Terorizam i pravednost. Moralni argumenti i opasnom svijetu*, urednici Coady i O’Keefe (2004: 13) tvrde kako nijedna nacija nije neokaljana sklonošću terorizma te dodaju kako su Sjedinjene Države do sada jedina zemlja koja je upotrijebila nuklearno oružje protiv civilnog stanovništva.

³⁵⁷ U okviru britanskih obavještajnih i sigurnosnih institucija takve su akcije nazivane „akcijama poremećaja“ (nav. u Bilandžić, 2005: 222).

subjekt obavještajne i sigurnosne institucije, a locirane su u vanjskopolitičkoj sferi. Njihova je svrha utjecati na zbivanja u drugim zemljama i usmjeriti ih kako bi ona bila u interesu države koja stoji iza same akcije. Osnovno razlikovno obilježje vojnih i političkih djelovanja koje države također poduzimaju s ciljem utjecaja na druge države i ostvarenje svojih ciljeva jest upravo tajnost koja prati cijeli tijek akcije te nemogućnost dovođenja u izravnu vezu države koja je inicijator svega³⁵⁸.

Sam početak institucionalizacije tajnih operacija seže u vrijeme Drugog svjetskog rata kada je oformljen Ratni ured strategijskih službi koji je bio zadužen za obavještajna djelovanja, posebno ona u inozemstvu. Znanja i vještine koja su Amerikanci tu stekli postala su kamen temeljac poslijeratnog obavještajnog djelovanja SAD-a, a u okviru toga i tajnih akcija kao njegovog sastavnog dijela. Kada je po okončanju rata Sovjetski Savez započeo sa širenjem ideologija u ratnom opustošenim i deprimiranim zemljama u Europi i izvan nje, Sjedinjene Države su to vidjele kao potencijalnu ugrozu njihovih strateških interesa. Trebalo je pronaći najracionalniji, odnosno najefikasniji način kako zaustaviti sovjetsko širenje i kako ispuniti ideološki i politički vakuum nastao nakon Drugog svjetskog rata.

Američka administracija na čelu s predsjednikom Harryem Trumanom predstavila je 12. ožujka 1947. godine američkom Kongresu novu doktrinu vanjske politike kojoj je primarni cilj bio zaustavljanje širenja komunizma pružanjem političke, vojne i ekonomske pomoći onim zemljama koje bi mogle pasti pod sovjetsku sferu utjecaja. Načelo te doktrine oslikava se u Trumanovoj izjavi prema kojoj Sjedinjene Države „moraju pomagati³⁵⁹ slobodnim narodima koji se opiru podređivanju oružanih manjina ili vanjskom pritisku (Hastedt, 2004: 85).“ Spriječiti širenje sovjetskog utjecaja postalo je središnje mjesto vanjske američke politike koja će biti na snazi za vrijeme cijelog Hladnog rata³⁶⁰. Na unutarnjem planu SAD se posvećuje izgradnji sustava nacionalne sigurnosti, koji je također bio u službi provođenja i

³⁵⁸ Bilandžić navodi kako se taj element tajnih akcija naziva „uvjerljivo negiranje/pobijanje“ (*plausible deniability*).

³⁵⁹ Prvi primjer primjene doktrine i davanja pomoći bila je Grčka gdje su se Sjedinjene Države uključile u građanski rat na strani grčke vlade u borbi protiv tamošnje komunističke partije. U borbi protiv grčke komunističke partije, koja je imala podršku istočnog bloka, već su bile prisutne britanske snage. Uključivanjem SAD-a, Grčke je vrlo brzo postala dio zapadnog bloka te članica NATO saveza 1952. godine istovremeno s Turskom koja je bila sljedeća zemlja na popisu za američku pomoć. Kako se ne bi priklonile komunističkom SSSR-u, Truman je Grčkoj i Turskoj uz vojnu dao i materijalnu pomoć (Calvocoressi, 2003: 30).

³⁶⁰ Sastavi dio te politike bio je i Marshallov plan, to jest četverogodišnji ekonomski plan s kojim se započelo u srpnju 1947. kojim se nastojalo pomoći obnovi poslijeratne Europe. I stvaranje vojnog Sjevernoatlantskog saveza (NATO-a) 1949. godine bio je sastavni dio nove američke vanjskopolitičke doktrine.

kontrole nove vanjskopolitičke doktrine³⁶¹. Kako su u Europi jačali utjecaj i propagandne aktivnosti Sovjetskog Saveza, obavještajni aparat SAD-a postajao je sve aktivniji, a CIA je dobila i zakonske ovlasti za izravna operativna djelovanja pa tako i izvođenje tajnih akcija koje su 1954. godine Direktivom za tajne operacije Vijeća za nacionalnu sigurnost i institucionalizirane³⁶². Iako je unutar SAD-a tajna akcija postala legalni instrument vanjske politike, njezina primjena u zemljama diljem svijeta krši načelo suverenosti drugih zemalja pa je samim time riječ o nelegalnom i nelegitimnom, a pokazat će se i nemoralnom nasilju kojemu je jedina svrha ostvarenja američkih političkih ciljeva.

Između brojnih primjera akcija dovoljno je navesti tek nekoliko koje jasno ukazuju kako su Sjedinjene Države za vrijeme Hladnog rata služile terorizmom za postizanje svojih vanjskopolitičkih ciljeva. Već je ranije spomenuti slučaj rušenja legalno i demokratski izabranog iranskog premijera Mohammada Mosadeka³⁶³ u kojoj su 1953. godine sudjelovale CIA u suradnji s britanskim Tajnom obavještajnom službom (*Secret Intelligence Service - SIS*). Kada je premijer Mosadek zatražio reviziju ugovora s američkim i britanskim naftnim kompanijama i ograničenje njihove kontrole nad iranskim naftnim zalihama te istovremeno unaprijedio suradnju sa SSSR-om, Sjedinjene Države su odlučile reagirati. Tajnom akcijom kodnog imena *Ajax* pomogle su Irancima u planiranju i izvedbi državnog udara kojim je smijenjen predsjednik Mosadek, a na vlast doveden proamerički orijentirani šah Reza Pahlavi. Iako su mnoge činjenice o ovoj tajnoj akciji puno ranije izašle na svijetlo dana, službeno priznanje došlo je 2013. godine kada su deklasificirani dokumenti Arhiva za nacionalnu sigurnost. Njima je potvrđena američka i britanska umiješanost u iranskom puču iz 1953. godine, a vrlo brzo je CIA i javno priznala svoju umiješanost. Na službenim stranicama Arhiva objavljeni su brojni detalji kao i faze „anatomije rušenja Mosadeka u 4 dana“: (1) organizacija velikih prosvjeda; (2) ubacivanje vojnih snaga i tajnih agenata; (3) angažiranje tenkovskih snaga i stvaranje klopke te (4) ostvarenje cilja (NSA, 2016: EBB No. 435).

Samo godinu dana nakon iranskog slučaja provedena je i tajna akcija *Success* (Uspjeh) u Guatemali. Njome je CIA pomogla u svrgavanju vlade Jacoba Guzmana. Na službenim stranicama Središnje obavještajne agencije moguće je pronaći deklasificirane dokumente i ove akcije čiji je naslov *Sterilizacija „crvene infekcije“*. Kada je 1944. godine došlo do

³⁶¹ Donesen je Zakon o nacionalnoj sigurnosti i osnovano Vijeće za nacionalnu sigurnost koje je postalo čelno tijelo američkog obavještajnog sustava, a ujedno i savjetodavno tijelo američkog predsjednika. Zakonom je stvorena i CIA koja je uskoro zauzima središte američkog obavještajnog sustava.

³⁶² O pravnom okviru koji utvrđuje djelokrug aktivnosti CIA-e i *Direktivi v. Bilandžić* (2005: 225-226).

³⁶³ V. 4.3.6. *Iran šaha Pahlavija (1953. – 1979.) i sponzoriranje terorizma 1980-ih.*

političkog zaokreta u Guatemali gdje je demokratski na vlast došla lijeva opcija na čelu su predsjednikom Jacobom Arbenzom Guzmánom, došlo je do zaokreta području ekonomske suradnje sa SAD-om. Nova gvatemalska vlast je smatrala da američke korporacije iskorištavaju njihovu zemlju i narod pa je započela eksproprijacija njihova zemljišta i druge imovine. Dio bivšeg političkog *establishmenta*, koji također nije bio zadovoljan s gvatemalskim skretanjem ulijevo, i još više s opozicijskom ulogom, počeo je surađivati s američkim vlastima. Dodatni motiv za američko uključenje u svrgavanje Guzmána bila je sve bolja suradnja gvatemalskih vlasti sa SSSR-om kao i dogovor o kupnji sovjetskog oružja. U lipnju 1954. godine Washington angažira CIA-u i svog tamošnjeg veleposlanika John Peurifoya kako bi podržali i usmjerili gvatemalske vojne lidere u rušenje Guzmánove vlade. Istovremeno je vođen i psihološki rat i ulagani su veliki naponi u uvjeravanje građana kako je krenula velika vojna invazija prema glavnom gradu kako bi Guzmánova vlada pala bez puno borbe što se naposljetku i dogodilo. Tako je uz američku pomoć na vlast došao antikomunistički orijentiran predsjednik Castillo Armas koji je, kako se navodi u CIA-inom izvješću, imao „diktatorske ovlasti“, a narod Guatemale je vrlo brzo tražio povratak ustavne demokracija (CIA, 2007b). Kada su 1975. godine objavljeni dokumenti koji su otkrili CIA-inu umiješanost, zbog represije koju je kasnije nad gvatemalskim stanovništvom provodila vlast instalirana uz američku pomoć, na sudjelovanje SAD-a u toj operaciji počelo se gledati kao na sramotan čin. I mnogi istaknuti Amerikanci prozivali su američkog predsjednika Dwighta Eisenhowera za „izravnu odgovornost za smrt i razaranja“ u Gautemali (CIA, 2007b). Svojevršno službeno priznanje SAD-a uslijedilo je 1999. godine kada je predsjednik Bill Clinton posjetio Guatemalu i rekao: "Podrška vojnih snaga i obavještajnih jedinica koje provode nasilje i raširenu represiju je bila pogrešna i SAD ne smije ponoviti tu grešku (Broder, 1999).“

CIA-ina umiješanost dokazana je i u slučaju rušenja i ubojstvu lidera Dominikanske Republike Rafaela Leonidasa Trujilla 1961. godine te južnovijetnamskog lidera Ngo Dinh Diema 1963. godine, a bilo je nekoliko neuspješnih pokušaja rušenja kubanskog predsjednika Fidela Castra. Među najpoznatijim slučajevima su takozvane tajne akcije *Track I* i *Track II* iz 1973. godine kada je CIA inicirala čileanske vojne lidere na rušenje komunistički orijentiranog predsjednika Salvadora Allendea (CIA, 2007a). Na vlast u Čileu nakon svrgavanja Allendea došla je vojna hunta na čelu s diktatorom Augustom Pinochetom čija će vladavina ispisati jednu od najbrutalnijih epizoda čileanske povijesti.

Evidentno je da tajne akcije, kao instrument političkog djelovanja, imaju sva potrebna obilježja državnog terorizma. Prije svega, neupitno je riječ o nasilnim akcijama u kojima je

sila ili izravno korištena ili se njome prijetilo, a najčešće i jedno i drugo. Drugo, politički cilj je sastavni element svake tajne akcije. U navedenim primjerima riječ je o svrgavanju nepoćudnih političkih garnitura i sprječavanju širenja sovjetskog utjecaja. Nadalje, strah koji je potican nasiljem putem psiholoških učinaka na šire mase, doprinio je realizaciji političkog cilja. Organiziranost je inherentno svojstvo tajnih akcija jer one imaju svoj plan o čemu najbolje svjedoče koraci „anatomije rušenja Mosadeka u 4 dana“. Sadržajno i formalno tajne akcije u potpunosti zadovoljavaju definiciju terorizma, odnosno državnog terorizma budući da iza njih stoje države. Ako se razmatra zašto se države odlučuju za takav oblik djelovanja, jasno je da se radi o *cost-benefit* izboru. Uvjerenje da taj vid političkog djelovanja donosi željene rezultate i to u najbržem mogućem roku, presudna ja za izbor tajnih akcija, a uz to države ne žele jasno otkriti svoje ciljeve koji su često politički, pravno i moralno upitni.

Recentan primjer spornog državnog djelovanja ogleda se u odgovoru na suvremeni nedržavni terorizam i njegov aktualni četvrti „vjerski val“. Sjedinjene Američke Države su predvodnice u „borbi protiv terorizma“ toga vala, a otvorena „borba“ je započela 2001. godine nakon Al Qaidinog napada na SAD. I međunarodna zajednica na čelu s Vijećem sigurnosti UN-a donijela je dvije rezolucije (1368 i 1373) kojima je SAD-u dana puna podrška i u kojima se poziva na pravo samoobrane premda je u slučaju „rata protiv terora“ i nedržavnog neprijatelja Al Qaide riječ o vrlo prijepornom pa i irelevantnom argumentu³⁶⁴. Osim UN-a, i NATO savez se uključio u „rat protiv terora“ aktivacijom članka V. Washingtonskog ugovora prvi put u povijesti Saveza.

Bez obzira na opću pravnu i vojnu mobilizaciju uspješnost „rata protiv terora“ je vrlo diskutabilna. Tome u prilog govori činjenica da borba još uvijek traje³⁶⁵, a prvi „rat“ je 2014. godine dobio svoj drugi nastavak³⁶⁶. Budući da „rat protiv terora“ uključuje sustavno

³⁶⁴ V. 3.5.1.1. Državni terorizam i (međunarodno) pravo.

³⁶⁵ Pitanje završetka „rata protiv terora“ je vrlo neizvjesno, a i sam potpredsjednik iz vremena proglašenja „rata“, Dick Cheney, je u listopad 2001. godine rekao kako je rat protiv terorizma različit od svih prijašnjih sukoba u smislu da možda nikada neće završiti. V. Furedi (2009: 48).

³⁶⁶ Premda su aktivnosti Al Qaide protiv koje je pokrenut prvi „rat protiv terora“ znatno oslabile i praktički se organizacija raspala na desetine malih organizacija čiji kapaciteti trenutno ne predstavljaju posebnu prijetnju svjetskoj sigurnosti, jedna organizacija, koja je dijelom nastala kao rezultat raspada Al Qaide, ipak se uspjela izdići kao značajna. Riječ je, dakako, o trenutno najvećoj svjetskoj terorističkoj organizaciji ISIS-u koja je postupno jačala, no tek kada je 29. lipnja 2014. godine njezin vođa Abu Bakr al-Baghdadi na dijelu iračkog i sirijskog teritorija proglasio kalifat i proglasio tzv. Islamsku državu snažnije se angažirala međunarodna zajednica. Na NATO summitu održanom u rujnu 2014. godine u Walesu SAD je objavio strategiju borbe protiv IS-a i započelo je stvaranje nove međunarodne koalicije za borbu ovaj put protiv Islamske države, ali i međunarodnog terorizma generalno. Donesena je i Rezolucija 2178 UN-a kojom su se članice obvezale na suradnju u borbi protiv međunarodnih terorista. Time je započeo „drugi rat protiv terora“, premda to nije službeno ime aktualne međunarodne strategije. Kako je i ranije navedeno, 2009. predsjednik Barack Obama iz

ignoriranje i kršenje nekih osnovnih postavki međunarodnog pravnog okvira, ali i ustavnih odredbi pojedinih zemalja, mnogi i tu borbu označavaju terorizmom, a Bilandžić (2014: 269) kaže kako se zapravo radi o „teroriziranju terorizma“. Da će odgovor na terorizam biti vrlo sporan i ići onkraj demokratskih uzusa, dalo se zaključiti odmah po donošenju zakona koji je bio prva reakcija na napade 11. rujna 2001. – Zakonu o domovinskoj sigurnosti (*Patriot Act*)³⁶⁷. Njime je označen i početak „rata protiv terora“ čija je esencija doktrina *preventivnog ratovanja* koja je vrlo brzo definirana i u Nacionalnoj sigurnosnoj strategiji Sjedinjenih Američkih Država iz 2002. godine. Predsjednik je od Kongresa dobio *Odobrenje za uporabu vojne sile* i time je dano zeleno svjetlo za napad na Afganistan i rušenje talibanskog režima koji je bin Ladenu i Al Qaidi pružio sigurno utočište i aktivno podupirao terorističke aktivnosti tako i onu 11. rujna 2001. godine.

Patriot Act je bio u izravnoj suprotnosti s načelom prirodnog prava koje je i središte normativnosti američkog ustava. Zakon je donesen od strane Kongresa neposredno nakon napada 11. rujna, a predsjednik George W. Bush na njega je stavio potpis 26. listopada 2001. godine. Njime je potpisao zaobilaženje kao i kršenje ustavnih odredbi uključujući slobodu govora i udruživanja kao i zabranu nezakonite pretrage i zapljene. Time su izravno degradirani fundamenti kojima se američka nacija najviše ponosi – sloboda i privatnost. Ni sustav kontrola i provjera (*checks and balances*) u slučaju *Patriot Acta* nije pomogao da ova paradigma demokracije ne podlegne kriznom utjecaju koji je uvjetovao suspenziju određenih demokratskih načela i dijela pravnog poretka. Prema donesenom zakonu, američkom državnom tužitelju dopušteno je da se, ne samo „stavi pod nadzor“ tuđinca za kojega se sumnja da je povezan s aktivnostima koje bi mogle dovesti u opasnost nacionalnu sigurnost SAD-a, nego da isti za sedam dana mora biti ili protjeran ili optužen za povredu zakona o imigraciji ili za neki drugi zločin (USA Patriot Act, 2001). Možda je najekstremniji primjer suspendiranja demokracije i ljudskih prava uopće činjenica brisanja pravnog statusa svakog pojedinca, čime se kao što navodi Agamben (2008: 12) „proizvodi biće koje se pravno ne može imenovati niti se igdje svrstati“. Dakle, svi oni koji su u okviru pokrenutog „rata protiv terorizma“ u Afganistanu bili uhićeni pod sumnjom da su povezani s terorizmom nisu mogli dobiti niti status ratnog zatočenika, što je predviđeno Međunarodnim humanitarnim pravom, ali jednako tako nisu mogli dobiti ni status optuženika za bilo koji zločin u okviru američke

službene uporabe američke administracije izbacio je pojam „rat protiv terora“ umjesto kojega se koristi sintagma „operacije u izvanrednim uvjetima u inozemstvu“ (*Overseas Contingency Operation* - OCO).

³⁶⁷ *Patriot Act* je akronim za zakon kojemu je puni naziv *Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism*.

legislative. Drugim riječima, ti ljudi nisu pravno postojali, a Agamben (2008: 12-13) njihovu pravnu poziciju uspoređuje s onom Židova u nacističkim logorima „koji su s gubitkom građanskog prava gubili i svaki pravni identitet“. Osumnjičenici i pritvorenici uglavnom su odvođeni u zatvor Guantanamo, a tamo je kako kaže Agamben njihov goli život „na vrhuncu vlastite neizvjesnosti“ (Agamben, 2008:13). Iako zatočene osobe nisu imale pravni status, *Patriot Actom* je ozakonjeno njihovo mučenje, izvanredna tajna kidnapiranja i izručenja osumnjičenih za terorizam u druge zemlje, uhićenja i javna i tajna zadržavanja nedefiniranog vremenskog trajanja. Pravno te osobe nisu bile ni zarobljenici, ni optuženici, nego samo „zadržani“ i kao takvi u potpunosti izvan bilo kakvih pravnih okvira. To je djelomično i odgovor na pitanje zašto je u ovom evidentnom slučaju kršenja ljudskim prava SAD teško prozvati za kršenje *Konvencije protiv mučenja i drugih okrutnih, neljudskih ili ponižavajućih postupaka ili kažnjavanja*.

Pravna siva zona koja je stvorena za potrebe vođenja „rata protiv terora“ otvorila je široka vrata terorizmu kojem je upravljano iz središta države. Stampnitzky (2013: 169) navodi kako su „izvansudska uhićenja“ postojala i prije 11. rujna 2001. godine budući da ih je CIA koristila za vrijeme Hladnog rata, no uz zakonski okvir ona su postala bitno češća praksa³⁶⁸. Prema navodima tadašnjeg CIA-inog direktora Georga Teneta, prije 11. rujna bilo je sedamdesetak tako uhićenih, a od 11. rujna 2001. do kraja 2007. godine taj broj je značajno porastao. Prema Tenetovoj vrlo nepreciznoj i širokoj procijeni, riječ je od sto do nekoliko tisuća uhićenih ili bolje rečeno „zadržanih“.

Tu su bili uključeni i oni „neprijatelji“ protiv kojih su, također u okviru „rata protiv terorizma“, Sjedinjene Države povele rat u Iraku 2003. godine primjenjujući doktrinu „preventivnog napada“. Invazija na Irak započela je u ožujku 2003. godine na čelu s SAD-om i Velikom Britanijom. Budući da napad na Irak nema uporište niti u jednoj rezoluciji Ujedinjenih naroda, a Vijeće sigurnosti nije odobrilo takvu akciju, Amerikanci i Britanci su zaobišli međunarodno pravo. Sam je tadašnji glavni tajnik UN-a, Kofi Annan, izjavio kako jednostrane akcija Sjedinjenih Američkih Država i drugih zemalja zaobilaznjem Vijeće sigurnosti UN-a, „neće biti u skladu s Poveljom“ (Curtis, 2007: 49).

Povod napadu bilo je navodno iračko posjedovanje nuklearnog oružja, kao i diktatorski režim Saddama Husseina koji je prijatnija, ne samo iračkom narodu, nego i SAD-u budući da

³⁶⁸ Bilandžić navodi i primjere izvanrednih programa tajnih kidnapiranja i izručenja sumnjivih terorista, koji su prema navodima Michaela Scheuera, protuterorističkog stručnjaka CIA-e i autora tih programa ustanovljeni 1995. godine i spadaju u red najefikasnijih protuterorističkih operacija američke vlade. Cilj je programa „maknuti s ulice ljude koji planiraju ili su uključeni u terorističke udare na SAD i njegove saveznike“. Detaljnije v. Bilandžić (2014: 157, b. 124.)

je predsjednik Bush tvrdio kako je on pomagao teroriste Al Qaide u napadu 11. rujna³⁶⁹. Saddam Hussein je odmah na početku rata svrgnut s vlasti, a rat je trajao još sedam godina. Osim što je sam po sebi taj rat bio nezakonit po međunarodnom pravu i što su dokumenti kojima su SAD i Velika Britanija pravdali rat bili falsificirani³⁷⁰, za njegova trajanja počinjeni su i sustavno organizirani zločini poput mučenja zatvorenika u Abu Ghraib zatvoru. Program mučenja bio je dio politike prema zatvorenicima, a kada su u javnost počele curiti informacije o okrutnostima američkih snaga prema zatvorenicima, predsjednik Bush je 2007. godine stopirao program. On je 2009. godine nakon Obamine inauguracije formalno ugašen. U periodu od 2002. do 2007. godine stotine zatvorenika bili su podvrgnuti različitim oblicima mučenja. Kada je u prosincu 2014. godine skinuta oznaka tajnosti s CIA-nih izvješća o tehnikama mučenja zatvorenika, bjelodani su postali i ti instrumenti državnog terora. U izvješću su opisane brutalne metode koje su koristili agenti CIA-a za ispitivanje osumnjičenika za terorizam koji su bili uhićivani bez naloga i držani u tajnim zatvorima bez suđenja i vremenskog ograničenja pritvora. Jedna od najozloglašnijih metoda ispitivanja zatvorenika bilo je mučenje (utapanje) vodom (*waterboarding*). U izvješću stoji kako je tehnika mučenja vodom fizički štetna, budući da izaziva grčenje i povraćanje, a naveden je i primjer mučenja dvojice zatvorenika (U.S. Senate, 2104: 3)³⁷¹.

Premda je predsjednik Obama javno osudio ta postupanja, jasno je da iza svega stoji Središnja obavještajna agencija izravno odgovorna samom predsjedniku pa nije bilo očekivano da će protiv počinitelja, a napose nalogodavatelja, biti poduzete oštrije mjere. Kutz (2014: 438) kaže kako je za počinjena djela mučenja ili drugih oblika nezakonitog, okrutnog,

³⁶⁹ Od brojnih tumačenja razloga američke intervencije u Iraku, vrlo plauzibilna je ona Abrahamsova (2006: 71) koja se poziva na američku doktrinu realizma koja je stup njihove vanjske politike i vizije međunarodnih odnosa. Abraham tvrdi kako SAD kao najmoćnija zemlja svijeta nikada ne bi dragovoljno prepustila teroristima Bliski istok kao geostrateški značajnu regiju svijeta i da je stoga, kao odgovor na 11. rujna, poduzela četiri koraka: (1) povećala vojne snage u Perzijskom zaljevu; (2) osnažila vojne odnose s proameričkim vladarima u muslimanskom svijetu, onima u Pakistanu i Saudijskoj Arabiji; (3) podržala protuterorističke operacije – bilo izravno ili neizravno – u kojima je ubijeno na desetine tisuća muslimana širom svijeta i (4) postala manje prisutna kao medijator u izraelsko-palestinskom konfliktu.

³⁷⁰ 2014. godine deklasificirani su CIA-ina izvješća o iračkom posjedovanju oružja za masovno uništenje iz kojih je vidljivo da prijeratne tvrdnje Bushove administracije i obavještajni nalazi nisu podudarni. Rat je pokrenut na temelju propagande i laži o postojanju oružja kao i izmišljenoj povezanosti režima Saddama Husseina s Al Qaidom i napadom 11. rujna na SAD. Tu činjenicu priznao je i britanski premijer Tony Blair koji je na temelju lažnih izvješća ishodio u parlamentu odobrenje za pokretanje rata u Iraku. Detaljnije v. Rosen (2015) i Osborne (2015).

³⁷¹ Cjelokupno dostupno izvješće sastoji se od tri dokumenata koji zajedno imaju 525 stranica. Navedeni primjeri nalaze se u drugom dokumentu izvješća koji se odnosi na pitanja CIA-inog pritvaranja i programa ispitivanja pritvorenika i koji sadrži ukupno 19 stranica. Dijelovi izvješća za koje je se procijenilo da ne smiju izaći u javnost zacrnjeni su.

neljudskog i ponižavajućeg postupanja prema zarobljenicima kazнено odgovaralo tek nekoliko niže rangiranih vojnika i nitko od dužnosnika CIA-a.

Još jedna od nepobitno terorističkih praksi država korištena u „ratu protiv terora“ jest „ciljano ubijanje“ koje je jedno od glavnih obilježja Izraela u borbi s teroristima, no prisvojile su ga i neke druge zemlje, napose SAD. Ciljano ubijanje definira se kao namjerno ubijanje određenih pojedinaca ili skupina pojedinaca uz eksplicitno odobrenje države (David, 2002: 2). Za vrijeme mandata Georga Busha i „prvog rata protiv terora“ za ove akcije je korišten naziv „iznenadna pravda“ (Plaw, 2008: 1).

Prvi primjer ciljanog ubijanja u povijesti SAD-a vezuje se za slučaj japanskog admirala Yamamota. Kako navodi Arvanitakis (2015: 18) „neki zapisi i svjedočanstva očevidaca“ ukazuju da je njegovo ubojstvo u Operaciji Vengeance 1943. godine naredio predsjednik Franklin D. Roosevelt. U hladnoratovskom razdoblju ciljano ubijanje je postala češća praksa, budući da su vlasti SAD-a sudjelovale u atentatima na strane lidere diljem svijeta. Kako su neki slučajevi bili otkriveni, čime je Sjedinjenim Američkim Državama bio narušen ugled u svijetu, nekoliko je predsjednika SAD-a donijelo izvršne uredbe kojima bi se onemogućilo ponavljanje takvih slučajeva. Posljednju, Uredbu 12333, donio je 1981. godine Ronald Reagan, a njome je zabranjeno je sudjelovanje u atentatima (Krasmann, 2012: 669)³⁷². Iako je Reaganova uredba *de iure* još uvijek na snazi, nakon proglašenja „rata protiv terora“ 2001. godine, donesena je *Predsjednička direktiva u području nacionalne sigurnosti broj 9* koja nosi naziv „Eliminiranje terorističkih prijetnji Americi“ i čiji je glavni cilj: „Eliminirati terorizam kao prijetnju našem načinu života i svim onim narodima koji vole slobodu, što uključuje i otklanjanje svih terorističkih organizacija, mreža, financija i njihovog pristupa oružju za masovno uništenje (WH, 2001b).“ Sadržaj *Direktive* je vrlo općenit i u njoj nije eksplicitno definirano korištenje atentata (ciljanih ubojstava) u borbi s teroristima, ali u dijelu u kojem se definira strategija *Direktive* stoji da je potrebno „usvojiti sveobuhvatan pristup koji uključuje sve instrumente državne moći“ što se može višestruko tumačiti.

Nacionalna strategija za borbu protiv terorizma donesena 2003. godine je u tom smislu nedvosmislena. U njoj je navedeno da se s ciljem poraza Al Qaide primjenjuju agresivni ofenzivni pristupi što uključuje i mogućnost eliminacije terorista, njihova postojanja i djelovanja (CIA, 2003: 15-17). Budući da je terorizam uzdignut na razinu egzistencijalne prijetnje, ciljano ubijanje kao još jedan nedemokratski čin, postao je sastavni dio politike

³⁷² Bilandžić međutim ističe bitnu razliku između prve Uredbe 11905 koja je donesena za vrijeme predsjednika Geralda Forada i koja je uključivala kategoriju „političkih atentata“ za razliku od Reaganove koja navodi samo „atentate“. V. Bilandžić (2014: 156)

SAD-a. Njegovo zakonsko utemeljenje počiva na Odobrenju za uporabu vojne sile, zakona donesenog odmah nakon napada 11. rujna 2001. godine. Predsjedničke ovlasti koje su obuhvaćene ovim zakonom uključuju: „uporabu svake nužne i odgovarajuće sile protiv onih nacija, organizacija ili osoba za koje se utvrdi da su planirale, autorizirale, počinile ili pomagale u izvršenju terorističkog napada 11. rujna 2001. ili su štatile takve organizacije ili osobe, a sve s ciljem sprječavanja budućih djela međunarodnog terorizma protiv SAD-a od strane tih nacija, organizacija ili osoba (U.S. GO, 2001)³⁷³.“ Zakon je i danas na snazi, a ciljano ubijanje je, neovisno o važećoj Uredbi 12333 o nezakonnosti atentata, postalo dominantan *modus operandi* američkog protuterorizma.

Tehnika je posebno popularizirana u vrijeme predsjednika Baracka Obame za čijeg je mandata sastavljena takozvana dispozicijska matrica, odnosno lista terorista koje SAD namjerava likvidirati, a u operacionalizaciji ciljanog ubijanja dominantno se koriste dronovi. Sam Obama je u jednom govoru 2013. godine priznao da je u osam godina korištenja dronova samo u Pakistanu ubijeno između 2 500 – 3 500 ljudi (CSD Bard College, 2015). Među njima je i nemalen broj civila, no američka administracija kao i vlasti zemalja koje surađuju u „borbi protiv terora“ uglavnom objavljuje podatke o ubijenim teroristima, dok se o velikom broju civilnih žrtava kao i uništenoj infrastrukturi i posljedicama napada za tamošnje stanovništvo nepotpuno izvještava ili se uopće ne izvještava. U izvješću *Living Under Drones* koje je proizašlo iz dviju uglednih američkih pravnih škola (sveučilišta Stanford i New York), navodi se podatak prema kojemu je od lipnja 2004. godine do rujna 2012. godine uslijed napada dronova u Pakistanu ubijeno između 2562 i 3 325 ljudi od kojih je između 474 i 881 bilo civila, među kojima 176 djece (IHRCRC i GJC, 2012: vi).

Suradnja pakistanskih vlasti i američke administracije u „ratu protiv terora“ rezultirala je korištenjem još nekih nedemokratskih strategija poput „prisilnih nestanaka“. Shafiq (2013: 392) kaže kako je upravo ta strategija, kojom se pojedincima koji su bili osumnjičeni za terorizam jednostavno gubio svaki trag („fenomen nestalih osoba“), postala primarna u borbi protiv terorizma³⁷⁴.

Od brojnih likvidacija iza kojih stoji američki državni vrh, izdvajamo najpoznatiju iz svibnja 2011. godine kada je u pakistanskom gradu Abbottabadu gdje su američke specijalne

³⁷³ Zakon je donesen kao Zajednička rezolucija oba doma Kongresa.

³⁷⁴ Iako su pakistanski državljani zaštićeni ustavom od „prisilnih nestanaka“ koji su od UN-a definirani kao „uhićenje, pritvor, otmica ili bilo koji drugi oblik lišavanja slobode od strane državnih agenata ili osoba i skupina osoba koje djeluju s dopuštenjem, podrškom ili pristankom države, a uz odbijanje priznanja ili prikrivanje sudbine nestale osobe, što takvu osobu stavlja izvan zaštite zakona (OHCHR 2006: Članak 2.). Zanimljivo je u ovom kontekstu napomenuti kako upravo Pakistan, SAD, UK, Kanada nisu potpisnice UN-ove Međunarodne konvencije o zaštiti svih osoba od prisilnih nestanaka.

vojne snage *SEAL* ušle u kompleks u kome se skrivao najtraženiji terorist s liste – Osama bin Laden. Upadom u kuću članova *SEAL-a*, bin Laden je ubijen hicem u glavu, a u napadu su stradali i njegov sin te još dvije osobe. Akciju specijalnih jedinica uživo je u Bijeloj kući, uz najbliže suradnike, pratio predsjednik Obama koji je i zapovjedio akciju. Jedan od aktera koji je izravno sudjelovao u akciji ubijanja je Matt Bissonnette koji je 2012. pod pseudonimom Mark Owen objavio memoare *No Easy Day: The Firsthand Account of the Mission that Killed Osama bin Laden*. U predgovoru knjige Owen (Bissonnette) (2012) kaže da je to priča o „žrtvi koju podnose oni koji rade prljavi posao“.

Iako je riječ o jednom od najvećih terorista u dosadašnjoj povijesti terorističkih organizacija, američka taktika korištena u ovom slučaju također ima, kako navodi Savić (2015: 135) svih pet središnjih obilježja terorizma: političku prirodu, nasilnost, izazivanje straha i utjecaj na širu javnost te dualistički pogled na legalnost. Također, ciljana ubijanja sadrže i element organiziranosti kao jedan od ključnih elemenata naše definicije terorizma.

Neosporno je „rat protiv terora“ Sjedinjene Američke Države uveo u izvanredno stanje *sui generis* koje, po svemu sudeći, nema efemeran karakter. Njegova upisanost u zakon gdje su predsjedniku dane iznimno velike izvršne ovlasti u području primjene sile kao i njegova ugrađenost u sve bitne strateške dokumente SAD-a daje za pravo reći kako će vodeća demokracija svijeta u odgovaranju na sigurnosne ugroze, ali i u nastojanju ostvarenja strateških nacionalnih interesa perpetuirati stanje krnje demokracije i prijepornih pravnih normi. Upravo posljednja *Strategija nacionalne sigurnosti* iz 2015. godine tomu govori u prilog. U dijelu koji se odnosi na „Borbu protiv stalne prijetnje terorizma“ stoji da su Sjedinjene Države izvukle pouke iz ranijih iskustava borbe s ovom prijetnjom i da će tu biti učinjene znatne izmjene, ali uz „očuvanje i jačanje važnih alata koji su razvijeni nakon 11.9.“

U novim smjernicama navodi se odmak od dalekih i skupih borbi kakvi su bili ratovi u Iraku i Afganistanu, ali se ističe kako će naglasak biti stavljen na održiv pristup u kome su, između ostalog, „prioritet ciljane protuterorističke operacije“ (WH, 2015). Opravdana je pretpostavka da će to značiti daljnju primjenu ciljanog ubijanja i razvoja tehnike suvremenog državnog terorizma. Iz same *Strategije* razvidno je da se ovakav pristup borbi protiv terorizma smatra najracionalnijim, odnosno „održivim“ što samo potvrđuje našu polaznu pretpostavku po kojoj je terorizam sastavni instrument državnog djelovanja koji se javlja u svim tipovima političkih režima, a koji države koriste kao oblik racionalnog izbora za postizanje svojih ciljeva.

4.4.2. Država Izrael

Specifična povijest ove bliskoistočne zemlje tema je brojnih povijesnih, političkih, socioloških, vojnih i raznih drugih analiza. Neodvojivi dio izraelske povijesti je svakako i terorizam kao i protuterorizam koji vrlo nerijetko ima obilježja terorizma. Nije rijetkost čuti da se Izrael od različitih aktera, posebno onih koji se protive izraelskoj politici u izraelsko-palestinskom sukobu, naziva terorističkom državom. U listopadu 2015. godine čak je i administracija američkog predsjednika Baracka Obame izjavila kako Izrael koristi prekomjernu silu i „možda poseže za terorizmom u suočavanju s nizom nasilnih napada“ (Howell, 2015). Sintagma „teroristička država“ često se vezuje s Državom Izrael i zbog povijesnih okolnosti i samog njezina nastanka 1948. godine, stoga je za razumijevanje terorizma kao jedne od bitnih taktika izraelske politike potrebno poznavanje povijesti suvremenog izraelskog društva i države.

Židovsko nacionalno buđenje i težnja za vlastitom državom formirana još krajem 19. stoljeća u Europi i oblikovana u ideologiji cionizma iz kojeg nastaje i pokret koji je fundament moderne izraelske države. Država Izrael je nastala iz zajednice europskih iseljenika koji su se krajem 19. i početkom 20. stoljeća nastanili u Palestini i stvorili zajednicu Jišuva. To je bio korak u ostvarenju cionističke ideologije kojoj je jedan od ključnih ciljeva, kako navodi Kasapović (2010: 15) „povratak u židovsku zemlju“, a drugi cilj je „povratak židovstvu“. Osnovna prepreka u stvaranju vlastite države Židovima bio je teritorij kojega su tek morali zaposjesti i definirati kao svoj. Protusemitizam u Europi kao „negativni izvor cionizma“ (Havel, 2013a: 13) bio je katalizator izraelske državotvornosti jer njime je započelo jače iseljavanje europskih Židova u Palestinu. Židovi su na to gledali i kao povratak u „obećanu zemlju“ koju je Bog obećao Abrahamu praocu židovskog naroda³⁷⁵. Naseljavanje Palestine do nastanka države 1948. godine odvijalo se u pet valova u kojima je zajednica Jišuva postajala organizirana samoodrživa društvena zajednica naglašenog nacionalnog identiteta s jakim institucijama³⁷⁶. Velikoj Britaniji je 1917. godine, nakon dogovora s Francuskom o podjeli dijelova Bliskog istoka, pripala mandatna uprava nad Palestinom (UN,

³⁷⁵ Nakon što je Mojsije izveo Židove iz egipatskog ropstva Bog mu je pokazao obećanu zemlju i rekao: „Ovo je zemlja za koju sam se zakleo Abrahamu, Izaku i Jakovu da ću je dati tvome potomstvu (Pnz 34,4).“ U toj će zemlji i gradu Jeruzalemu kralj Salomon u 10. stoljeću prije nove ere izgraditi Jahvin hram koji će postati duhovni i materijalni fundament židovskog naroda.

³⁷⁶ Iako je Jišvu bila jedinstvene zajednica židovskog naroda u Palestini i u njoj su postojale podijeljenosti (socijalna, kulturna, politička/ideološka) koje neće nestati sa stvaranjem vlastite države nego će biti preneseni i ugrađeni u institucionalni dizajn nove države.

1978). Iz iste godine datira i Balfourova deklaracija koja je izazvala brojne polemike³⁷⁷. Deklaraciju su Palestinci odbacili, a Židovi prihvatili i tumačili kao britansku potporu za stvaranje nacionalne države. Palestinski Arapi su zatražili od Britanije da se povuče s njezina teritorija, ali i da zaustavi daljnje useljavanje Židova. Kako se to nije dogodilo, među arapskim stanovništvom počelo je rasti nezadovoljstvo koje je u većim gradovima prerastalo u pobune. To je rezultiralo Peelovim izvješćem³⁷⁸ iz 1937. godine u čijemu je u 22. poglavlju prvi put jasno izložen prijedlog podjele palestinskog teritorija na suverenu arapsku i židovsku državu (UN, 1937) kojim niti jedna strana nije bila zadovoljna. Peelovo je izvješće izazvalo novi val nasilja, odnosno organiziranu pobunu arapskog djela stanovništva³⁷⁹ koja je zapravo bila začetak građanskog rata Arapa i Židova koji će trajati sve do osnutka Izraela 1948. godine. Kada su Britanci 1939. godine u Bijeloj knjizi iznijeli prijedlog rješenja palestinskog pitanja opet niti jedna strana nije bila zadovoljna. U novom prijedlogu odustalo se od zaključaka Peelova izvješća o podijeli Palestine i uspostavi židovske države. Ovoga puta su i Židovi svoj bunt počeli iskazivati nasilnim putem, to jest terorističkim akcijama³⁸⁰.

Ubrzo se Židovi okreću Sjedinjenim Američkim Državama kao novom savezniku na putu ostvarenja svoje države. Biltmorskom konferencijom iz 1942. u New Yorku su odbačena su sva stajališta iz Bijele knjige, a američki Židovi postaju ključni akteri cionističkog pokreta. Biltmorska rezolucija je ujedno bio i prvi dokument u kojemu je „osnutak države proglašen ultimativnim cionističkim ciljem“ (Kasapović, 2010: 74)³⁸¹. Rezolucijom 181 UN-a 1947.

³⁷⁷ Zapravo je riječ o kraćem pismu „od 117 riječi“ koje je dobilo naziv prema svom autoru, britanskom ministru vanjskih poslova, lordu Arthuru Jamesu Balfouru, kojega je on poslao uglednom članu britanskog društva, Židovu Lionelu Walteru Rothschildu. Iako nije bila riječ o službenoj deklaraciji, Židovi su je shvatili doslovno. I neovisno o tome što je službena britanska politika kasnije isticala kako to „pismo“ ne predmnijeva nestanak Arapa s palestinskog područja kao niti pretvaranje Palestine u židovsku državu, „pa čak niti potporu osnutku neovisne židovske države na dijelu Palestine“ ona će biti osnova za daljnje židovske korake na putu prema vlastitoj državi (Kasapović, 2010: 65-66).

³⁷⁸ Izvješće je naziv dobilo po lordu Earlu Peelu koji je vodio komisiju oformljenu od strane britanskih vlasti kojoj je osnovni zadatak bio ispitati mogućnosti i donijeti plan podjele palestinskog teritorija. Detaljnije o komisiji i njezinu sastavu v. UN (1937).

³⁷⁹ U trogodišnjoj pobuni Arapi su izveli preko 10 000 napada. Ciljevi su im bili britanska vojska i policija, ali i židovsko civilno stanovništvo te infrastrukturni objekti. U odgovoru britanskih vojnih snaga, ali i nekih židovskih obrambenih organizacija ubijeno je oko 2 850 pobunjenika i ranjeno tisuće ljudi (Kasapović, 2010: 72).

³⁸⁰ Jedna od najpoznatijih terorističkih akcija iz tog vremena je podmetanje bombi u hotelu *Kralj David* u kojem je bila mandatna uprava i vojno zapovjedništvo Britanaca. Pri tom napadu 22. srpnja 1946. godine, kojega je izvršio Irgun poginulo je 92. Charters (2007: 82) navodi kako je nakon tog događaja nasilje eskaliralo pa su židovske organizacije Irgun i Lehi u sljedećih 12 mjeseci izvele 286 napada, a broj mrtvih u dvije godine bio je veći od 1000.

³⁸¹ Kasapović navodi (2010: 74-75) da su tomu doprinijela i događanja u Europi i holokaust židovskog naroda, ali i stajališta Arapa u Palestini koji su podupirali Hitlerovu politiku. Ističe kako je važna komponenta američkog pristajanja uz Židove i činjenica brojne židovske dijaspare u SAD-u koja čini značajno biračko tijelo, čak 5 milijuna.

godine predložena je podjela Palestine u kojoj bi 56 posto teritorija pripalo novoj židovskoj državi, 42 posto arapskoj, a Jeruzalem bi postao slobodan grad pod upravom UN-a. Arapi su se žestoko usprotivili prijedlogu i najavili nasilan otpor dok su Židovi bili suglasni s novim prijedlogom, odnosno njezinim Većinskim izvješćem³⁸². Havel (2013b: 571) navodi kako je odbacivanje Peelova izvješća, potom Bijele knjige, a na kraju i Manjinskog izvješća iz 1947. godine „inauguriralo (je) arapsko-izraelske odnose u crno-bijelo viđenje stvarnosti, političke problematike i političkih rješenja“.

Budući da je većina zemalja³⁸³ podržala Rezoluciju, Izrael je mogao biti upisan na političku kartu kao nova država. To je ostvareno 14. svibnja 1948. kada je Židovsko narodno vijeće u Palestini proglasilo samostalnu židovsku Državu Izrael, a samo dan nakon toga arapske su zemlje napale Izrael³⁸⁴. Rat koji je trajao nešto manje od osam mjeseci, kojega se često naziva „Ratom za neovisnost“, rezultirao je daljnjim teritorijalnim širenjem Izraela (Havel, 2013b: 537, 544). Susjedne arapske zemlje preuzele su kontrolu nad dijelovima Palestine³⁸⁵. Kako su mnogi Arapi nakon rata izbjegli s izraelskog teritorija, a istovremeno je uslijedio novi židovski imigrantski val, Židovi su postali većinsko stanovništvo u svojoj državi, a definirana je i nova granica - Zelena crta³⁸⁶.

Rat za neovisnost bio je prvi u nizu od pet izraelsko-arapskih sukoba³⁸⁷ i imao je višestruko značenje za položaj Izraela u svijetu kao i njegove odnose sa susjednim, ali i svim

³⁸² Kada je UN 1947. donio prijedlog o podjeli Palestine na arapski i židovski dio s tim se prijedlogom nisu složile Jugoslavija, Iran i Indija, prijedlog je nazvan Većinskim izvještajem. U novom Manjinskom izvještaju te su zemlje predložile federalnu državu na cijelom teritoriju Palestine. Židovi su prihvatili Većinski izvještaj dok su Arapi zbog razočaranja na kraju odbili i Manjinski izvještaj. Ipak, 29. studenog 1947. prihvaćen je Većinski izvještaj, a Rezolucijom 181 predviđena je uspostava nezavisne arapske i nezavisne židovske države sa zajedničkom ekonomskom unijom (Havel, 2013b: 533-535).

³⁸³ Za Rezoluciju 181 UN-a glasovale su 33 države, protiv je bilo 13, 10 ih je bilo suzdržanima, a Tajland nije bio nazočan. Velika Britanija je bila suzdržana. Detaljnije o glasovanju v. Havel (2015: 59).

³⁸⁴ Savezništvo arapskih zemalja činili su Egipat, Irak, Libanon, Saudijska Arabija, Sirija i Transjordanija, ali su im se u borbama pridruživali i dobrovoljci iz drugih zemalja.

³⁸⁵ Egipat je tada preuzeo pojas Gaze, a novostvoreno Kraljevstvo Jordan istočni dio Jeruzalema i Zapadnu obalu.

³⁸⁶ Zelena crta nastala je sporazumom između arapskih zemalja (Egipta, Jordana, Libanona i Sirije), a njome je Izrael još malo proširio svoj teritoriji u odnosu na granice definirane Rezolucijom 181, a tijekom izgradnje zida u duž Zelene crte u 2000-tima Izraelci su „kidali“ dijelove Palestinskog teritorija i naseljavali Židove te tako pomicali Crtu i kršili prava mnogih Palestinaca koji su živjeli ili žive u tom području.

³⁸⁷ Drugi rat bio je za Sueski kanal 1956. godine kada je Izrael napao Egipat koji mu je blokirao plovidbu Sueskim kanalom. Treći izraelsko-arapski sukob ili Šestodnevni rat bio je *preventivni napad* Izraela na Egipat, Siriju i Jordan 1967. godine i zauzeo je Gazu, Sinaj, Golansku visoravan i Zapadnu obalu s Istočnim Jeruzalemom. Godine 1973. započinje četvrti, Jomkipurski rat, u kojemu je SSSR potaknuo Egipat i Siriju da napadnu Izrael iza kojega je vojno stajao SAD. Rat je rezultirao djelomičnim povlačenjem sa Sinaja i Golanske visoravni, a nakon niza pregovora i sporazuma u Camp Davidu Egipat je postao prva arapska zemlja koja je priznala Izrael. Peti, Libanonski rat, započeo je napadom Izraela na Libanon 1982. godine, budući da su PLO i sirijska vojska dugi niz godina imale svoje baze u Libanonu odakle su vršile napade na Izrael. Do 1985. godine

drugim neprijateljskim zemljama. Izrael je pokazao međunarodnoj zajednici da je sposoban braniti svoju netom ostvarenu državnost, a istu sliku je poslao i neprijateljskim zemljama. Povijesni, zemljopisni i politički kontekst uvjetovali su da obrana i sigurnost postanu postulati izraelske države i društva. Prioritet je postala vojna moć i stanje stalne pripravnosti, a sastavni dio strategije Izraela postala je i preventivna politika zastrašivanja i odvracanja neprijatelja. U toj strategiji Izrael se sustavno koristi terorističkim metodama, što mu je i priskrbilo epitet „terorističke zemlje“. Ista je strategija postala sastavni dio politike u borbi s terorizmom. Ciljana ubijanja i preventivni napadi iza kojih stoji država postali su brend obrane i nacionalne sigurnosti Izraela. Alibi neprijateljskog okruženja i permanentne ugroze uvjetovali su normaliziranje i normiranje nedemokratskih metoda, a izvanredno stanje je redovno stanje u ovoj, po mnogo čemu specifičnoj demokraciji, koja se zbog višestruke podijeljenosti društva nalazi „između etničke, konsocijacijske i konsenzusne demokracije“ (Kasapović, 2010: 259). Demokratski predznak niti u ovom slučaju ne isključuje nedemokratske politike. Štoviše, u slučaju Izraela državni terorizam je kontinuirana praksa i evidentan je u različitim formama od nastanka države do danas.

Preventivni napadi primjenjivali su se u oružanim sukobima³⁸⁸, ali se primjenjuju i u borbi s teroristima i potencijalnim teroristima, a ta je tehnika poznata kao ciljano ubijanje. Ponekad ju se naziva i „politikom atentata“ što je sintagma koju Izraelci ne vole jer smatraju da nije riječ o atentatima jer su „ciljevi atentata politički lideri“, a teroristi to nisu (Guiora, 2004: 330). Neovisno o terminologiji, tehnika je vrlo poznata, a Izrael ju je koristio kroz povijest na različitim metama počevši od „egipatskih obavještajaca, njemačkih raketnih stručnjaka, lidera i militantata palestinskih terorističkih organizacija“ (Plaw, 2008: 29). Izraelci su operacije ciljanog ubijanja provodili širom svijeta i nisu se ograničavali samo na svoj teritorij. Neki ih smatraju ne samo nemoralnima nego i operativno besmislenima (Luft, 2003: 3) budući da kod druge strane izazivaju osvetničke akcije, dok ima onih koji opravdavaju takvu politiku (Guiora, 2004; David, 2002).

izraelska se vojska povukla iz Libanona, te unatoč jakom djelovanju nije uspjela ostvariti svoj cilj. Štoviše doživjela je „politički i moralni fijasko“. Nakon što je 1994. s Jordanom i PLO-om potpisan sporazum o palestinskoj samoupravi na Zapadnoj obali i Gazi arapsko-izraelski sukobi više nisu poprimali ratne dimenzije, ali su sukobi, posebno u pograničnim zonama bili vrlo česti kao i žrtve napada. Terorizam je tako postao dominantno obilježje izraelsko-palestinskih odnosa. Detaljnije v. Kasapović (2010: 80-94); Rudolf (1968); Havel (2015: 63, 64, 66 i 68).

³⁸⁸ Treći izraelsko-arapski rat, takozvani Šestodnevni rat, kojega je pokrenuo Izrael 5. lipnja 1967. godine bio primjena taktike preventivnog napada (ratovanja) što je protivno međunarodnom pravu, odnosno Članku 2. i Članku 51. Povelje UN-a. Vijeće sigurnosti UN-a je istoga dana održalo hitnu sjednicu. Predstavnik napadnute Ujedinjenje Arapske Republike (UAR), što je bio tadašnji naziv za Egipat, izjavio je da su Izraelci „počinili kukavičku i podmuklu agresiju“ protiv njegove zemlje koja je bila unaprijed smišljena i da će se ona braniti u skladu s Člankom 51. Povelje (UN, 1967).

Jedan od primjera ciljanog ubijanja bila je i tajna akcija *Bajonet* koja se naziva i *Božji gnjev*, a koju je osobno naredila tadašnja izraelska premijerka Golda Meir. Akcija je pokrenuta istoga dana kada je u olimpijskom selu u Münchenu, 5. rujna 1972., palestinska teroristička skupina Crni rujani ubila jedanaest izraelskih sportaša. Premijerka je obavještajnoj agenciji, Mosadu, naredila akciju odmazde rekavši da rat s teroristima, u kojem se Izrael nalazi, ne može biti defanzivan nego da se mora „aktivno tražiti ubojice, njihove baze, njihove misije i planove“ i kako se terorističke organizacije treba napasti „gdje god se može doći do njih“ (Klein, 2006: 120-121). Premijerka Meir akciju je pokrenula bez rasprave u parlamentu, a osim osvete njome se željelo preventivno djelovati na buduće pokušaje Palestinaca, odnosno željelo ih se odvratiti od novih terorističkih napada. Akcija *Bajonet* trajala je sedam godina, sve do ubojstva posljednjeg terorista koji je sudjelovao u pokolju izraelskih sportaša. Bilandžić (2014:152-153) precizno navodi kronologiju ciljanih ubojstava u kojoj je prvi ubijen Abdel Wael Zwaiter u Rimu u listopadu 1972. godine. Samo dva mjeseca nakon toga u Parizu je ubijen Mahmoud Hamshari, a početkom 1973. na Cipru je ubijen Hussein Al Bashir. Nakon tri mjeseca u Parizu je ubijen Basil al-Kubaissi i ubrzo nakon njega u Ateni je likvidiran i Zaiad Muchasi. U sklopu iste akcije u srpnju 1973. godine časnici Mosada su nakon pogrešne identifikacije u Lillehammeru ubili nevinog čovjeka, zamijenivši ga s posljednjim preostalim teroristom za kojim su tragali, a koji je bio mozak operacije u Münchenu – Ali Hassanom Salamehom. Iako su zbog tog međunarodnog incidenta šestorica pripadnika Mosada osuđena, nakon samo dvije godine su oslobođeni. Hassan Samameh nakon godina uspješnog skrivanja ubijen je u Bejrutu 22. siječnja 1979. godine i time je okončana jedna od najpoznatijih izraelskih akcija ciljanog ubijanja. Iako je bila riječ o tajnoj akciji, koja je to bila u svojoj planskoj i operativnoj fazi, rezultati su javno obznanjeni. Akcija je u Izraelu označena kao „veliki uspjeh“ (Plaw, 2008: 50), a Golda Meir je slavodobitno izjavila: „Ubili smo ubojice koji su planirali ponovno ubiti (Bell, 2009: 139).“

Ciljano ubijanje je dominantna taktika Izraelaca u borbi s Palestincima, još od sedamdesetih godina 20. stoljeća³⁸⁹, a prava popularizacija kreće od 1987. godine. Palestinci su tada u Gazi, a potom i na Zapadnoj obali započeli pobunu, takozvanu Prvu intifadu, koja je bila svojevrsan odgovor na nepravde koje je donio Šestodnevni rat. U šestogodišnjem periodu intenziviranja međusobnog nasilja ubijeno je više od 1 300 Palestinaca i preko 90

³⁸⁹ Luft (2003) navodi više primjera ciljanog ubijanja u kojima su snage IDF-a, Mosada i Shin Beta djelovale i izvan Izraela. Jedan takav primjer je iz travnja 1973. godine kada su izraelski komandosi pod vodstvom Ehud Baraka sletjeli u Bejrutu i ubili istaknutog člana Fataha i zamjenika Yasera Arafata, Yusufa Najjara kao i glasnogovornika Fataha Kamala Nasira. Drugi primjer je iz 1979. godine kada je u eksploziji u Bejrutu ubijen Hasan 'Ali Salamah, utemeljitelj elitne Fatahove jedinice *Force 17*.

izraelskih civila (B'tselem, 2016). Jedna od spektakularnijih akcija Izraelaca u vrijeme Prve intifade bila je ona iz travnja 1988. godine, kada su izraelski komandosi pod zapovijedanjem načelnika glavnog stožera IDF-a Moshe Ya'alona, sletjeli u Tunis i ubili vođu vojnog krila PLO-a i drugog čovjeka cijele organizacije, Khalila al-Wazir (Abu Jihad). Izraelci su se nadali da će ovim činom ugušiti veliku palestinsku pobunu, no to se nije dogodilo. Prva intifada okončana je tek 1993. godine kada su Izrael i PLO potpisali sporazum o međusobnom priznanju i kada je usuglašeno stvaranje Palestinske samouprave na dijelovima Zapadne obale i pojasu Gaze. Kako su nakon tri godine Izraelci zaustavili proces uvođenja samouprave ponovno je došlo do intenzivnijeg terorističkog djelovanja Palestinaca, Hamasa i Hezbolaha, a 2000. godine proglašen je i početak Druge intifade u kojoj je u osam godina trajanja broj žrtava i s jedne i s druge strane bio iznimno velik, više od 6 700 žrtava s palestinske strane i preko 1 000 žrtava na izraelskoj strani (B'tselem, 2010)³⁹⁰. Ciljano ubijanje je tada postalo još intenzivnija praksa.

Za ciljana ubijanja Izraelaca nije se uvijek znalo, a neka su u potpunosti ostajala u tajnosti. No, s početkom Druge intifade 2000. godine, izraelske su vlasti po prvi put službeno priznale korištenje ciljanih ubijanja, koje je ubrzo postalo „legitimna taktika u borbi protiv terorista“ (Krasmann, 2012: 669) sada i sa zakonskim okvirom. To je dovelo i do otvorenijih i češćih priznanja izraelskih vlasti, ali ne uvijek što je potvrdio i bivši premijer Ariel Sharon 2001. godine: „Ponekad ćemo obznaniti što smo učinili, ponekad nećemo. Ne moramo uvijek obznaniti (Luft, 2003: 5).“

Jedan od poznatijih primjera ciljanog ubijanja kojega su prenijeli mnogi svjetski mediji jest onaj iz ožujka 2004. kada su snage IDF-a u Gazi ubile osnivača i vođu Hamasa – šeik Ahmad Yassin. Za to su ubojstvo Izraelcima upućene negativne kritike s mnogo strana, a među onima koji su, makar i deklarativno, osudili napad bili su SAD i Velika Britanija (Snow, 2004).

Neuspjeli primjer pokušaja ciljanog ubijanja, koji je također dospio u medije i kojega su neki nazvali „fijaskom“ (Blair, 2012), dogodio se 1997. godine. Izraelski premijer Benjamin Netanyahu naredio je Mosadu da provede akciju ciljanog ubijanja još jednog vođu Hamasa – Khaleda Mashala u Ammanu, glavnom gradu Jordana. Pretvarajući se da su kanadski turisti, pet agenata Mosada presreli su Mashala na ulici i poprskali ga otrovom po uhu od kojega je odmah ostao paraliziran, ali nije umro. Jordanske sigurnosne službe uhitile su dvojicu agenata, a trojica su se skrila u izraelskom veleposlanstvu koje su Jordanci odmah

³⁹⁰ U podacima se navode žrtve za deset godina sukoba.

opkolili. Budući da su ostali zarobljeni u Ammanu, izraelski premijer Netanyahu poslao je izaslanike jordanskom kralju Husseinu koji su se zalagali za puštanje agenata. Kralj u pregovorima tražio da Izrael dostavi protuotrov za otrov korišten u napadu na Khalada Mashala na što su Izraelci naposljetku pristali.

Izraelci taktiku ciljanog ubijanja pravno i moralno brane s nekoliko argumenata od kojih svi počivaju na temeljnoj pretpostavci da je sukob Izraela i Palestine definiran kao „oružani sukob“ i kao takav potvrđen od Vrhovnog suda (Guiora, 2004: 327). U skladu s tim, teroristi koji napadaju civile ili javna dobra smatraju se ilegalnim borbicima (*illegal combatants*), a ne civilima i kao takvi su legalne mete. Izraelci ističu kako u toj borbi poštuju i „princip proporcionalnosti“ kao i pravilo „rata kao posljednjeg izlaza“ (Guiora, 2004: 328), odnosno situacije u kojoj su sva druga moguća sredstva iscrpljena. Izraelci tako korištenje ciljanog ubijanja u borbi protiv terorista smještaju u kategoriju pravednog rata koji zadovoljava i *jus ad bellum* i *jus in bello* principe. Budući da je riječ o ratu u njega je uključen cijeli vojni, sigurnosni i obavještajni sektor, a glavni akteri su Izraelske obrambene snage (IDF), Glavna sigurnosna agencija - Shin Bet i obavještajna agencija - Mosad.

Amnesty International u redovnim godišnjim izvješćima o ljudskim pravima, već godinama redovito upozorava na nezakonita (izvansudska) ubojstva koje Izrael provodi nad Palestincima. U posljednjem takvom izvješću iz rujna 2016. godine govori se o „šokantnom nepoštivanju ljudskih prava“ (AI, 2016) i 20 slučajeva „nezakonitih ubojstava“ samo u periodu od 22. rujna 2015. do 6. rujna 2016. godine od kojih je 15 izvansudskih ubojstava počinjenih od snaga IDF-a.

Amnesty International izvansudska ubojstva smatra nelegalnim i namjernim ubojstvima koje se izvršavaju prema zapovjedi vlasti ili uz njezin pristanak i primjenjuju se čak i kad postoji mogućnost uhićenja. Izraelci ne pristaju na takve optužbe pa čak i na semantičkoj razini inzistiraju na terminu ciljanih ubijanja. Zagovornici i branitelji ciljanog ubijanja osim što ističu da se za ovom taktikom posežu kada su iscrpljena sva druga sredstva, navode i kako tu nije riječ „niti o kazni niti odmazdi“, koje su prema međunarodnom pravu kažnjive, nego je njegova primarna svrha prevencija budućih terorističkih napada protiv nevinih izraelskih civila (Guiora, 2004: 329).

U izraelskim je argumentima za ciljano ubijanje vidljivo selektivno tumačenje i primjena međunarodnog prava. Možda je najbolja ilustracija toga paradoksalna činjenica da se sukob u pravnom i svakom drugom smislu *de facto* promatra kao ratni, ali teroristi nikada ne mogu dobiti status ratnih zarobljenika. Izraelsku taktiku borbe s teroristima preuzele su i u svoju protuterorističku politiku implementirale i neke druge zemlje, prije svega vodeća

svjetska sila – SAD. Politika dvostrukih standarda postaje dominantno obilježje suvremene protuterorističke politike, a tek su izolirani glasovi onih koji upućuju na njezin nelegalan i nemoralan aspekt. Jedan od takvih glasova bio je i onaj tragično preminule ministrice vanjskih poslova Švedske, Annae Lindh, koja je 2002. godine, nakon što su Sjedinjene Američke Države ciljano uz korištenje drona ubile istaknutog člana Al Qaide rekla: „Čak i teroristi moraju biti tretirani u skladu s međunarodnim pravom. U suprotnom, bilo koja zemlja može početi ubijanjem onih koje smatra teroristima (Sisk, 2002).“

4.4.3. Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske

Stare demokracije poput Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država u mnogočemu nalikuju pa tako i u pitanju državnog terorizma. Te stoljetne saveznice i liberalne velesile povezane su višestrukim vezama, a izuzetak nije niti državni terorizam kojega su u povijesti zajednički planirale i provodile. Vrijeme Hladnog rata i vrijeme „rata protiv terora“ pokazalo je kako demokracije surađuju i u nedemokratskim pitanjima kada imaju zajedničke interese. Kako bi se uvidjela ta crta politike Ujedinjenog Kraljevstva, nije potrebno ići predaleko u povijest. Dovoljno je poznavanje konteksta 20. i 21. stoljeća u kome je moguće pronaći dovoljno primjera za utvrđivanje veze terorizma i kolijevke europskog parlamentarizma.

Kada su se početkom 18. stoljeća Engleska i Škotska ušle u političku uniju, nastalo je Kraljevstvo Velike Britanije³⁹¹ tada vodeća trgovinska, pomorska i kolonijalna sila svijeta. Nakon gubitka rata na američkom tlu, u kojemu je ostala bez svoje najznačajnije kolonije, Britanija svoj vanjskopolitički i vanjskotrgovinski interes preusmjerava na azijski kontinent te najzapadnije točke svijeta – Australiju i Novi Zeland čime je zadržala svoju lidersku poziciju u svijetu. Kao rodno mjesto dviju industrijskih revolucija, Velika Britanija je neupitno bila najrazvijenije gospodarstvo i društvo cijelog 19. a i početka 20. stoljeća. Na kraju viktorijanskog doba, koje je trajalo od 1819. do 1901. godine, Ujedinjeno Kraljevstvo je „prekrivalo četvrtinu Zemljine površine i obuhvaćalo petinu svjetske populacije“ (Joyce, 2008: 418).

Gospodarski uzlet donio je brojne društvene promjene, a najočitija je bila intenzivna urbanizacija koja će utjecati i na političku sliku zemlje. Na političkom polju sve izraženiji postaje rascjep na liberalnu i konzervativnu političku struju u britanskom parlamentu, a ta

³⁹¹ Službeni je naziv zemlje Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske. U radu će se dominantno koristiti uvriježeni naziv Velika Britanija, ali i Ujedinjeno Kraljevstvo.

podijeljenost u dva tabora ostat će trajno obilježje britanske parlamentarne vladavine. Torijevci i vigovci³⁹² koji su još u 17. stoljeću udarili temelje dvostranačkog britanskog sustava, u 19. stoljeću će prerasti u Konzervativnu i Liberalnu stranku³⁹³. Početkom 20. stoljeća Laburistička stranka, koja je nastala iz brojne radničke klase zbog toga što „politički program Liberalne stranke nije zadovoljavao potrebe i interese radnika“ (Đanković, 1965: 14), istisnut će liberale i postati ključni takmac konzervativaca.

Osim političkih skupina u britanskom društvu s početka 20. stoljeća nastaju i mnoge interesne, socijalne, obrazovne, religijske i druge skupine, društva i pokreti. Usprkos relativno stabilnoj društveno-političkoj situaciji, dio seljaštva i radništva iskazuje svoje nezadovoljstvo s kapitalističkim uređenjem ekonomskih odnosa te se rađaju prvi radnički pokreti, koji će kasnije postati važna komponenta britanskog društva. Jedno od ključnih mjesta, a pokazat će se i ključnih rascjepa britanskog društva, postaje religijska to jest crkvena podjela na protestante i katolike čiji je protest bio najsnažnije izražen u Irskoj, dominantno katoličkom otoku koji je još od 12. stoljeća u različitim formama i opsegu bio pod kontrolom britanske krune.

„Katolička emancipacija“ započinje 1778. godine donošenjem Zakona o poboljšanju položaja katolika (*Catholic Relief Act*), a za njom je uslijedila je „građanska“, odnosno „politička emancipacija“ katolika od 1829. godine (Towsend, 1929: 97). Protestanti su u tome vidjeli ugrozu svoga nasljeđa i tradicije kao jednog od ključnih obilježja Velike Britanije. Uslijedile su burne reakcije i radikaliziranje političkih prilika u Velikoj Britaniji. To je pak dovelo do sve jačih autonomaških glasova iz Irske, a kako bi spriječila neželjene scenarije Britanija je Zakonom o Uniji 1800. godine službeno uspostavila političku i parlamentarnu uniju s Irskom i od tada je službeno ime države bilo Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Irske (Bilandžić, 2003: 25). Odnos Irske i Velike Britanije bit će važno političko pitanje cijelo 19. stoljeće, a napose u drugoj polovici 20. stoljeća, budući da većina Iraca nikada nije Uniju prihvaćala kao svoju, već kao dominaciju i eksploataciju strane sile.

U Prvom svjetskom ratu Britanija staje na put imperijalnim težnjama Njemačke, vodi države Antante do pobjede, a od Nijemaca preuzima još neke kolonijalne posjede i

³⁹² Torijevci (*Tories*) su zastupali interese monarhije i aristokracije, a vigovci (*Whigs*) su se zalagali za prvenstvo parlamentarizma i predstavničkog sustava. Dvije će opcije djelovati kroz cijelo 18. i početak 19. stoljeća, no Đanković naglašava kako ih ne treba gledati kao strake u punom smislu, budući da je pravo glasa bilo privilegija malog dijela stanovništva. Formalno organiziranje stranaka započinje u drugoj polovini 19. stoljeća (Đanković, 1965: 9-11).

³⁹³ Đanković (1965: 11) navodi kako su konzervativci (torijevci) zastupali interese veleposjednika, anglikanske crkve, tradicije i imperijalizma, dok su liberali (vigovci) zagovarali industrijski kapital, slobodu vjeroispovijesti i općenito liberalne ideje.

ustpostavlja svoju kontrolu nad dijelom Bliskog istoka. Unatoč uspjesima na vanjskom planu, na unutarnjem jačaju partikularni identiteti, i to posebno u Irskoj gdje je nacionalno buđenje bilo sve izraženije, a ono se najviše reflektiralo na zaoštavanju odnosa između katolika i protestanata. Potonji su, poduprti politikom iz centra Kraljevstva, osnovali Ulstersko unionističko bratstvo, a kasnije i Ulsterske dobrovoljce koji su provodili nasilje nad sve glasnijim Ircima (katolicima)³⁹⁴. Oni su pak odgovorili stvaranjem Irskog republikanskog bratstva koji su političke ciljeve Iraca (katolika) nastojali ostvariti nasilnim sredstvima. Tako je Ujedinjeno Kraljevstvo za vrijeme Prvog svjetskog rata bilo suočeno i s Uskrnim ustankom 24. travnja 1916. godine kada irski dobrovoljci nakon sukoba s organima vlasti proglašavaju Irsku Republiku. Iako je Ustanak nasilno ugašen, njegov će cilj - oslobođenje od britanske vladavine i uspostava neovisne Irske republike - biti trajno upisan u sve daljnje političke aktivnosti Iraca, kako nenasilne tako i nasilne. Ustanak je Ircima donio i važno zbližavanja političke (*Sinn Fein*)³⁹⁵ i vojne organizacije (Irske republikanske armije – IRA) koje su se borile za isti cilj. Osim toga, nakon Ustanka kruna je morala Ircima dati određene ustupke, pa je nakon četiri godine donesen Zakon o upravljanju Irskom kojim je otok podijeljen na Sjevernu Irsku koja je ostala u sastavu Ujedinjenog Kraljevstva i neovisnu Slobodnu Irsku Državu.

U međuratnom periodu Britansko Carstvo postaje Britanska zajednica država (*British Commonwealth of Nations*) premda britanski utjecaj na zemlje koje tvore tu zajednicu slabi. U Drugi svjetski rat Britanci ulaze istovremeno s Francuzima, samo dva dana nakon Hitlerova napada na Poljsku, 3. rujna 1939. godine, i čine okosnicu Saveznika. Pobjeda u ratu za Britance nije bila toliko uspješna jer osim ljudskih žrtava i gospodarskog nazadovanja, u britanskim kolonijama su težnje za neovisnošću ojačale. Bio je to početak „kraja britanskog carstva“ (Bordino, 2008: 25). Mnoge države su proglasile svoju neovisnost o britanskoj kruni i oslobodile se britanske vladavine. To je učinila i Irska koja 1949. godine prekida sve veze s Britanijom, proglašava punu neovisnost i postaje Republika Irska. Sjeverna Irska ostala je sastavni dio Ujedinjenog Kraljevstva, premda je u njoj ostala živjeti brojna katolička

³⁹⁴ Duboka podijeljenost irskog društva dominantno se temelji upravo na rascjepu sjevernoirskih katolika i protestanta i njihovih političkih ciljeva. Katolici se zalažu za ujedinjenje sjevernog i južnog dijela irskog otoka i jedinstvenu državu, dok je protestantima primarni cilj ostanak Sjeverne Irske u sastavu Ujedinjenog kraljevstva. Katolici se stoga nazivaju nacionalistima, a protestanti unionistima. Među jednima i drugima postoje oni koji se zalažu za političko ostvarenje cilja nasilnim putem. Potonji među katolicima nazivaju se republikanci dok su među unionistima to lojalisti. I jedni i drugi su organizirali i političke i vojne formacije. Detaljnije o genezi suvremenog sjevernoirskog sukoba v. (Bilandžić, 2003).

³⁹⁵ *Sinn Fein* u prijevodu znači „mi sami“.

manjina³⁹⁶. Godine koje su uslijedile pokazale su da se demokratski standardi u Ujedinjenom Kraljevstvu selektivno primjenjuju. Manjinsko katoličko stanovništvo Sjeverne Irske bit će izloženo sustavnoj diskriminaciji i podčinjavanju od strana službene vlasti potpomognute vladom iz Londona što će 1969. godine dovesti do novog, suvremenog sjevernoirskog sukoba. U tom sukobu IRA i Sinn Fein će se na putu ostvarenja potpune irske državnosti koristiti terorističkim metodama, koji će nerijetko biti odgovor na iste metode od strane sjevernoirskih vlasti, ali i Londona. Prekid nasilja dogovoren je tek 1998. godine na Veliki petak kada je potpisan mirovni sporazum³⁹⁷.

Nakon rata ulogu svjetske velesile definitivno su potvrdile Sjedinjene Američke Države, ali kako je riječ o najvećem britanskom savezniku, dvije su sile, što zajednički što pojedinačno, u mnogim krajevima svijeta, nastavile sa svojom imperijalnom politikom. Pragmatičnost je uvijek bila obilježje vanjske politike Velike Britanije, a ona je podrazumijevala korištenje različitih metoda kako bi se velesila održala na svjetskom vrhu i to je bio prvotni cilj vanjske politike. Ljudska prava, demokracija, mir i razvoj koloniziranih zemalja u tako postavljenim realističnim okvirima postaju drugorazredne teme. Štoviše, one se mogu privremeno suspendirati i sustavno ignorirati, a to znači i kršiti kako bi se ostvario primarni cilj.

Kada je nakon Drugog svjetskog rata SAD skinuo Veliku Britaniju sa svjetskog trona, ona nije pokleknula i napustila svoju dotadašnju praksu, nego se „kao feniks, ugniježdila u svojoj *drugoj domovini* – Sjedinjenim Američkim Državama“³⁹⁸. To „ugniježđivanje“ vrlo se jasno očitovalo i 1953. godine tajnom akcijom kodnog imena *Ajax*. Tada su dvije obavještajne službe, američka CIA i britanski SIS (*Secret Intelligence Service*), surađivale u rušenju demokratski izabranog iranskog premijera Mohammada Mosadeka. U pozadini svega stajala je Mosadekova odluka u reviziji ugovora s američkim i britanskim naftnim kompanijama te ograničenje njihova utjecaja i kontrole nad naftnim bogatstvima Irana te istovremeno približavanje Irana SSSR-u. Britanska umiješanost u slučaj potvrđena je službeno 2013. godine kada je skinuta oznaka tajnosti s dokumenata koji govore o američko-britanskoj

³⁹⁶ Oko trećine stanovnika Sjeverne Irske tada su činili katolici, a prema posljednjem popisu 45% stanovništva je katoličke vjeroispovijesti. V. http://www.nisra.gov.uk/Census/key_report_2011.pdf (16.11.2016.)

³⁹⁷ Upravo zbog dana na koji je potpisan sporazum se često naziva *Sporazum Velikog petka* (*Good Friday Agreement*), a službeni naziv sporazuma je po mjestu u kojem je potpisan - *Sporazum iz Stormonta*. Riječ je o međunarodnom sporazumu kojim je definirano da će o budućem ustavnom položaju Sjeverne Irske odlučivati tamošnji stanovnici slobodno i demokratski. To pretpostavlja i moguće ujedinjenje ako se većina stanovništva tako izjasni, dakako, uz suglasnost Republike Irske.

³⁹⁸ Kurziv preuzet. Ova tvrdnja dio je uvodnog teksta knjige Marka Curtisa (2007) *Ljudi za odstrel. Kako Velika Britanija tajno krši ljudska prava*. Autor kratkog uvodnog teksta je Antun Abramović, urednik knjige.

zavjeri protiv Irana. U njima stoji i da je originalan prijedlog za rušenje režima u Iranu došao od anglo-iranske naftne kompanije AIOC, a da je pak ideja o akciji *Ajax* izvorno došla iz britanske obavještajne službe (Byrne, 2014)³⁹⁹.

Među brojnim prijepornim mjestima britanske povijesti jest i bombardiranje njemačkih gradova za vrijeme Drugog svjetskog rata kada je poginuo veliki broj civila. Primorac (2002: 66-67) kaže kako se za taj slučaj često navodi argument „nema druge“, no u slučaju savezničkog bombardiranja kaže kako isti argument nije valjan. Primorac navodi primjer bombardiranja Hamburga u noći između 27. i 28. srpnja 1943. godine kada je Kraljevsko ratno zrakoplovstvo izvelo drugi u nizu od četiri napada koji je poznat kao *Vatrena oluja* u kojem je poginulo oko četrdeset tisuća ljudi. U tom trenutku vrhunac krize i opasnosti od pobjede nacizma je već bio minuo pa su deseci tisuća civila ubijeni bez ikakvog moralnog i vojnog razloga. Primorac stoga, na temelju svoje definicije terorizma⁴⁰⁰, tvrdi kako bombardiranje njemačkih gradova nije ratno nego terorističko djelovanje, a to je kaže: „znatno veće zlo nego terorizam kojim se služe nedržavni čimbenici.“ Još je sporniji primjer savezničkog (američkog i britanskog) bombardiranja Dresdena od 13. do 15. veljače 1945. godine kada je živote izgubilo oko 25 000 ljudi, a grad je srušen sa zemljom. Ovdje neupitno primarni cilj nije bio vojne naravi jer je Njemačka već bila u potpunosti na koljenima⁴⁰¹, a ovim napadom su prije svega Britanci htjeli demonstrirati moć pred svojim saveznikom – Sovjetskim Savezom, kojemu nisu željeli prepustiti dominaciju u Europi nakon pobjede u ratu, premda su Britanci tvrdili da je riječ o skraćivanju rata i zadavanju posljednjeg udarca nacistima. Ideološko opravdanje uvijek zauzima ključno mjesto kada je potrebno zadobiti širu potporu za evidentno nemoralne i nelegitimne metode. Britanski političari i generali ne bi se složili s Primorčevim stajalištima jer za njih je odluka o bombardiranju njemačkih gradova bila strateški neophodna za pobjedu protiv nacista. Sam Winston

³⁹⁹ U članku Byrne donosi devetnaest dokumenata s različitim klasifikacijama, a koji nedvosmisleno potvrđuju kako je u iranskom slučaju Velika Britanija zajedno sa SAD-om koristila državni terorizam kako bi ostvarila svoje geopolitičke i ekonomske ciljeve.

⁴⁰⁰ Prema Primorčevoj definiciji terorizam je uporaba nasilja, ili prijetnja nasiljem, protiv nedužnih ljudi, s ciljem zastrašivanja i prisile. Premda se naša definicija u jednom dijelu razlikuje od Primorčeve koja apostrofira „nedužnost ljudi“ u središtu njegove definicije je logika *jus in bello* koja je svojstvena i našoj raščlambi (državnog) terorizma pa je savezničko bombardiranje njemačkih gradova, u pojedinim fazama rata, opravdano nazvati državnim terorizmom.

⁴⁰¹ Malešević (2011: 287-288) također tvrdi kako bombardiranje Dresden nije imalo nikakvu vojnu ili stratešku važnost. Prema njegovom navodu u napadu je poginulo 40.000 civila, a poduzeto je, prema navodima britanskih vojnih dužnosnika, „da se skрати rat“ i nacistička politička elita makne s vlasti u Njemačkoj. Malešević navodi da se takve akcije u širokim slojevima ideološki opravdavaju: „njihov ishod bio (tobože) slobodniji, pravedniji i bolji društveni poredak. Stoga kada se nasilje ideološki tumači kao puko tehničko sredstvo za postizanje velikih ideoloških nacrtā – to jest uspostavljanje socijalno uključivog društva – tada postaje posve legitimnom praksom.“

Churchill je u memorandumu 1942. godine napisao kako je cilj tih akcija stvoriti „nepodnošljive uvjete masama njemačkog stanovništva“ kako bi se zaustavio cijeli nacistički projekt, odnosno „volja za ratovanjem“ (Hastings, 2013: 81). I makar sam Walzer kaže kako je strategija ponekad „maskiranje nemorala“ (Walzer, 2006: 8) u ovom slučaju on se poziva na argument „krajnje nužde“ (*supreme emergency*) jer je bombardiranjem zaustavljena nacistička opasnost koja je prijetila Europi i cijelom svijetu.

Ako u slučaju bombardiranja u Drugom svjetskom ratu i postoje prijepori i dileme u pogledu je li riječ o državnom terorizmu ili ne, Velika Britanija ima i suviše dovoljno „čistih“ primjera. Jedan od nedvosmislenih primjera korištenja državnog terorizma jest strategija borbe Velike Britanije s Irskom Republikanskom Armijom u kojoj je korištena metoda ciljanog ubijanja. Rolston u svom radu „'An effective mask for terror': Democracy, death squads and Northern Ireland“ (2006) navodi primjer Sjeverne Irske, sastavnog dijela Velike Britanije, kao mjesta paradoksa u kome je, ne tako davno, vrlo uspješno koegzistirala demokracija i vodovi smrti. Vodovi smrti definirani su kao paravojne skupine uključene u državno sponzorirani ili državno tolerirani teror protiv političkih oponentata i dokaz su da „i država može biti terorist“ (Rolston, 2006: 181).

Jedan od najpoznatijih primjera ciljanog ubojstva u Sjevernoj Irskoj jest onaj pravника Patricka (Pata) Finucanea koji je ubijen u veljači 1989. godine u Dublinu. Riječ je o čovjeku koji je uspješno branio svoje klijente, profilirane republikance, zagovaratelje jedinstvene irske države. Ubila ga je paravojna lojalistička, britanskoj kruni naklonjena, skupina *Ulster Defence Association* (UDA). Da iza svega stoji britanska vlada, nagovijestio je ministar unutarnjih poslova Douglasa Hogg u svom govoru pred Parlamentom. Govor je prethodio ubojstvu, a uslijedio odmah po sastanku ministra Hogga s najvišim činovnikom Kraljevske ulsterske policije (*Royal Ulster Constabulary* - RUC). Hogg je tada izjavio: „Sa žaljenjem moram iznijeti činjenicu da u Sjevernoj Irskoj postoji određeni broj odvjetnika koji neopravdano imaju sluha za IRA-ine motive (Rolston, 2006: 181).“ Odmah po samom događaju, mnogi su sumnjali da iza smrti Finucanea stoji bliska suradnja snaga državne sigurnosti i lojalističkih paravojnih organizacija. Činjenica da su terorizmom udarili na čovjeka koji nije bio pripadnik niti jedne organizacije, bilo političke ili vojne, već samo odvjetnik nekih njezinih članova govori o naravi borbe koju su Britanci i dio Iraca lojalan britanskoj kruni vodili protiv svojih političkih protivnika. U organizaciji ubojstva sudjelovao je Brian Nelson, obavještajac koji je službovao u *Ulster Defence Association*, koji je bio i agent u britanskoj vojsci. Pod pritiscima s različitih strana država je morala pokrenuti neovisnu istragu o slučaju, no kako je umiješanost Velike Britanije bila neupitna, 2005. godine pristupilo se promijeni

zakonodavnog okvira koji definira pravo na pristup informacijama (*Public Inquiries Act*). Novim zakonom su stavljena veća ograničenja na pristup javnosti pojedinim informacijama, čime je u takvim slučajevima veća kontrola dana izvršnoj nego sudskoj vlasti. Tim su zakonom neki nalazi istrage ostali nepoznati javnosti.

Kada je 2012. godine pred Parlamentom Ujedinjenog Kraljevstva premijer David Cameron iznosio nalaze izvješća o ubojstvu odvjetnika Finucanea, rekao je kako ne postoji zavjera vlasti u Londonu, odnosno sigurnosne službe i ulsterske paravojne organizacije koja stoji iza ubojstva. No, Cameron je rekao vrlo značajnu rečenicu kako je država propustila upozoriti Finucanea na moguće opasnosti za koje je znala da u konkretnom slučaju postoje i u ime države se ispričao obitelji za to ubojstvo (McDonald i Bowcott, 2012). A da je riječ „samo“ o „grijehu propusta“ gotovo nitko od republikanaca ne vjeruje. No, sve i da jest tako, neupitno je da se radi o državnom sponzoriranju terorizma, onom pasivne naravi u kojem određena država tolerira terorističke akte jer su oni i u njenom interesu. Slično stajalište zastupao je i kanadski pravnik Peter Cory od kojega britanska vlada i zatražila neovisno izvješće u slučaju Patricka Finucanea. U razmatranju odnosa britanske države, odnosno britanskih sigurnosnih službi s paravojnim organizacijama u Sjevernoj Irskoj (vodovima smrti) kao i same uloge sigurnosne službe Velike Britanije, Cory je „sudioništvo u ubojstvu“ definirao kao, ne samo izravno sudjelovanje u činu, već i ignoriranje ili zatvaranje očiju pred nezakonitim i nepravednim djelovanjima njihovih službenika i agenata ili pružanje informacija kako bi im se pomoglo ili ih poticalo u protupravnim radnjama (HC, 2004: 21). No, usprkos svemu, za slučaj Finucane nitko nije odgovarao pred sudom.

I Rolston (2005: 185, 190) zastupa tezu da je umiješanost i odgovornost države puno veća nego je to vidljivo iz Cameronove izjave jer, za trajanja suvremenih sukoba od 1969. godine i početka takozvanih Nevolja (*Troubles*), „u borbi protiv republikanskih pobunjenika, država je razvila složen policijski, vojni i obavještajni aparat⁴⁰², koristila je agente i uključivala ih u akcije ubojstva pobunjenika“ te je „sklapala tajne dogovore s paravojnim organizacijama, podržavala i zataškavala njihove aktivnosti“ i izravno je kriva za deset posto smrti. On navodi (2005: 191) kako je tu zapravo riječ o „tripartitnom fenomenu“ gdje je na

⁴⁰² Valja ovdje istaknuti i činjenicu koju navode Žunec i Domišljanović (2000: 25) da su britanska protuobavještajna služba ili služba sigurnosti (MI5) i obavještajna služba (MI6) tek nakon više desetljeća rada dobile zakonsku regulativu, 1989. i 1994. godine. U tom smislu autori ističu kako povijest obavještajno-sigurnosnih službi obiluje primjerima kad je djelovanje službi bilo na razne načine zlouporabljeno u interesu „predstavnik naroda“ koji su upravljali državom i službama, a protiv interesa naroda. U sjevernoirskom sukobu neupitno je bilo takvih primjera, a postojanje vodova smrti o kojima govori Rolston (2005) je jedan takav. Osim MI5 i MI6 kao okosnica obavještajno-sigurnosni sustav Velike Britanije čini i Vladin stožer za komunikacije, Obrambeni obavještajni stožer s obavještajnim institucijama sva tri vida vojske te specijalni ogranak. Detaljnije v. Bilandžić (2003: 174-182).

sceni djelovanje države i njezinih vodova smrti, potom djelovanje lojalističkih vodova smrti i naposljetku djelovanje koje je plod njihove suradnje.

Britanske tajne aktivnosti u Sjevernoj Irskoj započele su još u kolovozu 1969. godine kada, pod izgovorom zaštite republikanaca od nasilja lojalista, Britanija šalje svoju vojsku, no vrlo brzo se pokazalo da je britanska vojska došla s ciljem uključivanja u protupobunu. Na tlo Sjeverne Irske došle su i specijalne i elitne britanske vojne postrojbe SAS (*Special Air Services*). Službeno odobrenje za djelovanje SAS je dobio tek 1976. godine, a do tada je britanska vlada odbijala priznati tu činjenicu. Uslijed porasta broja ubojstava jačao je pritisak na britansku vladu i ona je potvrdila prisutnost vojnih snaga u Sjevernoj Irskoj (Hughes, 2010: 573), a navodi se i da su članovi SAS-a bili uključeni u određena tajna ubojstva (AI, 1994: 5-7; McGovern, 2011: 224).

Militarizacija policije dovela je do stvaranja različitih jedinica. Naoružane jedinice RUC-a ili Kraljevske ulsterske policije (*Royal Ulster Constabulary*), tako su uz potporu britanskih vlasti i s dijelom britanskih kadrova provodile napade i ubojstva u republikanskim četvrtima poznate kao politika „pucaj da ubiješ“ (*Shoot to Kill*) što je bio jedan od novih načina slamanja pobune republikanaca. Kada su pripadnici RUC-a 11. studenog 1982. godine ubili trojicu pripadnika Privremene irske republikanske armije (*Provisional Irish Republican Army – PIRA*), bili su oslobođeni optužbe, štoviše bili su pohvaljeni od sudca jer su trojicu republikanaca priveli „konačnom sudu pravde“⁴⁰³ Bilandžić (2003: 343). Iako nije bilo sudske potvrde nezakonitosti ovih akcija kojima bi se procesuirali počinitelji i na vidjelo iznijeli nalogodavatelji, odvjetnik John Stalker, predsjednik povjerenstva koje je preporučilo procesuiranje počinitelja, u svojem je autobiografskom djelu kasnije ustvrdio kako je neupitno da su britanski snage sigurnosti provodile tajni i službeni program „pucaj da ubiješ“. Konačnu, službenu potvrdu dao je Amnesty International u svom izvješću koje je potvrdilo ranije nalaze povjerenstava Johna Stalkera i Colina Simpsona. U izvješću stoji kako su pripadnike paravojnih nacionalističkih organizacija britanske snage sigurnosti zadužene za provođenje reda i zakona ubijali kada je bilo moguće i njihovo uhićenje, te da je kazneno odgovaralo vrlo malo počinitelja. Osim toga u izvješću stoji da je britanska Služba sigurnosti

⁴⁰³ Dvije godine kasnije, uslijed pritiska javnosti i političkih krugova, formirano je povjerenstvo koje je vodio John Stalker i koje je trebalo istražiti taj slučaj, slučaj ubojstva jednog člana Irske nacionalne oslobodilačke armije (*Irish National Liberation Army – INLA*) kao i slučaj jedne osobe koja nije imala nikakve veze s političkim ili vojnim aktivnostima. Povjerenstvo je utvrdilo da je počinitelje iz redova RUC-a potrebno procesuirati zbog protuzakonitih ubojstava, no optužnice nisu podignute jer je državni odvjetnik 1988. godine odlučio da to nije u skladu s nacionalnim interesima. Stalkerov rad nastavio je Colin Sampson, ali su njegovi nalazi ostali nepoznati javnosti. V. Bilandžić (2003: 343-344).

(MI5) uništavala dokaze o postojanju tajnog programa, a za koje su dvije komisije ranije utvrdile da postoje (AI, 1994: 4, 9).

Obrana Sjeverne Irske od nacionalističkih i republikanskih tendencija definirana je kao primarni nacionalni interes Sjeverne Irske pa stoga ne čudi bujanje različitih ilegalnih formacija koje su bile upregnute u taj cilj i koje su imale jak utjecaj na službenu politiku. U 1970-ima dio paravojnih formacija UDA uključio se u lokalnu regimentu britanske vojske UDR (*Ulster Defence Regiment*) zbog vojne i obavještajne obuke, a više od 100 njezinih članova osuđeno je za različita kaznena djela, uključujući i politička ubojstva (Rolston, 2005: 193). U tom simbiotskom odnosu jedni za druge su radili prljave poslove i ulazili u sigurnosne strukture. „Prljavi rat“ koji se vodio na tlu Sjeverne Irske imao je zeleno svjetlo s najviših državnih instanci, u smislu lanca zapovijedanja (Rolston, 2005: 195). Štoviše, pojedini visoki dužnosnici nisu se libili potvrditi da su neka bespravna ubijanja počinjena od strane države⁴⁰⁴. Znakovit je bio i govor Margaret Thatcher u Parlamentu kada je izjavila da je Sjeverna Irska britanska jednako kao i londonski dio Finchley (Holland, 1998) i time pokazala da su ovlasti i kontrola Londona nad Sjevernom Irskom apsolutne. Budući da su britanske vojne trupe tamo pozicionirane od 1969. godine i da su djelovale zajedno s tamošnjim legalnim i nelegalnim organizacijama, Rolston to naziva pojavom između izvanrednog stanja i demokracije, odnosno stanjem gdje je, naočigled ustavno djelovanje zapravo učinkovita maska za teror (Rolston, 2005: 196-198).

Za McGoverna (2013: 213) se u sjevernoirskom slučaju neupitno radi o izvanrednom stanju, štoviše on ga navodi kao ogledni primjer liberalne demokracije u kojoj suspendiranje zakona i pravnih normi te donošenje arbitrarnih odluka postaje paradigma vladanja, posebno kada je u pitanju borba protiv terorizma. On to naziva „demokratskom dilemom“ u kojoj se suočava ideja vladavine zakona s jedne strane i državno organizirano nasilje. Specifično izvanredno stanje Sjeverne Irske regulirano je sukcesivno s više različitih zakona, no sami korijeni „izvanrednosti“ sežu puno ranije. Jedan od takvih zakona datira još iz 1914. godine i poznat je kao DORA ili Zakon o obrani Kraljevstva (*Defence of the Realm Act*) kojim je uvelike proširena moć države nad životima građana u cijeloj Velikoj Britaniji, a zakon je posebno bio važan u sjevernoirskom sukobu. Na temelju tog zakona 1920. godine donesen je Zakon o obnovi reda ili ROIA zakon (*Restoration of Order in Ireland Act*), a 1922. godine

⁴⁰⁴ Rolston (2005: 195) navodi dva primjera. Jedan u kojemu je 1987. godine lord Hailsman rekao da bombaši IRA-e „sluge đavla“ koje treba objesti i drugi gdje je ministar unutarnjih poslova Douglas Hurd rekao za PIRA-u da to što rade nema veze s političkim pitanjem, da je riječ o profesionalnim ubojicama za koje ne postoji političko rješenje te da moraju biti istrebljeni što se na terenu i pokušalo ostvariti.

donesen je Zakon posebnih ovlasti ili SPA zakon (*The Special Power Acts*). Ta su tri zakona, a navlastito potonji dovela do „normaliziranja“ izvanrednog stanja za čije su očuvanje bile organizirane i posebne jedinice vojne policije, takozvani *B odredi*, sastavljeni od nekadašnjih članova paravojne lojalističke formacije ulsterskih dobrovoljaca UFC (*Ulster Volunteer Force*).

SPA zakon predviđao je raznovrsne ovlasti pritvora poput internacija, uhićenja bez naloga i zatvora bez suđenja, regulirao je i pravo pretrage, zabrane susreta i procesija, cenzuru i zabranu publikacija i organizacija i slično. Svi koji su činili djela koja su se mogla protumačiti kao suprotna propisima SPA zakona, smatrani su krivima. To je bio i prvi zakon koji se našao na udaru boraca za ljudska i politička prava, a dijelom je bio i uzrok suvremenog sjevernoirskog sukoba. SPA zakon je 1973. godine zamijenio EPA zakon (*Emergency Provisions Act*) koji je dodatno osnažio neke autoritarne ovlasti SPA zakona, a njemu je godinu dana kasnije pridružen Zakon o prevenciji terorizma odnosno PTA zakon (*Temporary Provisions Act*). Ta dva zakona institucionalizirala su paralelnu egzistenciju demokracije uz suspenziju određenih pravnih normi od kojih su neke esencija demokratskog poretka. To je „izvanredno stanje“ po modelu kako ga je opisao Giorgio Agamben, a koje je postalo sastavni dio razvijenih demokracija i njihovog odgovora na suvremene prijetnje te jedan od načina za ostvarenje nacionalnih interesa. McGovern (2011: 222) tvrdi da takvo zakonodavstvo nije samo uspostavilo izvanredno stanje u Sjevernoj Irskoj nego i uvjete kolonijalnosti što je britanska vlada odbijala priznati. Nadalje tvrdi kako je suočavanje britanskih vlasti s terorizmom IRA-e bilo utemeljeno na pristupu koji terorizam promatra kao rat i kriminal, a ne kao politički problem pa su i odgovori bili takvi. Vojskom, policijom i sigurnosnim službama nastojalo se slomiti irske nacionaliste i republikance koji traže veća prava i teže jedinstvenoj irskoj državi. To izvanredno stanje s nebrojenim primjerima nedemokratskih postupaka i najtežih kaznenih dijela, prvenstveno s (polu)institucionaliziranom praksom ciljanog ubijanja, održalo se sve do potpisivanja mirovnog sporazuma 1998. godine.

Mark Curtis (2007)⁴⁰⁵ u svom nastojanju razotkrivanja stvarne vanjske politike Velike Britanije tvrdi kako je promijenjen samo rječnik, ali ne i metode, koje su uglavnom nedemokratske, imperijalističke i terorističke. Posebno je kritičan prema politici bivšeg premijera laburista Tonya Blaira koji je u desetogodišnjem razdoblju, od 1997. do 2007. godine, samo utvrdio smjer britanske vanjske politike koju naziva „zločinačkom“. Curtis (2007:19) navodi da je vlada Tonya Blaira vojne snage poslala u „okrutni napad i okupaciju“,

⁴⁰⁵ Curtis je autor više knjiga o vanjskoj politici Velike Britanije čiji je veliki kritičar. Bivši je stipendist Kraljevskog instituta za međunarodne poslove. Detaljnije o Curtisu v. [www. markcurtis.info](http://www.markcurtis.info) (14.11.2016.)

ne kao reakciju na opasnost koja je prijetila od Iraka, nego u svrhu promicanja tradicionalnih interesa britanske vanjske politike i demonstriranja posebnih odnosa sa Sjedinjenim Američkim Državama i sve to u vrijeme kada je SAD „jasno objavio svoju namjeru da će svijetom zagospodariti silom“. Takvo provođenje politike podrazumijeva ignoriranje i kršenje međunarodnog prava, institucija i sporazuma što se u slučaju invazije na Irak 2003. godine i dogodilo. S Curtisom se u negativnim ocjenama britanske politike slaže i Ruth Blakeley koja kao primjer državnog terorizma izdvaja primjere dekolonizacije i navodi Keniju u kojoj su 1952. godine Britanci proglasili izvanredno stanje i poslali vojne snage da uguše pobunu. Blakeley navodi primjere zvjerstava koje su činili Britanci prema osumnjičenima, a onda i osuđenima poput odstranjivanja ušiju, bušenju bubnjića, šibanja do smrti, kastriranja, odsijecanja vrhova prstiju, silovanja i sl. Osumnjičeni najčešće nisu imali priliku za svoju obranu, a velik broj ih je osuđen na smrt vješanjem – 1015 njih u periodu od 1952. do 1956. godine (Blakeley, 2007: 81).

Posljednji primjeri slučajeva koji zadovoljavaju definiciju državnog terorizma još uvijek su aktualni i odnose se na pitanja protuterorističke politike. Naime, u travnju 2016. godine u Parlamentu je predstavljeno je izvješće Zajedničkog povjerenstva za ljudska prava⁴⁰⁶ u kojemu je od premijera Davida Camerona zatraženo obrazloženje slučaja ubojstva Reyaada Khana, inače britanskog državljanina i pripadnika Islamske države. Njega su u kolovozu 2015. u Siriji, korištenjem drona, ubile britanske Kraljevske zračne snage (*Royal Air Force – RAF*). Povjerenstvo je ukazalo na nezakonitost akcije i pozvalo vlasti da objasne slučaj korištenja sile izvan oružanog sukoba koja po međunarodnom pravu nije dozvoljena. Vlada je braneći se u navedenom slučaju rekla kako se ne radi o politici ciljanog ubijanja, nego o pravu na samoobranu po međunarodnom humanitarnom pravu. Povjerenstvo se složilo s Vladom, kao i s Vijećem sigurnosti⁴⁰⁷, da se napadi Islamske države mogu okarakterizirati kao oružani napad na Veliku Britaniju što opravdava pozivanje na samoobranu. U tom kontekstu Povjerenstvo ne spori britanske akcije i oružane napade u Iraku koje se vode protiv Islamske države. Prijeporno je pitanje primjene koncepta „neizbježnosti“ (*imminence*) koja definira opseg primjene sile izvan oružanog sukoba. Njegovim fleksibilnim tumačenjem politika primjene sile može postati preširoka i dovesti do situacije gdje se „svaki član Islamske države bilo gdje može smatrati legitimnom metom“ (HC, 2016: 47). Takvim tumačenjem koncepta

⁴⁰⁶ Ovdje se misli na zajedničko povjerenstvo obaju domova gornjeg (Doma Lordova) i donjeg (Zastupničkog doma).

⁴⁰⁷ Vijeće sigurnost UN-a je 2014. godine Rezolucijom 2178 odobrilo vojno djelovanje koalicije zemalja protiv Islamske države u Iraku.

„neizbježnosti“ zapravo se primjenjuje nezakonita politika ciljanog ubijanja izvan oružanog sukoba koju vlasti u slučaju Reyaada Khana poriču. Britanske vlasti i generalno poriču postojanje takve politike u sklopu borbe protiv Islamske države (HC, 2016: 82). No, simptomatično je da na pitanje o „listi za odstrel“, odnosno postojanju eventualne liste pripadnika Islamske države koji su prijetnja i koje treba ubiti, Vlada nije dala odgovor rekavši da je to „obavještajno pitanje“ (HC, 2016: 63-64).

Britanske vlasti očigledno brane neobranjivo, budući da su činjenice evidentne. Baš kao i njihovi najveći saveznici, Britanci su na terorizam uzvratili silom koja također ima sve elemente terorističkog djelovanja: silu, prijetnju, strah, psihološke učinke, svrhovitost i politički cilj. Pragmatična narav britanske politike kroz povijest ukazuje da su vlasti i u ovom slučaju procijenile da je terorizam najefikasniji način postizanja cilja. Ovaj put se terorizmom nastoji pobijediti terorizam.

4.4.4. Četvrta i Peta Francuska Republika

Država u kojoj je još 1789. godine donesena Deklaracija prava čovjeka i građanina (*La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen*)⁴⁰⁸ danas je zemlja u kojoj je na snazi izvanredno stanje, koje je do zaključenja teksta produžavano već pet puta. Izvanredno stanje tako postaje redovno stanje. Francuska baš kao ni Sjedinjene Države niti Ujedinjeno Kraljevstvo nije uspjela u odgovaranju na suvremene ugroze držati se vrijednosti koje proklamira. Borba protiv terorista poprimila je obilježja terorizma, ali epizode terorizma nalazimo i u ne tako davnoj francuskoj kolonijalnoj povijesti. Zanimljivo je da je dom modernog terorizma upravo Francuska u kojoj je, nakon Revolucije koja je uspostavljena putem sile, vladavina bila također obilježena terorom usmjerenom prema vlastitom stanovništvu. Ovdje je naglasak na suvremenoj francuskoj povijesti i državnom terorizmu te moderne demokracije počevši od sredine prošlog stoljeća do danas, odnosno Četvrte i Pete Francuske Republike.

Predrevolucionarnu Francusku ili Prvu Francusku Republiku obilježavale su velike društvene podjele koje su rezultirale čestim unutarnjim sukobima, a sporedni nisu bili ni ratovi za teritorij sa susjednim zemljama. Jedna od jakih unutarnjih društvenih podjela dovela

⁴⁰⁸ Riječ je o dokumentu kojega je 26. kolovoza 1789. godine donijela Ustavotvorna skupština za vrijeme Francuske revolucije. Deklaracija počiva na ideji prirodnog prava i sadržava 17. članaka. 1. članak glasi: „Ljudi se rađaju i ostaju slobodni i jednaki u pravima. Društvene razlike mogu se utemeljiti samo radi opće koristi.“ Članak 2. tematizira pitanja slobode, vlasništva, sigurnosti i otpora protiv ugnjetavanja. Deklaracija je kasnije ugrađena u francuski Ustav donesen 1791. godine i „od tada je dio ustavnih prava građana u Francuskoj“ (Matković, 1969: 10).

je 1789. godine do najpoznatije svjetske revolucije kojom je srušena dotadašnja monarhija, donesen ustav, a ukinuto je i staleško društvo zbog čije je neravnoteže u društvu Revolucija i izbila. Nakon prvih godina konsolidiranja republike, koje su također bile obilježene unutarnjim napetostima, republikanska vojska ratuje diljem Europe. Francuska će dobiti i svog velikog vojskovođu Napoleona Bonapartea, koji će se na krilu vojnih uspjeha, proglasiti carem Francuske. Nakon njegova vojnog i političkog poraza, u Francuskoj će ponovno biti obnovljena monarhija, koja će krenuti u realizaciju plana osvajanja Alžira, kojega je još početkom 19. stoljeća osmislio Napoleon. „Dugotrajan i isprekidani rat“ trajat će od 1830. do 1847. godine kada Francuzi napokon osvajaju Alžir (Thoral, 2015: 8). Unutarnje društvene napetosti i nezadovoljstvo dovest će 1848. godine do Veljačke revolucije nakon koje će ponovno biti uspostavljena republika, sada Druga Francuska Republika. Odmah po uspostavi republike Francuska će ponovno biti poprište unutarnjeg (državnog) terora, državnih udara i apsolutističke vladavine. I ovaj put učvršćenje unutarnje pozicije tražit će se u uspjesima na vanjskom polju pa će Francuska započeti nove ratove i „kolonijalno širenje prema Kini i Indokini (Laffey, 2008: 626). Treća republika uspostavljena je 1870. godine., a kada je u Parizu 1871. godine stvorena Pariška komuna kao reakcija na gubitak rata protiv Pruske kao i reakcija na moguću restauraciju monarhije, na poziv vlade reagirala je francuska vojska i Komuna je u krvi ugušena. Bila je to još jedna epizoda državnog terora s velikim brojem žrtava. Tek se krajem 19. stoljeća učvrstio republikanski sustav s novim ustavom, a i Francuska je ponovno započela s kolonizacijom i to dominantno na afričkom teritoriju, ovaj put u Tunisu, Kongu, Sudanu i Nigeru. Bilo je to vrijeme sudara velikih imperijalnih težnji europskih velesila, napose Njemačke pa će i prije početka Prvog svjetskog rata Francuska s Velikom Britanijom i Rusijom formirati Antantu. Početak 20. stoljeća donijet će i dvije marokanske krize, koje će rezultirati „uspostavom francuskog protektorata nad Marokom“ (Laffey, 2008: 642). Nakon rata Versailleskim mirom Francuska će dobiti i neka nova područja pod svoj mandat (Siriju, Libanon, Istočni Togo, dio Kameruna), a pobune u svojim kolonijalnim područjima uspješno će gušiti. U Drugi svjetski rat uključit će se dva dana po napadu Njemačke na Poljsku i u borbi s Nijemcima izgubit će kontrolu nad većinom svoga teritorija. Ratne godine bile su osobito teške za Francusku jer istovremeno su se u kolonijama javljali, a najjači je bio onaj u Alžiru (Bordino, 2008: 19-20).

Nakon što su nacisti poraženi, a Francuska oslobođena, 1946. godine proglašena je Četvrta Francuska Republika, donesen je novi ustav, a kolonijalni posjedi postali su dio

Francuske unije. Za vremena Četvrte Republike Francuska je postala dio NATO saveza⁴⁰⁹, a sudjelovala je u više ratova diljem svijeta, a na unutarnju i vanjsku politiku najviše je utjecao rat u Alžiru. Kada se 1958. godine na političku scenu vratio de Gaulle, koji je osujetio vojni plan desnice da preuzme vladavinu nad Francuskom, donesen je novi ustav i proglašena, još uvijek aktualna, Peta Francuska Republika čiji je prvi predsjednik bio upravo de Gaulle. Polupredsjednički sustav, koji je definiran Ustavom Pete Republike i koji je u nekoliko navrata mijenjan i dopunjavan, ostao je relativno stabilan u posljednjim dekadama 20. stoljeća kao i prvoj 21. stoljeća. To je uvelike posljedica jačanja „političkog ugleda i značenja“ predsjednika, odnosno njegov „snažniji i nezavisniji položaj u odnosu prema glavnim državnim organima“ (Sokol, 1971: 409-410).

Na stranačkoj sceni godinama dominiraju dvije stranke Republikanci (*Les Républicains*) i Socijalistička stranka (*Parti Socialiste*), a u posljednjih nekoliko godina zamjetno je i jačanje Nacionalne fronte (*Front National*), bitno desnije i konzervativnije opcije od republikanske⁴¹⁰. Posljedica je to jačanja unutarnjih problema Francuske posebno suočavanja sa suvremenim izazovima velikog broja imigranata kao i terorizma ekstremnih islamističkih skupina čiji je i Francuska jedan od važnijih ciljeva napada. Upravo su terorističke ugroze uvjetovale da je od 13.11.2015. na snazi izvanredno stanje. Na samu godišnjicu izvanrednog stanja, francuski premijer Manuel Valls najavio je kako će Francuska predsjedničke izbore koji je očekuju u travnju i svibnju 2017. godine također dočekati pod izvanrednim stanjem kako bi „sačuvala svoju demokraciju“ (BBC, 2016).

Zanimljivo je da zemlja kojoj je ustavni moto *Liberté, Égalité, Fraternité*⁴¹¹ upisan u Članak 2., a koji je i temelj političkog sustava i reguliranja prava čovjeka, izvanredno stanje kojim se prvo načelo „sloboda“ u velikoj mjeri derogira, smatra načinom očuvanja demokracije.

Kada je riječ o državnom teroru, jedan od važnijih događaja francuske novije povijesti smjestio se u vremenski okvir kojemu je početna točka u Četvrtoj Francuskoj Republici, a završna u Petoj. Riječ je o Alžirskom ratu za nezavisnost koji je započeo 1954., a okončan je

⁴⁰⁹ Zbog neslaganja s politikom Washingtona i zbog jačanja svojih atomskih kapaciteta, Francuska je 1966. godine izašla iz NATO-a, odnosno povukla se iz njegovih zapovjednih struktura, a de Gaulle je to pravdao neovisnošću od politike SAD-a. O odnosu Francuske prema NATO-u, a napose prema SAD-u v. Calvocoressi, (2008: 219-229). Povratak Francuske u vrh NATO-a dogodio se nakon četrdeset i tri godine, odnosno 2009.

⁴¹⁰ Na izborima 2007. godine Republikanci su osvojili 39,5% glasova, Socijalisti 24,7% dok Nacionalna fronta s 4,3% nije ušla u Parlament. Na sljedećim izborima Socijalisti su osvojili izbore s 29,4%, Republikanci su osvojili 27,1% dok je najveći napredak postigla Nacionalna fronta s 13,6% glasova. Detaljnije o rezultatima izbora. v. <http://www.parties-and-elections.eu/france.html> (20.11.2016.)

⁴¹¹ Sloboda, jednakost, bratstvo.

1962. godine. Povijest alžirsko-francuskog sukoba seže u 1830. godinu kada su Francuzi zauzeli Alžir i započeli sustavnim osvajanjem zemlje. Alžirci su pružali jak višegodišnji otpor, no jaka kolonijalna sila ga je 1847. godine u potpunosti slomila i 1848. godine proglasila Alžir svojim teritorijem podijelivši ga na tri departmana (Bleich, 2005: 174). Francuske vlasti naselile se oko milijun kolonista iz Europe i ograničili prava domorodačkog stanovništva⁴¹². Početkom 20. stoljeća otpor Alžiraca postaje organiziraniji i rađaju se različite političke organizacije od kojih je većina težila ostvarenju nezavisnosti. Za vrijeme Drugog svjetskog rata Francuska se na tlu Alžira suočavala s otporom alžirskog stanovništva, ali i vojskom marionetske Višijske Francuske koja je surađivala s Hitlerovom Njemačkom kao i drugim zemljama Osovine. Ubrzo nakon savezničkog preuzimanja kontrole nad Alžirom, privremenoj Francuskoj vladi⁴¹³ na čelu s de Gaulleom, predana je vlast u Alžiru. Istovremeno, 1943. godine, Alžirskim manifestom (Borodino, 2008: 20) zatražena je autonomija Alžira, a sve su glasniji i brojniji bili zagovornici potpunog prekidanja odnosa s Francuskom. Tomu je svakako pridonosio loš i nerijetko nasilan tretman kolonijalnih vlasti.

Iskra koja će zapaliti sukob i dovesti do Alžirskog rata za nezavisnost dogodila se 8. svibnja 1945. godine kada su Alžirci u gradu Setifu tražili dozvolu vlasti za nepolitičku paradu kojom bi proslavili pobjedu u Drugom svjetskom ratu. Od francuskih vlasti su dobili dozvolu, ali nakon što su se u paradi pojavile alžirske nacionalističke zastave, policija je reagirala nasilno prema ljudima u koloni što je izazvalo val nasilja. Francuske su vlasti uskoro proglasile opsadno stanje i nasilnim putem ugušile pobunu. To je uključivalo bombardiranje i spaljivanje naselja i mnogobrojna uhićenja. Tisuće alžirskih političkih lidera tada su uhićeni, uključujući i Ferhata Abbasa, rodonačelnika Alžirskog manifesta, koji i nije bio prisutan na paradi (Woodmansee, 1968: 101). Organiziranje Alžiraca nakon toga postaje sustavnije, a na čelo izbija Fronta nacionalnog oslobođenja (*Front de Libération nationale* – FLN) koja 1954. godine pokreće oružanu pobunu protiv kolonijalne vlasti čime započinje osmogodišnji sukob u kojemu će se i jedna i druga strana koristiti terorizmom.

Ruth Blakeley (2009) cijeli koncept imperijalnih osvajana i osiguravanja teritorija od strane zapadnih sila, njihovo eksploatiranje tamošnjeg stanovništva i prisilan rad kao i gušenje nacionalnih oslobodilačkih pokreta gleda kao primjere državnog terorizma. Budući da su za ostvarenje svojih interesa kolonijalne države nerijetko posezale za nasiljem u kolonijama,

⁴¹² Kaznenim zakonom poznatim kao Kodeks domorodaca (*Code de l'indigénat*) koji je donesen 1881. lokalnom stanovništvu zabranjeno je učlanjivanje u političke stranke, sindikate i druge organizacije, a ta su ograničenja vrijedila sve do kraja I. svjetskog rata. Općom vojnom obvezom koja je uvedena 1873. godine domorodci su bili prisiljeni ratovati kao kolonijalna vojska za tuđe interese. Detaljnije o *Kodeksu* v. Drew (2003: 170-171).

⁴¹³ Francuski odbor nacionalnog oslobođenja – (*Comité français de la libération nationale* – CFLN).

državni terorizam je sastavni dio imperijalizma i kolonijalizma počevši od 15. stoljeća naovamo.

Prilike u Alžiru prije 1954. slutile su da će doći do krvavog obračuna. Prije svega to su bili milijuni siromašnih i podjarmljenih od strane kolonijalista, stotine tisuća muškaraca koji su bili prisiljeni otići na rad u maticu Francusku i o čijem je radu ovisilo dva milijuna ljudi, članova njihovih obitelji. Oni koji su gravitirali prema gradskim središtima Alžira živjeli su u siromašnim predgrađima. Dio njih koji je uspio otići na školovanje postali su progresivniji dio društva, a kasnije ključni faktor u borbi za nezavisnost, budući da „samo siromaštvo nije dovoljan sastojak revolucije već je potrebno postojanje političkog cilja kao i uvjeta koji onemogućuju njegovo mirno ostvarenje“ (Woodmansee, 1968: 101-102).

Do 1954. godine formirana je alžirska vlada u egzilu koja je djelovala iz Egipta, a FLN je postigao visoku razinu organizacije pa je 1. studenog 1954. godine izveo sinkronizirani napad na Francuze u različitim dijelovima Alžira. Taj je napad potaknuo i druga kretanja u zemlji i time je započeo Alžirski rat za neovisnost. Alžirci su postajali sve aktivniji u borbi u kojoj su im pomagali Tunizani i Marokanci. Osim vojnog, FLN je imao i jako političko djelovanje i svoje aktivnosti promovirao među civilnim pučanstvom što je pokretu davalo iznimnu snagu (Woodmansee, 1968: 103-106). Rat koji je trajao osam godina, do 1962. godine odnio je broje žrtve, a mnoge od njih su bile žrtve državnog terorizma.

Za trajanja rata stvorena je francuska tajna organizacija Crvena ruka (*La Main Rouge*) koja se isključivo koristila nasilnim metodama. Ispostavilo se kasnije da je stvaranje organizacije poteklo od francuske obavještajne službe kako bi suzbila subverziju političkih protivnika. Tehnike koje je Crvena ruka koristila bile su uglavnom ciljane ubijanja istaknutih pobunjenika u Zapadnoj Europi i Sjevernoj Africi, a aktivnosti su joj bile usmjerene i prema dobavljačima oružja FLN-a. Riegler (2012: 22) ističe kako je nedvojbeno riječ o državnom terorizmu koji ima „sposobnost neograničenog nasilja u 'izvanrednim situacijama'“.

Riegler (2012: 23) navodi kako je Crvena ruka bila paravan, odnosno operativna podružnica obavještajne službe SDECE (*Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage*). Premda službeno priznanje od strane Pete republike nikada nije stiglo, dužnosnici koji su bili ili uključeni u operacije Crvene ruke ili upoznati s njezinim aktivnostima, izjavili su kako su sve djelatnosti organizacije bivale odobrene na najvišoj državnoj razini. Istraživači Jim House i Nail MacMaster, koji su istraživali slučaj pokolja alžirskih demonstranata od strane francuske vlasti 1961. godine, izjavili su da državni čelnici ne izražavaju moralnu i političku odgovornost i kajanje zbog korištenja političkih ubojstva u svom „ratu protiv terorizma“, nego prvenstveno brinu o tome kako se o takvim ubojstvima ne

bi saznalo i da se mogućnost poricanja treba očuvati po svaku cijenu (nav. prema Reigler, 2012: 23). Kao i kod tajnih akcija drugih država i ovdje je evidentno „uvjerljivo negiranje“ kao jedan od osnovnih elemenata tajnih akcija koje provode države.

Blakeley (2007: 84) ističe kako su Francuzi koristili razne tehnike u provođenju državnog terorizma i da je od 24 000 Alžiraca, koji su se borili u Bitci za Alžir, njih 3000 nestalo. Brojni su bili mučeni od strane francuske vojske i policije. Blakeley navodi kako su korišteni električni šokovi, lomljenje udova, ubrizgavanje tijela sa zrakom ili tekućinom. Francuzi su državni terorizam koristili nadajući se kako će takvim postupanjem najprije slomiti Alžirce. Blakeley navodi kako su tehnike terora bile potpuno promašene izbor jer su „većinu Alžiraca okrenule protiv Francuza“ (Blakeley, 2007: 85).

Crvena ruka djelovala je u i u Tunisu i Maroku, a obje su organizacije surađivale s tajnom službom Francuske i bile instruirane iz matice s istovjetnim ciljem – spriječiti proces dekolonizacije targetiranjem istaknutih zagovaratelja takvih ideja. Kada je u javnost dospio slučaj ubojstva iz Tunisa 1952. godine kojim je smaknut tamošnji istaknuti vođa sindikata Ferhat Hached postalo je jasno da iza svega stoji država. U dokumentarnom filmu koji donosi svjedočanstvo pripadnika Crvene ruke, Antoina Meleroa, na vidjelo su izašle zanimljive činjenice. Melero je, između ostaloga, priznao kako je ubojstvo Hacheda počinila Crvena ruka koja je bila u dogovoru s francuskim dužnosnicima vlade u Tunisu. Oni koji su počinili ubojstvo nikada nisu procesuirani, nego su vraćeni u Francusku u dogovoru s tuniskom vlastima. Za svoju ulogu u samoj organizaciji rekao je kako je bio uvjeren da sve što čini jest legitimno i da bi opet učinio isto da mora (Al Jazeera, 2009).

Riegler (2012) navodi i primjer iz Maroka kade je 1955. godine ubijen direktor naftne kompanije i novinski izdavač Jacques Lemaigre-Dubreuil koji je bio zagovornik nezavisnosti Maroka, no najviše je primjera ubojstava Alžiraca i zagovornika alžirske nezavisnosti jer su aktivnosti Crvene ruke bile okosnica francuskog protupobunjeničkog i protuterorističkog djelovanja za trajanja Alžirskog rata za neovisnost.

Francuska je 1955. godine donijela „Plan zaštite Sjeverne Afrike od Hladnog rata“, a to je podrazumijevalo različite aktivnosti, između ostalog i sprječavanje dostavljanja oružja i drugih sredstava koji bi mogli koristiti tamošnjim pobunjenicima. U skladu s tim planom Crvena ruka je imala dva cilja: prekinuti dotoke oružja i izvršiti atentate na istaknute pobunjeničke kadrove kao i njihove pristaše izvan ratnih zona (Reigler, 2012: 24). Budući da je FLN većinu modernog naoružanja nabavljao iz Zapadne Njemačke, jedan od ciljeva bio je i njemački proizvođač oružja Otto Schlüter na kojega je bilo nekoliko pokušaja atentata, a nakon što su mu u jednom atentatu pripadnici Crvene ruke ubili majku i ranili kćer, Schlüter

je prekinuo posao s Alžircima. Georg Puchert proizvođač oružja iz Frankfurta bio je još jedna meta Crvene ruke. Francuzi su izvršili sabotažu postavljajući dinamit na njegov teretni brod u hamburškoj luci želeći ga tako odvratiti od poslovanja s Alžircima, odnosno FLN-om. Nedugo nakon toga u Genevi je ubijen Puchertov suradnik Marcel Leopold. Budući da to nije odvratio Pucherta od suradnja s FLN-om, Crvena ruka je postavila bombu ispod njegova auta i tako ga ubila (U.S. JPRS, 1960: 19), a osim navedenih bilo je još slučajeva ubojstava i pokušaja ubojstava njemačkih građana s istim predznakom.

Ubojstva Crvene ruke nisu bila ograničena samo na Njemačku, nego su uključivala i druge europske zemlje. Riegler (2012: 25) navodi i tri ubojstva iz 1960. godine kada su u Belgiji ubijeni alžirski aktivist Akli Aissiou i dva pravna zastupnika FLN-a Georges Laperches i Pierre Le Greve⁴¹⁴. Jedan od poznatijih primjera masovnog ubojstva jest onaj iz 1961. godine kada su francuske vlasti, odnosno tajne službe potpomognute snagama reda, u Parizu u dva mjeseca ubile više od 120 Alžiraca. Akcije ja izvedena tako što je više malih timova uhićivalo one za koje se sumnjalo da su aktivisti FLN-a, a potom su maskiranim autima odvedeni na izolirane lokacije gdje su pogubljeni. Akciju su proveli ekstremni dijelovi francuske policije u suradnji s krajnje desnom organizacijom OAS (*Organisation de l'Armée Secrète*)⁴¹⁵. O uhićenjima i mučenjima francuskih Alžiraca govori i Miller (2013: 203) koji kaže kako su meta bili oni „za koje se sumnjalo da su skloni alžirskoj neovisnosti“.

Pozivajući se na nalaze istraživača Housa i MacMastera, Riegler (2012: 26) kaže kako je postojala i diskretna suradnja između pariške policije i SDECE-a, a kasnije i *Crvene ruke*. Navodi se i kako su tijela nekih ispitivanih, a potom ubijenih Alžiraca stavljana betonirana u naftne rezervoare, a potom bacana u Sredozemno more. Iako je na tlu Europe bilo puno primjera francuskog državnog terorizma, ipak su najveći razmjeri terora bili upravo na tlu Alžira, odnosno sjevernoafričkih zemalja. Constantin Melnik koji je bio savjetnik za sigurnost francuskog premijera u vremenu Alžirskog rata za nezavisnost izjavio je kako je samo 1960. godine „tajni stroj za ubijanje“ ubio 135 ljudi Riegler (2012: 26). Riegler navodi i da je Crvena ruka razvila vrlo sofisticirane tehnike djelovanja od postavljanja kvarova i bombi na

⁴¹⁴ U okviru protualžirskog ili „protuterorističkog“ djelovanja *Crvena ruka* je počinila još mnoge atentate izvan Alžira. Detaljniji v. Riegler (2012).

⁴¹⁵ OAS je nastao iz vojno obavještajnih struktura Francuske kao krilo koje se protivilo političkim pregovorima o rješenju rata te je provodilo brojne terorističke aktivnosti. Zbog svojih je stajališta meta OAS-a postao i sam predsjednik de Gaulle čiju su politiku smatrali suviše popustljivom i na kojega su pokušali nekoliko atentata. Njihov primarni cilj je bio očuvanje „francuskog Alžira“. OAS i Crvena ruka razvili su dobre odnose, premda neki tvrde, kako za razliku od Crvene ruke, OAS nije imao službenu potporu vlasti. Riegler (2012: 27-28) smatra kako se to ne može potvrditi, ali je jasno da je dio dužnosnika SEDEC-a i nekih drugih obavještajnih struktura bio naklonjen idejama OAS-a u kojima su im 1961. godine i pružali pomoć o kojoj su svjedočili i sami članovi OAS-a.

automobile, pisma bombi, otmica, sabotaza teretnih brodova, atentata pištoljima u obliku pera ili zviždaljki, pucanja u vožnji i druge. U svim slučajevima politički neprijatelji bili su suđeni po kratkom postupku, odnosno stavljeni izvan svakog zakona, a svi ostali koji su se također nalazili s neprijateljske strane bili su u strahu da će i oni završiti na isti način. To je esencija terorizma koju je provodila organizacija pod kontrolom države. Kako bi zaustavila politička kretanja i otpore u Alžiru, Francuska je koristila i političke (pregovaračke) i vojne metode, ali se uvelike oslanjala na terorističke koje su se u ovom slučaju pokazale neefikasnim za postizanje političkog cilja, budući da je Alžir 3. srpnja 1962. godine izborio svoju neovisnost.

Alžirski i francuski primjer jasno oslikavaju još jedno obilježje terorizma, a to je nasilje koje se odvija po modelu akcija-reakcija i kojim se stvara spirala nasilja koju je teško prekinuti. Takva logika u srži je suvremene borbe protiv terorizma. Naime, teroristički akti koji su zahvatili Francusku u posljednjim godinama jednim su dijelom odgovor na ranija nelegitimna i nemoralna djelovanja Francuske u vanjskoj politici kao i francusko ekstremiziranje i radikaliziranje demokracije na unutarnjem planu⁴¹⁶. Kada se 13.11.2015. godine dogodio teroristički akt⁴¹⁷ na nekoliko lokacija u Parizu u kojem je smrtno stradalo 129 ljudi, u Francuskoj je proglašeno izvanredno stanje. Njime je suspendirana Europska konvencija o ljudskim pravima, a i donesene zakonske promjene koje se odnose na borbu protiv terorizma. Time su otvorena vrata nedemokratskim metodama kao i nasilju kojima se žele zaustaviti teroristička djelovanja⁴¹⁸. Posljednja francuska epizoda suspendiranja demokracije i pravnih normi odnosno politika protuterorizma kao odgovor na terorizam nedržavnih aktera svojevrsno je „teroriziranje terorista“, a ona perpetuira stanje visoke razine ugroze. Time se dolazi do opasnosti da norma izvanrednog stanja, odnosno suspenzija demokracije i pravnih normi postanu permanentna obilježja demokracije.

⁴¹⁶ Naime, načelo laiciteta kao specifičnog oblika sekularizma upisanog u Članak 1. Ustava u Francuskoj se promatra i primjenjuje kao nešto apsolutno, ono što prožima sve, pa i tri fundamentalne vrijednosti Republike - *slobodu, jednakost i bratstvo*. Laicizam je postao ideološko i pravno oružje za suspendiranje slobode pojedinaca.

⁴¹⁷ Bio je to samo jedan od terorističkih akata radikalnim islamističkim skupina na tlu Francuske u 2015. godini, a i u godinama ranije Francuska je bila suočena s više takvih napad, no s manjim brojem žrtava.

⁴¹⁸ Osumnjičene za terorizam tako se može držati četiri sata pod nadzorom prije odluke o uhićenju, uhićenja i pretrage mogu se vršiti u bilo koje doba dana i noći. U domovima, radnim mjestima i vozilima mogu se postavljati uređaji za prisluškivanje i snimanje, a ozakonjena je i veća kontrola telefonske i računalne komunikacije.

4.4.5. Ruska Federacija

Razmatrajući suvremenu Rusiju u kontekstu državnog terorizma, na početku odmah valja reći kako je ovdje fokus na Rusiji 21. stoljeća, odnosno Rusiji „Putinove ere“. Posttotalitarna faza nakon pada komunizma 1989. i raspada SSSR-a 1991. godine bila je vrijeme posvemašnje transformacije, društvene, privredne i političke. Vrijeme između urušavanja jednog i građenja drugog (novog) sustava i režima uvijek sa sobom nosi burna događanja, posebno ako je riječ o istovremenoj političkoj i društvenoj promjeni, a Rusija ja upravo prolazila kroz takvu. Bilo je to razdoblje traženja novog političkog (institucionalnog) modela države uz istovremeni prelazak s dominantno planskog na tržišno gospodarstvo. Sporost i slab uspjeh u ostvarenju tih ciljeva doveli su do bujanja korupcije i kriminala koji su se pak negativno odrazili, ne samo na socijalnu sliku društva, nego i na demokratizaciju i liberalizaciju države i društva kojoj se Rusija otvorila padom komunizma. Tako je 1993. godine došlo do velike političke krize u kojoj su u prvi plan izbile napetosti između predsjednika i parlamenta te njihova odnosa, a iste je godine 12. prosinca donesen novi ustav, koji je na snagu stupio 25. prosinca 1993. godine od kada je u Rusiji na sceni prezidencijalizam⁴¹⁹ (Kasapović, 1997: 10-11) u kojemu je predsjednik države ključna politička figura koja drži sve važne poluge izvršne vlasti te kontrolira vladu kao izvršno tijelo. Predsjednik kao vrhovni državni poglavar definira smjernice za sva bitna područja kako vanjske tako i unutarnje politike i vrhovni je zapovjednik oružanih snaga čije zapovjedništvo sam imenuje i smjenjuje.

U slučaju Ruske Federacije može se, dakle, govoriti o „defektnoj demokraciji“ te „zaustavljenoj i nepotpunoj promjeni režima“ (Merkel, 2011: 54). Ruska se defektna demokracija često naziva neliberalnom, a njezina su obilježja „ograničena kontrola izvršne i zakonodavne vlasti od strane treće vlasti“ (Merkel, 2011: 26) koja se manifestira u kršenju pojedinih građanskih prava, ograničenju neovisnog funkcioniranja pravosuđa, nedjelotvornoj zaštiti građanskih prava, ograničavanju slobode udruživanja i slobode medija. Ruska Federacija, uz sva ograničenja, ipak sadrži ključna obilježja demokratskog sustava pa je stoga i uzeta kao demokratski slučaj. Defektna demokracija s autoritarnim elementima vladavine posljedica je velikih ovlasti koje su ustavom zajamčene predsjedniku. On je, između ostalog, i „čuvar Ustava te prava čovjeka i građanina“ (Boban, 2007: 64). Predsjednikov utjecaj na

⁴¹⁹ Govoreći o institucionalizaciji demokracije u Rusiji, Merkel kaže (2011: 358) kako se radi o „predsjedničko-parlamentarnom sustavu vlasti. Premda ruski sustav naziva tako, iz Merkelove daljnje rasprave daje se zaključiti da je *de facto* riječ o predsjedničkom sustavu.

treću, sudsku vlast je također iznimno velik tako se i suci Ustavnog suda biraju na prijedlog predsjednika države. Kada je s premijerskog mjesta na kojem je bio od 1999. godine, 2000. došao na mjesto predsjednika Vladimir Putin je „evidentno ojačao prezidencijalizam“ kojega je implementirao njegov prethodnik Boris Jelcin koristeći istu strategiju „zatvaranje nezavisnih kanala kao dijela državnog poretka“ (Gill, 2006: 73-74).

Putinova predsjednička era prekinuta je jednim njegovim premijerskim mandatom između 2008. i 2012. godine, budući da je do 2008. dva puta uzastopno bio izabran za predsjednika Rusije, odnosno onoliko puta koliko dozvoljava Ustav. Za vrijeme dvaju mandata rasla je popularnost stranke Ujedinjena Rusija koja je podupirala Putina i čiji je on član. U drugom predsjedničkom mandatu još su jače bile naglašene autoritarne crte Putinove vladavine, a analitičari smatraju kako je to najviše vidljivo u „marginaliziranju zakonodavne vlasti, slabljenju civilnog društva, ušutkavanju nezavisnih medija i smanjenoj neovisnosti lokalnih političara“ (nav. u: Gill, 2006: 58)

Jednaku potporu u Dumi imao je i Dmitrij Medvedev od 2008. godine. On je bio kandidat stranke Ujedinjena Rusija, a i Putinov prijedlog za prvog čovjeka države. I premda je u periodu, od 2008. do 2012. godine Putin obnašao po ovlastima znatno slabiju funkciju, njegova stvarna moć i utjecaj na rusku politiku bila je značajno iznad premijerskih ovlasti, *de facto* je posredstvom Medvedeva nastavio vladati Rusijom. Mnogi su to vidjeli kao Putinovo privremeno rješenje do ponovnog povratka na mjesto predsjednika i „politički manevar bez presedana od pada Sovjetskog saveza“ (Moses, 2010: 1427). Kada su 2011. godine izašli u javnost s prijedlozima da na sljedećim izborima zamijene pozicije, postalo je i više no očigledno da iza svega postoji dogovor dvojice vodećih ljudi u državi i da je na sceni „tandemokracija“ (Hale i Colton, 2010: 3). Putin se 2012. godine vratio na mjesto predsjednika uživajući veliku potporu među Rusima koji su prvoljeli takav oblik demokracije s autoritarnim elementima što se objašnjava specifičnim ruskim nasljeđem odnosno demokratskom tranzicijom u kojoj su političke elite imale dominantnu ulogu, a rusko društvo je ostalo pasivni element tranzicije koji još od komunističke ere preferira jake vođe na čelu države. Obilježja specifične ruske demokracije dijelom se pripisuju i Putinovoj ličnosti, odnosno njegovoj ranijoj obavještajnoj karijeri (Gill, 2006: 74)⁴²⁰. Ova činjenica svakako je

⁴²⁰ Putin je već sredinom sedamdesetih 20. stoljeća krenuo u KGB-ovu školu, a na njegovim službenim internetskim stranicama u biografskom dijelu stoji da je „čak i prije nego što je završio školu, Vladimir Putin želio raditi u obavještajnoj zajednici“ pa je tako samoinicijativno otišao „u prijemni ured Uprave KGB-a kako bi saznao kako postati obavještajac“ Dostupno na: Vladimir Putin – Personal website, URL: <http://eng.putin.kremlin.ru/bio> (18.11.2016.) Putin je službovao kao agent KGB-a u istočnoj Njemačkoj, a u vrijeme Borisa Jelcina postao je tajnik Vijeća sigurnosti Ruske Federacije.

važna i za razumijevanje Putinovog obračuna s političkim protivnicima i njegovog korištenja sigurnosnih i obavještajnih službi u borbi protiv terorista, separatista ali i svih onih koji, prema Putinovu viđenju, predstavljaju prijetnju sigurnosti i ugrožavaju ostvarenje nacionalnih interesa Rusije. Rusku Federaciju kao najveću zemlju svijeta čini 85 federalnih jedinica od kojih su 22 federalne države koje prema ustavu imaju veću autonomiju⁴²¹. Postoje dijelovi Rusije koji po svom političkim ciljevima te etničkom, vjerskom i kulturnom identitetu uvelike odudaraju od identiteta centralne vlasti i njezina političkog programa. Jedan od takvih je i Čečenija čijih više od 90% stanovništva čine Čečeni (muslimani) i koji su kroz povijest težili samostalnoj i nezavisnoj čečenskoj republici zbog čega su često bili u sukobu s vlastima SSSR-a, a potom i vlastima Ruske Federacije koje su željele očuvati važan geostrateški položaj na Kavkazu. U nekoliko suvremenijih krvavih sukoba⁴²² poginuo je velik broj ljudi, a mnogi su Čečeni izbjegli u Ingušetiju, još jednu od federalnih republika u kojoj također postoje dugogodišnje separatističke težnje s kojom ruske vlasti vode povremene borbe. Od političkog cilja vlastite države nisu odustali radikalni čečenski islamisti koji su postali ključni separatistički akteri, ali i drugi islamski ekstremisti na području Kavkaza. Terorizam je vrlo često bio njihov jedini alat u borbi s moćnim ruskim neprijateljem, ali su i ruske protupobunjeničke i protuterorističke metode u Čečeniji, Dagestanu i Ingušetiji također bile terorističke. Jednak tretman od strane vlasti često su imali i politički oponenti, odnosno opozicija kao i glasni kritičari režima.

U nelegalnim i nemoralnim nasilnim postupanjima Rusa kontinuirano su izvještavali Human Rights Watch i Amnesty International. Tako u njihovom izvješću iz travnja 2004. godine stoji kako su „prisilni 'nestanci', silovanja, mučenja i izvansudska ubojstva od strane federalnih jedinica i čečenskih boraca svakodnevna pojava u Čečeniji“. U izvješću se tvrdi kako je slično nasilje u porastu i u Ingušetiji gdje „u sklopu 'normalizacije' procesa, ruska vlada nastavlja sa zatvaranjem kampova u Ingušetiji i koristi kombinaciju pritiska i poticaja kako bi se oni koje se napada vratili natrag u Čečeniju“ (HRW, 2004). Navode se i brojni

⁴²¹ Posljednja federalna jedinica i država pripojena Rusiji jest poluotok Krim, kojega je 2014. godine Rusija pripojila svom teritoriju, a čiju aneksiju Europska Unija i Sjedinjene Američke Države ne priznaju i smatraju je kršenjem suvereniteta i neovisnosti Ukrajine.

⁴²² Čečeni i Rusi imaju dugu tradiciju ratovanja i neprijateljstva, još od 18. stoljeća, a podnijeli su i veliku žrtvu za vrijeme Staljinove vladavine. Od uspostave Ruske Federacije vođena su dva velika rata, Prvi čečenski rat između 1994. i 1996. godine i Drugi čečenski rat između rujna 1999. godine i svibnja 2000. Litvinenko i Felštinski (2007: 33) u knjizi *Sakaćenje Rusije* govore kako su oba čečenska rata „namjerno isprovocirana“ te navode kako su za lavinu nasilja, ali i mnoga druga zbivanja u Ruskoj Federaciji odgovorni obavještajni kadrovi bivšeg KGB-a koji su se infiltrirali u nove sigurnosno-obavještajne službe, u vrh same politike kao i gospodarstvo te da su oni dirigirali kretanje Rusije i namjerno opstruirali demokratizaciju i liberalizaciju države i društva. Okončanjem Drugog rata sukobi su nastavljeni najčešće u obliku gerilskog ratovanja i terorističkih napada.

primjeri kršenja ljudskih prava, a među glavnim akterima ističu se upravo naoružane skupine, takozvani *Kadyrovisti*⁴²³ kojima zapovijeda sin čečenskog predsjednika Ahmada Kadyrova za koje su mnogi Čečeni rekli kako strahuju više od njih nego od federalnih vojnika. Kadyrovi su bili proruski kadrovi koje je Putin uspio pridobiti na svoju stranu, iako se Ahmad sve do 1999. godine snažno borio za samostalnu čečensku državu i bio istaknuti čečenski radikal.

Sustavnim praćenjem stanja u Čečeniji promatrači međunarodnih udruženja utvrdili su da je samo u prvom tromjesečju 2004. godine 78 ljudi u Čečeniji oteto, a da je od toga broja njih 41 kasnije nestalo. Da je bilo ekstremnih mučenja uhićenih, od kojih su neki i umirali svjedoči i primjer dvadesetčetverogodišnjeg Timura Khambulatova kojemu je u dva sata iza ponoći 18. ožujka 2004. godine uniformirana grupa muškaraca upala u kuću u selu Naurskaya u sjevernoj Čečeniji i odvela ga u pritvor. Grupa se identificirala kao službenici Federalne službe sigurnosti (FSB) i rekli su kako ga odvođe u lokalnu policijsku postaju zbog sumnje u pripadnost ilegalnoj oružanoj skupini. Kasnije tog jutra Timur Khambulatov je umro u pritvoru, a prema dostupnoj video snimki njegova mrtva tijela vidljivi su znakovi mučenja o kojima se ranije izvješćivalo. Njegova majka je 2006. godine pokrenula postupak pred Europskim sudom za ljudska prava, a presuđeno je da Rusija mora platiti više od 31 200 eura zbog zlostavljanja njezina sina u pritvoru (HRE, 2011). Human Rights Watch izvještava o nestanku osmorice muškaraca u čečenskom selu Duba-Yurt kada su 27. ožujka 2004. u sitne noćne sate maskirani muškarci došli s osam vojnih vozila i izvršili napade i pretres devetnaest kuća i pritom uhitili jedanaest muškaraca između 28 i 44 godine. Trojicu su ubrzo oslobodili, a za osmoricu je rečeno da će biti zadržani u vojnoj bazi Khankala premda se vrlo brzo utvrdilo da nisu tamo i da im se izgubio svaki trag.

Za istu godinu Human Rights Watch i Amnesty International donose i primjere ruskog terora u Ingušetiji odakle su pod različitim prijetnjama istjerali brojne Čečene koji su tamo našli utočište za vrijeme ranijih rusko-čečenskih sukoba. Osim toga i za Ingušetiju postoje izvješća o nestancima, a udruge za zaštitu ljudska prava su dokumentirale i određen broj smaknuća u nekoliko mjeseci 2004. godine, kao i napada na civile koji su rezultirali smrću i ozbiljnijim ozljedama. Jedan takav je iz ožujka 2004. godine kada su pripadnici FSB-a, koji su djelovali na ingušetijskom području, presreli automobil te ubili vozača. Budući da se bojao

⁴²³ Rusi su u Drugom čečenskom ratu uspjeli pridobiti na svoju stranu neke istaknute čečenske vođe, a 2003. godine predsjednik postaje Rusima lojalan Ahmad Kadyrov, koji je od 2000. bio upravitelj čečenske administracije. Ubijen je u podmetanju bombe zajedno s istaknutim proruski orijentiranim generalom. Bombu su podmetnuli čečenski pobunjenici koji su ih smatrali izdajicama čečenskog naroda (BBC, 2004). Na njegovo mjesto, 2007. godine došao je njegov sin Ramzan Kadyrov. Od kraja Drugog čečenskog rata veći sukobi su potpuno prestali, ali je na sceni ostao terorizam s jedne i druge strane. Ahmad Kadyrov se sve do 1999. godine snažno borio za samostalnu čečensku državu i bio istaknuti čečenski radikal.

voziti dalje, pedesetjednogodišnji Isa Khazbieva, koji je bio u drugom automobilu sa suprugom i kćeri, zaustavio se. U njihovom su smjeru FSB-ovci potom uputili četiri hica bez upozorenja ranivši pritom u nogu Khazbieva, a njegovu kćer u predio vrata i glave od posljedica čega je tri dana kasnije umrla.

Izvješća ovih i drugih organizacija o teroru koji Rusi provode nad stanovništvom Čečenije, Ingušetije i Dagestana stizala su kontinuirano, a i u izvješću iz 2015. godine vidljivo je da se Rusija ne odriče državnog terorizma kao strategije i taktike za očuvanje svoje cjelovitosti. Državni terorizam je sastavi dio protupobunjeničke i protuterorističke politike. Primjeri iz Dagestana govore o ekstremnim primjerima kršenja ljudskih prava posebno od 2012. godine. U suzbijanju pobune tamošnjeg stanovništva Moskva je koristila različite metode od sumnjičenja velikog broja salafista za kaznena djela bez stavljanja na teret konkretnog kaznenog djela. Sastavljene su i „liste osumnjičenih“ među kojima su često i članovi obitelji onih koji se sumnjiče za neka djela, a neki s lista su podložni i „operativnim kontrolama“ premda liste nemaju nikakvu pravnu podlogu (HRW, 2012: 2). Evidentiran je i velik broj policijskih intervencija u nasilnim preseljavanjima civilnog stanovništva. U nekim slučajevima kuće pobunjenika su dizane u zrak s opravdanjem da se u njima nalaze podmetnute bombe. Human Rights Watch to naziva „nevidljiv ratom“. Posljednje izvješće (HRW, 2016a: 3-4) govori o protuterorističkim operacijama u selima Gimry i Vremenny, u 2013. i 2014. godini. U Gimryju je velik broj kuća i poduzeća uništen i opljačkan, a većina stanovništva bila je prisiljena napustiti selo. Novinarima i borcima za ljudska prava bio je zabranjen ulazak u selo tjednima nakon te akcije. U drugom selu Vremennyu prisilile su cijelu mušku populaciju da napuste selo, a velik broj kuća osumnjičenih je uništen. Izvješće govori i o primjerima policijskih uhićenja bez sudskih naloga, držanja u zatočeništvu bez suđenja i prava na odvjetnika i pravedno suđenje kao i slučajeve nestanaka. Sve su to slučajevi koji krše međunarodno pravo, a Rusija je zemlja s najviše slučajeva na Europskom sudu za ljudska prava, koja je u mnogim slučajevima proglašena kriva i naložena joj je isplata odštete žrtvama⁴²⁴. No, ta činjenica ne zabrinjava službenu Moskvu. Štoviše krajem 2015. godine Duma je izglasala zakon prema kojemu se međunarodnom pravu dokida prioritet i primat se daje Ustavu Ruske Federacije što znači da Rusi mogu odbiti odluke međunarodnih sudova,

⁴²⁴ Prema dostupnom izvješću Europskog suda za ljudska prava koje je ažurirano u studenom 2016. godine navodi se kako je u 2015. godini broj slučajeva u kojima je tužena Rusija, a na kojima je sud radio bio 6 712. Kao neutemeljeno odbačeno ih je 6 552. Doneseno je 116 presuda u kojima je u njih 109 evidentirana najmanje jedna povreda Europske konvencije o ljudskim pravima. Do srpnja 2016. godine sud je uzeo u razmatranje 3 161 novih tužbi. A ukupno neriješenih zahtjeva koji su u statusu „čekanja“ do 1.7.2016. bilo je 10 446. Detaljnije v. (EHCR, 2016).

premda u Ustavu Ruske Federacije u Članku 15., točki 4. stoji sljedeće: „Ako međunarodni ugovor Ruskoj Federaciji predviđa druga pravila od onih propisanih (ruskim) zakonom, primjenjuju se pravila međunarodnog ugovora (Ustav Ruske Federacije, 1993).“

Broj predmeta koji se protiv Rusije vodi na Europskom sudu za ljudska prava indikator je demokratskih deficita, a odluka o ignoriranju sudskih odluka ukazuje na autoritarnost vladavine Vladimira Putina. Ona je još evidentnija u primjerima obračuna s političkim protivnicima i kritičarima. Jedan od najpoznatijih slučajeva jest onaj bivšeg člana Ruske obavještajne službe (FSB-a), a prije toga KGB-a, Aleksandra Litvinenka. On je radio u sklopu specijalne jedinice za borbu protiv organiziranog kriminala, a vrlo brzo po dolasku Putina na mjesto predsjednika Rusije postat će jedan od najvećih kritičara njegovog režima. Umro je u Londonu 2006. godine od posljedica trovanja radioaktivnim polonijem 210 koji mu je stavljen u čaj u jednom londonskom hotelu. Početkom 2016. godine objavljeno je izvješće suđenja na više od 300 stranica u kojima je predsjedavajući sudac Robert Owen (2016: 239) utvrdio kako dokazi koji su iznijeti „snažno upućuju da je ruska država odgovorna za smrt gospodina Litvinenka“⁴²⁵.

U završnoj točki (9.200) dijela izvješća 11. poglavlja „Zaključci o odgovornosti ruske države“ sudac Owen ističe da je činjenica da je Lugovoy otrovao Litvinenka i da postoji „visoka vjerojatnost“ da je to učinjeno po naredbi FSB-a. U završnoj točki (9.215) poglavlja 12. „Ruska državna odgovornost – uključenost Nikolaja Patrusheva i predsjednika Vladimir Putina“ stoji sljedeće: „Uzimajući u obzir sve dokaze i analize koje su mi dostupne, nalazim da je FSB-ova operacija ubijanja gospodina Litvinenka vjerojatno odobrena od strane gospodina Patrusheva⁴²⁶ i također predsjednika Putina (Owen, 2016: 241).“ Osim slučaja Litvinenko postoje i drugi primjeri obračuna vlasti s protivnicima Putinova režima. To je utvrdio i sudac Owen u točki 9.196 presude rekavši da postoje i slučajevi prije Litvinekovog u kojima se javno okrivljavalo FSB za podmetnute bombe u stanovima u Rusiji i izvan Rusije, kao i slučajeva trovanja i testiranja radioaktivnih otrova na ljudima.

⁴²⁵ Sudac Owen (2016: 239) ukazuje na važnost nekoliko činjenica od kojih je jedna da „gospodin Lugovoy i gospodin Kovtun, koji su ubili gospodina Litvinenka nisu imali osobni animozitet prema njemu“ pa je stoga siguran da su oni to „učinili na zahtjev nekog drugog“. Nadalje navodi kako su obojica ruski građani i bivši pripadnici oružanih snaga, s tim da je Lugovoy bio član KGB-a, kasnije FSB-a kao jedan od lidera organizacije, a Kovtun je bio časnik ruske vojske. Sudac Owen naveo je i kako činjenica da je Litvinenko otrovan polonijem 210 koji je proizveden u nuklearnom reaktoru upućuje da su Lugovoy i Kovtun radili za državu, a ne kriminalnu organizaciju. U izvješću je navedeno i kako su postojali snažni motivi pojedinih organizacija i pojedinaca u Rusiji da poduzmu akcije protiv Litvinenka zbog njegovih akcija prije i nakon napuštanja Rusije jer su smatrali da je on izdajica FSB-a. Lugovoy je čak dobio i informaciju da je Litvinenko radio za britansku obavještajnu službu.

⁴²⁶ Nikolaj Patrushev je u to vrijeme bio direktor Ruske obavještajne službe (FSB-a).

Litvinenko je na crnu listu ruskih vlasti došao zbog činjenice da je u studenom 1998. godine zajedno s četiri časnika FSB-a javno, na tiskovnoj konferenciji, prokazao tajnu službu kojoj je tada na čelu bio Vladimir Putin zbog protuzakonitih naloga koje je dobivao on i drugi časnici. Litvinenko je u javnost izašao s konkretnim primjerom naloga za ubojstvo vodećeg milijardera ruskog Židova Borisa Berezovskog kojega je odbio izvršiti. Dobio je otkaz u službi, a četiri mjeseca nakon javne objave Litvinenko je uhićen i pritvoren u FSB-ovu zatvoru. Pobjegao je iz Rusije u Veliku Britaniju gdje je dobio politički azil. Svoja saznanja i optužbe protiv Putina i njegova režima iznio je i u knjizi *Sakaćenje Rusije*, inače zabranjenoj u Rusiji, u kojoj je u suautorstvu s Jurijem Felštinskim⁴²⁷ napao i mnoge druge aktere iz obavještajne službe koji su svojim nelegalnim i nemoralnim metodama pomogli na vrh Rusije dovesti Putina i koji su iscenirali ratove u Čečeniji. Autori detaljno opisuju zbivanja prije čečenskih ratova i navode da su eksplozije koje su se dogodile širom Rusije, a za koje su ruske vlasti krivile čečenske teroriste zapravo djelo ruske specijalne službe⁴²⁸ koje su to učinile kako bi Rusi krenuli u ofenzivu na čečensku republiku. Također navode da je sukob u Čečeniji između čečenske vlade i opozicije „isprovociran“ od strane bivših KGB-ovih obavještajca koji su potom pomagali opoziciji, a onda se nakon tobožnjih terorističkih napada Čečena na Ruse uključili u rat protiv predsjednika Dudajeva (Litvinenko i Felštinski, 2007: 33-41). Vrlo slični scenariji bio je i u Drugom ratu s Čečenima, a autori navode brojna imena i događaje koji govore o djelovanju ruskih obavještajaca, dominantno bivših časnika i tajnih agenata KGB-a, koji su se infiltrirali u strukture države nakon raspada SSSR-a i koji su imali stvarnu moć u državi.

O defektnoj demokraciji u kojoj je moć ruskog sudstva vrlo ograničena i u kojoj je kršenje osnovnih ljudskih i građanskih prava sveprisutna praksa, pisala je i Anna Politkovskaja, novinarka koja je bila velika kritičarka politike Kremlja. Kako je rukopis svoje knjige *Putinska Rusija* trebala predati do 10. srpnja 2004. godine, na posljednjim stranicama u

⁴²⁷ Jurij Feštinski je ruski pisac kod kojega dominiraju teme sovjetske povijesti. Iz SSSR-a je 1978. godine emigrirao u SAD. U predgovoru knjige *Sakaćenje Rusije* kojega je napisao Felštinski kada je Litvinenko već bio ubijen stoji sljedeće (2007: 21): „U kolovozu 2001. nekoliko poglavlja iz naše buduće knjige (misli se na knjigu *Sakaćenje Rusije*, op. D.L.) tiskano je na ruskom u moskovskoj *Novoj Gazeti*. Odonda je ubijeno nekoliko ljudi koji su nam pomagali – Vladimir Golovljov i Sergej Jušenkov, članovi ruskog parlamenta (države Dume)... Obojica su ubijena iz vatrenog oružja. (...) Jurij Ščekočihin, član ruskoga parlamenta i zamjenik glavnog urednika lista *Novaja Gazeta* u kojemu je radila nedavno ubijena Ana Politkovskaja, je otrovan.“

⁴²⁸ Zanimljivo je i „pismo pokajničkog priznanja“ FSB-ova bojnika, jednog od organizatora podmetanja bombe u Moskvi, a za koju su u javnosti okrivljeni „čečenski teroristi“. Pokajnik, između ostalog, piše sljedeće: „Da, ja sam bio taj koji je dignuo u zrak kuću u Ulici Gurjanov u Moskvi. Nisam Čečen, ni Arapin, niti Dagestanac, ja sam pravi Rus, Vladimir Kondratijev, bojnič FSB-a, pripadnik tajnog Odjela K-20 (Litvinenko i Felštinski, 2007: 169-170).

„Post Scriptumu“ piše o recentnim slučajevima ubojstava u Rusiji. Isti su dan ubijeni urednik ruskog *Frobesa* Pol Hljebnjikov, koji je pisao o ruskim oligarsima i strukturi ruskog kapitala te Viktor Čerepkov zastupnik u Dumi. Posebno je zanimljiv dio u kojem Politkovskaja (2005: 279) govori o stanju u sudstvu:

Kod nas je zavladała čudovišna stabilnost. Nikome se više ne ide na sud tražiti pravde, jer smo se već osvjedočili u njegovu pristranost. Nikome nije ni na kraj pameti tražiti zaštitu pravosudnih organa, jer im nitko ne vjeruje. Svi znamo da su totalno korumpirani. Caruje zakon linča. Mislina i djelima. U Rusiji 2004. godine vlada starozavjetni zakon 'oko za oko i zub za zub'. Primjer daje sam Predsjednik uništavajući najveću naftnu kompaniju 'Jukos', otkad je u zatvor strpao Mihaila Hodorkovskog. Hodorkovski ga je uvrijedio, pa mu se on osvećuje...

I ova knjiga je zabranjena u Rusiji, a Politkovskaja je doživjela istu sudbinu kao i oni o kojima piše na posljednjim stranicama. Ubijena je u listopadu 2006. godine, a da ruska demokracija pokazuje i dalje velike „defekte“ posebno u području sudstva govori i slučaj suđenja za njezino ubojstvo. Iako su nakon osam godina procesa petorica osuđena za slučaj organiziranja i izvršenja njezina ubojstva, nije se doznalo tko stoji iza svega, odnosno tko je naručitelj.

Još jedno medijski popraćeno ubojstvo u Rusiji dogodilo se 27. veljače 2015. godine kada je ubijen Boris Njemcov, ruski opozicijski političar koji je bio kritičan prema Putinovim akcijama u Ukrajini i prisutnosti ruskih oružanih snaga u Donbasu što se negiralo i zataškavalo od strane ruske politike. Petnaestak dana prije nego što je ubijen Njemcov je izjavio da se „boji da će ga Putin ubiti“ (Dearden, 2015), a prije toga je različitim kanalima dobivao prijetnje da će biti ubijen. Na pitanje tko stoji iza ubojstva, teško da će se u skorom periodu dobiti odgovori. Gari Kasparov (2015: 261), Njemcov prijatelj i kritičar Putinova režima, kaže: „Dok god je Putin na vlasti, nikad nećemo saznati tko je izdao naredbu, ali nedvojbeno je da je on izravno odgovoran za stvaranje uvjeta u kojim se takvi užasi događaju strašno često.“

Uz Izrael i SAD, Rusija je jedna od zemalja s razvijenim programom ciljanog ubijanja koji je, kako kaže Morehouse (2015: 269), primarno osmišljen za ubijanje vođa čečenskih i islamističkih pobunjenika u sjevernom Kavkazu. Najpoznatiji slučaj jest ubojstvo čečenskog prvog predsjednika koji je ubijen 1996. godine kada su ruske snage locirale njegov telefon i tako lansirale projektil koji je usmrtio. Zelimkhan Yandarbiyev, čečenski pjesnik i kratko vrijeme predsjednik, ubijen je u Kataru 2004. godine kada su ruski agenti podmetnuli bombu pod njegov automobil. Katarske vlasti uhitile su dvojicu agenata kojim je suđeno, a u procesu je utvrđeno da iza akcije stoji vrh Ruske Federacije (Lee Myers, 2004). U ožujku 2005. ubijen

je još jedan čečenski predsjednik - Aslan Maskhadov. Njega su Rusi smatrali najodgovornijim za talačku krizu u moskovskom kazalištu 2002. godine kada je poginulo više od 100 civila koje su zatočili čečenski pobunjenici. I za slučaj iz 2004. kada su čečenski teroristi zauzeli školu u Beslanu kada je više od 300 ljudi smrtno stradalo, Rusi smatraju Maskhadova glavnim krivcem. U lipnju 2006. godine ubijen je Abdul-Khalim Sadulayev vođa čečenskih pobunjenika, a nekoliko tjedana kasnije ubijen je i Shamil Basayev (Morehouse, 2015: 270; BBC, 2006). Morehouse (2015: 283) navodi da je u periodu od 2004. do 2011. godine u osamnaest zasebnih operacija ciljanog ubijanja, smaknuto 19 čečenskih militantnih vođa na svim razinama.

Ovdje su navedeni samo neki slučajevi u kojima je evidentno da vlast poseže za terorističkim metodama kako bi postigla svoje ciljeve. Daljnja degradacija pravne države i ignoriranje međunarodnog prava ne doprinosi demokratizaciji, već ukazuje na jake autoritetna elemente ruskog režima. Ruski primjer također opetovano ukazuje i na logiku akcijskog i reakcijskog nasilja koju državna protuteroristička politika, usmjerena isključivo na posljedice a ne i uzroke, samo dodatno učvršćuje. Državno djelovanje koje ima sve elemente terorizma silu, prijetnju silom, strah, utjecaj na šire mase, organiziranost i politički cilj postaju sastavni dio demokratskih poredaka. Manji stupanj demokratskog razvoja jasnije ukazuje na takvu stratešku orijentaciju država dok se kod visoko razvijenijih radi o suptilnijem provođenju iste strategije.

4.4.6. Moderna turska država

Ako kod Rusije postoje prijepori oko tipologizacije u smislu upitnosti njezine demokracije, onda to jednako ili možda još u većoj mjeri vrijedi i za Tursku. Njezina demokracija, posebno u nekim segmentima također ima obilježja autoritarnih režima pa se i ovdje može govoriti o defektnoj demokraciji. Turska je započela s demokratizacijom stvaranjem suvremene turske države, Republike Turske 1923. godine, nakon sloma Osmanskog carstva koje se raspalo po okončanju Prvog svjetskog rata⁴²⁹. Pobjednici, zemlje Antante, su preuzele kontrolu nad dijelovima Carstva, a to je izazvalo jačanje nacionalnog

⁴²⁹ Osmansko carstvo gubilo je teritorij sukcesivno, a taj je trend započeo i prije 1878. godine. Naime, Grčka je nezavisnost dobila još i ranije 1832. godine. Francuska je zauzela Alžir 1870. i Tunis 1881., a Velika Britanija Egipat 1882. Cipar, Srbija i Crna Gora su nezavisnost dobili 1878. Iste godine Austro-Ugarska je preuzela kontrolu nad Bosnom i Hercegovinom. Bugarska je postala potpuno neovisna 1908., Albanija 1912. godine (Jović, 2016: 354).

pokreta za neovisnost turske države na čijem je čelu bio Kemal-paša i njegovi kemalisti⁴³⁰. Na Narodnoj skupštini 1922. godine ukinut je sultanat, a sljedeće godine, 29. listopada 1923., proglašena je Republika Turska. Prvi predsjednik bio je Kemal-paša, otac Turske (*Atatürk*)⁴³¹ s kojim započinje stvaranje moderne turske države čije su ključne komponente sekularizacija i homogenizacija turske nacije. Jović (2016: 358) navodi da je sekularizam postao jedno od šest načela „na kojima su se temeljili politički identitet i normativno-institucionalna struktura turske države“, a preostalih pet su nacionalizam, republikanizam, etatizam, populizam i reformizam. Kemalizam, kako se uobičajeno naziva politika Kemala Atatürka, ili „doktrina državnog interveniranja u proces stvaranja moderne turske nacije“ kako ju definira Jović (2016: 358), uključivala je modernizaciju i radikalne promjene političkog, ali i sveopćeg društvenog života Turske.

Osim što je proglašena republika 1923., zatvoreni su šerijatski sudovi i medrese, ukinut je kalifat, a 1924. godine donesen je prvi Ustav, a 1928. definirano je strogo razdvajanje religije i države i zabranjeno je širenje vjerske propagande⁴³². Popis reformi i ustavnih odredbi iz Atatürkova vremena je vrlo dugačak, a cilj je bio jedinstven – stvoriti modernu i jedinstvenu tursku naciju. Kao prepreka i potencijalna opasnost jedinstvu, ali i teritorijalnoj cjelovitosti, smatrane su brojne manjine koje su živjele na području Turske pa je s ciljem homogenizacije provedeno nekoliko sustavnih akcija koje su najčešće uključivale preseljenja ili asimilaciju⁴³³. Poseban problem turske države još od njezina nastanka do danas jest mnogobrojna kurdska etnička zajednica. Prema CIA-inom *World Factbook*-u ažuriranom u kolovozu 2015. godine, procjenjuje se da u Turskoj živi oko 17% Kurda (UK GOV, 2016:

⁴³⁰ U turskoj politici *kemalistima* se nazivaju “sve stranke, pokreti i pojedinci koji nasljeđuju osnivača moderne Turske, Mustafu Kemala Atatürka”, a zajedničko im je da se “u socioekonomskom smislu nalaze na lijevom centru te da se zalažu za sekularnu državu i podupiru prozapadnu vanjsku politiku” (Obućina, 2015: 25).

⁴³¹ Kada su u Tursku uvedena prezimena 1934. godine, Kemal-paša uzeo je prezime Atatürk (otac Turaka), a za datum rođenja odabrao je 19. svibnja, dan kada je počela nacionalna revolucija.

⁴³² U ustavu iz 1924. islam je spomenut u jednom članku, a 1928. je taj članak izbrisan, a 1937. godine u ustavu je definirano i upisano načelo sekularizma (nav. u Jović, 2016: 358).

⁴³³ Jedna od njih bila je i takozvana politika „dobrovoljnog preseljavanja“ kojom je iz Turske u Grčku iseljeno 900 000 Grka, a iz Grčke je u Tursku ušlo oko 400 000 muslimana. Jović (2016: 357) navodi kako su takve manjinske politike dovele do drastičnog smanjenja broja manjinskog stanovništva pa je tako od 19% iz 1914. godine do 1927. godine udio manjinskog stanovništva u Turskoj smanjen na 2,5%. Najviše su desetkovani Grci i Armenci. Grci su stradali i u pogromu 1955. koji je izvela kontragerila koju je stvorio NATO, tzv. *stay behind mreža* (Bekić, 2015: 45) kojoj je primarna uloga bila obrana od moguće invazije SSSR-a, no u ovom slučaju je iskorištena kako bi Turska riješila svoje pitanje homogene turske nacije. Sustavno rješavanje armenskog pitanja započelo je još za vrijeme Osmanskog carstva kada su Turci 1915. godine nad Armencima izvršili genocid, prvi u 20. stoljeću, u kojem je prema procjenama stradalo 1,5 milijuna ljudi.

7)⁴³⁴, dok kurdski izvori govore o 20 do 25 milijuna, odnosno između četvrtine pa čak do trećine stanovništva Turske. Neupitno je riječ o najvećoj etničkoj zajednici na svijetu koja nema svoju državu, a oko 50% svih Kurda živi upravo u Turskoj (Haddad, 2001: 87). Kurdi nisu uspjeli u okviru Osmanskog carstva dobiti svoju autonomiju, a nastankom moderne Turske države, taj cilj je postao još teži s obzirom na kemalističku ideologiju i pokret. Za Tursku su Kurdi dugo bili „nevidljivi“ jer je službena politika tvrdila kako Kurda nema i da se kurdski jezik ne govori u Turskoj što se sustavnom asimilacijom, raseljavanjem, represijom i državnim terorizmom željelo postići. Turci takvim pristupom nisu uspjeli zatomiti kurdski nacionalizam i njihove političke i kulturne zahtjeve. Štoviše, želja Kurda za neovisnom kurdistskom državom postala je još artikuliranija. Njezina se realizacija, osim političkim putem, nastoji ostvariti i nasilnim metodama pa kurdsko pitanje i s njim povezan terorizam danas predstavljaju jedan od ključnih problema Turske.

Primarni interes kemalizma bila je dakako unutarnja politika i stvaranje jedinstvene turske nacije čime je Atatürk od sebe stvorio „snažan kult vođe“ Turaka što je za jedno duže vrijeme suspendiralo razvoj demokracije pa su tek 1946. godine održani prvi višestranački izbori (Jović, 2016: 358). Na području vanjske politike napuštene su ideje iz perioda Osmanskog carstva o teritorijalnoj ekspanziji kao i panislamističke ideje, a najbolja definicija vanjske politike Kemala Atatürka sažeta je u njegovoj krilatici "mir u zemlji, mir u svijetu" (Erslan, 2016). Nakon smrti Atatürka, njegov nasljednik Ismet İnönü nastavio je isti politički kurs i održavao poziciju aktivne neutralnosti, no u Hladnom ratu Turska je stala na stranu Zapada. Već je 1947. godine sa SAD-om uspostavila vojno savezništvo, a 1952. postala je članica NATO-a. Sve vrijeme vojska je ostala važan politički faktor kojemu je jedan od primarnih ciljeva bio očuvanje Atatürkove ideje sekularne države i jedinstvene turske nacije. Na ciparskom pitanju prvi put se snažnije ocrtao vanjskopolitička dimenzija, utemeljena na „etničkom nacionalizmu“ kao pomoć Turcima izvan Turske. Invazijom na Cipar 1974. godine Turci su željeli spriječiti pripojenje Cipra Grčkoj, koja je prije toga izvela državni udar na otoku. Turci su protjerali većinu Grka sa sjeverozapadnog dijela, a dio Turaka s juga prebjegao je u sjeverni dio. Podjela Cipra je okončana 1983. godine samoproglašenjem Turske Republike Sjeverni Cipar koju jedino priznaje Turska i čija je vojska tamo stacionirana. Međunarodna zajednica pak smatra da je to dio Republike Cipra i da su turske

⁴³⁴ Od ukupno 79 414 269 stanovnika, Turci čine 80% stanovništva dok prema procjenama 3% otpada na Grke, Armence, Sirijce i dr.

snage „okupacijske“ (Obućina, 2015: 23)⁴³⁵. Pitanje Cipra, kao i kurdsko pitanje ključna su pitanja turske politike u kontekstu međunarodnih odnosa.

Veliki utjecaj vojske na politička kretanja u zemlji još je jedno od spornih mjesta turske demokracije. Vojska je tradicionalno uspostavljena tako da čuva sekularni ustavni poredak države, a u praksi to znači veliku autonomiju i ovlasti vojske koja se često uplitala u politička pitanja višestrukim vojnim udarima. Prvi je izveden u svibnju 1960. godine nakon najave tadašnjeg premijera Adnana Menderesa kako će od SSSR-a zatražiti ekonomsku pomoć. Na čelu vojnog prevrata bio je pukovnik Alparslan Türkeş. Nakon vojnog udara 1960. godine *Zakonom o službi u oružanim snagama* ozakonjena je intervencija vojske u unutarnja politička pitanja. Teror koji su provodili Türkeşovi kadrovi bit će uvod u drugi vojni udar 1971. godine, a treći je izbio 1980. godine. Četvrtim udarom iz 1997. godine vojska smjenjuje islamistički orijentiranog premijera Necmettin Erbakan za kojega je procijenila da predstavlja opasnost turskom sekularizmu, a peti i neuspjeli pokušaj dogodio se u srpnju 2016. godine. U tom posljednjem udaru, dio vojske ustaje protiv predsjednika Erdoğana i njegove unutarnje, ali još više vanjske politike (Milan, 2016: 28-30).

Sedamdesete godine za Tursku obilježene su vrlo nepovoljnim političkim zbivanjima, budući da kurdska zajednica postaje sve aktivnija i sa sve izraženijim nasilnim djelovanjem. Turska je u pojedinim dijelovima zemlje naseljenima Kurdima uvodila i višegodišnje izvanredno stanje zbog kojega su, uslijed represivnog djelovanja države, mnogi Kurdi iselili. Sredinom 70-tih protiv turskih vlasti počinje djelovati i Armenska tajna vojska za oslobođenje Armenije (ASALA), inače ljevičarska skupina. No, Turska tog vremena bila je suočena i sa sve jačim desnim pokretima u zemlji, od kojih su najpoznatiji *Sivi vukovi*. Nakon vojnog udara 1980. godine stvorena je civilna vlada, ali pod jakim vojnim nadzorom. Vojska je donijela i privremeni ustav, a stranke su na određeno vrijeme zabranjene. Ustav je 1982. godine dobio visoku potvrdu na referendumu (92 posto). Time je potvrđena važna uloga vojske u politici, a i započela je ponovna demokratizacija zemlje stvaranjem novih političkih stranaka. Ustavom iz 1982. godine vojska se proglasila posljednjom branom protiv rušenja sekularnog poretka i političkih vrijednosti uspostavljenih još za vrijeme Atatürka.

I u osamdesetima se nastavlja sustavno sprječavanje političkog i javnog djelovanja pojedinih grupacija i to dominantno ljevičarskih, a i Kurdi nastavljaju s političkim i nasilnim metodama traženja svojih prava. Radnička partija Kurdistan (PKK) na čelu s Abdullahom Öcalanom postaje najvažniji akter u toj borbi. Završetkom Hladnog rata promjene na

⁴³⁵ Sjedinjene Američke Države su 1974. godine uvele sankcije Turskoj zbog invazije Cipra.

međunarodnom planu donijele su promjene i u promišljanjima Turske vanjske politike, ali ona je velikim dijelom ostala talac svoje unutarnje politike, posebno kada je riječ o eurointegracijama gdje su Turci „na čekanju“⁴³⁶. Pitanja Kurda, Cipra i Armenaca gotovo uvijek se apostrofiraju kao prepreke turskom putu u Europsku uniju, makar su tu zasigurno posrijedi i neki drugi razlozi od unutarnjih političkih koji se odnose na ulogu vojske do kulturalnih, demografskih, geografskih i drugih.

Nakon smrti Turgut Özala, koji je bio predsjednik Turske od 1989. do 1993., a za koju se kasnije pokazalo da je bila posljedica trovanja⁴³⁷, na čelo Turske dolazi Suleyman Demirel, a na premijersko mjesto dolazi Tansu Çiller, prva žena na tom položaju. Nakon izbora 1996. godine premijersko će mjesto zauzeti Necmettin Erbakan koji je morao odstupiti s pozicije već 1997. nakon vojnog udara. Njegov će lik i djelo uvelike utjecati na Recepta Tayyipa Erdoğana koji će za samo nekoliko godina doći na vrh i započeti novu eru Turske, kako na unutarnjem tako i na vanjskom političkom planu. Taj se proces počeo realizirati 2002. godine dolaskom na vlast umjerene islamističke stranke - Stranka pravde i razvoja (AKP), koju su osnovali članovi zabranjene Stranke blagostanja, koja je zabranjena 1998. godine zbog kršenja ustavnih odredbi o sekularizmu. Jedan od njih bio je i lider stranke Recep Tayyip Erdoğan, koji će postati premijer 2003. godine⁴³⁸. Za razliku od kemalizma kojemu je u središtu bila Turska unutar granica i koji je u vanjskoj sferi bio pasivan, nova Turska politika okreće se politici pogleda izvan granica i to onom pogledu koji seže do granica bivšeg Osmanskog carstva. Jedan od najznačajnijih turskih političara u 21. stoljeću i aktualni predsjednik AKP-a, Ahmet Davutoğlu, u svojoj knjizi *Strategijska dubina* iz 2001. iznio je ključne postavke nove turske politike čija osnova djelovanja počiva na povijesnom nasljeđu i geografiji što u strateškom smislu znači širenje sfere interesa i utjecaja na područje Balkana, Bliskog istoka i Kavkaza. Za Davutoğlúa strateška dubina znači politiku kojom se Turska nameće kao važan faktor ne samo regionalno nego i u cijeloj Europi, a osnova za to je

⁴³⁶ Pristupanje Turske Europskoj uniji započelo je 1987. godine kada je Turska i službeno zatražila članstvo u tadašnjoj Europskoj ekonomskoj zajednici. Iako je još 1949. godine postala članica Vijeća Europe i bila jedna od osnivačica Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD-a) 1961. i Organizacije za europsku sigurnost i suradnju (OECS-a) 1973., tek je 1999. godine dobila status kandidata za članstvo u EU, a pregovore je počela 2005. godine zajedno s Hrvatskom koja je u Uniju ušla 1. srpnja 2013. godine, a Turska europska budućnost je još uvijek neizvjesna.

⁴³⁷ Sumnjiva smrt Turguta Özala neki također smatraju svojevrsnim državnim udarom budući da je Özal i pet godina ranije bio meta atentata nacionalističkih krugova. Njegov brat je 2010. izjavio kako su za njegova smrt djelo nacionalističke mreže usko povezane s vojnih krugovima (BBC, 2012).

⁴³⁸ Erdoğan se nije mogao kandidirati na izborima 2002. godine jer je imao sudsku zabranu jer je kao član Stranke blagostanja recitirao zabranjene stihove koji spadaju u religijsku propagandu, a zbog kojih je i završio u zatvoru. Stihovi glase: „Džamije su naše vojarne, kupole su naše kacige, minareti naši bajuneti i vjernici su naši vojnici...“ (BBC, 2002).

geokulturno djelovanje. Bez obzira na promjene u vanjskoj politici turska je borba s Kurdima ostala konstanta. U 1990-tima i početkom 2000-ih turska vojska je nekoliko puta intervenirala i na teritorij susjednog Iraka koji je naseljen Kurdima, a takva praksa nastavljena je i dolaskom Erdoğan na čelo države, koji je sve do 2014. godine bio premijer, a tada postaje predsjednik Turske. Od ponovljenih izbora 2015. godine u kojima je AKP dobio 49,5 posto glasova Erdoğan i njegova stranka vladaju samostalno, što mu olakšava donošenje zakona i provođenje odluka koje imaju sva obilježja autoritarnih režima. To je posebno vidljivo nakon pokušaja puča u srpnju 2016. godine za kojega je Erdoğan optužio svog bivšeg suradnika i imama Fethullaha Gulena koji od 1999. živi u SAD-u. Gulenov pokret *Hizmet* službena turska politika naziva terorističkom organizacijom i paralelnom državnom strukturom kojoj je cilj islamizirati tursko društvo i državu. Premda su u procesu islamizacije Gulen i Erdoğan zajedno sudjelovali kreirajući politiku AKP-a i stvarajući takozvanu „duboku državu“ proislamskog karaktera, Erdoğan se zbog straha od moći koju Gulen posredstvom svojih kadrova ima u vitalnim strukturama društva, okrenuo protiv njega i optužio ga za vođenje paralelnog sustava. Tako je pokušaj vojnog udara Erdoğanu poslužio kao alibi za represiju i državni teror koji se vodi još od 15. srpnja 2016. godine od kada je u Turskoj na snazi izvanredno stanje. Ono je najbolji mogući okvir za provođenje politike po mjeri Recepa Erdoğan koji, osim neoosmanizma na vanjskom planu, provodi sustavnu (re)islamizaciju Turske. Osim što takva politika Erdoğan i AKP-a predstavlja izazov sekularnom kemalizmu kojega je jamac vojska, ona predstavlja i zaustavljanje demokratizacije turskog društva pa od defektne demokracije, Turska se sve više udaljava prema autoritarnom režimu. Tome svakako doprinosi i strategija borbe s Kurdima koja se već godinama sustavno oslanja na nedemokratske metode i državni terorizam.

Brojni su slučajevi terora turske države, a borba s Kurdima i politika protuterorizma koju Turci provode, ima najdužu tradiciju i najveći broj žrtava. Položaj te najbrojnije turske manjine nezavidan je od samog stvaranja moderne Turske, budući da je Atatürkova ideja homogene nacije isključivala postojanje manjina. Postojale su dvije opcije – raseljavanje ili asimilacija. Do 1924. godine u Turskoj su uklonjeni i zabranjeni svi javni tragovi kurdskog kulturnog identiteta poput škola, udruženja, publikacija, vjerske i školske zaklade i slično, a Haddad (2001: 92) navodi kako se u 1940-tima činilo da će, uslijed represivne politike kemalista, Kurdi prihvatiti asimilaciju, no to se ipak nije dogodilo. Štoviše, sustavnim zatiranjem kurdskih kulturnih i političkih prava te ekonomske podređenosti došlo je do jačanja kurdsog nacionalizma. Kada je u Turskoj uvedeno višestranačje, Kurdi su osjetili određene pomake, ušli su u parlament pa čak postali i ministri pod vladavinom Demokratske

stranke, budući da kurdske stranke nisu bile dozvoljene. U sedamdesetima ponovno dolazi do represije prema Kurdima, što dovodi do ponovnog jačanja kurdskog nacionalizma i stvaranja radikalnih kurdskih stranaka (pokreta), a najznačajnija među njima bila je Kurdistanska radnička stranka (PKK) koja od tada predvodi desetljetnu borbu Kurda za autonomiju i državnost Kurdistanu. PKK su na ankarskom sveučilištu osnovali ljevičarski studenti pod vodstvom Abdullaha Öcalana zvanog Apo. Osnivanjem vojnog krila PPK, Narodnooslobodilačke vojska Kurdistanu (ARGK), započinju stalni sukobi između turskih vlasti i Kurda (PKK), a dominantno obilježje tih sukoba jest terorizam, s obiju strana. Ercan (2013: 115-116) govori o pet faza borbe, odnosno oružanog otpora Kurda. Prva je započela 1984. i trajala do 1990. godine, a Kurdska taktika su bili dominantno gerilski napadi na što je država odgovorila uvođenjem izvanrednog stanja u kurdskoj regiji i formirala lokalnu policiju za borbu protiv PKK. Turska je u prvi plan stavljala kurdski terorizam nastojeći tako delegitimirati zahtjeve turskog pokreta. Druga faza je „najkrvavija faza“ (Ercan, 2013: 115) tursko-kurdskog sukoba, a trajala je između 1991. i 1995. godine. U tom periodu je turski državni terorizam bio najočitiiji, s najvećim ljudskim i materijalnim žrtvama. Vlasti su tada uz pomoć paravojnih snaga povele „prljavi rat“. Oko deset tisuća ljudi ubijeno je u tom ratu, spaljeno je 4 000 kurdskih sela, a raseljeni su milijuni Kurda iz ruralnih krajeva. Sve to nije utjecalo na kurdsko raspoloženje, oni su i dalje snažno podržavali PKK i borbu koju je stranka predvodila, a podrška je sve više bila javna. Osnovana je i legalna politička stranka koja je 1991. godine ušla u turski parlament, premda su 1994. godine kurdski zastupnici protjerani i zatvoreni. PKK je u ovom periodu, točnije u proljeće 1993., proglasio i jednostrani prekid vatre kako bi započeli mirovni pregovori. Nakon ovog krvavog perioda od 1996. do 1999. godine slijedi period u kojem je postalo jasno da niti jedna strana nasiljem neće postići željene ciljeve - Kurdi neovisan Kurdistan, a Turci vojnu pobjedu i uništenje PKK. Turske su vlasti u ovom periodu igrale dvostruku igru i hineći primirje zapravo pripremale teren kako bi iznenadile i potpuno porazile kurdske snage. Jedan od ključnih koraka prema tome bilo je i uhićenje vođe PKK-a Abdullaha Öcalana, koje je Nacionalna obavještajna agencija (MIT) izvela u suradnji s američkom CIA-om u Keniji u veljači 1999. godine. S uhićenjem Öcalana PKK je proglasio prekid vatre i nastojao uspostaviti dijalog s turskim vlastima, no one su prijedlog odbile i oružani sukob je nastavljen, a samoubilački terorizam postao je u tom periodu najčešća kurdska taktika. Od 2000. do 2005. slijedi „najtraumatičniji period“ (Ercan, 2013: 115) kurdskog pokreta budući da je vođa pokreta bio u zatvoru, a pokret se preorijentirano na dominantno legalne taktike i djelovanje kroz civilno društvo kako bi se spor mirno riješio. No, uslijed različitih vizija pokreta počele su i unutarnje političke i

ideološke podjele. Peta faza sukoba koja je počela 2005. i koja još traje, obilježena je jednostranom objavom primirja od strane PKK, a pokret je redefinirao svoj politički cilj kao „demokratsku autonomiju“. Neovisno o proglašenju primirja, Turska je vojska intervenirala u kampove PKK na području Iraka. Dolaskom na vlast AKP-a 2002. godine u kasnijim je godinama došlo do djelomičnog priznanja kurdskog problema i deklarativne izjave kako će raditi na njegovu rješavanju, a to se manifestiralo u nekim minimalnim pravima, kao što je ograničeno emitiranje televizijskog programa na kurdskom jeziku i slično. Stranačko je aktiviranje za Kurde urodilo dobrim rezultatima na izborima, gdje su i na lokalnoj i na državnoj razini ostvareni dobri rezultati, ali su rezultati AKP-a i velik broj mandata koje je stranka osvajala, činjenicu postojanja kurdskih parlamentaraca mogli lako zaobići. Tamo gdje je to bilo nemoguće, primjerice na nekim lokalnim razinama, država je provodila represiju prema kurdskim političarima i aktivistima. Tako je 2009. godine, nakon pobjede kurdskog pokreta na lokalnim izborima u jednom dijelu Turske, započela policijska operacija u kojoj je uhićeno više od 8 000 članova kurdskog pokreta kojega čini više kurdskih stranaka (Ercan, 2013: 119-120).

Da se turske vlasti služe različitim, što nasilnim što nenasilnim metodama kako bi riješile kurdski problem, govori i slučaj izbora u 2015. godini. Naime, na lipanjskim općim izborima kurdska stranka Narodna demokratska partija (HDP) je osvojila 80 mandata u parlamentu, a AKP je izgubila apsolutnu većinu koju je do tada imala. Povijesno velik rezultat kurdske stranke i gubitak apsolutne pozicije AKP-a, natjerao je Erdoğana na nove, prijevremene izbore, koji su održani početkom studenog 2015. i u kojima je kurdska HDP spala na 59 mandata, a AKP je dobila 316 od 550 mjesta u parlamentu.

Nasilne metode usmjerene na legitimne i legalne kurdske predstavnike i danas su sastavna praksa turske borbe s Kurdima. Tako je izvanredno stanje proglašeno u Turskoj u srpnju 2016. godine poslužilo kao pravni okvir za obračun s kurdskim parlamentarcima. Početkom studenog dvoje istaknutih članova HDP-a je odvedeno u pritvor na temelju optužbi za terorističku propagandu, a mediji prenose da je ukupno 14 članova HDP-a u zatvoru. Njima se najčešće stavlja na teret suradnja s PKK-om koji je na turskoj listi terorističkih organizacija.

Različita izvješća kontinuirano su davala podatke o državnom teroru počinjenom u jugoistočnom dijelu Turske nad tamošnjim Kurdima. Human Rights Watch⁴³⁹ je u svom izvješću iz 1993. godine naveo brojne primjere ekstremnog nasilnog djelovanja. U izvješću je

⁴³⁹ U to vrijeme Helsinki Watch.

tako navedeno da od dolaska na vlast koalicije premijera Suleymana Demirela u studenom 1991. godine stopa ubijanja, mučenja i nestanaka Kurda se znatno povećala. Snage sigurnosti su napale mnoga sela i prisilno evakuirale velik broj Kurda. U izvješću se navodi kako je njihov etnički identitet pod stalnim napadima, a njihova prava na slobodu izražavanja kao i političke slobode se krše i u konstantnoj su opasnosti (HRW, 1993: 1). U istom izvješću navedeno je da su snage sigurnosti 1992. godine u jugoistočnoj Turskoj ubile više od sto mirnih prosvjednika, 34 osobe ubijene su za vrijeme pretraga kuća, a država nije pokrenula istrage niti za sumnjive smrti više od 450 ljudi za koje su sumnja da su u dio njih uključene snage sigurnosti. Među ubijenima je 13 novinara od kojih su 11 bili Kurdi koji su pisali za ljevičarske ili prokurdske novine, a neki od njih su pisali o povezanosti sigurnosnih snaga države i paravojskih snaga koje se bore protiv Kurda. Navode se i brojni primjeri nestalih i izostanak vladinih mjera (HRW, 1993: 6). Izvješća boraca za ljudska prava u slučaju Turske su vrlo slična iz godine u godinu, a najdrastičniji primjeri državnog terora upravo su bili u periodu između 1991. i 1995. godine. Da takva politika Turske nikada nije iščezla i da je neovisna o promjenama vlada, govori i jedno od posljednjih izvješća Human Rights Watcha iz 2014. godine. U njemu je pak utvrđeno da postoji zloupotreba zakona o terorizmu na temelju kojih se privode i zatvaraju tisuće članova i pristaša legalnih kurdskih stranaka, studenti i novinari za koje postoje vrlo slabi dokazi o umiješanosti u nasilne aktivnosti kao i za odgovornost za zloupotrebe počinjene u sukobima s PKK-om (HRW, 2014: 3). Kako bi lakše provodila svoju protuterorističku politiku vlada je u travnju 2014. godine donijela propis prema kojemu se Nacionalna obavještajne agencija (MIT) i njezini službenici stavljaju iznad zakona što znači da državni odvjetnik nema ovlasti pokrenuti kaznene istrage aktivnosti agencije i njezine djelatnike izlagati sudskom ispitivanju u slučaju da postoje pritužbe o njihovom djelovanju. Samo Agencija ima pravo odlučivanja o tome treba li se određeno djelovanje procesuirati ili ne. Takva je odredba izravno u sukobu s obvezama Turske u okviru Europske konvencije o ljudskim pravima i takve je i slične prakse Europski sud za ljudska prava već više puta osuđivao (HRW, 2014: 26-27).

U izvješću za Tursku koje je izradila nezavisna savjetodavna grupa za britanski Državni ured (*Home Office*), a koje je izdano u veljači 2016. godine, u dijelu „Policijski tretman Kurda i antiteroristički zakoni“ (UK GOV: 2016: 18) nalaze se slučajevi koje je američki State Department zabilježio u 2014. godini. Primjer iz lipnja 2014. u mjestu Adana govori o smrti petnaestogodišnjaka na kojega je policija pucala plinskim pištoljem, a na skupu protiv izgradnje vojnih stražarskih mjesta u Diyarbakiru ubijena su dva prosvjednika. Još jedan tinejdžer ubijen je u sličnim prosvjedima u provinciji Mersin, a tijelo mu je nakon

nekoliko dana nađeno u rijeci. U listopadu 2014. godine snage sigurnosti opet su koristile prekomjernu silu prema kurdskim prosvjednicima koji su protestirali zbog nedjelovanja prema teroristima ISIL-a koji su provodili brutalan teror u dominantno kurdskom gradu Kobaneu u Siriji. U izvješću je navedeno kako je najmanje 40 civila ubijeno tijekom dva dana prosvjeda, a turske su vlasti još nametnule policijski sat i zabranu putovanja u kurdskim pokrajinjima Diyarbakiru i Mardinu. Dana 13. studenog 2014. godine turski ministar pravosuđa rekao je kako su vlasti otvorile 73 istrage povezane s tim prosvjedom i da je privedeno 894 osoba, a u zatvoru je zadržano njih 386.

Državni terorizam moderne Turske nije bio ograničen samo na Kurde, ciljevi su bili i drugi narodi, ali i politički protivnici. Iz vremena Hladnog rata poznat je nastanak *duboke države* čije je stvaranje potpomagao NATO takozvanim *stay behind* mrežama koje su trebale spriječiti širenje komunističke opasnosti⁴⁴⁰. To je „koncept države u državi“ Kavakci (2009: 84), iza kojega su stajale državne strukture, a okosnicu je činila kontrateristička organizacija službenog naziva Taktičko mobilizacijsko vijeće koja je svoje djelovanje usmjerila prema drugim državnim neprijateljima (Bekić, 2015: 45). Paradržavna formacija koja je bila „orkestrirana od strane vlade i premijera Adnana Menderesa“ (Zayas, 2007: 137), prvi put je djelovala u rujnu 1955. godine kada je podmetnula bombu pod rodnu kuću Kemala Atatürka u Solunu, kako bi za to mogla optužiti Grke i tako se riješiti brojne grčke zajednice u Turskoj. Tako je 6. i 7. rujna 1955. poznatim *Istanbulskim pogromom* Grčka zajednica od oko 100 000 ljudi svedena na svega nekoliko tisuća. Ubijeno je 37 ljudi, no deseci tisuća su protjerani iz Istanbula i Turske, a njihove crkve, nekretnine, poduzeća i drugi objekti su uništeni. Prema međunarodnom pravu ovaj se zločin tretira kao etničko čišćenje, ali prema nekim tumačenjima on ima i obilježja genocida (Zayas, 2007: 138-139).

Nakon prvog vojnog udara iz 1960. godine kojega je vodio pukovnik Alparslan Türkeş, započet će jačanje desnih pokreta u Turskoj. Sam će Türkeş 1969. godine osnovati Stranku nacionalističkog pokreta (MPH) i ubrzo će iz nje biti formirano i paravojno krilo zloglasna organizacija *Sivi vukovi* čije će nasilno djelovanje dovesti do novog vojnog puča 1971. godine. Dio državnih struktura cijelo je vrijeme bio involviran u djelovanje paravojnih organizacija i stajao iza brojnih nasilnih akcija. Od svih zemalja u kojima je postojala tajna vojska, odnosno *stay behind* koncept, navodi se da su brutalnosti bile najjače upravo u

⁴⁴⁰ Taş (2014: 560) navodi da su takve tajne vojne strukture NATO-a oformljene u brojnim europskim državama: Njemačkoj, Danskoj, Norveška, Nizozemskoj, Belgiji, Francuskoj, Španjolskoj, Portugalu, Italiji, Grčkoj i Turskoj. *Stay behind* mreže formirane su i u nekim „neutralnim državama“: Švedskoj, Finskoj, Švicarskoj i Austriji.

Turskoj (nav. u Taş, 2014: 563). One će se posebno zaredati u sedamdesetima kada pripadnici kontraterorističkih snaga, odnosno Odjel za specijalno ratovanje, *Sivi vukovi* ili nepoznati počinitelji izvode seriju pokolja počevši od 1972. i pokolja u Kizildereu, 1977. na trgu Taksim u Istanbulu, 1978. na sveučilištu u Istanbulu, 1978. godine u Ankari Kahranmaraşu (Bekić, 2015: 45). Za treći vojni udar koji je izbio 1980. godine njegov vođa Kenan Evren je priznao postojanje duboke države u pozadini cijele priče (Kavakci 2009: 90).

Za posljednji pokušaj državnog udara u Turskoj iz srpnja 2016. godine nisu posve jasni odgovori o inicijatorima, no posljedice su i više nego jasne i očite. Osim što nije uspio, udar je poslužio Recepu Tayyipu Erdoğanu da uvede izvanredno stanje i obračuna se s neistomišljenicima. U samom pokušaju udara poginula je 241 osoba, uključujući vojsku, policiju i civile, a oko 2 000 ih je ranjeno. No, ono što je uslijedilo po samom uvođenju izvanrednog stanja, razotkriva narav tog pravnog instituta koji dokida demokraciju i vladavinu prava i tako legalizira državni terorizam. Krajem listopada Human Rights Watch je nakon intervjuiranja više od 40 odvjetnika, aktivista za ljudska prava, bivših zatvorenika, i medicinskog osoblja te forenzičkih uvida objavio izvješće u kojem stoji da su „hitne uredbe olakšale mučenje“ (HRW, 2016b). U okviru izvanrednog stanja, vlada je donijela još dvije uredbe kojima je i službeno najavila da će derogirati odredbe Europske konvencije o ljudskim pravima (ECHR), bez preciznog navođenja koje odredbe su u pitanju. Drugom odredbom je najavila da će odstupiti i od 13 članaka Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR)⁴⁴¹, uključujući one koje se odnose na humano postupanje sa zatočenima i jamstvo pravnog postupak. Iako je zabrana mučenja prema međunarodnom pravu apsolutna i ne može biti suspendirana niti u vrijeme rata kao ni u vrijeme unutarnjih kriza, hitnim uredbama upravo su uklonjene ključne mjere kojima se zatočenike štiti od zlostavljanja i mučenja.

Od pokušaja vojnog udara sredinom srpnja do konca listopada 2016. godine, prema podacima HRW-a, policija je privela više od 40 000 vojnika, časnika, policajaca, sudaca, profesora i drugih. U izvješćima turske vlade navodi se kako je većina zatočenih osumnjičena da pripada vjerskom pokretu Fethullah Gulena, kojega vlasti u Ankari nazivaju Fetullahova teroristička organizacija (FETÖ) i za kojega se smatra da stoji iza pokušaja državnog udara. Osim na ovu skupinu, odredbe se primjenjuju i na Kurde i ljevičarske skupine. Na temelju hitnih uredbi policija može produžiti pritvor do 30 dana bez sudskog odobrenja, onemogućuje se pravo odvjetnika prvih pet dana, posjet članova obitelji nije dozvoljen, a odvjetnici koji se

⁴⁴¹ Detaljnije o Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima v. Vlada RH (2016).

kasnije dodjeljuju pritvorenima uglavnom su oni po službenoj dužnosti. U izvješću HRW-a (2016b: 29-43) navedeno je trinaest slučajeva mučenja zatvorenika različitih profila, a budući da ih je većina u trenutku pisanja izvješća još uvijek bila u pritvoru, o tome su najčešće iskaze davali njihovi odvjetnici. Najvjernija slika izvanrednog stanja vjerojatno se ocrtava u sljedeće dvije izjave policijskih dužnosnika upućene dvojici zatočenika (HRW, 2016b: 1): „Zbog izvanrednog stanja, nikoga neće biti briga ako te ubijem. Samo ću reći da sam te ubio dok si pokušao pobjeći.“ i „Nećeš odavde izaći živ. Sada imamo trideset dana⁴⁴².“ S druge strane derogiranje međunarodnog prava i suspenzija demokracije, koja se produljenjem izvanrednog stanja samo normalizira pokazuje, kako je to rekao jedan od odvjetnika žrtve izvanrednog stanja, da je „mučenje poput zarazne bolesti“ i „jednom kad se započne samo se širi“ (HRW, 2016b: 1). Izvanredno stanje i državni teror koji se u okviru njega provodi u Turskoj kao i čitava povijest moderne turske države ukazuju na poroznost granice između demokratskih i autoritarnih režima, ukazuju na terorizam kao stalan instrument ostvarenja političkih ciljeva, ali i na spiralu nasilja koju državni terorizam pokreće.

4.4.7. Makedonija

Četvrt stoljeća stara država Jugoistočne Europe na svom tranzicijskom putu iz autoritarnog režima u demokratski imala je, i još uvijek ima, uspona i padova. Pred makedonskom demokracijom još su mnogi izazovi, kako oni unutarnji koji se tiču izgradnje institucija i poštivanja demokratskih procedura i definiranja statusa albanske nacionalne manjine, tako i vanjskih, a to su prije svega njezini odnosi sa susjednim zemljama. Makedonija ja zemlja iznimno bogate i duge povijesti, koja je osnova njezina identiteta, ali i izvor nekih sporova koji su važni za razumijevanje nekih unutarnjih odnosa kao i njezine današnje pozicije u Europi, ali i šire. Najočigledniji primjer pozivanja na tradiciju i kulturu u svrhu jačanja nacionalnog identiteta jest projekt *Skopje 2014* kojega je 2010. donijela vlada Demokratske stranke makedonskog nacionalnog jedinstva (VMRO-DPMNE). U sklopu četverogodišnjeg projekta vlada je predložila izgradnju dvadesetak zgrada i spomenika koji trebaju biti trajan podsjetnik na slavnu makedonsku povijesti. To „brendiranje nacije“ (Graan, 2013: 161) nisu s oduševljenjem prihvatile makedonske manjine, napose ona najbrojnija albanska kao i neke susjedne zemlje s kojima Makedonija ima tradicionalno loše odnose.

⁴⁴² Trideset dana se odnosi na mogućnost produljenja pritvora od strane policije bez sudskog odobrenja.

Najdulju tradiciju konfliktnih odnosa Makedonija ima s Grčkom s kojom ratovala još u antička vremena.

Za vlast nad Makedonijom borile su se i druge susjedne države, koje su u određenim povijesnim razdobljima i gospodarile njome. Tako su se, osim Grčke, smjenjivale Bugarska i Srbija, a prodorom Turaka u Europu, Makedonija je postala dio Osmanskog Carstva. U 19. stoljeću došlo je do jačanja nacionalnog kulturnog pokreta kojim se nastojalo oduprijeti grčkom, bugarskom i srpskom utjecaju. To je i vrijeme osnivanja Unutarnje makedonske revolucionarne organizacije (Vnatrešne makedonsko-odrinske revolucionarne organizacije – VMRO) kojoj je cilj bio steći autonomiju Makedonije unutar Osmanskog Carstva. Početak 20. stoljeća donio je i balkanske ratove kojima je Makedonija podijeljena na tri dijela – srpski, grčki i bugarski, a takvo se stanje zadržalo i nakon Prvog svjetskog rata (Proeva, 2015: 790). Državni teror i jak kulturni utjecaj triju zemalja na Makedoniju uvelike će utjecati na njezinu etničku sliku. Dio Makedonije koji je bio pod srpskim utjecajem, Vardarska Makedonija, ući će u sastav Kraljevine Jugoslavije, a potom i u sastav njezine sljednice – Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Početkom 1990-tih Makedonija će biti jedina sastavnica SFRJ koja će neovisnost steći mirnim putem i proglasiti državnost unutar granica dotadašnje Savezne Republike Makedonije. Prvi slobodni višestranački izbori održani su 11. studenog 1990., a Deklaracija o neovisnosti prihvaćena je u rujnu 1991. godine nakon čega je donesen i ustav. Iako je stekla toliko dugo iščekivanu neovisnost i to mirnim putem što će joj priskrbiti titulu „oaza mira“ (Gallagher, 2005: 89), vrlo brzo će se pokazati da je to bila iluzija jer će konflikti i napetosti iz prošlosti ponovno izbiti na površinu, a Makedonija će postati jedna od najnestabilnijih zemalja Jugoistočne Europe.

Makedonija se istovremeno sa stjecanjem neovisnosti suočila i sa zahtjevima brojnih Albanaca koji nisu priznavali njezin suverenitet. Naglašavajući problem majorizacije, Albanci su zahtijevali ravnopravan status i novi (drugačiji) institucionalni dizajn Makedonije. Najglasniji su bili oni koji su pledirali za autonoman status albanske etničke zajednice, a bilo je i ideja i pokušaja proglašenja neovisne države (Koppa, 2001: 44). Osim pritisaka iznutra, započeli su i oni od strane susjednih zemalja, počevši od Srbije, Bugarske, Albanija i Kosova, a najjači su pritisci, već tradicionalno, bili oni iz Grčke. Grci su se protivili i imenu novostvorene države smatrajući da ono (*Macedonia*) pripada grčkom povijesnom nasljeđu. Svojim pritiscima Grčka je onemogućavala međunarodno priznanje kao i integraciju Makedonije u međunarodnu zajednicu. Rješenje je pronađeno u provizornom imenu Bivša Jugoslavenska Republika Makedonija (*Former Yugoslavian Republic of Macedonia* – FYROM) i s tim nazivom Makedonija je 1993. godina postala članica UN-a. Osim toga za

Grčku je bila sporna i makedonska zastava, ali i Ustav u koji je upisana briga za Makedonce u susjednim zemljama na što su Grci gledali kao teritorijalne pretenzije Makedonaca⁴⁴³. Srbija, odnosno u prvim godinama makedonske samostalnosti Savezna Republika Jugoslavija, smatrala je Makedoniju svojim južnim dijelom i odbila je priznati međudržavnu granicu. Bugarska je priznala činjenicu postojanja Makedonije kao države, ali ne i makedonsku naciju i jezik. Za makedonske susjedne zemlje jedan je zajednički nazivnik – niti jedna od njih nije bezuvjetno podržavala makedonsku samostalnost i većina ih je dovođila u pitanje njezin suverenitet. „Oaza mira“ postala je centar političke i sigurnosne napetosti na Balkanu, a to je uvjetovalo reakciju međunarodne zajednice i njezino posredovanje, odnosno vojnu prisutnost u Makedoniji.

Ipak, od svih potencijalnih vanjskih i unutarnjih sigurnosnih ugroza, najveća je ona koja se generira iz makedonsko-albanskih napetosti. Prva veća eskalacija sukoba Makedonaca i Albanaca od makedonske neovisnosti dogodila se 2001. godine kada je izbio šestomjesečni albansko-makedonski sukob. Sukob je završen potpisivanjem Ohridskog sporazuma 13. kolovoza 2001. godine (Koppa, 2001: 56-57). Prema tom sporazumu definirana je nova teritorijalna podjela s većim autonomnim statusom Albanaca, a njime je najjači društveni rascjep i dalje ostao središnje sigurnosno pitanje. Osim toga, s takvim rješenjem nije zadovoljna niti jedna strana što se pokazalo u svibnju 2015. u Kumanovu kada su članovi takozvane Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) napali tamošnju vojsku i policiju koja se bori. OVK, kako sami navode, bori se za ujedinjene svih teritorija s albanskim stanovništvom. U sukobima je poginulo 8 policajaca i 14 albanskih terorista. Makedonsko-albanski odnosi neupitno su jedno od ključnih sigurnosnih pitanja Makedonije i pitanje o kojem ovisi i opstanak ovakve makedonske države kakva danas postoji. Danas Albanci čine oko četvrtine stanovništva Makedonije koja ukupno broji oko dva milijuna stanovnika. Neke procjene govore da Albanci čine i trećinu ukupnog stanovništva, a ono je dominantno koncentrirano prema albanskoj i kosovskoj granici, na sjeverozapadu Makedonije što albanskoj manjini olakšava političko, ali i terorističko djelovanje. Osim tih problema i izazova koje ima s manjinama i susjedima, Makedonija je bila suočena i s teškom gospodarskom situacijom koja je bila katalizator drugih negativnih političkih i društvenih procesa. Slabost njezine građanske

⁴⁴³ Odnosi Makedonije i Grčke regulirani su 1995. kada je postignut bilateralni sporazum kojim je bio otvoren put prema euroatlantskim integracijama, ali ne zadugo. Grčka se 2008. godine protivila ulasku Makedonije u NATO, a presuda Međunarodnog suda pravde iz 2011. godine kojom je potvrđeno da je Grčka prekršila obvezu neblokiranja ulaska Makedonije u međunarodne organizacije pod imenom FYROM ima neobvezujući karakter pa je Makedonija još uvijek u statusu kandidata za članstvo. Detaljnije o sporu oko imena v. <http://www.mfa.gr/en/fyrom-name-issue/> (24.11.2016.).

i parlamentarne demokracije, nakon krize i sukoba s Albancima 2001. godine pokazala se i krajem 2012. godine i početkom 2013. godine. Sukob vlasti i opozicije oko donošenja proračuna, kako kažu Marković i Prešova (2013: 36), doveo je do „nezapamćena incidenta u kojemu su opozicijski zastupnici iz makedonskoga etničkog bloka bili izbačeni iz Sobraanja primjenom fizičke sile“. Govoreći o polarizaciji građanskog društva, Marković i Damjanovski (2013: 37) tvrde kako u posljednjim godinama Republika Makedonija upada u sve dublju demokratsku krizu u kojoj „građansko društvo pokazuje ozbiljne deficite u izražavanju vlastite političke energije, našavši se na rubu neciviliziranosti i političkog nasilja, ne samo po etničkim, već i po ideološkim osnovama.“

Kada su 2015. godine u javnost dospjele informacije o prisluškivanja razgovora političkih dužnosnika, novinara, gospodarstvenika, vjerskih poglavara i drugih aktera političkog i društvenog života u Makedoniji, postalo je bjelodano postojanje zloupotrebe vlasti, političkog i gospodarskog kriminala, jake kontrole medija i sudstva te slučajevi izbornih nepravilnosti. Dostupni razgovori ukazali su na kršenje Ustava i zakona. Za Panova (2015: 46) je skandal oko prisluškivanja ponudio “jedinствен korpuz dokaza koji idu prilog tvrdnji da je Makedonija hibridni režim”⁴⁴⁴.

Ova izrazito podijeljena država i društvo, koja je u fazi tranzicije, a samim time i nerazvijene demokracije, nije imuna na posezanje nelegitimne državne sile za ostvarenje političkih ciljeva. Jedan od primjera je i državni terorizam koji je Makedonija počinila u suradnji s vodećom silom svijeta SAD-om pa se na tom primjeru nastoji pokazati kako strateško partnerstvo podrazumijeva i partnerstvo u provođenju državnog terorizma.

Početkom 2016. godine, nakon sastanka s američkim potpredsjednikom Joe Bidenom, makedonski je premijer Nikola Gruevski istaknuo kako su Sjedinjene Države strateški partner Makedonije i da ona želi ući u NATO, a Biden je s druge strane izjavio kako će SAD nastaviti podupirati Makedoniju (InDependent MK, 2016). Makedoniju i njezin tranzicijski put od samog su početka podržavali akteri međunarodne zajednice, napose Sjedanje Američke Države. O tome govori i Srđan Kerim (2007: 123), bivši makedonski diplomat, koji kaže da su građani Makedonije ”čvrsto podržani od međunarodne zajednice” koja, između ostalog brani “rezultate koje je dao makedonski model multietničkog društva”, premda je vrlo otvoreno pitanje kakvi su to rezultati. Kerim nastavlja kako su svi naponi za uspostavljanje struktura za upravljanje krizom u Jugoistočnoj Europi povezani sa SAD-om. Međunarodna

⁴⁴⁴ Četiri presudna faktora koja, za Panova (2015: 46-49) potvrđuju tezu o hibridnom režimu jesu: (1) činjenica da je stranka iznad države; (2) postoji razvijen klijentelistički sustav i politička patronaža; (3) niske medijske slobode i (4) visoka razina političke korupcije koja se krije iza isticanja nacionalne ideologije.

zajednica na čelu sa SAD-om bile je ključna u donošenju i provođenju Ohridskog sporazuma iz 2001. godine kojim se Makedoniju nastojalo transformirati u multietničku državu zasnovanu na građanskom modelu prava pojedinaca. Albanska zajednica je time dobila veća prava, ali pod kontrolom NATO-a počelo je i njihov razoružavanje u misiji *Presudna žetva*. U misiji koja je započela krajem kolovoza 2001. godine sudjelovalo je oko 3 500 NATO-vih snaga (NATO, 2002).

Važnost Makedonije zbog njezine geostrateške pozicije u Jugoistočnoj Europi i Balkanu za SAD je neupitna, kao i uloga SAD-a za očuvanje makedonske države, stoga su i partnerski odnosi dviju zemalja posve razumljivi. Partnerski odnos je bio evidentan i u „ratu protiv terora“, odnosno provođenju protuterorističkih mjera koje su Sjedinjene Države pokrenule na globalnoj razini. Ta je suradnja „proizvela“ i slučaj El-Masri 2003. godine zbog kojega je makedonska vlada 2012. godine osuđena za državni terorizam pred Europskim sudom za ljudska prava.

U opisu slučaja Sud je naveo sve važne činjenice o El-Masrijevu uhićenju u Makedoniji, transferu u Afganistan, a onda i povratku i puštanju u Albaniji (EHCR, 2012: 3-7). Njemački državljanin libanonskog podrijetla, Khaled El-Masri, je ušao u Makedoniju autobusom 31. prosinca 2003. godine. Odmah po prelasku srpsko-makedonske granice na prijelazu Tabanovce je uhićen i odveden u hotel *Skopski merak* u Skopju, gdje je zadržan 23 dana. Tijekom boravka u hotelu makedonski su ga agenti ispitivali o mogućim vezama s Al-Qaidom, uz povremene prijetnje pištoljem. Nakon toga je odvezen do zračne luke u Skopju i predan CIA-inim agentima. Oni su nad El-Masrijem proveli takozvano „šok uhićenje“ što uključuje stavljanje lisica, poveza preko očiju te naposljetku i svlačenje. Bio je sodomiziran tupim predmetom, drogiran, nasilno stavljen u zrakoplov CIA i na kraju poslan iz Makedonije u Afganistan. Naredna četiri mjeseca bio je zatočen u objektu za ispitivanje pod nazivom Salt Pit u Afganistanu, gdje je ponovno bio podvrgnut torturi i ispitivanju o njegovoj navodnoj umiješanosti u terorizam. Tijekom boravka u zatvoru u Afganistanu i Makedoniji nije mu bio dopušten kontakt s obitelji, pravnim savjetnikom ili bilo kojim pravosudnim organom. Nakon što su agenti CIA-e ustanovili da Khaled El-Masri nije bio osoba koju su tražili⁴⁴⁵, u svibnju 2012. godine ostavljen je u blizini albanske granice. Naposljetku su ga albanske vlasti poslale nazad u Njemačku, odakle je i krenuo u ovu epizodu terora gdje su osim njega ključnu imale čak tri državu.

⁴⁴⁵ Njegov identitet zamijenjen je s identitetom Khaleda al-Masrija, jednim od pripadnike hamburške ćelije Al Qaide koje je sudjelovala u napadu na SAD 11. rujna 2001. godine.

Ovdje je relevantna uloga Makedonije kao zemlje suradnice u provođenju terora. Europski sud za ljudska prava utvrdio je kako je u slučaju El-Masri Makedonija prekršila nekoliko članaka Europske konvencije o ljudskim pravima. Prekršen je Članak 3. koji se odnosi na zabranu mučenja u kojem su aktivno sudjelovali makedonski agenti budući da su bili svjesni gdje isporučuju uhićenoga i nisu za njega tražili nikakva preventivna jamstva o tome da neće biti mučen. Makedonija je prekršila i Članak 5. kojim se jamči pravo na slobodu i sigurnost. Sud je to potkrijepio činjenicom da je El-Masri držan u nelegalnom pritvoru u Skopju, bez zaštitnih mjera koje bi trebale biti pružene od strane sudbene vlasti, a što predstavlja osobito tešku povredu njegovog prava na slobodu i sigurnost. Ne poštujući pozitivne propise makedonske vlasti su aktivno olakšale njegov daljnji pritvor u Afganistanu predajući ga CIA, unatoč činjenici da su bili svjesni okolnosti u kojima se drže takvi zatočenici. Prekršen je i Članak 8. koji definira pravo na poštovanje privatnog i obiteljskog života kao i Članak 13. kojim je regulirano pravo na djelotvoran pravni lijek (EHCR, 2012: 52-79). Sud je prihvatio opisane činjenice i događaje koje je iznijela oštećena strana, odnosno podnositelj zahtjeva prvenstveno zbog toga što su bili potkrijepljeni dodatnim dokazima, kao što su mišljenja stručnjaka i međunarodnih, nezavisnih izvješća i istraživanja⁴⁴⁶ dok makedonska vlada nije dala nikakve relevantne dokaze koji bi je oslobodili krivnje koja joj je stavljena na teret. To je prva sudska presuda koja je potvrdila da je CIA organizirala tajna protuzakonita uhićenja u Europi u kojima je surađivala s europskim zemljama. Osim što su u slučaju El-Masrija prekršene međunarodne norme, ali i zakoni makedonske države, na kraju se pokazalo da je terorističkom tretmanu od strane države bila izložena nevina osoba koja nije imala nikakve veze s terorizmom.

Iako je iza svega stajala CIA sa svojim izvanrednim programom tajnih kidnapiranja i izručenja sumnjivih terorista, ostvarenje programa ne bi bilo moguće bez suradnje drugih država. Makedonija nije u tom slučaju izuzetak budući da je istragom Europskog parlamenta utvrđeno kako je ukupno 17 europskih država bilo uključeno u navedeni američki program⁴⁴⁷. Budući da su među tim zemljama i neke vrlo razvijene demokracije, bilo bi pogrešno zaključiti kako je suradnja u provođenju državnog terorizma posljedica autoritarnih tendencija tranzicijske demokracije. Ovdje se prije svega može govoriti o partnerskom odnosu Makedonije i SAD-a od kojih svaki ima svoje specifične političke ciljeve. Ne tako duga

⁴⁴⁶ To su izvješće Marty, izvješće Fava i drugih podnesci od strane relevantnih međunarodnih organizacija. Detaljnije v. (EHCR, 2012).

⁴⁴⁷ Osim Makedonije to su: Ujedinjeno Kraljevstvo, Irska, Portugal, Grčka, Španjolska, Turska, Njemačka, Cipar, Italija, Švedska, Bosna i Hercegovina, Belgija, Litva, Kosovo, Poljska i Bugarska. Detaljnije v. (EP, 2012).

povijest neovisne makedonske države pokazala je da njezina stabilnost i sam opstanak presudno ovise o ulozi SAD-a. Taj odnos moći koji je na strani SAD-a omogućava mu uvjetovanje „strateškog partnerstva“ o kojem govore i jedna i druga strana. To podrazumijeva suradnju i u nezakonitim i nemoralnim aktivnostima, budući da je prioritet postizanje političkog cilja. U makedonskom slučaju to je prvenstveno sprječavanje raspada zemlje, odnosno očuvanje teritorijalne cjelovitosti koja je od 17. rujna 1991. do danas, u većoj ili manjoj mjeri, dolazila pod znak pitanja. I baš kao što terorizam nedržavnih aktera može imati različite predznake (*lijevi, desni, secesionistički, etnički, nacionalni, single issue*, itsl.), tako i cilj državnog terorizma može biti drugačiji. Neupitno se radi o političkim ciljevima. Američki protuterorizam i makedonska opstojnost kao dva cilja, ujedinili su se u primjeru državnog terorizma – „slučaja El-Masri“.

4.5. OSNOVNA OBILJEŽJA ANALIZIRANIH SLUČAJEVA

Analizom empirije državnog terorizma, odnosno dvadeset i jednog slučaja (zemalja), potvrđena je polazna pretpostavka rada kako je osnovno obilježje državnog terorizma njegova racionalnost. Sve analizirane države, neovisno o tipu režima, nastojale su ostvariti određeni politički cilj, bilo da je riječ o unutarnjoj ili vanjskoj politici, te su se pritom koristile silom ili prijetnjom sile, bilo izravno ili posredno.

Kod totalitarnih režima državni terorizam je bio primarno instrument unutarnje politike, strategija i metoda kojom se vrlo često uspostavljala, konsolidirala, a onda i održavala vlast, uglavnom duži niz godina. Tek kada bi bili postignuti unutarnji politički ciljevi, vlasti su se okretale agresivnoj vanjskoj politici, no državni teror na unutarnjem planu bio je konstantan, premda ne uvijek jednakog intenziteta. On je uvelike ovisio o unutarnjim društvenim konstelacijama, ali i zadanom političkom programu. U slučaju Mussolinijeve Italije terorizam je korišten na unutarnjem planu kako bi se ostvarila ideja nacionalnog jedinstva obnovljene talijanske države. No, u određenim fazama vladavine državni terorizam Mussolinijeva režima bio je orijentiran i prema okupiranim područjima s ciljem eliminiranja nepoželjnih političkih faktora i čišćenja teritorija kako bi i ti krajevi postali dio jedinstvene Italije. Gotovo je identično bilo u slučaju Hitlerova režima koji je obilježen daleko svirepijim državnim terorom nego fašistička Italija. Hitler je Treći Reich nastojao urediti u skladu s 25 točaka programa svoje stranke (NASDP-a), a to je uključivalo ukupnu reorganizaciju društva kao i teritorijalne pretenzije prema drugim zemljama. Jedan od najvećih protivnika na putu izgradnje „velike

njemačke nacije“ bili su Židovi pa je državnim terorizmom ekstremnih razmjera u vidu holokausta Hitler nastojao riješiti „židovsko pitanje“ i stvoriti homogenu rasu i homogenu naciju. Osim Židova, Hitler je državnim terorizmom uklanjao i sve druge koji se nisu uklapali u njegov politički projekt rasne i nacionalne homogenosti. I Lenjinov, a posebno Staljinov politički projekt, uključivao je ekstenzivan i intenzivan državni teror. Državno nasilje bio je ključni mehanizam Staljinove vladavine, a ono je svojim razmjerima (broju žrtava) nadmašilo i Hitlerovu Njemačku. Ostvarenje besklasnog društva koje nadilazi nacionalne okvire bio je sovjetski projekt, čiji je crveni teror iza sebe ostavio dvadesetak milijuna mrtvih. Totalitarna Poljska bila je preslik ideje Sovjetskog Saveza i u jednu ruku produžetak sovjetskog političkog projekta. Na Poljskom primjeru evidentan je, ne samo državni terorizam, nego i državno sponzorirani terorizam gdje je pokrovitelj bio Sovjetski Savez. Komunistički projekt po uzoru na SSSR građen je i u Kini. Totalitarna Kina na čelu s Mao Zedongom bila je pozornica državnog terorizma više od dvadeset i pet godina. Sjeverna Koreja je počivala na logici terora još od svog nastanka, a danas predstavlja relikv totalitarizama 20. stoljeća. Najzatvorenija zemlja današnjice koja i dalje ustraje na komunističkim idealima i jednopartijskom sustavu na čelu s karizmatičkim vođom, svjedoči da je terorizam elementarna komponenta vladavine totalitarnih sustava. Idi Amin je, kako se to često navodi u literaturi, za svoje vladavine Ugandu pretvorio u „klaonicu“ s ciljem očuvanja vladavine u tom višestruko podijeljenom društvu kojega je činilo nekoliko različitih plemena. Provođena je sustavna militarizacija društva i suspendirane su brojne pravne odredbe čime je stvoren poligon za državni terorizam velikih razmjera čije su žrtve bile brojne i različite društvene skupine. Osim izravnog državnog terorizma, Idi Amin je podržavao terorizam nedržavnih grupa u svijetu. Amin je pokazivao i ekspanzionističke tendencije, no one se nisu nikada realizirale.

Analizirani autoritarni režimi imali su „blažu“ narav od totalitarnih. Terorizam je imao manje razmjere, a njegov je intenzitet bio najjači u samom etabliranju režima i konsolidiranju vlasti. Najreprezentativniji primjeri su svakako Argentina i njezina vojna hunta u drugoj polovici 20. stoljeća, Francova Španjolska, Iran za vladavine Pahlavija i Gaddafijeva Libija. Libijski primjer opetovano potvrđuje kako je terorizam alat i unutarnje i vanjske politike. Osim terora nad vlastitim stanovništvom, organiziranjem terorističkih akata u inozemstvu Libija je vodila vanjskopolitički sukob prvenstveno sa Sjedinjenim Državama, Francuskom i Velikom Britanijom. Također je sponzorirala druge terorističke organizacije s kojima su je povezivali neki zajednički interesi. Primjer Saudijske Arabije kao vrlo vitalnog suvremenog autoritarnog režima pokazuje da državni terorizam kao strategija države u ostvarenju političkih ciljeva ne mora biti izravno upotrebljen, nego je sponzorstvo terorizma i takozvano

proxy (zamjensko) ratovanje povoljan i pogodan način za vođenje politike. Saudijski su paradigmatički primjer takvog državnog terorizma, premda i na unutarnjem planu sila koju država koristi ima elemente terorizma, neovisno o tome što je ona ozakonjena *šerijatskim pravom*. Ako je sila koju država koristi legalna u okvirima nacionalnog zakonodavstva to ne znači da je država ekskulpirana. Međunarodno pravo često je u diskrepanciji sa zakonodavstvom autoritarnih država, a pored toga svaka odluka države, osim kroz prizmu pravne, može se i treba se promatrati i kroz prizmu političke i moralne opravdanosti. Pored „klasičnih“ primjera autoritarnih država, u radu je analizirana i Kraljevina Srbija kao autoritarna država i jedan slučaj državnog sponzoriranja terorizma koji je ostavio dubok trag na svjetskoj povijesti. Slučaj atentata na austrijskog prijestolonasljednika Franje Ferdinanda u Sarajevu uzet je kao početna točka povijesne analize, a također pokazuje kako je sponzoriranje terorizma ciljno racionalno djelovanje država, koje je u slučaju Srbije dovelo do ostvarenja političkog cilja – raspada Austro-Ugarske nakon Prvog svjetskog rata kao i osnivanje Države Slovenaca, Hrvata i Srba. I Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, premda po svojim obilježjima od sredine 1960-tih predstavlja granični tip između totalitarnog i autoritarnog režima, ukazuje da je državni terorizam važan instrument očuvanja režima i države, posebno kada je riječ o duboko podijeljenom društvu kakvo je jugoslavensko bilo.

Demokratski režimi obuhvaćaju vrlo heterogen uzorak gdje su osim starih i razvijenih demokracija, analizirani i primjeri defektnih demokracija i tranzicijskih država. Razvijene liberalne demokracije pokazuju da je državni terorizam utilitarna strategija za vođenje vanjske politike, premda i za rješavanje unutarnjih političkih pitanja države nalaze institucionalne mehanizme za provođenje terora, posebno sve korištenijim institutom izvanrednog stanja u kojem se određene pravne norme stavljaju izvan snage što omogućava korištenje metoda koje često krše međunarodnopravne okvire, ali su i s političkog i moralnog aspekta u najmanju ruku dvojbene. Na primjerima vodećih svjetskih demokracija najbolje se oslikava krhkost međunarodnog prava kao i hipokrizija međunarodnog poretka. Upravo moćne demokracije svijeta u svojoj vanjskoj politici pokazuju kako je načelo suvereniteta rastezljiva kategorija i da je državni terorizam i državno sponzorirani terorizam važna strategija za postizanje vanjskopolitičkih ciljeva. Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija i Francuska primjeri su država koje su ponekad latentno (tajnim akcijama), a ponekad vrlo eksplicitno posezale za upravo takvim strategijama. Kod njih je vrlo očita dominacija politike realizma koja podrazumijeva ostvarenje nacionalnih interesa korištenjem moći koja pak počiva na sili i prijetnji silom. Vrlo specifičan je izraelski primjer u kojemu je državni terorizam kroz praksu

ciljanog ubijanja postao institucionalizirani i legalizirani oblik političkog djelovanja. Primjeri manje razvijenih, takozvanih defektnih demokracija ukazuju da je teror i dalje snažan oslonac za provođenje unutarnje politike. U takvim primjerima vidljiva je slabost pravne države i elementi autoritarnih režima koji se najjasnije očituju u velikim ovlastima koje ustav jamči lideru države, najčešće predsjedniku. Rusija i Turska su upravo eklatantni primjeri takvih neliberalnih demokracija u kojima se državni teror najviše očituje u sferi unutarnje politike i obračuna s političkim protivnicima kao i drugim „destabilizirajućim“ faktorima, a to su najčešće etničke skupine koje imaju autonomne težnje. Makedonski primjer državnog terorizma pokazuje kako politička suradnja dviju država, u ovom slučaju demokratskih, podrazumijeva i surađivanje u provođenju nelegalnih i nemoralnih politika koje imaju obilježja terorizma, no jednako tako pokazuje kako u strateškim partnerskim odnosima moćniji partner diktira pravila igre, na koji slabiji partner pristaje kako bi izvukao političke koristi iz njega.

Premda svaka zemlja ima svoj specifičan kontekst i premda su razlike, kako između tako i unutar triju poduzoraka (tri tipa režima) velike, ipak se može potvrditi polazna pretpostavka rada. Terorizam jest ciljno racionalno sredstvo za postizanje političkih ciljeva država i njegova je pojavnost neovisna o tipu političkog režima. Time se ne presumira da su sve države svijeta posezale ili posežu za terorizmom, nego se tvrdi da je unutar svakog od tri politička režima – totalitarnog, autoritarnog i demokratskog – onako kako ih je definirao Juan Linz, moguće evidentirati ili sustavno provođenje terorizma ili pak neke elemente terorističkog djelovanja. Kada je riječ o totalitarnim režimima ključno je obilježje unutarnje provođenje terora nad vlastitim stanovništvom i ono se dominantno provodi u mirnodopskim razdobljima, odnosno mimo ratnih sukoba. Ipak treba reći kako je na temelju analiziranih sedam slučajeva totalitarnih režima, utvrđeno da neki od njih imaju i ekspanzionističke tendencije i da se teror širi ili nastoji proširiti izvan granica države, a agresivne težnje totalitarnih država često završavaju nekim oblikom oružanog sukoba. Naša pretpostavka da se u totalitarnim režimima terorizam države dominantno manifestira u području unutarnje politike i u mirnodopskom razdoblju time je djelomično potvrđena. Niti u analiziranim autoritarnim režimima nema jednoznačnog zaključka. Državni terorizam jest dominantna karakteristika unutarnjeg političkog djelovanja, ali postoje primjeri kada takva primjene sile nije ostajala samo u granicama države. Također, upotrebljena sila nije specifikum ratnog razdoblja, nego se u analiziranih sedam slučajeva pokazuje da je državni teror više korišten u razdobljima koja su uslijedila nakon ratnih sukoba kao i u mirnodopskom vremenu. Time je naša pretpostavka da autoritarni režimi instrument državnog terorizma najčešće koriste u

ratnom razdoblju i u sferi unutarnjeg političkog djelovanja najvećim dijelom odbačena. Kada je pak riječ o demokratskim režimima i tu bi bilo pogrešno donositi generalne zaključke, budući da dijapazon državne upotrebe sile koju smo definirali kao terorizam uvelike varira. Državni terorizam jest važan instrument vanjske politike i dominantno je usmjeren upravo na tu sferu, no nisu rijetki primjeri u kojima se takva sila koristi i na unutarnjem planu. To je posebno razvidno kod nerazvijenih takozvanih neliberalnih demokracija, premda i liberalne demokracije pokazuju demokratske deficite i na unutarnjem planu postavljaju okvire koji omogućuju korištenje vrlo prijeporne sile. Također, djelovanje koje ima obilježja državnog terorizma nije ograničeno samo na mirnodopska razdoblja, jer su vrlo često demokratski režimi djelovali unutar različitih sukoba koja nisu uvijek imala obilježja rata, ali svakako se ne mogu nazvati mirnodopskima. Možda je najbolji primjer „rat protiv terora“ kao i izvanredna stanja u nekim državama za koja je teško reći jesu li mirnodopska, ratna ili neka treća. Stoga se i izvedena teza o državnom terorizmu kao instrumentu demokratskih režima koji se dominantno koristi u području vanjske politike i u mirnodopskim uvjetima može odbaciti.

5. ZAKLJUČAK

Državi kao naravnom konstruktumu nastalom na temelju društvenog ugovora zbog različitih ljudskih potreba, između ostalih ili prije svih – sigurnosnih potreba, monopol na silu je inherentno svojstvo. No, monopol na upotrebu sile, onako kako ga je zamislio Max Weber, ne pretpostavlja zloupotrebu nasilja što državni terorizam neosporno jest. Na temelju konstitutivnih elemenata izlučenih iz 373 postojeće definicije terorizma utvrđeno je da je državni terorizam organizirana upotreba sile i nasilja ili prijetnja upotrebom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi, a kojega provodi i/ili sponzorira država. Takav monopol na silu nije u skladu sa zamišljenom Weberovom idejom vladavine (*Herrschaft*), ali jest s onim oblikom političkog djelovanja koje on naziva silom (*Macht*) koje izlazi iz okvira jedne od triju kategorija – legitimno, legalno, moralno – a nekada i svih triju istovremeno.

Stavljen na margine znanosti, struke i politike državni terorizam kao empirijska činjenica nameće se kao nezaobilazno pitanje i u pokušaju razumijevanja danas sveprisutnog fenomena državnog terorizma. Dominantno znanje unutar sigurnosnih studija i studija o terorizmu može se nazvati selektivnim pa i ignorantskim, budući da su određeni aspekti znanja bitno zanemareni. Usprkos tomu što je najveći broj analiziranih definicija terorizma akterski neutralan, većina rasprava o terorizmu *a priori* je usmjerena na terorizam nedržavnih aktera, a terorizam država ostaje u sferi „podčinjenog znanja“. S jedne strane hiperprodukcija o poznatome, a s druge strane najčešće svjesno ignoriranje jednog aspekta znanja nameće pitanja o znanstvenoj zajednici i njezinoj ulozi društvu. Počevši od jednog od važnijih događaja u povijesti zapadne civilizacije Velikoj francuskoj revoluciji koja je elementarni primjer državnog terorizma, potom brojnih slučajeva iz imperijalne povijesti Zapada, preko krvavog 20. stoljeća koje obiluje primjerima državnog terorizma pa do suvremenih primjera, nemoguće je ne zapitati se o razlozima akademske „sljepoće“ i/ili pak nezainteresiranosti. Sama činjenica da je državno terorističko djelovanje u povijesti ostavilo daleko više žrtava nego terorizam nedržavnih aktera ovom bi fenomenu neupitno trebala dati važno mjesto unutar rasprava o terorizmu.

Istovremeno, o terorizmu nedržavnih aktera su ispisane nebrojene stranice, a suglasnost oko same definicije terorizma nije postignuta. To ukazuje da *mainstream* znanje o terorizmu ima bitna analitička ograničenja pa se osim redukcionizma i metodoloških manjkavosti može

govoriti i njegovim epistemološkim prijedorima. Na temelju analiziranih definicija o terorizmu, koje u najvećoj mjeri sadržajno koincidiraju, i koje ukazuju na bit terorizma, postavlja se i pitanje zašto postoje toliki prijedori oko definicije i traganje za konsenzusom kada je iz postojećih definicija jasno što terorizam jest. Terorizam je organizirana upotreba sile i nasilja ili prijetnja upotrebom nasilja kojom se posredstvom intencionalnog širenja straha odnosno terora, a na temelju anticipiranih reakcija širih psiholoških učinaka, nastoje ostvariti politički ciljevi.

Ovako postavljena definicija, koja je nastala iz stotinu drugih definicija koje su u svojoj biti istovjetne s ovom, govori da akter može biti bilo tko, dakle, i država. Smatramo da je upravo to ključni problem postojećeg znanja o terorizmu kao i svih prijedora koji postoje u tom području. Akterski neutralna definicija ukazuje da je terorizam taktika i strategija, a ne ideologija svojstvena pojedinim nedržavnim grupacijama. Terorizam je racionalni instrument političkog djelovanja dostupan svima. Njega koriste nedržavne akteri, ali je kroz povijest još više korišten od strane države. No, u znanstvenoj zajednici dominira logika *si duo faciunt idem, non est idem*. Zašto je tome tako? I može li se takvo znanstveno djelovanje uopće nazvati znanstvenim?

Osim monopola na legitimnu upotrebu sile, država ima monopol i na definiranje terorizma i upravo se tu krije razlog nepostojanja konsenzusne definicije kao i isključenosti državnog terorizma kao jednog tipa terorizma, iz postojećeg korpusa znanja. Kada bi znanost prihvatila akterski neutralnu definiciju kao jedinstven stav, a država pristala na takvu terminologiju, to bi bilo svojevrsno priznanje da država jest i može biti subjekt terorizma.

Sekuritizacijom pojma terorizam, država je upregnula znanost u svoj interes donošenja protuterorističkih politika. Tako instrumentalizirana znanost može djelovati samo u okvirima koje je država definirala. Osnovno obilježje udruženog državnog i znanstvenog djelovanja jest licemjerje koje identične pojave ne naziva istim imenom i zauzima moralno superiornu poziciju nazivajući svoje terorističko djelovanje „neophodnim sigurnosnim mjerama“. Osim zanemarivanja suvremenih prijedornih državnih praksi poput ciljanog ubijanja, izvanrednih i tajnih otmica u inozemstvu, izručenja sumnjivih terorista, uhićenja i dugotrajnih javnih i tajnih zadržavanja, tortura kojima se nastoje izvući obavještajni podaci i sl., znanost prolazi i pokraj brojnih stoljetnih primjera državnog terorizma.

U radu analizirani primjeri državnog terorizma u stogodišnjem vremenskom pregledu, uz nadopunu najaktualnijih događaja, govore kako je dominantno znanje o terorizmu pod

utjecajem političkih interesa. Ono sustavno zanemaruje empiriju državnog terorizma o kojoj tek od 1990-tih aktivnije počinju progovarati kritički orijentirani znanstvenici. Empirija pak govori da se državni terorizam prakticira u totalitarnim, autoritarnim i demokratskim sustavima, da se koristi u ratu ali i miru, da ga koriste i bogate i siromašne zemlje različitih kulturnih, političkih, ekonomskih, geografskih i drugih obilježja. Drugim riječima, terorizam je univerzalna forma državnog djelovanja, no specifičan kontekst svakog pojedinog analiziranog slučaja ne daje za pravo generalizirati niti uspoređivati države prema osnovnoj nezavisnoj varijabli – tipu režima. Podijeljenost društva, odnosno različiti društveni rascjepi počevši od političkih (ideoloških), etničkih, kulturnih, jezičnih, konfesionalnih, ekonomskih i drugih evidentni su u većini analiziranih slučajeva unutarnjeg državnog terorizma.

Premda su konteksti zemalja prilično heterogeni, u svakom analiziranom slučaju racionalnost je zajedničko obilježje državnog terorističkog djelovanja. Usmjerenost na različite političke ciljeve koji se nastoje postići na najlakši i najučinkovitiji način, presudno utječu na posezanje za specifičnim oblikom sile ili prijetnje silom koju nazivamo terorizmom.

Iako jedan od najčešće upotrebljivanih termina unutar društvenih znanosti, evidentno je da terorizam nije konceptualno očišćen, već je bremenit konstrukcijama označitelja što, ne samo da iskrivljuje sliku fenomena, nego utječe i na *policy* razinu i donošenje protuterorističkih mjera. U znanosti i politici dominira stajalište koje terorizam promatra kao rat i/ili kriminal, a ne ono koje bi ga gledalo kao fenomen koji se generira iz političkog područja i da se upravo u okrilju politike mogu naći odgovori, odnosno uzroci terorizma, a samim time i moguća rješenja. Perspektiva terorizma kao rata i kriminala koju nameće politika i u kojoj znanost asistira, dovodi do toga da brutalne protuterorističke akcije država dovode do još brutalnijih reakcija nedržavnih grupacija. Taj je trend posebno zamjetan od 11. rujna 2001. godine kada je s „ratom protiv terora“, u ime nacionalne sigurnosti, započela i degradacija demokratskih vrijednosti odnosno ugrožavanje ljudskih prava i građanskih sloboda. Ona se najčešće očituje u novim sigurnosnim politikama, protuterorističkim zakonima i institutu izvanrednog stanja. Također, demokratski deficiti očiti su i u primjerima intervencija u druge države. Nelegalni karakter rata u Iraku pokazuje da međunarodno pravo nije jamac niti prava niti pravednosti. Osim što nije odobren od strane Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda, njime je prekršen najmanje jedan od *jus ad bellum* uvjeta koji kaže da za upuštanje u rat mora postojati pravedan uzrok. Vrlo je upitno i poštivanje dvaju *jus in bello* principa. Jasno je da postoji raskorak između onoga što država nominalno i normativno zagovara i onoga što u stvarnosti čini. Izvanredno stanje koje često služi kao pokriće za

nelegitimno i nelegalno državno djelovanje istovremeno apostrofira stanje straha koje se time dodatno politizira. Na određeni način vraćamo se na početak i Hobbesovu državu čijom je uspostavom definirana njezina primarna funkcija, a to je sigurnost. Ljudi su se tada podčinili autoritetu bilo zbog straha jedni od drugih ili zbog straha od vladara i tako dobili zaštitu od države. Danas podčinjavanje zbog straha od terorizma i zaštita od strane države podrazumijeva derogiranje davno stečenih prava i sloboda, a tu postoji opasnost održavanja i jačanja nasilja i od nedržavnih, ali i državnih aktera.

Monopol na silu u slučaju državne zloupotrebe stvara spiralu nasilja koju je teško prekinuti, a konkretna zadaća politike odnosno države treba biti stavljanje sile pod okrilje prava i njezino ispravno korištenje. Sve dok se ne dogodi takva promjena paradigme u kojoj je sila čvrsto pod okriljem prava i u kojoj neće vrijediti politika dvostrukih mjerila, nije realno očekivati da će država eliminirati problem terorizma. Polovica rješenja svakog problema leži u njegovom osvještavanju i priznavanju, stoga je prvi, a možda i presudni korak znanosti i države, objektivno progovarati o terorizmu, što uključuje i državni terorizam kao jedan od tipova terorizma. To podrazumijeva da je terorizam racionalna strategija i taktika, a ne ideologija u čijoj pozadini leže slojeviti politički problemi (uzroci) koje je potrebno detektirati i na temelju takvih saznanja definirati protuterorističke politike. To dakako pretpostavlja i neselektivan pristup fenomenu. Znanstveno i političko ignoriranje tematike državnog terorizma, odbijanje jedinstvene definicije terorizma, odbijanje priznanja državnih zločina koji spadaju u kategoriju terorizma te ustrajavanje na ratnoj protuterorističkoj strategiji samo dodatno hrani suvremeno zlo terorizma. Borba protiv toga zla bez političkih, a napose pravnih i etičkih ograničenja, samo stvara uvjete za metastaziranje tog karcinoma današnjice, a nad sigurnošću građana kao i nad njihovim pravima i slobodama visi *Damoklov mač*.

6. POPIS LITERATURE

Knjige i znanstveni časopisi:

- Abrahms, Max (2006) „Why Terrorism Does Not Work“. *International Security* 31 (2): 42-78.
- Abrahms, Max (2008) „What Terrorist Really Want: Terrorist Motives and Counterterrorism Strategy“. *International Security* 32 (4): 78-105.
- Acharya, Upendra D. (2009) „War on Terror or Terror Wars: The Problem in Defining Terrorism“. *Denver Journal of International Law and Policy* 37 (4): 653-680.
- Agamben, Giorgio (2008) *Izvanredno stanje*. Zagreb: Deltakont.
- Alfonsin, Raul (1986) *Argentinsko pitanje*. Zagreb: Globus.
- Almond, Gabriel A. (1956) „Comparative Political Systems“. *The Journal of Politics* 18 (3): 391-409.
- Aly, Götz (2012) *Hitlerova socijalna država. Pljačka, rasni rat i nacionalni socijalizam*. Zaprešić: Fraktura.
- Akmadža, Miroslav (2013) *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945.-1980*. Zagreb, Slavonski Brod: Despot Infinitus.
- Amin, Masoud, Khan, Muhammad Khurshid (2015) „Strategic Impacts of Iranian Nuclear War“. *National Defence University Journal. Margala Papers 2015*: 23-44.
- Anderson, Irvine H. (2014) *Aramco, the United States, and Saudi Arabia: A Study of the Dynamics of Foreign Oil Policy, 1922-1950*. Princeton: Princeton University Press. Project MUSE. Dijelovi teksta dostupni na URL: <https://muse.jhu.edu/book/33461> (06.11.2016.)
- Anderson, Peter (2009) „Singling Out Victims: Denunciation and Collusion in the Post-Civil War Francoist Repression in Spain, 1939–1945“. *European History Quarterly* 39 (1): 7-26.
- Ansari, Ali M. (2001) „The Myth of the White Revolution: Mohammad Reza Shah, ‘Modernization’ and the Consolidation of Power“. *Middle Eastern Studies* 37 (3): 1-24.
- Arco Blanco del, Miguel Angel (2010) „Hunger and the Consolidation of the Francoist Regime (1939-1951)“. *European History Quarterly* 40 (3): 458-483.
- Arendt, Hannah (1999) *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Aristotel (1988) *Politika*. Zagreb: Globus i Sveučilišna naklada Liber.
- Arvanitakis, Maj Adonis (2015) *Killing a Peacock: A Case Study of the Targeted Killing of Admiral Isoroku Yamamoto*. Fort Leavenworth, Kansas: School of Advanced Military Studies, United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth. Dostupno na: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA623450> (13.11.2016.)
- Azinović, Vlado (2007) *Al-Kai'da u Bosni i Hercegovini. Mit ili stvarna opasnost?* Sarajevo: Radio Slobodna Evropa. (online izdanje) URL: http://docs.rferl.org/sh-SH/specials/al_kaida/index.htm (23.12.2016.)

- Bailes, John, Aksan, Cihan (2013) *Weapon of the Strong: Conversations on US State Terrorism*. London: Pluto Press.
- Ball, Alan R., Peters, Guy (2000) *Modern Politics and Government* (sixth edition). Hampshire, New York: Palgrave.
- Ballestrem, Carl (1999) „Narodni suverenitet u ustavnoj državi“. *Politička misao*, 35 (3): 64-77.
- Bandres, Javier, Llavona, Rafael (1997) „Psychology in Franco's Concentration Camps“. *Psychology in Spain* 1 (1): 3-9.
- Barnes, Steven A. (2011) *Death and redemption: the Gulag and the shaping of Soviet society*. Oxford, New Jersey: Princeton University Press.
- Batović, Ante (2010) „Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma – Američki i britanski izvještaji o Hrvatskoj (1964.-1966.)“. *Historijski zbornik* 63 (2): 539-569.
- Bavcon, Ljubo et al. (1987) *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja*. Zagreb: Globus.
- Bechtol, Bruce E. (2010) „North Korea and Support to Terrorism: An Evolving History“. *Journal of Strategic Security* 2 (3): 45-54.
- Becker, Tal (2006) *Terrorism and the State. Rethinking the Rules of the State Responsibility*. Oxford and Portland: Hart Publishing.
- Bekić, Janko (2015) „Turska duboka država: stay behind mreža koja je nadživjela hladni rat“. *Političke analize* 6 (23): 44-47.
- Bell, J. Bowyer (2009) *Assassin. Theory and Practice of Political Violence*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.
- Bennett, A. Leroy, Oliver, K. James (2004) *Međunarodne organizacije: načela i problemi*. Zagreb: Politička kultura.
- Berend, Ivan Tibor (2001) *Centralna i Istočna Evropa: 1944-1993. Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*. Podgorica: CID.
- Bessel, Richard (2002). *Germany After the First World War*. Oxford: Calderon Press.
- Best, Shaun (2010) „Liquid Terrorism: Altruistic Fundamentalism in the Context of Liquid Modernity“. *Sociology* 44 (4):678–694.
- Bilandžić, Dušan (1980) „Tito i povijesni put Jugoslavije“. *Politička misao* 17 (1-2): 3-46.
- Bilandžić, Dušan (1985) *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: ŠK.
- Bilandžić Mirko (2003) *Obavještajna i vojna djelovanja Ujedinjenog Kraljevstva u sjevernoirskom sukobu*. Zagreb: FPZG. (doktorska disertacija)
- Bilandžić, Mirko (2005) „Tajne operacije CIA-e kao komponenta vanjske politike SAD-a u posthladnoratovskom razdoblju“. *Polemos* 8 (1-2): 221-238.
- Bilandžić, Mirko (2014) *Sjeme zla: uvod u studije terorizma*. Zagreb: Despot Infinitus i FFZG.
- Bilandžić, Mirko, Lucić, Danijela (2015a) „The plurality of meanings ‘terrorism’- the theoretical and practical importance of understanding the phenomena“. *Security Dialogues* 6 (1): 43-60.

- Bilandžić, Mirko, Lucić, Danijela (2015b) „Controversy over the Sarajevo assassination - Is it a terrorist act?“ *Diogen. Special Book of Proceedings* 1: 131-142.
- Bišćević, Hido (1987) *Krv na vodi*. Zagreb: Alfa.
- Blagojević, Anita (2010) *Ljudska prava u kontekstu terorizma i antiterorizma*. Osijek: Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera.
- Blakeley, Ruth (2007) „Bringing the State Back into Terrorism Studies“. *European Political Science* 6: 228-235.
- Blakeley, Ruth (2009) *State Terrorism and Neoliberalism: The North in the South*. London, New York: Routledge
- Blakeley, Ruth (2010) „State Terrorism in the social science. Theories, methods and concepts“, u: Richard Jackson, Eamon Murphy i Scott Poynting (ur.) *Contemporary State Terrorism. Theory and practice*. London, New York: Routledge.
- Blažević, Robert (2010) *Legitimnost političkih poredaka*. Zagreb: Politička kultura.
- Bleich, Erik, (2005) „The Legacies of History? Colonization and Immigrant Integration in Britain and France“. *Theory and Society* 34 (2): 171-195.
- Boban, Davor (2007) „Ustavni modeli polupredsjedničkih sustava vlasti u Rusiji i Poljskoj“. *Analiza hrvatskog politološkog društva* 3 (1): 55-82.
- Bordino, Giampiero (2008) „Zemlje Zapadne Europe“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 18: Poslijeratno doba (1945.-1985.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 16-74.
- Borradori, Giovanna (2009) „Dekonstrukcija terorizma. Autoimunost: Stvarna i simbolička samoubojstva“. *Politička misao* 46 (3): 91-138.
- Bošković, Hijacint (2000) *Filozofski izvori fašizma i nacionalnog socijalizma*. Zagreb: Dom i svijet.
- Boyle, Michael J. (2013) „The Case of Saddam Hussein's terror against Kurds and the international response“, u: Gilian Duncan *et alii* (ur.): *State Terrorism and Human Rights. International responses since the end of the Cold War*.
- Boyle, Emma Leonard (2015) „Was Idi Amin's Government a Terrorist Regime?“. *Terrorism and Political Violence* 0: 1-17. URL: <http://bit.ly/2nEftdB> (28.10.2016.)
- Brooker, Paul (2013) „Autoritarni režimi“, u: Daniele Caramani (ur.): *Komparativna politika*, Zagreb: Biblioteka Političke analize, FPZG. Str.:102-117.
- Bruneteau, Bernard (2005) *Stoljeće genocida*. Zagreb: Politička kultura.
- Burchill, Scott (2005) „Liberalism“, u: Scott Burchill *et al.* (ur.) *Theories of International Relations*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Str.: 55-83.
- Burke, Edmund (1951) *Reflections on the Revolution in France*. London/New York: J.M. Dent and Sons Ltd./E.P.Dutton and Co. Inc. URL: <https://goo.gl/Yfllx7> (25.10.2016.)
- Burleigh, Michael (2012) *Treći Reich: nova povijest*. Zaporešić: Fraktura.
- Bušić, Krešimir „Tajni ratni planovi Kraljevine Srbije u pripremi ratnih sukoba s Austro-Ugarskom Monarhijom do početka Prvog svjetskog rata“, u: Stjepan Prutki *et al.* (ur.) *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914. – 1918. Zbornik radova*. Osijek: Grafika Osijek. Str.: 45-74.
- Buzan, Barry (2009) *People, States and Fear: An agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. Colchester: ECPR Press.

- Byman, Daniel (2005) *Deadly Connections. States that Sponsor Terrorism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Byman, Daniel (2008) „The Changing Nature of State Sponsorship of Terrorism“. *Analysis Paper of The Saban Centre for Middle East Policy*, 16: 1-43.
- Calvocoressi, Peter (2003) *Svjetska politika nakon 1945*. Zagreb: Naknadni zavod Globus, Adamić.
- Capogreco, Carlo Spartaco (2006) *Mussolinijevi logori. Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940.-1943.)*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Caramani, Daniele (2013) (ur.) *Komparativna politika*. Zagreb: Biblioteka Političke analize, FPZG.
- Carr, Edward Hallet (1984) *Ruska revolucija: od Lenjina do Staljina: (1917-1929)*. Zagreb: Globus.
- Ceci, Giovanni Mario (2016) „A 'Historical Turn' in Terrorism Studies?“. *Journal of Contemporary History* 51 (4): 888-896.
- Chaliand, Gérard, Blin, Arnaud (2007) „Lenin, Stalin, and State Terrorism“, u: Gérard Chaliand i Arnaud Blin (ur.) *The History of Terrorism. From Antiquity to Al Qaeda*. Berkeley, LA, London: University of California Press.
- Charters, David (2007) „Jewish Terrorism and the Modern Middle East“. *The Journal of Conflict Studies* 27 (2): 80-89.
- Cinnella, Ettore (2008) „Ruska revolucija“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 149-206.
- Cipek, Tihomir (2004) „Liberalizam – ideologija slobode“, u: Tihomir Cipek i Josip Vrandečić (ur.) *Hrestomatija liberalnih ideja u Hrvatskoj*. Zagreb: Disput. Str.: 11-25.
- Claridge, David (1996) "State Terrorism? Applying a Definitional Model". *Terrorism and Political Violence* 8 (3): 47-63.
- Clausewitz, Carl von (1997) *O ratu: [priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike]*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- Coady, Tony (2004) „Terorizam, pravedan rat i krajnja nužda“, u: Coady, Tony, O'Keefe, Michael (ur.) *Terorizam i pravednost. Moralni argumenti u opasnom svijetu*. Zagreb: KruZak. Str.: 25-42.
- Coady, Tony, O'Keefe, Michael (ur.) (2004) *Terorizam i pravednost. Moralni argumenti u opasnom svijetu*. Zagreb: KruZak.
- Collier, David (1995) „Translating Quantitative Methods for Qualitative Researchers: The Case of Selection Bias“. *The American Political Science Review* 89 (2): 461-466.
- Cox, W. Robert (1981) „Social forces, states and world orders: beyond International Relations theory“. *Millennium* 10 (2): 126-155.
- Crenshaw, Martha (1981) „The Causes of Terrorism“, *Comparative politics* 13 (4): 379-399.
- Crenshaw, Martha (2003) „Characteristics of Terrorism“, Paper prepared for the North and West Africa Counter - Terrorism Topical Seminar, 12-17 October, 2003, Bamako, Mali.
- Cunningham, William G. (2003) „Terrorism Definitions and Typologies“, u: *Terrorism: Concepts, Causes, and Conflict Resolution*. Institute for Conflict Analysis and Resolution

- George Mason University and Advanced Systems and Concepts Office Defense Threat Reduction Agency. Str.: 5-39.
- Curtis, Mark (2007) *Ljudi za odstrel. Kako Velika Britanija tajno krši ljudska prava*. Zagreb: Detecta.
- Cvitanović, Miljenko (2004) „Sudski procesi u SSSR-u od 1936. do 1938.: tzv. čistke kao zloupotreba kaznenog postupka. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu (Zagreb)* 11 (2): 1027-1123.
- Cvrtila, Vlatko (2012) „Sirija i Libija: što ih povezuje, a što dijeli?“ *Političke analize* 3 (12): 48-54.
- Chen, Theodore Hsi-En i Chen, Wen-Hui C. (1953) „The 'Three-Anti' and 'Five-Anti' Movements in Communist China“. *Pacific Affairs* 26 (1): 3-23.
- Čeng, Džang (2012) „Pokolji u selima okruga Dao u Hunanu“, u: Sung Jungji (ur.) *Pokolji Kineske kulturne revolucije*. Zagreb: Naklada Benedikta. Str.: 159-247.
- David R. Steven (2002) „Fatal Choices: Israel's Policy of Targeted Killing“, *Mideast Security and Policy Studies* 51: 1-26.
- De Grand, Alexander (2001) „Giovanni Giolitti: a pessimist as modernizer“. *Journal of Modern Italian Studies* 6 (1): 57–67.
- Dekmejian, Richard Hrair (2007) *Spectrum of Terror*. Washington, DC: CQ Press.
- Deren-Antoljak, Štefica (1991) „Američki konfederalizam“. *Politička misao* 28 (2): 98-117.
- Di, U (2012) „Najveća tragedija u povijesti mongolskoga naroda“, u: Sung Jungji (ur.) *Pokolji Kineske kulturne revolucije*. Zagreb: Naklada Benedikta. Str.: 99-157.
- Donnelly, Jack (2005) „Realism“, u: Scott Burchill *et al.* (ur.) *Theories of International Relations*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Str.: 29-54.
- Drew, Allison (2003) „Bolshevizing Communist Parties: The Algerian and South African Experiences“. *International Review of Social History* 48 (2): 167-202. URL: <http://eprints.whiterose.ac.uk/961/1/drewa1.pdf> (19.11.2016.)
- Dukovski, Darko (2005) *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*. Zagreb: Alinea.
- Duroselle, Jean-Baptiste (2008) „Weimarska Republika i Hitlerov uspon na vlast“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 428-443.
- Duverger, Maurice (2001) *Politička sociologija*. Osijek: Pan liber.
- Đanković, Dan (1965) „Dvostranački sistem u Velikoj Britaniji“. *Politička misao* 2 (7): 7-57.
- Đurić, Mihailo (1987) *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Naprijed.
- Eberhard, Wolfram (1969) *A history of China*. Berkeley, LA: University of California Press.
- Ellman, Michael (2002) „Soviet Repression Statistics: Some Comments“. *Europe-Asia Studies* 54 (7): 1151-1172.
- Ells Howes, Dustin (2011) „Terror in and out of power“. *European Journal of Political Theory* (11): 1: 25-58.
- Elster, John (2000) *Uvod u društvene znanosti: matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.

- Eljahmi, Mohamed (2006) „Libya and the U.S.: Qadhafi Unrepentant“. *Middle East Quarterly* 13 (1): 11-20.
- Ercan, Harun (2013) “Talking to the ontological other: armed struggle and the negotiations between the Turkish state and the PKK”. *Dialectical Anthropology* 37 (1): 113-122
- Falk, Richard A. (1990) „A Dual Reality: Terrorism against the State and Terrorism by the State“, u: Charles W. Kegley, Jr. (ur.) *International Terrorism: Characteristics, Causes, Controls*. New York: St. Martin's Press. Str.: 53-59.
- Fenby, Jonathan (2008) *Povijest suvremene Kine. Propast i uzdizanje velike sile*. Zagreb: Sandorf.
- Flere, Sergej (2012) „Da li je Titova država bila totalitarna?“ *Političke perspektive* 2 (2): 7-21.
- Flere, Sergej, Klanjšek, Rudi (2014) „Was Tito's Yugoslavia totalitarian?“ *Communist and Post-Communist Studies* 47: 237-245.
- Friedman, Adina (2003) „Terrorism in Context“, u: *Terrorism: Concepts, Causes, and Conflict Resolution*. Institute for Conflict Analysis and Resolution George Mason University and Advanced Systems and Concepts Office Defense Threat Reduction Agency. Str.: 59-86.
- Friedrich, Carl J., Brzezinski, Zbigniew (1963) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York, Washington, London: Frederick A. Praeger.
- Furedi, Frank (2009) *Poziv na teror: rastuće carstvo nepoznatog*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gallagher, Tom (2005) *The Balkans in the New Millennium*. London/New York: Routledge.
- George, Alexander (ur.) (1991) *Western State Terrorism*. Cambridge: Polity Press.
- Gibbs, P. Jack (1989) „Conceptualization of terrorism“. *American Sociological Review* 54 (3): 329-340.
- Giddens, Anthony (1985) *Nation State and Violence*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Gill, Graeme (2006) „A New Turn to Authoritarian Rule in Russia?“ *Democratization* 13 (1): 55-77.
- Godson, Roy (ur.) (1981) *Intelligence Requirements for the 1980's: Covert Action*. Washington: National Strategy Information Centre.
- Goodwin, Jeff (2006) „A Theory of Categorical Terrorism“. *Social Forces* 84 (4): 2027-2046.
- Graan, Andrew (2013) „Counterfeiting the Nation? Skopje 2014 and the Politics of Nation Branding in Macedonia“. *Cultural Anthropology* 28 (1): 161-179.
- Guiora, Amos (2004) „Targeted Killing as Active Self-Defence“. *Case Western Reserve Journal of International Law* 36 (2): 319-334. URL: <http://scholarlycommons.law.case.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1396&context=jil> (17.11.2016.)
- Haddad, Simon (2001) „The Kurds in Turkey: Context and Current Status“. *Migracijske i etničke teme* 17 (1-2): 87-102.
- Haffner, Sebastian (2007) *Bilješke o Hitleru*. Zagreb: Udruga građana Orion – Zagrebačka naklad.

- Haggard, Stephan, Noland, Marcus (2005) *Hunger and Human Rights: The Politics of Famine in North Korea*. Washington: U.S. Committee for Human Rights in North Korea. URL: https://www.hrnk.org/uploads/pdfs/Hunger_and_Human_Rights.pdf (28.10.2016.)
- Hale, Henry E., Colton, Timothy J. (2010) „Russians and the Putin-Medvedev „Tandemocracy“. A Survey-Based Portrait of the 2007-2008 Election Season.“ *Problems of Post-Communism* 57 (2): 3-20.
- Halkides, Mihalis (1995) „How Not to Study Terrorism“. *Peace Review* 7 (3-4): 253-260.
- Hamilton, Karine (2010) "The deterrence logic of state warfare: Israel and the Second Lebanon War, 2006", u: Richard Jackson, Eamon Murphy, Scott Poynting (ur.) *Contemporary State Terrorism: Theory and Practice*. London, New York: Routledge. Str.: 213-227.
- Hassan, Riaz (2011) *Suicide Bombings*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Hastedt, Glenn P. (2004) *Encyclopedia of American Foreign Policy*. New York: Facts On File Inc.
- Hastings, Max (2013) *Bomber Command*. Minneapolis: Zenith Press.
- Havel, Boris (2013a) „Sekularizam i nastanak Države Izrael“. *Političke analize* 4 (15): 12-18.
- Havel, Boris (2013b) *Arapsko-izraelski sukob. Religija, politika i povijest Svete zemlje*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Havel, Boris (2015) *Pregled povijesti Izraela. Od Abrahama do moderne države*. Zagreb: Antibarbarus.
- Hayner, Priscilla B. (1994) „Fifteen Truth Commissions--1974 to 1994: A Comparative Study“. *Human Rights Quarterly* 16 (4): 597-655.
- Helfstein, Scott (2009) „Governance of Terror: New Institutionalism and the Evolution of Terrorist Organizations“. *Public Administration Review* 69 (4): 727-739.
- Herz, H. John (1950) „Idealist Internationalism and the Security Dilemma“, *World Politics* 2 (2): 157-180.
- Heydemann, Steven (2007) „Social Pacts and the Persistence of Authoritarianism“, u: Oliver Schlumberger (ur.) *Debating Arab Authoritarianism: Dynamics and Durability of Nondemocratic Regimes*. Stanford: Stanford University Press. Str.: 21-38.
- Hindess, Barry (2006) „Terrortory“. *Alterantives* 31: 243-257.
- Hitler, Adolf (2000) *Moja borba*. Split: Kvruga izdavaštvo.
- Hobbes, Thomas (2004) *Levijatan ili građa, oblik i moć crkvene i građanske države*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Hoffman, Bruce (2006) *Inside Terrorism*. New York: Columbia University Press.
- Hopf, Ted (2012) *Reconstructing the Cold War: The Early Years, 1945-1958*. Oxford: Oxford University Press.
- Hughes, Geraint (2010) „The use of undercover military units in counter-terrorist operations: a historical analysis with reference to contemporary anti-terrorism“. *Small Wars and Insurgencies* 21 (4): 561-590.
- Huntington, Samuel P. (2004) *Treći talas. Demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*. Zagreb: Politička kultura/ Podgorica: CID.

- Jackson, Richard (2008) "An Argument for Terrorism". Perspectives on Terrorism, *Terrorism Research Initiative* 2 (2). URL: <http://terrorismanalysts.com/pt/index.php/pot/article/view/27/html> (12.09.2016.)
- Jackson, Richard, Murphy, Eamon, Poynting, Scott (2010) „Introduction: Terrorism, the state and the study of political terror“, u: Richard Jackson *et al.* (ur.) *Contemporary State Terrorism: Theory and practice*. London, New York: Routledge. Str.: 1-11.
- Jackson, Richard (2011) „In Defence of Terrorism: Finding a Way Through a Forest of Misconceptions“, *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 3 (2): 116-130.
- Jackson, Richard (2012) “Unknown knowns: the subjugated knowledge of terrorism studies”. *Critical Studies on Terrorism* 5 (1): 11-29.
- Jackson, Richard (2013) "Terrorism Studies and Academia“, u: Cihan Aksan i Jon Bailes (ur.) *Weapon of the Strong: Conversations on US State Terrorism*. London: Pluto. Str.: 118-131.
- Jackson, Richard, Sinclair, Samuel J. (2012) (ur.) *Contemporary Debates on Terrorism*. London: Routledge.
- Jakobsen, Peter Viggo (2010) “Diplomacija prinude”, u: Alan Collins (ur.) *Suvremene sigurnosne studije*. Zagreb: Politička kulturna. Str.: 257-283.
- Jalata, Asafa (2010) “Conceptualizing and Theorizing Terrorism in the Historical and Global Context”. *Humanity & Society*, 34 (4):317-349.
- Jarvis, Lee, Lister, Michael (2014) „State Terrorism Research and Critical Terrorism Studies: an Assessment“. *Critical Studies on Terrorism* 7 (1): 43-61.
- Jenkins, Brian Michael (1974) „International Terrorism: A New Kind of Warfare“. Santa Monica, CA: RAND Corporation. URL: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/papers/2008/P5261.pdf> (29.08.2016.)
- Jenkins, Brian Michael (1980) „The study of terrorism: definitional problems“. Santa Monica, CA: RAND Corporation. URL: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/papers/2006/P6563.pdf> (29.08.2016.)
- Jenkins, Brian Michael (2006) *The New Age of Terrorism*. Santa Monica, CA: RAND Corporation. Dostupno na URL: <http://www.rand.org/pubs/reprints/RP1215.html> (29.08.2016.)
- Jorgensen, Knud Erik (2010) *International Relations Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Jović, Dejan (2016) „Turska“, u: Mirjana Kasapović (ur.) *Bliski istok: politika i povijest*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti. Str.: 352-372.
- Joyce, Patrick (2008) „Velika Britanija u viktorsko doba“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 15: Kolonijalna carstva i imprijalizam (1871.-1914)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 386-419.
- Julicher, Peter (2015) „Enemies of the people“ under the Soviets: a history of repression and its consequences. Jefferson, NC: McFarland&Company.
- Jungji, Sung (2012) (ur.) *Pokolj Kineske kulturne revolucije*. Zagreb: Naklada Benedikta.
- Kalinić, Pavle (2014) *Sekularni korijeni modernog islamizma*. Palestina, Iran, Afganistan. Zagreb: Profil.

- Kasapović, Mirjana (1997) „Parlamentarizam i prezidencijalizam u Istočnoj Europi“. *Politička misao* 34 (1): 5-20.
- Kasapović, Mirjana (2002) „Što je komparativna politika? Kritički osvrt na programe studija komparativne politike na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu“. *Politička misao* 39 (4): 146-162.
- Kasapović, Mirjana (2005) *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, Mirjana (2010) *Politički sustav i politika Izraela*. Zagreb: Politička kultura.
- Kasapović, Mirjana (2013) „Izlazak iz Lepušićeve? Hrvatska komparativna politika i politička znanost četvrt stoljeća od početka političke tranzicije“. *Anali Hrvatskog politološkog društva* (10) 10: 163-186.
- Kasparov, Gari (2015) *Zima dolazi*. Zagreb: Profil.
- Kasuka, Bridgette (2013) (ur.) *Prominent African Leaders Since Independence*. Dar es Salaam: New Africa Press. (pregled dostupan na URL: <https://goo.gl/zMsrcX> (25.10.2016.))
- Kavakci, Merve (2009) „Turkey's Test with Its Deep State“. *Mediterranean Quarterly* 20 (4): 83-97.
- Kearns, M. Erin, Conlon, Brendan, Young, K. Joseph (2014) „Lying About Terrorism“. *Studies in Conflict & Terrorism* 37 (5): 422-439.
- Kegley, Charles W. Jr. (ur.) (1990). *International Terrorism: Characteristics, Causes, Controls*. New York: St. Martin's Press.
- Kelsen, Hans (2012) *Obrana demokracije*. Zagreb: Naklada Breza.
- Kennedy, David (2006) *O ratu i pravu*. Zagreb: Mate.
- Kerim, Srđan (2007) *Balkan, Europa i UN. Mostovi prema budućnosti*. Zagreb: Prometej.
- Khun, Thomas (2002) *Struktura znanstvenih revolucija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Klaić, Bratoljub (1980) *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Klasić, Hrvoje (2012) „Svibanjsko savjetovanje 1968.: ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća“, u: Tvrtko Jakovina (ur.) *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*. Zagreb: FFZG. Str.: 57-74.
- Klein, Aaron J. (2007) *Striking back: The 1972 Munich Olympics Massacre and Israel's Deadly Response*. New York: Random House.
- Klinger, William (2014) *Teror narodu*. Zagreb: Večernji list.
- Kolodziej, Edward A. (2011) *Sigurnost i međunarodni odnosi*. Zagreb: Politička kultura, Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Koppa, Maria-Eleni (2001) „Ethnic Albanians in the former Yugoslav republic of Macedonia: Between nationality and citizenship“. *Nationalism and Ethnic Politics* 7 (4): 37-65.
- Koprek, Ivan (1991) „Pacifizam i teorija pravednog rata“. *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 46 (5): 459-471.

- Kos-Stanišić, Lidija (2014) „Populizam u Argentini – sedam desetljeća peronizma“. *Političke perspektive* 4 (1): 31-55.
- Kosić, Ivan (2003) *Goli otok. Najveći Titov konclogor*. Rijeka: Adamić.
- Krasmann, Susanne (2012) „Targeted Killing and Its Law: On a Mutually Constitutive Relationship“. *Leiden Journal of International Law* 25 (3):665-682.
- Krasner, Stephen D. (1999) *Sovereignty: Organized Hypocrisy*. Princeton, Chichester: Princeton University Press.
- Krasner, Stephen D. (2001) „Abiding Sovereignty“. *International Political Science Review* 22 (3): 229-251.
- Krstulović, Antonija (2002) „Primjena kazne na zahtjev stranaka kao mehanizam konsenzualnog stranačkog upravljanja postupkom u talijanskom kaznenom procesnom pravu“. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* 9 (2): 373-399.
- Kutz, Christopher (2014) „How Norms Die: Torture and Assassination in American Security Policy“. *Ethics and International Affairs* 28 (4): 425-449.
- Lacchè, Luigi (2015) „Criminal Law and Italian Fascism“, u: Stephen Skinner (ur.) *Fascism and Criminal Law: History, Theory, Continuity*. Oxford, Portland: Hart Publishing.
- Laffey, John (2008) „Francusko kolonijalno carstvo u 19. stoljeću“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 15: Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871. – 1914.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 603-647.
- Landman, Todd (2008) *Teme i metode komparativne politike*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Laqueur, Walter (1977) *Terrorism*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Laqueur, Walter (1987) *The Age of Terrorism*. Boston: Little Brown.
- Laqueur, Walter (1999) *The New Terrorism. Fanaticism and the Arms of Mass Destruction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Lauchlan, Iain (2013) „Guardians of the People's Total Happiness: The Origins and Impact of the Cult of the Cheka“. *Politics, Religion and Ideology* 14 (4): 522-540.
- Lauderdale, Pat, Oliverio, Annamarie (2005) „Introduction: Critical Perspectives on Terrorism“. *International Journal of Comparative Sociology* 46 (3): 3-10.
- Leljak, Roman (2016) *Propisi o metodama i sredstvima rada Udbe i Kosa 1944. – 1990*. Radenci/Zagreb: Društvo za raziskovanje zgodovine.
- Lijphart, Arend (1999) *Patterns of Democracy. Government forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Linz, Juan J. (2000) *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder/Colorado, London: Lynne Rienner Publishers, Inc.
- Linz, Juan J., Stepan, Alfred (1998) *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić.
- Liolos, John J. (2012) „Justice for Tyrants: International Criminal Court Warrants for Gaddafi Regime Crimes“. *Boston College International and Comparative Law Review* 35 (2): 589-602.
- Litvinenko, Aleksandar, Felštinski, Jurij (2007) *Sakaćenje Rusije. Tajni plan vraćanja KGB-ova terora*. Zagreb: Znanje.

- Locke, John (2013) *Dvije rasprave o vladi*. Zagreb: Naklada Juričić.
- Löckinger, Georg (2005) *Terrorismus, Terrorismusabwehr, Terrorismusbekämpfung: Einführung in das Fachgebiet, Methodik und Ergebnis einer Terminologearbeit in den Sprachen Englisch und Deutsch*. URL: http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/05_ttt_01_ttt.pdf (28.12.2015.)
- Lučić, Ivica (Ivo) (2013) *Uzroci rata. Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*. Zagreb: Despot Ininitus.
- Luft, Gal (2003) „The Logic of Israel’s Targeted Killing” *Middle East Quarterly* 10 (1): 3-13. URL: <http://www.meforum.org/515/the-logic-of-israels-targeted-killing> (17.11.2016.)
- Luna de, Giovanni (2008) „Drugi svjetski rat“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 241-313.
- Luouen, Ju (2012) „Istraga o tragediji u Dasingu, u jugozapadnom dijelu Kine“, u: Sung Jungji (ur.) *Pokolji Kineske kulturne revolucije*. Zagreb: Naklada Benedikta. Str.: 51-76.
- Lutz, Brenda, Lutz, James (2010) „Terorizam“, u: Allan Collins (ur.): *Suvremene sigurnosne studije*. Zagreb: Politička kultura. Str.:330-352.
- Lyttelton, Adrian (2004) *The Seizure of Power. Fascism in Italy 1919-1929*. London/New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Machiavelli, Niccolo (1983) „Rasprave o prvih deset knjiga Tita Livija“. *Politička misao* 20 (4): 110-117.
- Machiavelli, Niccolo (1998) *Vladar*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- MacKenzie, David (2014) *Apis: Čovjek koji je izazvao Prvi svjetski rat*. Zagreb: Profil.
- Mafi, Homayoun (2008) „Iran's Concession Agreements and the Role of the National Iranian Oil Company: Economic Development and Sovereign Immunity“. *Natural Resources Journal* 48: 407-430.
- Malešević, Siniša (2011) *Sociologija rata i nasilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Malnar, Ivan (2003) *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942. – 1943*. Čabar: Ogranak Matice hrvatske/Adamić.
- Mann, Michael (1986) *The sources of social power, Volume I, A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Mann, Michael (1993) *The sources of social power, Volume II, The Rise of classes and nation states, 1760-1914*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Mann, Michael (2005) *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. New York: Cambridge University Press.
- Margolin, Jean Louis (1999) „Komunizam u Aziji: između 'preodgajanja i maskara“, u: Stephane Courtois et al. (ur.) *Crna knjiga komunizma: zločin, teror, represija*. Zagreb: Politička kultura i Golden marketing. Str.: 415-517.
- Marković, Nenad, Damjanovski, Ivan (2013) „Stanje demokratije u Republici Makedoniji – slobodan pad ili privremena kriza?“. *Političke perspektive* 3 (2): 23-41.
- Marković, Nenad, Prešova, Denis (2013) „Izazovi parlamentarne demokracije u Makedoniji“. *Political Analysis* 4 (14): 36-43.

- Marsden, Sarah V., Schmid, Alex (2011) „Typologies of Terrorism and Political Violence“, u: Alex P. Schmid (ur.): *The Routledge Handbook of Terrorism Resarc*. London/New York: Routledge. Str.: 158-200.
- Martignetti, Giuliano (2008) „Afrika, kontinet u krizi“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 18: Poslijeratno doba (1945.-1985.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 356-384.
- Matić, Davorka, Mikac, Robert (2010) „Humanitarni intervencionizam: etička, pravna i sigurnosna pitanja u 21. stoljeću“. *Polemos* 13 (1): 51-76.
- Matić, Davorka (2011) „Islamski pokret u arapskom svijetu: uzroci, teme i politički značaj“. *Socijalna ekologija* 20 (1): 31-54.
- Matić, Davorka (2013) *Znanost kao kultura i društvena praksa*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Matković, Ante (1969) „Postanak Opće deklaracije o pravima čovjeka Origo Declarationis generalis de hominis iuribus“. *Church in the World* 4 (1): 5-16.
- McGovern, Mark (2011) „The Dilemma of Democracy: Collusion and the State Exception“. *Studies in Social Justice* 5 (2): 213-230.
- Merkel, Wolfgang (2011) *Transformacija političkih sustava*. Zagreb: Biblioteka Politička misao, FPZG.
- Messenger, David A. (2008) „A real break or reluctant parting? France, the United States and the Spanish Question, 1946“. *Journal of European Studies* 38 (2): 141-156.
- Milan, Francesco F. (2016) „Turkey: What Hides Behind a Failed Coup Attempt“. *Royal United Services Institution Journal* 161 (4): 28-32.
- Milardović, Anđelko (2014) *Uvod u politologiju*. Koprivnic: Baltazar.
- Miller, Martin (2013) *The Foundatdions of Modern Terrorism. State Society and the Dynamics of Political Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montesquie, Charles Louis de Secondat (2003) *O duhu zakona*. Zagreb: Demetra.
- Morgan, Philip (2007) *The Fall of Mussolini: Italy, the Italians, and the Second World War*. Oxford: Oxford University Press.
- Morehouse, Matthew A. (2015) „The Claws of the Bear: Russia’s Targeted Killing Program“. *The Journal of Slavic Military Studies* 28 (2): 269-298.
- Moses, Joel C. (2010) „Russian Local Politics in the Putin-Medvedev Era“. *Europa-Asia Studies* 62 (9): 1427-1452.
- Mutimer, David (2010) „Kritičke sigurnosne studije: Povijes razlika“, u: Alan Collins (ur.) *Suvremene sigurnosne studije*. Zagreb: Politička kultrua. Str.: 73-96.
- Nacos, Brigitte L. (2007) *Mass – Mediated Terrorism. The Central Role of the Media in Terrorism and Counterterrorism*. Plymouth, UK: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Nayenga, Peter F. B. (1979) „Myths and Realities of Idi Amin Dada's Uganda“. *African Studies Review* 22 (2): 127-138.
- Neumann, Franz (1992) *Demokratska i autoritarna država: studije o političkoj i pravnoj teoriji*. Zagreb: Naprijed.
- Nohlen, Dieter (2001) *Politološki rječnik. Država i poltika*. Osijek, Zagreb, Split: Pan liber.
- Novičić, Žaklina (2007) „Neorealizam i neoliberalizam u savremenoj teoriji međunarodnih odnosa“. *Međunarodna politika* 2-3: 211-242).

- Nowak, Chester M. (1986) „The Polish Resistance Movement in Second World War“. *Bridgewater Review* 4 (1): 4-7.
- O'Brian, Paul (2005) *Mussolini in the First World War: The Journalist, the Soldier, the Fascist*. London: Bloomsbury Publishing Plc.
- Obućina, Vedran (2005) „Turska politika prema Cipru“. *Političke analize* 6 (22): 22-26.
- Ottmann, Henningcoral (2010) „Decizionistički modeli politike“. *Politička misao* 47 (1): 129-141
- Overy, Richard (2005) *Diktatori. Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Paczkowski, Andrej, Bartošek, Karel (1999) „Druga Europa – žrtva komunizma“, u: Stephane Courtois *et al.* (ur.) *Crna knjiga komunizma: zločin, teror, represija*. Zagreb: Politička kultura i Golden marketing. Str.: 335-415.
- Palla, Marco (2008) „Nastanak i uspon fašizma u Italiji“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 347-378.
- Panov, Trajče (2015) „Skandal oko prisluškivanja u Makedoniji: četiri karakteristike makedonskog izbornog autoritarnog režima“. *Političke analize* 6 (21): 45-50.
- Pape, A. Robert, Feldman, K. James (2010) *Cutting the Fuse: The Explosion of Global Suicide Terrorism and How to Stop It*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Pavone, Claudio (2008) „Fašistički režim“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 379-410.
- Parmentier, Stephan, Weitekamp, Elmar G. M. (2007) “Politicalcrimes and serious violations of human rights: towards acriminology of international crimes”, u: Stephan Parmentieri Elmar G.M. Weitekamp (ur.), *Crime and Human Rights:Sociology of Crime, Law and Deviance*, Vol. 9. Oxford:Elsevier. Str.: 109-144.
- Pattison, James (2011) “The Ethics of Humanitarian Intervention in Libya”. *Ethics and International Affairs* 25 (3): 271–77.
- Payne, Stanley G. (1961) *Falange. A History of Spanish Fascism*. Stanford/CA: Stanford University Press.
- Perović, Latinka (2008) „Olga Popović-Obradović i njeno čitanje istorije Srbije u moderno doba“. Predgovor knjige *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*. Beograd: Zagorac. Str.: 11-50.
- Phillips, Steve (2000) *Lenin and the Russian Revolution*. Oxford: Heinemann.
- Pion-Berlin, David, Lopez, George A. (1989) Of Victims and Executioners: Argentine State Terror, 1976-1983. *The Helen Kellogg Institute for International Studies* (workingpaper). URL: <http://ntrda.me/2mnUdZi> (04.11.2016)
- Wrobel, Piotr (2000) *The Devil's Playground: Poland in World War II*. The Canadian Foundation for Polish Studies of the PIAS: Price-Patterson Ltd. URL: <http://www.warsawuprising.com/paper/wrobel1.htm> (19.10.2016.) (online verzija)
- Pišковиć, Milan (1994) (ur.) *Sječa Hrvatske u Karađorđevu 1971. Autorizirani zapisnik*. Zagreb: Meditor.

- Platon (2002) *Država*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Plaw, Avery (2008) *Targeting Terrorists: A License to Kill?* Aldershot, Burlington: Ashgate.
- Podunavac, Milan (2011) „Strah i hrabrost u politici“. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 6: 9-15.
- Podunavac, Milan, Keane, John, Sparks, Chris (2008) *Politika i strah*. Zagreb: Politička kultura.
- Politkovskaja, Anna S. (2005) *Putinska Rusija*. Zagreb: SysPrint.
- Popović-Obradović, Olga (2008) *Kakva ili kolika država. Ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*. Beograd: Zagorac.
- Preston, Paul (2012) *The Spanish Holocaust. Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. London: Harper Press.
- Price Ward, George (2002) *Ja poznajem te diktatore*. Zagreb: Cipetić.
- Primorac, Igor (2002) "Državni terorizam i protuterorizam", *Politička misao* 39 (3): 60-74.
- Primorac, Igor (2004) "Državni terorizam", u: Tony Coady i Michael O'Keefe (ur.), *Terorizam i pravednost: Moralni argumenti u opasnom svijetu*. Zagreb: KruZak. Str.: 56-72.
- Primorac, Igor (ur.) (2010) *Terror from the Sky: The Bombing of German Cities in World War II*. Oxford, New York: Bergham Books.
- Proeva, Nade (2015) „Makedonci i Makedonija u Prvom svjetskom ratu. Prilog istraživanju percepcije nacionalnih identiteta“. *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest* 47 (2): 787-817.
- Ramsay, Gilbert (2015) „Why terrorism can, but should not be defined“. *Critical Studies on Terrorism* 8 (2): 211-228.
- Rapin, Ami-Jacques (2009) „Does Terrorism Create Terror?“. *Critical Studies on Terrorism* 2 (2): 165-179.
- Rapoport, C. David (1984) „Fear and Trembling: Terrorism in Three Religious Traditions“. *The American Political Science Review*, 78 (3): 658-677. URL: <http://www.international.ucla.edu/media/files/fear-trembling.pdf> (30.08.2016.)
- Rapoport, C. David (2002) „The Four Waves of Rebel Terror and September 11“. *Anthropoetics* 8 (1). URL: <http://www.anthropoetics.ucla.edu/ap0801/terror.htm#n1> (03.09.2016.)
- Rapoport, C. David (2004) „The Four Waves of Modern Terrorism“, u: Audry Kurth Cronin i James M. Ludes (ur.): *Attacking Terrorism: Elements of Grand Strategy*. Washington D.C.: Georgetown University Press. Str.: 46-73.
- Ranzato, Gabriele (2008) „Španjolski građanski rat“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 210-240
- Richards, Michael (1999) „Falange, Autarky and Crisis: The Barcelona General Strike of 1951“. *European History Quarterly* 29 (4): 543-585.
- Reus-Smit, Christian (2005) „Constructivism“, u: Scott Burchill *et al.* (ur.) *Theories of International Relations*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. Str.: 188-212.
- Riegler, Thomas (2012) „The State as a Terrorist: France and the Red Hand“. *Perspectives on Terrorism* 6 (6): 22-33.

- Rigoulot, Pierre (1999) „Sjeverna Koreja“, u: Stephane Courtois *et al.* (ur.) *Crna knjiga komunizma: zločin, teror, represija*. Zagreb: Politička kultura i Golden marketing. Str.: 518-543.
- Robben, Antonius C.G.M. (2012) „From dirty war to genocide: Argentina's resistance to national reconciliation“. *Memory Studies* 5(3): 305-315.
- Rochat, Giorgio (2008) „Prvi svjetski rat“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 50-92.
- Rolston, Bill (2005) „'An effective mask of terror': Democracy, death squads and Northern Ireland“. *Crime, Law and Social Change* 44: 181-203.
- Rosefielde, Steven (1996) „Stalinism in Post-Communist Perspective: New Evidence on Killings, Forced Labour and Economic Growth in the 1930s“. *Europe-Asia Studies* 48 (6): 959-987.
- Rosenhaft, Eve (1983) *Beating the Fascist? The German Communist and Political Violence 1929-1933*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosignoli, Bruno (2015) „Archaeology of State Terrorism: Exploring the Territorial Strategies of Clandestine Repression in Argentina (1976–1983)“. *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 11: 144-168.
- Rositer, Clinton (1948) *Constitutional Dictatorship. Crisis Government in the Modern Democracies*. Princeton NJ: Princeton University.
- Rotschild, Joseph (1963) „The Ideological, Political, and Economic Background of Pilsudski's Coup D'Etat of 1926“. *Political Science Quarterly* 78 (2): 224-244.
- Rudolf, Davorin (1968) „Izraelsko-arapski sukobi pred Generalnom skupštinom i Vijećem sigurnosti Ujedinjenih nacija“. *Politička misao* 5 (2): 226-250.
- Ruiz, Julius (2009) „Seventy Years On: Historians and Repression During and After the Spanish Civil War“. *Journal of Contemporary History* 44 (3): 449-472.
- Ryan, James (2012) *Lenin's Terror: The Ideological Origins of Early Soviet State Violence*. London, New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Saif, Tawfiq al (2014) „Political Islam in Saudi Arabia: recent trends and future prospects“. *Contemporary Arab Affairs* 7 (3): 398-420.
- Salisbury, Harrison E. (1988) *Dugi marš: neispričana priča*. Zagreb: Globus.
- Salvadori, Massimo L. (2008) „SSSR od početka boljševičke vladavine do njemačkog napada 1941. godine“, u: Ivo Goldstein (ur.) *Povijest 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*. Zagreb: Biblioteka Jutarnjeg lista. Str.: 565-599.
- Savić, Dean (2015) *Organizirani kriminal: (ne)prepoznata prijetnja*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Schlumberger, Oliver (2007) (ur.) *Debating Arab Authoritarianism: Dynamics and Durability of Nondemocratic Regimes*. Stanford: Stanford University Press.
- Schmid, Alex P, Jongman, Albert J. (1988) *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Schmid, Alex P, Stohl, Michael, Flemming, Peter A. (1988) „Typologies“, u: Alex P. Schmid *et al.* (ur.): *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories, and Literature*. Amsterdam: North-Holland. Str.: 39–59.

- Schmid, Alex P. (1991) „Repression, State Terrorism, and Genocide“, u P. T. Bushnell et alii (ur.): *State organised terror: the case of violent internal repression*. Boulder, CO: Westview Press. Str.: 23-37.
- Schmid, Alex P. (2004) „Terrorism - The Definitional Problem“. *Case Western Reserve Journal of International Law* 36 (2-3): 375-419.
- Schmid, Alex P. (2011a) (ur.) *The Routledge Handbook of Terrorism Research*. London/New York: Routledge.
- Schmid, Alex P. (2011b) „The Definition of Terrorism“, u: Alex P. Schmid (ur.): *The Routledge Handbook of Terrorism Research*. London/New York: Routledge. Str.: 39-98.
- Schmid, Alex P. (2011c) „Glossary and Abbreviations of Terms and Concepts Relating to Terrorism and Counter-terrorism“, u: Alex P. Schmid (ur.): *The Routledge Handbook of Terrorism Research*. London/New York: Routledge. Str.: 598-706.
- Schmid, Alex P. (2013) *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism. URL: <http://bit.ly/2dOp7WY> (09.10.2016.)
- Schmitt, Carl (2007a) „Pojam političkog“, u: Mirjana Kasapović i Nenad Zakošek (ur.): *Carl Schmitt. Politički spisi*. Zagreb: Politička kultura. Str.: 61-100.
- Schmitt, Carl (2007b) „Duhovno-povijesno stanje suvremenog parlamentarizma“, u: Mirjana Kasapović i Nenad Zakošek (ur.): *Carl Schmitt. Politički spisi*, Zagreb: Politička kultura. Str.: 7-41.
- Schwab, Gabriele (2014) „Unofficial Wars: The Politics of Disappearance“. *European Review* 22 (4): 642-651.
- Schwarz, Rolf, de Corral, Miguel (2011) „States Do Not Just Fail and Collapse: Rethinking States in the Middle East“. *Democracy and the Security*, 7 (3): 209-226.
- Shafiq, Aysha (2013) „The War on Terror and the Enforced Disappearances in Pakistan“. *Human Rights Review* 14: 387-404.
- Shaw, Martin (1994) *Global Society and International Relations: Sociological Concepts and Political Perspectives*. Cambridge: Polity. Poglavlje IV. Dostupno na: URL: <http://users.sussex.ac.uk/~hafa3/global.htm> (11.08.2016.)
- Shawcross, William (1989) *The Shah's Last Ride*. New York: A Touchstone Book.
- Shultz, Richard (1978) „Conceptualizing political Terrorism: A Typology“. *International Terrorism* 32 (1): 7-15.
- Silke, Andrew (2004) (ur.) *Research on Terrorism: Trends, Achievements and Failures*. London: Frank Cass.
- Silone, Ignazio (2006) *Fašizam*. Zagreb: Durieux.
- Simons, Geoff (1996) *Libya: The Struggle for Survival*. London: Palgrave Macmillan.
- Sluka, Jeffrey A. (2000) (ur.) *Death Squad: The Anthropology of State Terror*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Sokol, Smiljko (1971) „Ustavne značajke suvremenog francuskog političkog sustava“. *Politička misao* 8 (4): 408-420.
- Stampnitzky, Lisa (2013) *Disciplining Terror: How Experts Invented „terrorism“*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.

- Stohl, Michael (1990) „Demystifying the Mystery of International Terrorism“, u: Charles W. Kegley Jr. *International Terrorism: Characteristics, Causes, Controls*. New York: St. Martin's Press. Str.: 197-221.
- Stohl, Michael (2003) „Expected Utility and State Terrorism“. Rad pripremljen za međunarodni ekspertni sastanak na temu *Root Causes of Terrorism* održan u Oslu, Norveška od 9. do 11. lipnja 2003. URL: <https://goo.gl/DKXvvH> (12.09.2016.)
- Stohl, Michael, Lopez, George A. (ur.) (1984) *The State as Terrorist: The Dynamics of Governmental Violence and Repression*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Stohl, Michael, Lopez, George A. (ur.) (1988) *Terrible Beyond Endurance? The Foreign Policy of State Terrorism*. New York: Greenwood Press.
- Šu, Ding (2012) „Događaji u Činghaiju od 23. veljače“, u: Sung Jungji (ur.) *Pokolji Kineske kulturne revolucije*. Zagreb: Naklada Benedikta. Str.: 77-98.
- Tafra, Robert (ur.) *Dosjei Udbe u Hrvatskoj emigraciji iz BiH-a: 1977. g.* Prozor/Split: Bonitas/Laus.
- Taş, Hakki (2014) „On the Illegitimate Use of Force: The Neo-Jacobins of Europe“. *The European Legacy: Toward New Paradigms* 19 (5): 556-567.
- Tatalović, Siniša, Bilandžić, Mirko (2005) *Osnove nacionalne sigurnosti*. Zagreb: Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Policijska akademija.
- Tatalović, Siniša, Grizold, Anton, Cvrtila, Vlatko (2008) *Suvremene sigurnosne politike. Države i nacionalna sigurnost početkom 21. stoljeća*. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Thadden, Goetz Henning von (1994) *Inflation in the Reconstruction of Poland 1918-1927*. London School of Economics and Political Science: UMI. (doktorska disertacija)
- Thoral, Marie-Cecile (2015) „French Colonial Counter-Insurgency: General Bugeaud and the Conquest of Algeria, 1840-47“. *British Journal of Military History* 1 (2): 8-27.
- Tilly, Charles (1985) „War Making and State Making as Organized Crime“, u: Peter Evans, Dietrich Rueschemeyer i Theda Skocpol (ur.): *Bringing the State Back*. Cambridge: University Press. URL: <https://goo.gl/WUfGlc> (07.10.2016.)
- Tilly, Charles (2005) „Terror as Strategy and Relational Process“. *International Journal of Comparative Sociology* 46 (1-2): 11-32.
- Toma Akvinski (1990) *Država*. Zagreb: Globus.
- Tomba, Luigi (2010) „Communist Party of China“, u Robert Service i Silvio Pons (ur.): *A Dictionary of 20th Century Communism*. Princeton: Princeton University Press. Str.:155-160. URL: http://press.princeton.edu/chapters/pns/s1_9143.pdf (23.10.2016.)
- Towsend, Anselm (1929) „Catholic Emancipation 1778-1929“. *Dominicana Journal* 14 (2): 96-102.
- Tukidid (2009) *Povijest Peloponeskog rata*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tymowski, Michal (1999) *Kratka Povijest Poljske*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ullman, Richard H. (1978) „Human Rights and Economic Power: The United States versus Idi Amin“. *Foreign Affairs* 56 (3): 529-543.
- Victoroff, Jeff (2005) „The Mind of the Terrorist: A Review and Critique of Psychological Approaches“. *The Journal of Conflict Resolution* 49 (1): 3-42.

- Vujić, Jure (2013) „Enigma sjevernokorejske političke singularnosti“. *Polemos* 16 (2): 111-121.
- Vukadinović, Radovan (2001) *Međunarodni odnosi od hladnog rata do globalnog poretka*. Zagreb: AKD.
- Vukas, Branko (2014) *Stjepan Đureković: što ga je ubilo? Dokazi, tragovi i odjeci u hrvatskim emigrantskim novinama i periodici*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Vukušić, Bože (2012a) *Tajne iz Udbinih arhiva: egzekucije bez suđenja. Četrdeseta obljetnica „Akcije Fenix 72“*. Zagreb: Klub hrvatskih povratnika iz iseljeništva.
- Vukušić, Bože (2012b) *Likvidacija Brune Bušića. Opstruirana istraga i sudska farsa u Hrvatskoj*. Zagreb: Udruga Hrvatski križni put.
- Walt, Stephen M. (1991) „The Renaissance of Security Studies“. *International Studies Quarterly* 35 (2): 211-239.
- Walzer, Michael (2004) *Arguing About War*. New Haven, London: Yale University Press.
- Walzer, Michael (2006) „Terrorism and Just War“. *Philosophia* 34: 3-12.
- Wardlaw, Grant (1989) *Political Terrorism. Theory, tactics and Counter-measures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max (1999) *Vlast i politika*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Weber, Max (2006) *Politika kao poziv*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Weinberg, Leonard, Pedahzur, Amy, Hirsch-Hoefler, Sivan (2004) „The Challenges of Conceptualizing Terrorism“. *Terrorism and Political Violence* 16 (4): 777-794.
- Werth, Nicolas (1999) „Država protiv svojeg naroda. Nasilje, represija i teror u SSSR-u“, u: Stephane Courtois *et al.* (ur.) *Crna knjiga komunizma: zločin, teror, represija*. Zagreb: Politička kultura i Golden marketing. Str.: 35-237.
- Wæver, Ole (2011) „Politics, security, theory“. *Security Dialogue* 42 (4-5): 465-480.
- White, Jonathan R. (1991). *Terrorism, An Introduction*. Pacific Grove, CA: Brooks-Cole Publishing Co.
- Wilkinson, Paul (1974) *Political Terrorism*. London: Macmillan.
- Wilkinson, Paul (2000) „The Strategic Implications of Terrorism“, u: M. L. Sondhi (ur.) *Terrorism and Political Violence. A Sourcebook*. India: Indian Council of Social Science Research, Har-anand Publications.
- Wilkinson, Paul (2002) *Terorizam protiv demokracije: odgovor liberalne države*. Zagreb: Golden marketing.
- Wilkinson, Paul (2006) *Terrorism versus Democracy: The Liberal State Response*. London/NewYork: Routledge, Taylor and Francis Group. (Drugo izdanje)
- Williams, D. Paul (2008) „Security Studies: An Introduction“, u: Paul D. Williams (ur.) *Security Studies: An Introduction*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group. Str.: 1-12.
- Wolfers, Arnold (1952) „'National Security' as an Ambiguous Symbol“. *Political Science Quarterly* 67 (4): 481-502.

- Woodmansee, Major J. W. Jr. (1968) „Algeria 1956-62“; u: Major J. W. Jr. Woodmansee (ur.) *Revolutionary Warfare. French counterrevolutionary struggles: Indochina and Algeria*. New York: West Point. Str.: 97-129. URL: <https://murdercube.com/files/Combined%20Arms/FrenchAlgeria.pdf> (15.11.2016.)
- Yoon, Dae-Kyu (2003) „The Constitution of North Korea: Its Changes and Implications“. *Fordham International Law Journal* 27 (4): 1289-1305.
- Zakošek, Nenad (2012) „Hrvatsko proljeće: promjene u političkom sustavu“, u: Tvrtko Jakovina (ur.) *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*. Zagreb: FFZG. Str.: XXIII-XXVII.
- Zayas, Alfred de (2007) „The Istanbul Pogrom of 6–7 September 1955 in the Light of International Law“. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 2 (2): 137-154.
- Žunec, Ozren, Domišljanović, Darko (2000) *Obavještajno sigurnosne službe Republike Hrvatske*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Žunec, Ozren et al. (2013) *Oficir i časnik. Prelasci vojnih profesionalaca iz Jugoslavenske narodne armije u Hrvatsku vojsku*. Zagreb: HSN.
- *** (2011) *Biblija: Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz „La Bible de Jérusalem“*, Adalbert Rebić, Jerko Fućak i Bonaventura Duda (ur.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Dokumenti i brošure:

- AI (Amnesty International) (1976) „MDE 13/001/1976: Briefing – Iran“. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/204000/mde130011976en.pdf> (07.11.2016.)
- AI (Amnesty International) (1981) „EUR 48/031/1981: Yugoslavia: Prisoners of conscience“. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/200000/eur480311981en.pdf> (30.03. 2017.)
- AI (Amnesty International) (1985) „EUR 48/020/1985 Yugoslavia: Prisoners of conscience“. URL: <https://www.amnesty.org/download/Documents/200000/eur480201985en.pdf> (30.03. 2017.)
- AI (Amnesty International) (1991) „MDE 19/02/91: Libya – Further information on political detention“. URL: <https://www.amnesty.org/download/.../mde190031992en.pdf> (08.11.2016.)
- AI (Amnesty International) (1994) „EUR 45/01/94: United Kingdom – Political Killings in Northern Ireland“. URL: http://cain.ulst.ac.uk/othelem/organ/ai/1994-02-09_ai.pdf (14.11.2016.)
- AI (Amnesty International) (2016) „MDE 15/4812/2016: Lethal force and accountability for unlawful killings by Israeli forces in Israel and the Occupied Palestinian Territories“. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/mde15/4812/2016/en/> (17.11.2016.)
- AI (Amnesty International) (1997) „MDE 19/08/97: Libya – Gross human rights violations amid secrecy and isolation“. URL: <https://www.amnesty.org/download/.../mde190081997en.pdf> (08.11.2016.)
- CFR (Council of Foreign Relations) (2002) „Terrorist Financing. Report Of An Independent Task Force“. URL:

- http://www.cfr.org/content/publications/attachments/Terrorist_Financing_TF.pdf
(11.11.2016.)
- CFR (Council of Foreign Relations) (2004) „Update on the Global Campaign Against Terrorist Financing“. URL: <http://on.cfr.org/2nZa5gX> (11.11.2016.)
- CIA (Central Intelligence Agency) (1969) „The struggle in the Polish leadership and the revolt of the apparat“. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/esau-41.pdf>
(22.10.2016.)
- CIA (Central Intelligence Agency) (1983) „Rangoon Bombing Incident – The Case Against The North Koreans“. URL:
https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000408056.pdf (24.10.2016.)
- CIA (Central Intelligence Agency) (2003) „National Strategy for Combating Terrorism“. URL:
https://www.cia.gov/news-information/cia-the-war-on-terrorism/Counter_Terrorism_Strategy.pdf (11.11.2016.)
- CIA (Central Intelligence Agency) (2007a) „CIA Activities in Chile“. URL:
<https://www.cia.gov/library/reports/general-reports-1/chile/#22> (11.11.2016.)
- CIA (Central Intelligence Agency) (2007b) „Congress, the CIA, and Guatemala, 1954“. URL:
<https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/kent-csi/vol44no5/html/v44i5a03p.htm> (11.11.2016.)
- CWIHP (Cold War International History Project) (2016) "Report on the imposition of martial law," September 15, 1981, History and Public Policy Program Digital Archive, CIA Release, Ryszard Kuklinski documents.“ URL:
<http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/111991> (22.10.2016.)
- CRS (Congressional Research Service) (2007) „CRS Report for Congress. Saudi Arabia: Terrorist Financing Issues“. URL:
http://www.cfr.org/content/publications/attachments/Revised_Terrorist_Financing.pdf
(11.11.2016.)
- EHCR (European Court of Human Rights) (2012) „Case of El-Masri v. The Former Yugoslav Republic of Macedonia“. *Application no. 39630/09*. URL: <https://goo.gl/DQSSSa>
(24.11.2016.)
- EHCR (European Court of Human Rights) (2016) „Russia: Press Country Profile“. URL:
http://www.echr.coe.int/Documents/CP_Russia_ENG.pdf (19.11.2016.)
- EP (European Parliament) (2012) „A7-0266/2012: Report on on alleged transportation and illegal detention of prisoners in European countries by the CIA: follow-up of the European Parliament TDIP Committee report“. URL: <https://goo.gl/28OaUk> 24.11.2016.)
- FCIT (Florida Center for Instructional Technology) (2016) "Night and Fog Decree“. URL:
<https://fcit.usf.edu/holocaust/resource/document/NIGHTFOG.htm> (16.10.2016.)
- Freedom House (2016a) „Freedom in The World 2016“. URL:
https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2016.pdf (04.03.2016.)
- Freedom House (2016b) „Freedom in the World – Electoral Democracies“. URL:
<http://bit.ly/2dZGX7U> (04.03.2016.)
- HC (House of Commons) (2004) „Cory Collusion Inquiry Report: Patrick Finucane“. London: The Stationery Office. URL:
<http://cain.ulst.ac.uk/issues/collusion/cory/cory03finucane.pdf> (14.11.2016.)

- HC (House of Commons) (2016) „The Government’s policy on the use of drones for targeted killing”. URL: <https://www.publications.parliament.uk/pa/jt201516/jtselect/jtrights/574/574.pdf> (18.11.2016.)
- HRW (Human Rights Watch) (1993) „The Kurds of Turkey: Killings, Disappearances and Torture“. URL: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/TURKEY933.PDF> (22.11.2016.)
- HRW (Human Rights Watch) (2004) „The Situation in Chechnya and Ingushetia Deteriorates“. URL: https://www.hrw.org/legacy/english/docs/2004/04/07/russia8408_txt.htm (19.11.2016.)
- HRW (Human Rights Watch) (2011) „'Invisible War'. Russia's Abusive Response to the Dagestan Insurgency“. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/russia0615_forupload.pdf (19.11.2016.)
- HRW (Human Rights Watch) (2014) „Turkey’s Human Rights Rollback Recommendations for Reform.“ URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/turkey0914_ForUpload.pdf (22.11.2016.)
- HRW (Human Rights Watch) (2016a) „Russia“. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/russia_0.pdf (20.11.2016.)
- HRW (Human Rights Watch) (2016b) „A Blank Check Turkey’s Post-Coup Suspension of Safeguards Against Torture“. URL: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/turkey1016_web.pdf (22.11.2016.)
- ICG International Crisis Group (2005) „Iran in Iraq: How much Influence?“ Middle East Report 38. URL: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/38-iran-in-iraq-how-much-influence.pdf> (09.11.2016.)
- ICG International Crisis Group (2007) „Shiite Politics in Iraq: The Role of the Supreme Council“. Middle East Report 70. URL: <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/70-shiite-politics-in-iraq-the-role-of-the-supreme-council.pdf> (09.11.2016.)
- IHRCRC (International Human Rights and Conflict Resolution Clinic), GJC (Global Justice Clinic) (2012) „Living Under Drones.“ Stanford Law School and NYU School of Law. Dosutpuno na URL: <http://chrgj.org/wp-content/uploads/2012/10/Living-Under-Drones.pdf> (15.11.2016.)
- Komisija URŽ (Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava) (1999) „Izvešće o radu od 28. travnja 1992. do 15. rujna 1999. Poratne žrtve državnog terora SFRJ u inozemstvu“. URL: <http://bit.ly/2nrJEUb> (29.11.2016.)
- NATO (North Atlantic Treaty Organization) (1949). „Sjevernoatlantski ugovor.“ URL: <https://goo.gl/ssBIJF> (05.10.2016.)
- NN (Narodne novine) 8/74. „Ustav Socijalističke Republike Hrvatske“. URL: https://www.pravo.unizg.hr/_download/repository/Ustav_Socijalisticke_RH_1974.pdf (19.11.2016.)
- NN (Narodne novine) 1/92. „Međunarodni ugovori“. URL: <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/medunarodni/328770.html> (01.10. 2016.)
- NN (Narodne novine) 76/06. „Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945. – 1990. URL: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2006_07_76_1786.html (22.12.2016.)

- NSA (National Security Archive) Electronic Briefing Book No. 435. (2016) „CIA Confirms Role in 1953 Iran Coup“. (deklasificirani dokument) URL: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB435/> (11.11.2016.)
- OHCHR (Office of the High Commissioner for Human Rights) (2006) „International convention for the protection of all persons from enforced disappearance.“ URL: <http://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/disappearance-convention.pdf> (11.11.2016.)
- Owen, Robert (2016) „The Litvinenko Inquiry. Report into the Death of Alexander Litvinenko.“ London: Open Government Licence. URL: <https://assets.documentcloud.org/documents/2695911/Litvinenko-Inquiry-Report.pdf> (19.11.2016.)
- PJN (Poder Judicial de la Nación) (2013) „Causas No 2955/09“. (tekst presude na španjolskom) URL: <http://capacitacioncontinua.sociales.uba.ar/wp-content/uploads/sites/33/2013/04/SENTENCIA-CAUSA-2955.pdf> (04.12.2016.)
- Royal Order No. A/91 (1991) „Basic Law of Governance“. 27 Sha'ban 1412H – 1 March 1992. Published in Umm al-Qura Gazette No. 3397. URL: <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/sa/sa016en.pdf> (10.11.2016.)
- UK GOV (The United Kingdom Government) (2016) „Country Information and Guidance. Turkey: Kurdish ethnicity.“ *Home Office*. URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/500233/CI_G_-_Turkey_-_Kurds.pdf (20.11.2016.)
- UN (United Nations) (1937) „UNISPAL, Report of the Palestine Royal Commission, C.495.M.336.“ URL: <https://goo.gl/99AccT> (17.11.2016.)
- UN (United Nations) (1945). „Povelja Ujedinjenih naroda“. URL: http://www.mvep.hr/CustomPages/Static/HRV/Files/ugovori/povelja_un_hr.pdf (1.10.2016.)
- UN (United Nations) (1967). „Resolution 242 - The 1967 War“. Dostupno na URL <http://www.un.org/Depts/dpi/palestine/ch3.pdf> (17.11.2016.)
- UN (United Nations) (1970). „Resolution 2525 - 1970 Declaration on Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-Operation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations“. URL: <https://nus.edu/2e3y8Ya> (10.10.2016.)
- UN (United Nations) (1974). „UNISPAL, UN General Assambly, A/PV. 2282 and Corr. 13 November 1974. Twenty-ninth Session. Agenda item 108: Question of Palestine. The Speech of Mr. Yasser Arafat“. URL: <http://bit.ly/2njOuDu> (15.09.2016.)
- UN (United Nations) (1978). „UNISPAL, The Origins and Evolution of the Palestine Problem: 1917-1988“. URL: <https://unispal.un.org/DPA/DPR/unispal.nsf/0/AEAC80E740C782E4852561150071FDB0> (14.11.2016.)
- UN (United Nations) (1992). Conference on Disarmament, CD/1147. URL: <https://goo.gl/CfLNV3> (24.10.2016.)
- USA Patriot Act (2001). „Patriot Act, URL: <https://it.ojp.gov/PrivacyLiberty/authorities/statutes/1281> (11.11.2016.)

- U.S. Congress (2016) „Justice Against Sponsors of Terrorism Act“. *Public Law 114–222 114th Congress*. Dostupno na URL: <https://www.congress.gov/114/plaws/publ222/PLAW-114publ222.pdf> (10.11.2016.)
- U.S. DS (The United States Department of State) (2011-2014) „Bureau of Democracy, Human Rights and Labour (2011-2014) Country Reports on Human Rights for 2011/2012/2013/2014.“ URL: <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/> (24.02.2016.)
- U.S. DS (The United States Department of State) (2016) „Country Reports on Terrorism.“ URL: <http://www.state.gov/j/ct/rls/crt/> (26.09.2016.)
- U.S. GO (The United States Government Office) (2001). „Public Law 107-40“ URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PLAW-107publ40/html/PLAW-107publ40.htm> (11.11.2016.)
- U.S. JPRS (The United States Joint Publications Research Service) (1960) „Death comes by mail. Germany.“ Dostupno na URL: <http://handle.dtic.mil/100.2/ADA371898> (16.11.2016.)
- U.S. Senate (2014) „Senate Select Committee on Intelligence - Committee Study of the Central Intelligence Agency's Detention and Interrogation Program“. (deklasificirana dokumentacija) URL: <https://www.amnestyusa.org/pdfs/sscistudy1.pdf> (11.11.2016.)
- Ustav Ruske Federacije (1993). Constitution of the Russian Federation. URL: <http://www.constitution.ru/en/10003000-01.htm> (19.11.2016.)
- Vlada RH (2016) „Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima“. URL: <https://goo.gl/IZcj2m> (22.11.2016.)
- WH (The White House) (2001a) „Address to a Joint Session of Congress and the American People“. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html> (19.10.2016.)
- WH (The White House) (2001b) „National Security Presidential Directive 9“. URL: <http://fas.org/irp/offdocs/nspd/nspd-9.pdf> (11.11.2016.)
- WH (The White House) (2015) „National Security Strategy.“ URL: https://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf (11.11.2016.)
- YLS (Yale Law School) (2016) „The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy. The Laws of War“. URL: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/lawwar.asp (02.11.2016.)

Ostali internetski izvori:

- ACA (Arms Control Association) (2016) „Chronology of U.S.-North Korean Nuclear and Missile Diplomacy“. URL: <https://www.armscontrol.org/factsheets/dprkchron#2006> (28.10.2016.)
- Ahmad, Ishtiaq (2012) „State-Sponsored Terrorism“. Terrorism Research & Analysis Consortium. URL: <http://bit.ly/2nyjkso> (28.09.2016.)
- Al Jazeera (2009) „Tunisia urged to reopen Hached case“. Dostupno na URL: <http://bit.ly/2ory8FJ> (16.11.2016.)

- AICE (American-Israeli Cooperative Enterprise) (2016) „Concentration Camps: How Many Camps? (1933-1945)“. URL: <http://bit.ly/2mKIL74> (18.10.2016.)
- ARD/BR&DW (2014) „Ubojstvo u Titovo ime“. *Youtube - DW kanal*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Uc_jCwsZWvI (20.12.2016.) (dokumentarni film)
- Baraheni, Reza (1976) „Terror in Iran“. Objavljeno u *The New York Review of Books*. URL: <http://www.nybooks.com/articles/1976/10/28/terror-in-iran/#fn-2> (07.11.2016.)
- BBC (2002) „Turkey's charismatic pro-Islamic leader“. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2270642.stm> (20.11.2016.)
- BBC (2004) „Chechen president killed by bomb“. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3697715.stm> (19.11.2016.)
- BBC (2006) „Rebels' dilemma after Basayev death“. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/5168984.stm> (22.11.2016.)
- BBC (2012) „Turkey President Turgut Ozal's remains exhumed“. URL: <http://www.bbc.com/news/world-europe-19804813> (19.11.2016.)
- BBC (2016) „Paris attacks: France state of emergency to be extended - PM Valls“. URL: <http://www.bbc.com/news/world-europe-37965708> (15.11.2016.)
- Blair, David (2012) „Khaled Meshaal: How Mossad bid to assassinate Hamas leader ended in fiasco“. Objavljeno u *The Telegraph*. URL: <http://bit.ly/Vim8XH> (29.11.2016.)
- Bonnici, Eman (2008) „Cardinal Stefan Wyszyński“. URL: <https://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=28047506> (22.10.2016.)
- Bowbils, John (2000) „China in the 20th Century“. Objavljeno na *King's College History Department*. URL: <http://departments.kings.edu/history/20c/china.html> (23.10.2016.)
- Britannica (2016) „Encyclopedia Britannica“ (online). URL: [https://www.britannica.com/natuknica/„Iron Guard“](https://www.britannica.com/natuknica/„Iron_Guard“) (20.10.2016.)
- Broder, John M. (1999) „Clinton Offers his Appologise to Guatemala“. Objavljeno u *The New York Times*. URL: <http://nyti.ms/1wciiuI> (11.11.2016.)
- B'tselem (2010) *10 years to the second Intifada – summary of data*. URL: http://www.btselem.org/press_releases/20100927 (17.11.2016.)
- B'tselem (2016) *Fatalities in the first Intifada. Statistics*. URL: http://www.btselem.org/statistics/first_intifada_tables (17.11.2016.)
- Burke, Jason (2015) „Zacarias Moussaoui says al-Qaida was backed by Saudi Arabia. But can he be believed?“. Objavljeno u *The Guardian*. URL: <http://bit.ly/2mPWGYx> (10.11.2016.)
- Byman, Daniel L. (2016) „Saudi Arabia and terrorism today“. Dostupna na URL: <http://brook.gs/2ioe2wJ> (10.11.2016.)
- Byrne, Malcom (2014) „The Role of MI6, British Petroleum and Kermit Roosevelt's Countercoup“. *Global Research, National Security Archive*. URL: <http://bit.ly/2mJMIMv> (14.11.2016.)
- CNN (2003) „Idi Amin: 'Butcher of Uganda'“. URL: <http://edition.cnn.com/2003/WORLD/africa/08/16/amin.obituary/index.html> (28.10.2016.)
- CNN (2016a) „Pan Am Flight 103 Fast Facts“. URL: <http://edition.cnn.com/2013/09/26/world/pan-am-flight-103-fast-facts> (08.11.2016.)

- CNN (2016b) „Zacarias Moussaoui Fast Facts“. URL:<http://edition.cnn.com/2013/04/03/us/zacarias-moussaoui-fast-facts/> (06.11.2016.)
- Corcoran, Kieran (2014) „Saudi prince paid for 9/11 pilots to learn to fly': Incredible claims of '20th hijacker' serving life in prison for terrorism as he asks to testify again in court and reveal all“. URL: <http://dailym.ai/11ukTsq> (06.11.2016.)
- CSD Bard College (2015) „Center for the Study of the Drone“. URL: <http://dronecenter.bard.edu/the-disposition-matrix/> (11.11.2016.)
- CT (Chicago Tribune) (1969) „All of Spain Placed Under Military Law“. (naslovnica izdanja iz 25. siječnja 1969.) URL: <http://trib.in/2mPvkSv> (16.11.2016.)
- D'Amato Pete (2015) „Convicted '20th al Qaeda hijacker' claims members of Saudi royal family supported September 11 attacks“. Objavljeno u *Daily Mail Online UK*. URL: <http://dailym.ai/2mo9WaC> (18.11.2016.)
- Dearden, Lizzie (2015) „Boris Nemtsov: 'I'm afraid Putin will kill me', politician said weeks before being shot dead“. Objavljeno u *Independent*. Dostupno na URL: <http://ind.pn/1AU4kTG> (20.11.2016.)
- Dearden, Lizzie (2016) „Saudi Arabia and Gulf states 'support Islamic extremism in Germany,' intelligence report finds“. Objavljeno u *Independent*. Dostupno na URL: <http://ind.pn/2hwwCjc> (15.12.2016.)
- Erslan, Cezmi (2016) „Understanding of Atatürk's Foreign Policy, Peace at Home, Peace in the World and Accession of Hatay to Turkey“. URL: <http://bit.ly/2nad5pZ> (20.11.2016.)
- Fazlagić-Šestić, Belma, Knipp Kersten (2013) „Meka ne vjeruje Muslimanskoj braći“. Objavljeno u *Deutsche Welle*. URL: <http://bit.ly/2mPOhEs> (06.11.2016.)
- Fischer, Benjamin B. (2007) „The Katyn Controversy: Stalin's Killing Field“. URL: <http://bit.ly/1VFmxkl> (21.10.2016.)
- Ganor, Boaz (2001) *Terrorism: No Prohibition Without Definition*. URL: <http://bit.ly/2nxOUXk> (13.09.2016.)
- GHDI (German History in Documents and Images) (2016) „Documents - Building the Nazi Regime: The "Enabling Act" (March 24, 1933)“. URL: <http://bit.ly/2mY8Gbe> (16.10.2016.)
- Ghosh, Palash (2013) „Green, White And Lots Of Red: How Italy Got The West's Biggest Communist Party“. URL: <http://bit.ly/2mJRGEK> (20.11.2016.)
- GNAD (Global Nonviolent Action Database) (2016) „Barcelona citizens general strike for democracy and economic justice, 1951“. URL: <http://bit.ly/2nVC8id> (16.11.2016.)
- Goldberg, Jeffrey (2016) „The Obama Doctrine“. Dostupno u *The Atlantic*. URL: <http://theatlantic.com/1UUZ50W> (06.11.2016.)
- Goldberger, Vanja (2011) „Rasni zakoni u Trećem Reichu“. *Hrvatski povijesni portal*. URL: [http://povijest.net/rasni-zakoni-u-trecem-reichu/\(20.10.2016.\)](http://povijest.net/rasni-zakoni-u-trecem-reichu/(20.10.2016.))
- Graham, Bob (2016) „Bob Graham: Release More 9/11 Records“. Objavljeno u *The New York Times*. URL: <http://nyti.ms/2c8Q4o2> (06.11.2016.)
- Gross, John (1988) „Books of The Times; Digging Into the Kirov Assassination“. URL: <http://nyti.ms/2nJ2CmX> (20.10.2016.)

- HDBG (Haus der Bayerischen Geschichte) (2016) „Information 'Nacht und Nebel' –'Night and Fog' Prisoners“. URL: <http://bit.ly/2mKie8W> (16.10.2016.)
- HEART (Holocaust Education and Archive Research Team) (2016). „14f13“. URL: <http://www.holocaustresearchproject.org/euthan/14f13.html> (16.10.2016.)
- HINA (2016) „Ivan Turudić: Perković je bio na čelu Povjerenstva za uništavanje dokumenata“. Dostupno na URL: <https://goo.gl/sHz7zw> (20.12.2016.)
- HJP (Hrvatski jezični portal) (2016). Natuknica: „teror“. URL: <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (25.08. 2016.)
- HNV (2015) „Ubojstva i otmice Hrvata – emigranata“. URL: <http://bit.ly/2ov0YJo> (20.12.2016.)
- Holland, Mary (1998) „A Very Good Friday“. Objavljeno u *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/uk/1998/apr/12/northernireland> (14.11.2016.)
- Howell, Kellan (2015) „Obama administration accuses Israel of terrorism, ‘excessive force‘“. Objavljeno u *The Washington Post*. URL: <http://bit.ly/2mpgINx> (16.11.2016.)
- HRE (Human rights Europe) (2011) „Mother awarded €31,200 after Russia human rights complaint“. URL: <http://bit.ly/2nttJ7y> (19.11.2016.)
- InDependent MK (2016) „After Meeting VP Biden, Prime Minister Gruevski said US Will Continue to Support Macedonia“. URL: <http://bit.ly/2mTWGXo> (23.11.2016.)
- ICS (Iran Chamber Society) (2016) „History of Iran: Constitutional Revolution“. URL: <http://bit.ly/2ntsWmX> (04.11.2016.)
- Janković, Anto (2014) „Udba 'nesmetano ubijala po Njemačkoj'?“. URL: <https://goo.gl/EPhHZG> (20.12.2016.)
- Jenkins, Michael Brian (2004) „Semantics are Strategic in the War on Terror“. Blog komentar objavljen na *The Rand Blog*. URL: <http://bit.ly/2n8quml> (29.08.2016.)
- Jurasić, Marinko (2017) „'Ne slažemo se sa sucima u Zagrebu, Bušića je ubila tajna služba SFRJ“. Objavljeno u *Večernjem listu* 30.03.2017. Dostupno na URL: <http://www.vecernji.hr/hrvatska/ne-slazemo-se-sa-sucima-u-zagrebu-busica-je-ubila-tajna-sluzba-sfrj-1159687> (01.04.2017.)
- Kaplan, Eben (2007) „How Libya Got Off the List“. Objavljeno u *Council on Foreign Relations*. URL: <http://www.cfr.org/libya/libya-got-off-list/p10855> (09.11.2016.)
- Katz, David (2015) „Terrorism as Cancer and Vice Versa: Of Waving Fists and Forgotten Gloves“. Objavljeno u *The Huffington Post* 30.12.2015. Dostupno na URL: <https://goo.gl/7btTLe> (26.08.2016.)
- Keately, Patrick (2003) „Idi Amin“. Objavljeno u *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/news/2003/aug/18/guardianobituaries> (28.10.2016.)
- Klinčić, Dražen (2008) „Korejski rat (4) – Kinesko stajalište i intervencija“. *Hrvatski povijesni portal*. URL: <http://povijest.net/korejski-rat-4/> (25.10.2016.)
- KSVM Kresy-Siberia Foundation (2016) „Soviet Mass Deportations (1940-41). Facts“. URL: <http://kresy-siberia.org/galleries/soviet-tyranny/soviet-deportations/> (21.10.2016.)
- KZ-Gedenkstätte Dachau (2016). „Timeline: 1933-1945“. URL: https://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/History_1933-1945.html (17.10.2016.)

- Labuda, Patryk (2016) „Lieber Code“. Objavljeno u *Oxford Public International Law*. URL: <http://bit.ly/2mJXLRJ> (20.10.2016)
- Lee Myers, Steven (2004) „Qatar Court Convicts 2 Russians in Top Chechen's Death“. Objavljeno u *The New York Times*. URL: <http://nyti.ms/2o3DwyL> (22.11.2016.)
- Lewis, Oliver (2007) „How much did the Bolsheviks need the Cheka and how well did they make use of it?“ URL: <http://www.e-ir.info/2007/12/02/76/> (20.10.2016.)
- Lüpke, Marc von, Lohinski Tihana (2013) „Nacistička opsjednutost čistom i zdravom rasom: eugenika i eutanazija“. Objavljeno u *Deutsche Welle*. URL: [__](#) (15.10.2016.)
- Lichtblau, Eric (2013) „The Holocaust Just Got More Shocking“. Objavljeno u *The New York Times*. URL: <http://nyti.ms/2mKeqod> (18.10.2016.)
- Luczak, Agnieszka (2016) „Poznań June 1956“. Objavljeno na *Institute of National Remembrance*. URL: http://www.june56.ipn.gov.pl/j56/history/2215_History.html (22.10.2016.)
- Masters, Jonathan, Sergie, Mohammed Aly (2014) „The Arab League“. Objavljeno u *Council on Foreign Relation*. Dostuono na URL: <http://www.cfr.org/middle-east-and-north-africa/arab-league/p25967> (11.10.2016.)
- McDonald, Henry, Bowcott, Owen (2012) „David Cameron admits 'shocking levels of collusion' in Pat Finucane murder“. Objavljeno u *The Guardian*. URL: <http://bit.ly/2mJKU66> (14.11.2016.)
- Mirror UK (2012) „9/11 The Day America, and the world, changed forever“. Objavljeno u *Mirror.Co.UK* 27.01.2012. URL: <http://bit.ly/2nagejW> (30.08.2016.)
- Morse, Felicity (2014) „Kim Jong-un's executed uncle Jang Song Thaek 'stripped naked, fed to 120 dogs as officials watched““. Objavljeno u: *Independent*. URL: <http://ind.pn/2mmarSH> (27.10.2016.)
- NATO (2002) „Operation Essential Harvest (Task Force Harvest)“. URL: <http://www.nato.int/fyrom/tfh/home.htm> (23.11.2016.)
- NNI (Norwegian Nobel Institute) (2016) „Adolfo Pérez Esquivel – Facts“. URL: <http://bit.ly/2ntuE89> (04.11.2016.)
- Noble, L. (2016) „Operation Valkyrie 1944“. URL: <http://bit.ly/2mGfKYr> (16.10.2016.)
- NWE (New World Encyclopedia) (2016). Natkuknica: „Cheka“; „Idi Amin“. URL: <http://www.newworldencyclopedia.org/> (17.10.2016.)
- NY Times (1981) „Defendant Describes Shooting of Libyan“. Objavljeno u *New York Timesu*. URL: <http://nyti.ms/2n3fhRJ> (09.11.2016.)
- NY Times (1997) „The Disappearance of Mansour Kikhia“. Objavljeno u *New York Timesu*. URL: <http://nyti.ms/2mKUv7X> (09.11.2016.)
- O'Caroll, Aileen (1992) „The Cheka during the Russian revolution“. URL: <http://flag.blackened.net/revolt/talks/cheka.html> (20.10.2016.)
- Osborne, Peter (2015) „We don't need to wait for Chilcot, lied to us about Iraq. Here's the evidence.“ Objavljeno u *Open Democracy UK*. URL: <https://www.opendemocracy.net/uk/peter-osborne/we-dont-need-to-wait-for-chilcot-we-were-lied-to-heres-evidence> (11.11.2016.)

- Otterman, Sharon (2003) „Saudi Arabia: Withdrawl of U.S. Forces“. Objavljeno u *Council on Foreign Relations*. URL: <http://on.cfr.org/2naen4f> (11.10.2016.)
- Parsons, Christina (2014) „The Lost Children of Argentina“. Objavljeno u *History Watch*, URL: <https://politicsofmemory.com/2014/12/21/the-legacy-of-argentinas-dirty-war/> (30.11.2016.)
- Payton, Matt (2015) „11 bizarre things you probably didn't know about North Korea“. Objavljeno u *Independent*. URL: <http://ind.pn/1QXBzzU> (27.10.2016.)
- Pohl, Otto (2000) „The Deportation and Fate of the Crimean Tatars“. URL: <http://www.iccrimea.org/scholarly/jopohl.html> (18.10.2016.)
- Qirezi, Arben (2016) „Yugoslav Spy Chief Convicted of Kosovo Dissident’s Murder“. URL: <https://goo.gl/Hf88ER> (20.11.2016.)
- Ragazzoni, David (2016) „Sabino Cassese, Lo Stato fascista“ (book review). URL: http://stals.sssup.it/files/Ragazzoni_STALS.pdf (12.10.2016.)
- Recknagel, Charles (2011) „Qaddafi Death Ends Four Decades Of Brutality, Eccentric Excess“. URL: <http://bit.ly/2oauHnu> (08.11.2016.)
- Redzioch, Wlodzimierz (2008) „Remembering a Victim of the Communist Regime“. Objavljeno u *Urbi et Orbi Communications* (December; 22-25). URL: <https://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?recnum=8858> (22.10.2016.)
- Reynolds, Paul (2003) „UTA 772: The forgotten flight“. Objavljeno u *BBC News Online*. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/3163621.stm (09.11.2016.)
- Rosen, Armin (2015) „Here's the full version of the CIA's 2002 intelligence assessment on WMD in Iraq“. Objavljeno u *Busniess Insider*. URL: <http://read.bi/29sZXaS> (11.11.2016.)
- SABH (Savez antifašističkih boraca Hrvatske) (2010) „Uredništvu 'Glasa Istre' povodom članka o fojbama“. URL: <http://bit.ly/2dLKsyp> (13.10.2016.)
- Samuels, Gabriel (2016) „Julian Assange: Isis and Clinton Foundation are both funded by Saudi Arabia and Qatar“. Objavljeno u *Independent*. Dostupno URL: <http://ind.pn/2ev9qSv> (15.12.2016.)
- SE (2016) „Nikolai Yezhov“. Objavljeno u *Spartacus Educational*. URL: <http://spartacus-educational.com/RUSyehov.htm#source> (20.10.2016.)
- Sennholz, Hans F. (2006) „Hyperinflation in Germany, 1914-1923“. Objavljeno u *Mises Institute. Mises Daily Articles*. URL: <http://bit.ly/1nfx87c> (14.10.2016.)
- Sisk, Richard (2002) „U.S.: No double standard with Yemen strike“. URL: <http://nydn.us/2oar1Cn> (17.11.2016.)
- Sneller, Cristopher D. (2012) „‘Take Away Your Opium and Your Missionaries’: The Opium Wars (1839–60) and the Chinese National Psyche“. URL: <http://bit.ly/2n6teQs> (23.10.2016.)
- Snow, Jonathan L. (2004) „The Targeted Killing of Sheikh Ahmed Yassin“. URL: <http://bit.ly/2nFx174> (16.11.2016.)
- Song, Yongyi (2011) „Chronology of Mass Killings during the Chinese Cultural Revolution (1966-1976)“. Dostupno: <http://bit.ly/2mIrFov> (23.10.2016.)

- STN (Spain Then and Now) (2009) „Franco and Catholic Church“. URL: <http://bit.ly/2ntkuEv> (16.11.2016.)
- Sumpf, Alexandre (2014) „Russian Civil War“. Objavljeno u *International Encyclopedia of the First World War 1914-1918*. URL: <http://bit.ly/2nC8r9c> (17.10.2016.)
- Taleb, Nicholas Nassim (2007) „The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable“, (First Chapter). Objavljeno u *The New York Times* 22.04.2016. URL: http://www.nytimes.com/2007/04/22/books/chapters/0422-1st-tale.html?_r=0
- Tomašević, Silvije (2014) „Kako su ubijeni Stjepan Ševo i njegova obitelj“. Objavljeno u Včernjem listu 06.12.2014. URL: <http://bit.ly/2ntrsGI> (30.03.2017.)
- U.S. OH (United States Office of the Historian) „Monroe Doctrine, 1823“. URL: <https://history.state.gov/milestones/1801-1829/monroe> (13.11.2016.)
- U.S. PI (United States Press International) (1985) „Reagan Blasts Terrorist States“. Objavljeno u *Chicago Tribune* 09.07.1985. URL: <https://goo.gl/ka4EvR> (26.09.2016.)
- UHCOC (Uganda High Commission Ottawa-Canada) (2016) „Brief Political History of Uganda“. URL: <http://bit.ly/2ntucXg> (28.10.2016.)
- UN (United Nations) (1945) „Charter of the United Nations“. URL: <http://www.un.org/en/sections/un-charter/introductory-note/index.html> (19.11.2016.)
- USHMM (United States Holocaust Memorial Museum) (2016). URL: <https://www.ushmm.org/> (17.10.2016.)
- Vidal, Christine (2016) „The 1957-1958 Anti-Rightist Campaign in China: History and Memory (1978-2014)“. URL: <http://cecmc.ehess.fr/index.php?2861>. (24.10.2016.)
- Waltz, Kenneth (2015) „Why Iran Should Get the Bomb“. *Foreign Affairs* (July/August). URL: <https://www.acsu.buffalo.edu/~fczagare/PSC%20504/Waltz.pdf> (3.11.2016.)
- Washington Post (2002) „Text of President Bush's 2002 State of the Union Address“. URL: <http://wapo.st/Xi6OvN> (27.09.2016.)

ŽIVOTOPIS

Danijela Lucić rođena je 9. rujna 1986. godine u Banja Luci, Bosna i Hercegovina. Osnovno i srednjoškolsko gimnazijsko obrazovanje stekla je u Novskoj. Akademске godine 2005./2006. upisala je jednopredmetni studij sociologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na kojemu je 2008. godine stekla titulu prvostupnice sociologije, a 2011. godine i titulu diplomirane sociologinje. Od 2007. do 2011. bila je dobitnica državne stipendije „A kategorije“ Zagrebačkog sveučilišta. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu započinje suradnju s nekoliko profesora s kojima sudjeluje u različitim istraživanjima od kojih su dvije rezultirale i monografijama koje su publicirane 2013. godine,

Po završetku studija zapošljava se u jednoj od vodećih konzultantski tvrtki sa sjedištem u Zagrebu, a ožujku 2012. godine na Fakultetu političkih znanosti upisuje i doktorski studij Komparativna politika, modul Međunarodni odnosi i nacionalna sigurnost. Od 2015. godine angažirana je i kao vanjski suradnik na Fakultetu političkih znanosti gdje sudjeluje u izvođenju nastave na kolegiju Metode istraživanja medijskih publika na Diplomskom studiju novinarstva.

Sudjelovala je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih i stručnih konferencija i objavila nekoliko stručnih i znanstvenih radova, najviše iz područja vojne i sigurnosne tematike te poslovno-obavještajnog djelovanja.

Popis objavljenih radova

Bilandžić, Mirko, Čulig, Benjamin, Lucić, Danijela, Putar-Novoselec, Martina, Jakšić, Jelena (2012) „Business intelligence u hrvatskom gospodarstvu“. *Poslovna izvrsnost* 6 (1): 9-27. (prethodno priopćenje, znanstveni rad)

Žunec, Ozren, Petrović, Nikola, Lucić, Danijela, Golubović Srđan (2013) *Oficir i časnik. Prelasci vojnih profesionalaca iz Jugoslavenske narodne armije u Hrvatsku vojsku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2013. (monografija)

Benjamin Čulig, Klasnić, Ksenija, Jakšić, Jelena, Lucić, Danijela, Putar-Novoselec, Martina (2013) *Znanje (ni)je roba. Empirijska analiza jednog studentskog prosvjeda*. Zagreb : Jesenski i Turk.

Bilandžić, Mirko; Lucić, Danijela (2013) “Rizici suvremenog poslovanja: gospodarska moć država i terorizam”, u: Tanja Grmuša (ur.) *International Scientific and Professional Conference ‘Fedor Rocco’ Croatian Prospects in the European Union*. Zagreb : Zagreb

School of Business. Str.: 527-540. (pozvano predavanje, domaća recenzija, znanstveni rad)

Bilandžić, Mirko, Lucić, Danijela (2014) „Predicting business opportunities and/or threats – business intelligence in the service of corporate security (empirical analysis of the usage in the economy of Republic of Croatia“. *Collegium antropologicum*. 38: 25-33. (izvorni znanstveni rad)

Grubić, Aleksandra, Lucić, Danijela (2014) „National security from the perspective of geoeconomics : the case of Croatia“, u: Ivan Nađ (ur.) *VII. međunarodna konferencija "Dani kriznog upravljanja" : zbornik radova*. Velika Gorica : Veleučilište Velika Gorica. Str.: 33-47 (predavanje, domaća recenzija, objavljeni rad, znanstveni, prethodno priopćenje)

Bilandžić, Mirko, Lucić, Danijela (2015) „The plurality of meanings ‘terrorism’ - the theoretical and practical importance of understanding the phenomena“. *Security Dialogues* 6 (1): 43-60. (međunarodna recenzija, pregledni rad, znanstveni).

Bilandžić, Mirko, Lucić, Danijela (2015) „Gospodarska moć država i terorizam: mediteranske države kao središte svjetskog turizma i meta terorizma“, u: Anita Grubišić *et al.* (ur.) *Book of proceedings 2nd International Scientific and Professional Conference 'The Challenges of today' - Tourism and Local Development*. Str.: 469-480 (znanstveni skupovi i radionice, objavljeni rad na CD-disku, znanstveni).

Bilandžić, Mirko; Lucić, Danijela (2015) „Controversy over the Sarajevo assassination – Is it a terrorist act?“ *Diogen - pro culture magazine. Special Book of Proceedings* 11: 131-142. (međunarodna recenzija, članak, znanstveni).

Lucić, Danijela (2016) „Selekcijska i vrijednosna pristranost u istraživanju (državnog) terorizma“. *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira* 18 (2): 55-70. (domaća recenzija, pregledni rad, znanstveni).